ISSN 2415-7929
DOI: 10.31891/2415-7929

Науковий журнал

Актуальні проблеми філології та перекладознавства

2021, № 21, Том 1

Scientific journal

Current issues of linguistics and translation studies

2021, Issue 21, Part 1

Хмельницький 2021

Науковий журнал
Актуальні проблеми філології та перекладознавства
Затверджено як фахове видання категорії «Б»
(наказ МОН №1188 від 24.09.2020)

Засновано в березні 2011 р. ***Виходить 2 рази на рік***

Хмельницький, 2021, № 21, Том 1

Засновник і видавець: Хмельницький національний університет

Наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського http://nbuv.gov.ua/j-tit/apftp

Журнал включено до наукометричних баз:
Google Scholar https://scholar.google.com.ua/citations?hl=uk&user=UE4UR2oAAAAJ

Головний редактор **Царалунга Інна Богданівна** , доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української філології Хмельницького національного університету

Заступник головного редактора. Голова редакційної колегії **Бойко Юлія Петрівна**, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри германської філології та перекладознавства Хмельницького національного університету

Відповідальний секретар **Давидюк Юлія Борисівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології та перекладознавства Хмельницького національного університету

Члени редакційної колегії

Базилевич Марина – PhD (м. Декор, штат Айова, США), **Беднарова-Гібова Клаудія** – PhD (м. Пряшів, Словаччина), **Бойко Ю. П.** - д-р філол. н., **Гавриш М. М.** – канд. філол. н., **Гнатюк М. І. –** д-р філол. н., **Давидюк Ю. Б.** – канд. філол. н., **Ємець О. В.** – канд. філол. н., **Єсипенко Н. Г.** – д-р. філол. н., **Козловський В. В.** – д-р. філол. н., **Колєгаєва І. М.** – д-р. філол. н., **Коломієць Л. В.** – д-р. філол. н., **Купчинська З. О.** – д-р. філол. н., **Кшановська-Ключевська Ельжбета** – PhD (м. Краків, Польща), **Марчук Л. М.** – д-р. філол. н., **Ніконова В. Г.** – д-р. філол. н., **Олійник Л. В.** – канд. філол. н., **Панасенко Наталія** – д-р. філол. н. (м. Трнава, Словаччина), **Папушина В. А.** – канд.філол. н., **Приймак І. В.** – канд. філол. н., **Славова Л. Л.** – д-р. філол. н., **Станіславова Л. Л.** – канд. філол. н., **Тимошенкова Т. М.** – канд. філол. н., **Торчинська Н. М.** – канд. філол. н., **Торчинський М. М.** – д-р філол. н., **Холод Уляна** – PhD (м. Оломоуц, Чеська Республіка), **Царалунга І. Б.** – д-р філол. н., **Шуляк С. А.** – д-р філол. н., **Янчишин А. М.** – канд. філол. н..

Технічний редактор **Кравчик Ю. В.** – канд. екон. н.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Хмельницького національного університету, протокол № 10 від 27.05.2021

Адреса редакції: **Україна, 29016,**
м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11,
Хмельницький національний університет
редакція журналу "Актуальні проблеми філології та перекладознавства"
☎ +38 (0382) 67-51-08
e-mail: khnu.apfp@gmail.com
web: http://apfp.khnu.km.ua/
http://lib.khnu.km.ua/visnyk_apfp.htm

Зареєстровано Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 24779-14719ПР від 06 квітня 2021 року (перереєстрація)

© Хмельницький національний університет, 2021
© Редакція журналу "Актуальні проблеми філології та перекладознавства", 2021

ЗМІСТ

ЦАРАЛУНГА І. Б.
ДВІРЕЦЬКО-ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ: СИНЕРГІЯ РІДНОЇ МОВИ
(ДО 460-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ПАМ'ЯТКИ) 5

БАК ХАДИ
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЭКСПРЕССИВНЫХ СРЕДСТВ
В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 9

БЕРЕЗОВСЬКА Г. Г.
ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ НАЗВ ОДЯГУ
СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК 13

ГЕРАЩЕНКО О. М.
НА МАРГІНЕСІ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ: ДО ПИТАННЯ
ПРО ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ У ФОРМУЛЯРІ «РУСЬКИХ» ПРИВІЛЕЙНИХ ГРАМОТ 20

ГЛУШКОВЕЦЬКА Н. А.
ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ АСПЕКТИ ПИСЬМЕННИЦЬКОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ 25

ГРОМКО Т. В.
ГОВІРКА ЯК МОВНА СИСТЕМА В МЕТАМОВІ ЛІНГВІСТИКИ 29

ДЕНИСОВЕЦЬ І. В.
СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ТЕРМІНОНАЙМЕНУВАНЬ
«ЛЕКСИЧНА І СИНТАКСИЧНА ДЕРИВАЦІЯ» В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРІ 34

ДУДЕНКО О. В.,
ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ 'ЗРАДА' В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ ЄВГЕНІЇ КОНОНЕНКО
(«ЗРАДА (ZRADA, MADE IN UKRAINE)») 40

ІЛЬЇНА О. В.
ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ УКРАЇНА В ПОЕЗІЇ Ю. М. МУШКЕТИКА 48

КАПЛИЧНА Л.
СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІРИКИ ОЛЕКСИ ГАЙ-ГОЛОВКА 53

КОМАРОВА З. І.
МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕМОЦІЇ СТРАХУ В ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА 58

КУХАР Н. І., ПРОКОПЧУК Л. В.
ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА ЗАНЯТТЯХ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» 67

ЛУКІНА Л. Р.
ПРОПОВІДЬ ЯК ОСНОВНИЙ ЖАНР КРАСНОМОВСТВА
В ПОЛЬСЬКОМУ РЕЛІГІЙНОМУ ДИСКУРСІ 72

МАЦЬКО В. П.
ПОЕТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА ПОВІСТІ «ЗАЛІЗНИЙ КУРКУЛЬ» ІГОРЯ КАЧУРОВСЬКОГО 76

НІКІТОВА І. І.
ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ «ВІДРОДЖЕННЯ» ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
В РОМАНІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ «ЗОЛОТИЙ ПЛУГ» 81

НОВИК О. П.
ПОВСЯКДЕННІСТЬ У РОМАНІ ВАСИЛЯ ДОБРЯНСЬКОГО
«ВИБІР КАПІТАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО» 86

ОЛІЙНИК Л. В., ПРИЙМАК І.В.
ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ТА ТЕМАТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ РОМАНУ
ЯНУША-ЛЕОНА ВИШНЕВСЬКОГО «САМОТНІСТЬ У МЕРЕЖІ» 91

ПРОТАЩУК В. А.
АНАЛІЗ НАЗВ КАРТИН ЗА СТРУКТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНИМ ПРИНЦИПОМ 97

РОГУЛЬСЬКА О., ТАРАСОВА О.
ПРОБЛЕМАТИКА «КРИМСЬКИХ СОНЕТІВ» АДАМА МІЦКЕВИЧА: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ 101

IRINA SASHKO
SZTUKA W LITERATURZE. ZNACZENIE FRESKÓW MICHAŁA ANIOŁA W
„TRYPTYKU RYZMSKIM" JANA PAWŁA II 109

СКРИПНИК Н. І.
МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ «КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ» У
СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ 114

ТАРАН О. С., ЛЕБЕДЕНКО Ю. М.
СЕМАНТИКО-ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ СЛЕНГІЗМІВ НА ОСНОВІ ДАНИХ КОРПУСУ ГРАК 119

ФАРІОН І. Д.
СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ
«ПРО РЕСТАВРАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» 124

ФІЛІПЧУК М. В., ОНУФРІЙЧУК Г. І.,
ФАУНОСИМВОЛІКА НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ: АСОЦІАТИВНІ ПАРАЛЕЛІ 129

ШВЕЦЬ Т. В.
ЕСТЕТИКА КОМІЧНОГО І ТРАГІЧНОГО НА ФОНІ КОНТРАСТНОСТІ
В ПОВІСТІ ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ «МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК» 134

ШЕВЧУК З. С.
МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОБУТОВОГО КОНФЛІКТУ В ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ЛИСА 139

ШКАРБАН Т. М., РИЧАГІВСЬКА Ю. Є.
ОДНОРІДНА СУПІДРЯДНІСТЬ
ІЗ ПОВТОРЮВАНИМИ ПІДРЯДНИМИ СПОЛУЧНИМИ ЗАСОБАМИ 143

ШТЕЙНБУК Ф. М.
СЕКСУАЛЬНІСТЬ ПІД «ЗНАКОМ САВАОФА»
В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА 148

ГЕРАЩЕНКО О. М., ШТЕФАН А. П.
«IAZYK MOY POUCZYTSIA PRAWDI TWOIEY»:
СЛОВ'ЯНОРУСЬКІ ВСТАВКИ ПОЛЬСЬКОЮ ГРАФІКОЮ У ТРАКТАТІ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА 153

ЯРМОЛЕНКО Г. А.
ВІДДІЄСЛІВНІ NOMINA LOCI ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ:
КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ 159

РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК

HENRYK DUDA
KOMPENDIUM ŚWIADOMEGO NAUCZYCIELA JĘZYKA POLSKIEGO I KULTURY POLSKIEJ 163

УДК 811.161.2'373
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-1

ЦАРАЛУНГА І. Б.
Хмельницький національний університет

ДВІРЕЦЬКО-ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ: СИНЕРГІЯ РІДНОЇ МОВИ (ДО 460-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ПАМ'ЯТКИ)

Стаття присвячена лінгвістичному дослідженню синергетичного потенціалу одного з перших відомих дотепер перекладів Святого Письма українською літературно-писемною мовою – Двірецько-Пересопницького Євангелія 1556 – 1561 рр. У контексті теорії синергетики проаналізовано взаємодію місцевого народного мовлення і писемних традицій староукраїнської мови середини XVI ст. У тексті писемної пам'ятки на різних мовних рівнях виявлено говіркові риси та приклади узусних мовних явищ, наслідки впливу традиційної орфографії і розвиток нових мовних елементів. Завдяки синергії рідної мови і тенденцій тогочасної літературної мови у поєднанні з християнськими традиціями книгописання було створено унікальну пам'ятку, що й до сьогодні є джерелом розвитку національної мови, церкви, державності.

Ключові слова: староукраїнська мова, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє, релігійний текст, синергія, жива народна мова.

TSARALUNGA I.
Khmelnytsky National University

DVIRETSKO-PERESOPNYTSKY GOSPEL: SYNERGY OF THE NATIVE LANGUAGE (TO THE 460TH ANNIVERSARY OF THE WRITTEN MEMO)

The article is devoted to the linguistic study of synergetic features of one of the first known translations of the Holy Scriptures into Ukrainian literary and written language - Dviretsko-Peresopnytske Gospel 1556 - 1561. This is one of the few manuscripts which history has been explained in the manuscript, which was created in Dvirets and Peresopnytsia monasteries in Ukraine.

In the linguistics of the XX - early XXI century from the linguistic point of view, the book was thoroughly researched by Oleksandr Gruzynsky, Yukhym Karsky, Ivan Ogienko, Pavlo Plyushch, Lyudmyla Hnatenko, and others. The purpose of our scientific research is to trace the interaction of local folk speech and written traditions of the Old Ukrainian language in the Dviretsko-Peresopnytske Gospel, to find out the synergetic potential of the manuscript.

According to the results of linguistic analysis in the text of the written memo at different language levels revealed speech features and examples of oral language phenomena, the consequences of the influence of traditional spelling and the development of new language elements. The verbal pecularity of the book, without breaking in many cases with the written religious traditions, takes a significant number of elements of the living vernacular. Based on the analysis of the linguistic elements of the religious text, we can conclude that the reflected language system of a particular monument is a certain synchronous section of speech development, because the scribe, despite the significant influence of traditional spelling, sought to convey live pronunciation. Thanks to the synergy of the native language and the tendencies of the literary language of that time, in combination with the Christian traditions of book-writing, a unique written memo was created, which is still a source of development of the national language, church, statehood.

Key words: Old Ukrainian language, Dviretsko-Peresopnytske Gospel, religious text, synergy, living vernacular.

Постановка проблеми. Цьогоріч виповнюється 460 років із дня завершення праці над створенням святині українського народу, книги, на якій складає урочисту присягу народові новообраний Президент України, – Двірецько-Пересопницького Євангелія 1556 – 1561 рр. Сьогодні ця писемна пам'ятка символізує історичні корені української духовності. Вона є одним із перших відомих дотепер перекладів Святого Письма українською літературно-писемною мовою середини XVI ст.

Рукописна книга містить 482 пергаментних аркуші розміром 380х240 мм, в оправі, вагою 9 кг 300 г. За складом тексту – четвероєвангеліє. Розпочали роботу над манускрипттом 15 серпня 1556 року монахи Свято-Троїцького монастиря у с. Двірець на Ізяславщині (Хм. обл.), продовжили (з аркуша 155 зворотного) в с. Пересопниця на Рівненщині, де 29 серпня 1561 року завершили створення національної святині. Це одна з небагатьох рукописних книг, історія виникнення якої пояснена в самому рукописі: творці Євангелія залишили в книзі записи, що створювалась вона у Двірецькому та Пересопницькому монастирях.

Як вважають історики, Євангеліє було підготовано за меценатством княгині Анастасії Юріївни Заславської-Гольшанської та князів Чорторийських [1, с. 138]. Над нею працювали: чернець Григорій, який керував роботою, здійснив переклад і редакторську правку рукопису, та два писці – Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, яким писано більшу частину тексту, ім'я другого писця залишилося невідомим.

Аналіз останніх джерел. Двірецько-Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. неодноразово ставало об'єктом вітчизняних і закордонних наукових студій. Уже в XIX ст. з'явилися перші праці, що виявили жвавий інтерес дослідників до манускрипту, зокрема, Й. Бодянського, М. Максимовича, П. Житецького, П. Владимирова, А. Будиловича та ін. У слов'янському мовознавстві XX – початку XXI ст. книгу ґрунтовно досліджували О. Грузинський, Ю. Карський, І. Огієнко, П. Плющ, Л. Гнатенко та ін. Чи не найбільше праць присвятила мовній характеристиці цього сакрального рукопису І. Чепіга, яка простежила історію відкриття

пам'ятки, досліджила фонетичний, граматичний, лексичний устрій пам'ятки, описала риси другого південнослов'янського впливу в манускрипті, проаналізувала мову Євангелія у зв'язку з процесами унормування української мови тощо [10; 11; 12].

2001 року Інститут української мови НАН України здійснив перше видання транслітерованого тексту [6]. 2008 року в Києві вийшло перше факсимільне видання пам'ятки, у 2011, 2017 рр. – наступні факсимільні видання Двірецько-Пересопницького Євангелія.

Мета нашої наукової розвідки – простежити взаємодію місцевого народного мовлення і писемних традицій староукраїнської мови у Двірецько-Пересопницькому Євангелії, з'ясувати синергетичний потенціал пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. Поступ методології лінгвістичних досліджень відкриває нові підходи до аналізу мовних явищ, тому в галузь мовознавства «…усе активніше проникають *принципи синергетики*, які постулюють погляд на мову як синергетичну суперсистему, нелінійну, нерівноважну, детерміновану зсередини і ззовні, яка перебуває у стані переходу від хаосу до порядку й далі – до нового порядку через взаємодію деструктивних тенденцій і параметрів організації цієї суперсистеми» [8, с. 19-20]. *Синергія* (від гр. *synergeia* – «спільна дія, взаємодія») – це комбінований вплив кількох чинників, який характеризується тим, що їхня дія істотно переважає ефект кожного окремо взятого складника та їхньої суми [7, с. 647]. Властивостей синергії набувають такі мовні одиниці, як: висловлення, дискурс, текст.

У контексті теорії синергетики, підґрунтям якої стали праці Г. Хакена, О. Потебні, Р. Піотровського, А. Свідзинського, В. Пищальникової, Ф. Бацевича та ін., мовні факти аналізують у взаємній детермінованості різних суперсистем – буття, культури, етносвідомості, світобачення, соціуму тощо. І. Голубовська, констатуючи методологічну кризу в лінгвістичній науці, яка виявляється в еклектизмі найрізноманітніших підходів, методологічній невизначеності, редукціонізмі, інерції наукового мислення, припускає, що саме синергетичний підхід стане базисом для формування принципово нового бачення й розуміння Світу Людиною [3, с. 72-73].

Проблеми синергетичної сутності мови актуалізуються у дослідженнях давніх текстів, зокрема й перекладної літератури. У перекладацькій діяльності давньоукраїнські книжники заглиблювались у семантичну структуру слова, вибираючи між смисловим і буквальним перекладом, поєднували книжні елементи з рідномовними, відображаючи своє світобачення у взаємозв'язку сакрального і мирського. За спостереженнями І. Огієнка, духовна сутність віри нерозривна з рідною мовою тих, хто звертається у своїх молитвах до Творця: «Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри» [5, с. 23]. Отже, синергетичний підхід у лінгвістиці сьогодні дає розуміння мови як духовної сутності людини й народу, що нею користується

Тож при виявленні й аналізі певних діалектних рис у церковних пам'ятках важливими є вияви живого народного мовлення, а відтак рідної мови автора, переписувача текстів, оскільки «…для кожного індивіда лише рідна мова може сповна розкрити свої глибини, можливості, стає найзручнішим, найдосконалішим, наймилішим серцю "інструментом" пізнавальної діяльності» [1, с. 95]. Витворюючи неповторну для кожної людини духовну єдність зі світом, рідне народне слово формує діалектний простір, систему українського діалектного континууму, своєрідну мовну площину буття нації [див.: 4, с. 19-20]. У зв'язку з такою природою розвитку мови писемні пам'ятки можуть бути засобами відтворення міжмовного й міждіалектного контактування, демографічних зрушень і міграційних процесів.

Епоха реформації у Європі XVI – середини XVII ст. сприяла розвиткові ідей передавання Святого Письма живою народною мовою. Культурне життя українського народу, який знаходився в межах Литовської держави та Корони Польської, зазнавало значного впливу західноєвропейських церковних реформ. Процес наближення церковнослов'янської мови до живої народнорозмовної, спрямований на перехід від застарілого, майже незрозумілого широким колам читачів, до більш зрозумілого, живого набув особливого розмаху в XVI ст. [9, с. 58], хоча, як зазначає І. Чепіга: «Наступ книжної української мови на церковнослов'янську в конфесійному стилі відбувався поступово й дуже обережно... Тим сміливішою видається діяльність пересопницьких книжників , які здійснили переклад канонічного євангельського тексту книжною української мовою» [12, с. 15].

Відтак у тексті пам'ятки на різних мовних рівнях простежується значний говірковий вплив. Насамперед привертає увагу фонетична система, яка найчастіше піддавалася рохитуванню, варіюванню мовних елементів.

У мові Двірецько-Пересопницького Євангелія засвідчено риси південно-західних діалектів української мови, зокрема, ***фонетичні:***

– ятеві *и(і)*-рефлекси *хотѣль – хотили, ѣсти – или* (дієслово *ѣсти* у минулому часі, множина), *исть, ликарю, личбою, свитаню, смотрили*;

– уживання *у, ю* на місці етимологічних *о, е* в новому закритому складі: *братоув,* на *доброуй* зємли, *кроу*(*м*) жєнь, *л*ѣ*воуй* сторонѣ, в' *поульночи, тисячоувь; злодѣювь, наплъню*(*н*), по *сюй* сторонѣ *юй;*

палаталізація приголосного *ц: овца – овцѧ, криница – криницѧ;*

морфологічні:

– давальний відмінок однини іменників чоловічого роду із закінченнями *-ови,-еви: Авраамови – Авраамоу, в□нрови – в□н'роу, мирови – мироу, ѡгневи – ѡгню;*

– називний множини представлений формами іменників чоловічого роду на *-ове, -еве*: *пастиреве, родове,* поширеними в закарпатських і наддністрянських говорах: *су'с'ідове, бра'тове*;

– іменники jŏ-основ та *ĭ-основ у формі родового множини на *-ій (ый)*: *грошій, людій, м(с)цы(й);*

– закінчення *-емъ* у давальному відмінку множини іменників жіночого роду: *болєзнємь, двєрємь, пов□дтемь;*

– енклітичні форми займенників: *ми, мі, ти;*

– уживання дієслів теперішнього і простого майбутнього часу в 3-й особі однини без кінцевого *-тъ: в□д, живє, можє, йдє, найдє, помагає, рєчє, събирає, оупадє;*

– т. зв. «злиті» форми дієслів минулого часу: *насытилїстесѧ, рекльемь, спомѧноулисьмо, читалисте* та ін.

Дещо менше у пам'ятці ознак впливу північноукраїнського говіркового мовлення:

фонетичні риси:

– ятеві *е*-рефлекси, переважно – у ненаголошеній позиції: *дєвици, лєнивыи, пов'тєкали,* ѡслєпиль, *роздєлиль*;

– перехід *е > о* після шиплячих: в коренях іменних частин мови: *жона, жо*(*р*)*новый, ящоричєє, ящор'чина*; *чотыри, чотырьдєсѧ*(*т*)*, шостаѧ*; у дієслівних суфіксах: *высвєд'човаль, выхожова*(*л*)*, ночоваль,* ѡ*хожовала*; в іменникових закінченнях: *родичовь*; у прикметникових закінченнях: *владычого, наивыш'шого*; у займенникових закінченнях: *ин'шого*; у дієприкметникових закінченнях: *боу*(*д*)*щомь, лєжачого, рєкоучого, очищонь, погы*(*б*)*шою* тощо;

морфологічні:

– іменники jŏ-основ та *ĭ-основ у формі Р. в. множини на *-ей: гвоздей, господарей, грошей, людей;*

– орудний відмінок множини іменників чол. роду: на(д) *доухы*, мєжи *народы*, со *оученикы*; за спостереженнями мовознавців, залишки архаїчних форм на *-ы* (*-и, -і*) О. в. множини містять деякі говірки Житомирщини: медже *бойкы*, з *волы*, з *дуби*, перед *жниви*, из *паны*, тима *часы* і под.

Висновки. У Двірецько-Пересопницькому Євангелії виразно виявляються риси живої народної української мови того часу, а також ознаки літературної мови. Текст пам'ятки, не пориваючи в багатьох випадках із писемними релігійними традиціями, приймає значну кількість елементів живої народної мови.

На основі аналізу мовних елементів релігійного тексту можемо зробити висновок, що відображена мовна система певної пам'ятки – це певний синхронний зріз розвитку говору, адже писар, незважаючи на значний вплив традиційної орфографії, прагнув передавати живу вимову. Живомовні риси письма свідчать про панування народнорозмовної стихії, формування писемної культури українського народу. Завдяки синергії рідної мови і тенденцій тогочасної літературної мови у поєднанні з християнськими традиціями книгописання було створено унікальну пам'ятку, що й до сьогодні є джерелом розвитку національної мови, церкви, державності.

Перспективи подальшого лінгвістичного дослідження синергетичних особливостей писемних пам'яток вбачаємо у вивченні давніх релігійних текстів в аспекті взаємодії церковних традицій книгописання, рідномовних впливів, тогочасних узусних орфографічних тенденцій.

Література

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови . Київ, 2009. 190 с.

2. Гнатенко Л. В. Енциклопедія історії України / гол. колегії В. А. Смолій. Т. 8. К. : Наукова думка, 2011. С. 138-139.

3. Голубовська І. Проблема методології лінгвістичних досліджень у міждисциплінарному висвітленні. Studia linguistica. 2012. Вип. 6 (1). С. 67–75.

4. Мойсієнко В. Поліські ізолекси в синхронії та діахронії. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Ужгород, 2016. Вип. 21. С. 19–24.

5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Академія друкарства Фенікс, 1995.

6. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови ; підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко ; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 2001. 700 с.

7. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2011. 844 с.

8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

9. Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі „Четьї" 1489 р.). Жанри і стилі в історії української літературної мови / відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Наук. думка, 1989. С. 56–79.

10. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалі перекладів Євангелія). Записки НТШ. Т. CCXXIX. Праці філологічної секції / ред. М. Ільницький, О. Купчинський. Львів : вид-во НТШ, 1995. С. 277–288.

11. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє і морфологічний стандарт української мови. Український

діалектологічний збірник. Київ : Наук. думка, 1997. Кн. 3. С. 231–236.

12. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови ; підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко ; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 2001. С. 13–54.

References

1. Bacevyč F. Duxovna synerhetyka ridnoji movy . Kyjiv, 2009. 190 s.

2. Hnatenko L. V. Encyklopedija istoriji Ukrajiny / hol. kolehiji V. A. Smolij. T. 8. K. : Naukova dumka, 2011. S. 138-139.

3. Holubovs'ka I. Problema metodolohiji linhvistyčnyx doslidžen' u miždyscyplinarnomu vysvitlenni. Studia linguistica. 2012. Vyp. 6 (1). S. 67–75.

4. Mojsijenko V. Polis'ki izoleksy v synxroniji ta diaxroniji. Sučasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva. Zbirnyk naukovyx prac'. Užhorod, 2016. Vyp. 21. S. 19–24.

5. Ohijenko I. Nauka pro ridnomovni obovjazky. L'viv : Akademija drukarstva Feniks, 1995.

6. Peresopnyc'ke Jevanhelije 1556–1561 rr. Doslidžennja. Transliterovanyj tekst. Slovopokažčyk / NAN Ukrajiny, Nacional'na biblioteka Ukrajiny im. V. I. Vernads'koho, Instytut ukrajins'koji movy ; pidhot. I. P. Čepiha, L. A. Hnatenko ; red. kol. O. S. Onyščenko [ta in.]. Kyjiv, 2001. 700 s.

7. Selivanova O. O. Linhvistyčna encyklopedija. Poltava : Dovkillja-K, 2011. 844 s.

8. Selivanova O. O. Sučasna linhvistyka: naprjamy ta problemy. Poltava : Dovkillja-K, 2008. 712 s.

9. Symonova K. S. Ukrajins'ka mova v konfesijnomu pys'menstvi XV st. (na materiali „Čet'ji" 1489 r.). Žanry i styli v istoriji ukrajins'koji literaturnoji movy / vidp. red. S. Ja. Jermolenko. Kyjiv : Nauk. dumka, 1989. S. 56–79.

10. Čepiha I. Vzajemodija ukrajins'koji i cerkovnoslovjans'koji mov XVI st. (na materiali perekladiv Jevanhelija). Zapysky NTŠ. T. CCXXIX. Praci filolohičnoji sekciji / red. M. Il'nyc'kyj, O. Kupčyns'kyj. L'viv : vyd-vo NTŠ, 1995. S. 277–288.

11. Čepiha I. Peresopnyc'ke Jevanhelije i morfolohičnyj standart ukrajins'koji movy. Ukrajins'kyj dialektolohičnyj zbirnyk. Kyjiv : Nauk. dumka, 1997. Kn. 3. S. 231–236.

12. Čepiha I. Peresopnyc'ke Jevanhelije – unikal'na pamjatka ukrajins'koji movy. Peresopnyc'ke Jevanhelije 1556–1561 rr. Doslidžennja. Transliterovanyj tekst. Slovopokažčyk / NAN Ukrajiny, Nacional'na biblioteka Ukrajiny im. V. I. Vernads'koho, Instytut ukrajins'koji movy ; pidhot. I. P. Čepiha, L. A. Hnatenko ; red. kol. O. S. Onyščenko [ta in.]. Kyjiv, 2001. S. 13–54.

УДК 811
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-2

БАК ХАДИ
Ататюркский университет, Турция, Эрзурум

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЭКСПРЕССИВНЫХ СРЕДСТВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются теоретические и практические стороны функционирования языковых экспрессивных средств в русском языке. Экспрессивность языковых элементов определяем, используя три понятия: эмоция, интенсивность, оценка. На наш взгляд, чаще всего средствами экспрессивности выступают фонетические, лексические, морфологические и синтаксические единицы языка, авторские неологизмы, введение просторечной или жаргонной лексики, стилистические фигуры и т. п. В результате лингвистического анализа литературных произведений среди наиболее действенных в категории экспрессивности речи выделяем риторические вопросы и неологизмы как яркие образцы эмоциональности, оценочности, интенсивности, образности.

Рассмотрены примеры риторических вопросов и неологизмов с точки зрения их эмоциональности, интенсивности, оценочности. Сделаны выводы, что риторический вопрос в данном контексте несет оттенок утверждения или отрицания, положительности или отрицательности фразы. Таким образом, риторические вопросы активизируют внимание и привлекают интерес слушателей, создают широкие возможности для создания экспрессии.

Важнейшими отличительными признаками неологизмов считаем временной фактор, потребность общества; наличие творца, определенного контекста, языковой модели. На примере творчества В. Маяковского отмечаем, что экспрессивные единицы, в частности неологизмы, сближают письменную и устную речь, получают широкое использование и отражают основные тенденции развития современного русского языка.

Отмечено, что в последние десятилетия в турецком языке также активизировалось появление новых слов, активно используемых в разговорно-бытовой сфере, что отражается и в литературе; приведены их примеры.

Ключевые слова: выразительность, экспрессивность, экспрессивные средства, риторический вопрос, неологизмы.

BAK HADI
Ataturk University, Turkey, Erzurum

FUNCTIONAL FEATURES OF LINGUISTIC EXPRESSIVE MEANS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

The article deals with the theoretical and practical aspects of the functioning of linguistic expressive means in the Russian language. The expressiveness of language elements is determined using three concepts: emotion, intensity, and evaluation. In our opinion, most often the means of expressiveness are phonetic, lexical, morphological and syntactic units of the language, author's neologisms, the introduction of colloquial or slang vocabulary, stylistic figures, etc. As a result of the linguistic analysis of literary works, among the most effective in the category of expressiveness of speech, we distinguish rhetorical questions and neologisms as bright examples of emotionality, evaluativeness, intensity, and imagery.

Examples of rhetorical questions and neologisms from the point of view of emotionality, intensity, and evaluativeness are considered. It is concluded that the rhetorical question in this context gives the shades of affirmation or negation, positivity or negativity of the phrase. Thus, rhetorical questions activate the attention and attract the interest of listeners, and provide ample opportunities for creating expression. One of the most important distinguishing features of neologisms is the conditions of their occurrence: the time factor, the need of society; the presence of a creator, a certain context, a language model. Using the example of V. Mayakovsky's work, we note that expressive units, in particular, neologisms, bring written and oral speech closer together, are widely used and reflect the main trends in the development of the modern Russian language.

It is noted that in recent decades, the Turkish language has also become more active in the emergence of new words that are actively used in the colloquial sphere, which is reflected in the literature; examples of them are given.

Keywords: expression, expressiveness, expressive means, rhetorical question, neologisms.

Постановка проблемы. Проблема изучения экспрессивного потенциала языковых средств русского языка относится к актуальным областям современной лингвистики, поскольку отражает современные тенденции развития языковой системы, в частности, движение к демократизации, стиранию границ между письменной и разговорной речью.

Анализ последних исследований. Экспрессивность – это базовая языковая функция, наряду с коммуникативной, когнитивной и другими функциями. Изучению этой проблемы посвящены работы как русских, так и турецких исследователей (О. Александрова, Е. Галкина-Федорук, А. Зотова, А. Карадавут, С. Кемаль Караалиоглу, В. Москвин и др.).

Экспрессивность как «совокупность семантико-стилистических признаков единицы языка обеспечивает его способность выступать в коммуникативном аспекте средством субъективного отношения выражения говорящего к содержанию или адресату речи» [6, с. 238]. Как отмечает С. Кемаль Караалиоглу, «у каждого автора есть свой уникальный стиль. Личность автора, его творение, раса, структура языка, который он использует, тема, которую он хочет раскрыть, степень зрелости автора, время написания произведения, понимание читателя, причины публикации произведения оказывают существенное влияние на стиль» [12, с. 23-48].

Экспрессивность как один из важнейших движущих факторов развития языка способствует созданию новых средств, служит для наиболее емкой передачи мыслей и чувств говорящего или пишущего и силы его влияния, служит для эффективной реализации намерений говорящего (пишущего), и для воплощения в речи самой его личности. Экспрессивность делает речь более яркой, сильнодействующей, глубоко впечатляющей [4, с. 107].

Постановка задания. Изучить теоретические и практические стороны функционирования языковых экспрессивных средств в русском языке, рассмотреть примеры риторических вопросов и авторских неологизмов в этом контексте.

Изложение основного материала. Экспрессивность языковых элементов определяем, используя три понятия: эмоция, интенсивность, оценка. Опираясь на работы исследователей в этой области, В. Москвин говорит о том, что «экспрессивность может быть определена как некоторое качество речи, а именно – как выраженность в ней тех или иных эмоциональных состояний, переживаний субъекта: одобрения, почтения, уважения, ласкового отношения либо неодобрения, пренебрежения, презрения, иронии, насмешки, снисходительности, порицания, уничижительности и т. д.» [8, с. 309].

Согласны с Е. Галкиной-Федорук, что понятие экспрессивности шире понятия эмоциональности, так как «экспрессивное может пронизывать как эмоциональное, так и интеллектуальное, и волевое в их проявлении» [4, с. 103]. Экспрессивность дает возможность шире «выражать эмоциональное состояние говорящего, его субъективное отношение к обозначаемым предметам и явлениям действительности» [1, с. 7]. В свою очередь, понятие экспрессивности тесно связано с категориями эмоциональности, эмотивности, оценочности, образности, модальности. Г. Ленько, проанализировав понятия экспрессивность, эмотивность, эмоциональность, оценочность и образность, делает вывод, что «данные понятия не синонимичны и их следует разграничивать» [7, с. 90]. В статье А. Зотовой предлагается следующий подход к решению данного противоречия: «... «эмоциональность» и «экспрессивность» – две тесно взаимосвязанные, но не тождественные категории. Понятие «экспрессивность» по содержанию шире понятия «эмоциональность» [5, с. 17]. В. Телия, разграничивая понятия эмотивность и экспрессивность, рассматривает экспрессивность «не как свойство отдельных единиц, а высказывания в целом; экспрессивность выражается интонационной структурой и, соответственно, восклицательной формой предложения» [9, с. 42]. Подобная трактовка экспрессивности наиболее общепринята, она восходит и к работам Е. Галкиной-Федорук, согласно которым экспрессия в самом широком смысле понимается как усиление воздействующей силы любой языковой единицы.

В современной лингвистике нет единого подхода к определению сущности и объема понятия «экспрессивные средства», не существует единой их классификации. Наличие многочисленных экспрессивных средств в языке Ш. Балли уместно выводил из «ассоциаций, порожденных присутствием в памяти выражений, аналогичных данному, создающих своего рода бессознательную синонимию» [2, с. 393].

На наш взгляд, чаще всего средствами экспрессивности выступают фонетические, лексические, морфологические и синтаксические единицы языка, авторские неологизмы, введение просторечной или жаргонной лексики, стилистические фигуры и т. п. В результате лингвистического анализа литературных произведений среди наиболее действенных в категории экспрессивности речи выделяем риторические вопросы и неологизмы как яркие образцы эмоциональности, оценочности, интенсивности, образности.

Риторический вопрос. Риторический вопрос – это стилистическая фигура, в которой в форме вопроса содержится утверждение. Он не требует ответа, а используется, чтобы усилить эмоциональность, выразительность речи, привлечь внимание читателя к тому или иному явлению. Сообщение в риторическом вопросе всегда бывает связано с выражением различных эмоционально-экспрессивных значений. Риторический вопрос характеризуется яркостью и разнообразием эмоционально экспрессивных оттенков. Функция риторического вопроса – привлечь внимание, усилить впечатление, повысить эмоциональный тон, создать приподнятость. Так как ответ в нем уже подсказан, риторический вопрос только вовлекает читателя в рассуждение или переживание. Сильным приемом эмоционального воздействия выступают риторические вопросы, имплицирующие и отрицание, и утверждение. Их основой является то, что риторический вопрос возникает всегда в условиях противодействия как эмоциональная реакция протеста.

Энциклопедический словарь-справочник русского языка дает такое определение риторическому вопросу: «это стилистический прием, представляющий собой вопросительное по форме предложение, имеющее значение эмоционально усиленного утверждения или отрицания; это положительное или отрицательное суждение, облеченное в форму вопросительного предложения» [10, с. 266].

Рассмотрим примеры, когда в качестве риторического вопроса могут употребляться предложения любой вопросительной структуры («А судьи кто?» (А. Грибоедов). «Где, когда, какой великий выбирал путь, чтобы протоптанней и легче?» (В. Маяковский). «Разве не прекрасна каждая травинка, наполненная пахучим соком, и каждое семечко липы?» (К. Пустовский). «Какой русский не любит быстрой езды?» (Н. Гоголь). «Кого жалеть? Ведь каждый в мире странник – пройдет, зайдет и вновь оставит дом» (С. Есенин). Как видим, риторический вопрос придаёт оттенок утверждения или отрицания, положительности или отрицательности фразы. Таким образом, риторические вопросы активизируют внимание и привлекают

интерес слушателей, дают широкие возможности для создания экспрессии.

Неологизмы. Отмечаем, что благодаря экспрессивным средствам язык предстает живым и функциональным. Новое слово, инновация, созданная по необходимости, представляет собой неологизм. Одним из важнейших отличительных признаков нового слова являются условия его возникновения, сюда относятся: временной фактор, потребность общества, наличие творца, определенного контекста, языковой модели. Как отмечает турецкий исследователь А. Карадавут, «термин «неологизм» – это общее название новых слов, появляющихся в языке, новых форм, полученных из существующего слова на языке, или слова, адаптированного к языку, взятого из иностранного языка. Он произошел путем слияния греческих слов «неос» (новый) и «логос» (слово)» [11, с. 245-252].

В современном русском языке неологизмы делятся на языковые и авторские, или индивидуально-стилистические [3, с. 2].

Рассмотрим некоторые авторские неологизмы, связанные с использованием словообразовательных ресурсов русского языка. Эстетическая ценность таких новообразований определяется искусством автора, его умением применить наиболее яркие и стилистически оправданные экспрессивные краски тех или иных словообразовательных моделей. Ярким примером выступают произведения В. Маяковского, изобилующие авторскими неологизмами. Среди частей речи, с которым экспериментировал автор, создавая яркие определения, были имена прилагательные: *двухметроворостая, златолобо, разбольшущий, распронаиглавный, тысячемиллионокрыший, шепотоголосый.* Оригинальную аффиксацию наблюдаем в экспрессивных глаголах, использованных в произведениях автора: *горбиться, змеиться, испавлиниться, испозолотить, расколоколивать, извыться.* Чувствуя недостаток существительных в русском языке для выражения особого чувства, которое хочет передать слушателю или читателю В. Маяковский, у него появляются окказионализмы: *адище, громоверзила, громадьё, дамьё, донца, чаишко* и др. Отметим, что появлению неологизмов в поэтической речи В. Маяковского привел его практический опыт публичного чтения своих произведений, возможность при этом вызвать особенные эмоции.

Выбор того или иного способа появления новых слов зависит от многих субъективных факторов, например, личности автора, его интеллекта, способности оперировать понятиями, опыта, обстановки и др. На примере творчества В. Маяковского отмечаем, что экспрессивные единицы, в частности, неологизмы, сближают письменную и устную речь, получают широкое использование и отражают основные тенденции развития современного русского языка.

Можно отметить, что в последние десятилетия в турецком языке также стали появляться новые слова, активно используемые в разговорно-бытовой сфере: Avm (торговый центр), bakımlı erkek (мужчина), canlı bomba (живая бомба), kalekol (форпост, замок), selfie- öz çekim (селфи) [13, с. 21-32].

Выводы. Таким образом, как наиболее действенные в категории экспрессивности речи рассматриваем риторические вопросы и неологизмы. Их функциональные особенности заключаются способности повысить эмоциональный тон, привлечь внимание, усилить впечатление, что создает новые возможности для развития устной и письменной речи.

Литература

1. Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. Москва: Высшая школа, 1984. 211 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. 394 с.
3. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке: пособие для студентов и учителей. Москва: Просвещение, 1973. 224 с.
4. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке: сб. статей по языкознанию. Москва: Изд-во МГУ. 1958. С. 103-124.
5. Зотова А.Б. К вопросу о соотношении категорий «эмоциональность», «эмотивность», «экспрессивность». Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2010. № 2. С. 14-17.
6. Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник / под ред. Ширяева Е.Н., Иванова Л.Ю., Сковородникова А.П. Москва: ФЛИНТА: Наука, 2007. 840 с.
7. Ленько Г.Н. Анализ категории эмотивности и смежных с нею понятий. Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2015. № 1. С. 84-90.
8. Москвин В.П. Стилистика русского языка. Теоретический курс. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 630 с.
9. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва: Наука, 1986. 141 с.
10. Энциклопедический словарь-справочник. Москва: ФЛИНТА, 2011. 480 с.
11. Karadavut A. Türkçede Yeni Bir Neoloji Örneği: Filleşen Markalar. Sayfa 246. S. 245-253, Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi, 2016. 39. S. 245-252.
12. Zerrin Güney, Üslup Özellikleri Açısından Berci Kristin Çöp Masallar, folklor/edebiyat. Cilt 19. Sayı 73, 2013/1. Sayfa 28, S. 23-48.
13. Şükrü Haluk Akalin, XXI. Yüzyıl Türkçesinde Yeni Öğeler (Neolojizmler) ve Yeni Sözcükler. Sayfa 26, Türologiya, Bakü, 2016. S. 21- 32.

References

1. Aleksandrova O.V. Problemy jekspressivnogo sintaksisa. Moskva: Vysshaja shkola, 1984. 211 s.
2. Balli Sh. Francuzskaja stilistika. Moskva: Izd-vo inostrannoj literatury, 1961. 394 s.
3. Bragina A.A. Neologizmy v russkom jazyke: posobie dlja studentov i uchitelej. Moskva: Prosveshhenie, 1973. 224 s.
4. Galkina-Fedoruk E.M. Ob jekspressivnosti i jemocional'nosti v jazyke: sb. statej po jazykoznaniju. Moskva: Izd-vo MGU. 1958. S. 103-124.
5. Zotova A.B. K voprosu o sootnoshenii kategorij «jemocional'nost'», «jemotivnost'», «jekspressivnost'». Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2010. № 2. S. 14-17.
6. Kul'tura russkoj rechi. Jenciklopedicheskij slovar'-spravochnik / pod red. Shirjaeva E.N., Ivanova L.Ju., Skovorodnikova A.P. Moskva: FLINTA: Nauka, 2007. 840 s.
7. Len'ko G.N. Analiz kategorii jemotivnosti i smezhnyh s neju ponjatij. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina. 2015. № 1. S. 84-90.
8. Moskvin V.P. Stilistika russkogo jazyka. Teoreticheskij kurs. Rostov n/D: Feniks, 2006. 630 s.
9. Telija V.N. Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinic. Moskva: Nauka, 1986. 141 s.
10. Jenciklopedicheskij slovar'-spravochnik. Moskva: FLINTA, 2011. 480 s.
11. Karadavut A. Turkcede Yeni Bir Neoloji Ornegi: Fillesen Markalar. Sayfa 246. S. 245-253, Selcuklu Universitesi Turkiyat Arastırma Dergisi, 2016. 39. S. 245-252.
12. Zerrin Guney, Uslup Ozellikleri Acısından Berci Kristin Cop Masallar, folklor/edebiyat. Cilt 19. Sayı 73, 2013/1. Sayfa 28, S. 23-48.
13. Sukru Haluk Akalin, XXI. Yuzyıl Turkcesinde Yeni Oğeler (Neolojizmler) ve Yeni Sozcukler. Sayfa 26, Turologiya, Baku, 2016. S. 21- 32.

Paper received: 01.11.2020
Paper Printed : 04.01.2021

УДК 811.161.2' 282.2
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-3

БЕРЕЗОВСЬКА Г. Г.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ НАЗВ ОДЯГУ СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК

У статті проаналізовано стан дослідження лексики на позначення одягу у діалектах української мови, простежено спільні лексико-семантичні риси лексем, виявлено найменування, що мають паралелі в українських діалектах, зокрема в поліських говірках, у говірках поліського і південно-західного наріч, поліського і південно-східного наріч, у говірках південно-східного наріччя, південно-східного і південно-західного наріч, у говірках південно-західного наріччя та в говірках усіх трьох наріч української мови.

Ключові слова: наріччя, говір, говірка, ареал, лексема, східноподільські говірки, назви одягу, лексико-семантичні паралелі.

BEREZOVSKA H.
Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University

NATIONWIDE CONTEXT OF THE NAMES OF GARMENTS IN THE EAST PODILLIAN IDIOMS OF UKRAINIAN LANGUAGE

The paper elaborates on the state of studying the lexicon used to refer to garments in the dialects of Ukrainian language, defines lexical-semantic features of the lexemes of the East Podillian idioms, common with the corresponding lexemes of other sub-dialects of Ukrainian dialect speech. The nominations, having parallel forms in other dialects of Ukrainian language, in particular, the Polissian idioms, the idioms of the Polissian and the South-Western dialects, the Polissian and the South-Eastern dialects, the idioms of the South-Eastern dialect, the South-Western and the South-Western dialects, the idioms of the South-Western dialect and the idioms among the three afore-mentioned dialects of Ukrainian, are identified.

It is suggested that isoglosses of the names of garments in the East Podillian idioms are followed up in the idioms of each of the three dialects of Ukrainian language. The majority of lexical-semantic parallels are found in the Middle Dnieper and the Steppe idioms of the South-Eastern dialect that border on the East Podillian idioms of the South-Western dialect. It is emphasized that the existence of parallel forms in the Polissian and the Volhynian idioms results from the pressure of northern idioms on the Podillian sub-dialect as a whole. A considerable number of lexemes that are widely used in the idioms under study are represented in all the sub-dialects of the South-Western dialect, which fact indicates that they belong to the Western macro-continuum. It is pointed out that the larger part of lexical-semantic parallels among the Polissian, Middle Dnieper and Steppe idioms are due to the fact that the studies of these dialectal areals or linguistic zones in the past decades have been based on nearly identical programmes, which allows to represent the researched segment of the dialectal lexicon as part of the continuum in the nationwide context.

Key-words: dialect, sub-dialect, idiom, areal, lexeme, East Podillian idioms, names of garments, lexical-semantic parallels

Постановка проблеми. Тематична група лексики на позначення одягу є однією із найдавніших пластів лексичного фонду української мови. Останнім часом у мовознавстві активізувалося вивчення лексики говорів української мови, у складі якої значне місце посідає ця тематична група, що є однією з найбільш архаїчних і загальновживаних. Назви одягу були предметом системного дослідження мовознавців у поліських говірках, карпатських, східностепових, середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя та ін.

Вивчення системниних відношень лексики в говорах є одним із актуальних завдань у діалектній лексикології, оскільки вони мають важливе значення для вивчення історії мови, розвитку діалектів та їх функціонування, взаємодії говорів один з одним та з літературною мовою тощо.

Зіставлення лексичних і семантичних явищ, засвідчених у східноподільських говірках і говірках інших говорів української мови не було предметом спеціального наукового дослідженння, що й зумовило актуальність пропонованої статті.

Аналіз останніх джерел. Упродовж останніх десятиліть в українській лексикології з'явилося ряд лінгвістичних праць, у яких різнопланово досліджено назви одягу. У своїх дисертаційних працях мовознавці приділили увагу вивченню назв одягу як на діахронному, так і на синхронному зрізах. Досліджуючи лексику на позначення одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Г. Войтів систематизувала і описала назви верхнього одягу, встановила першу фіксацію, простежила діахронні процеси в семантичній структурі слів [1]. Ф. Бабій проаналізував побутову лексику (назви одягу, взуття, головних уборів) у говірках середнього басейну Горині, відзначив семантичні особливості зафіксованої лексики, принципи і способи номінації, визначив міждіалектні паралелі [2]. Г. Гримашевич виконала структурно-семантичний, ареальний, етимологічний аналіз лексики на позначення одягу в говірках Середнього Полісся [3]. Н. Пашкова здійснила структурно-семантичну, генетичну та ареальну характеристику загальних назв та назв верхнього одягу в українських говорах Карпат [4]. Н. Клименко, досліджуючи назви одягу Донеччини, визначила особливості структурної організації і семантику тематичної групи лексики, з'ясувала специфіку лексики говірок за співвідношенням архаїчних та інноваційних рис, установила особливості просторового розміщення назв

одягу східностепових говірок [5]. Дослідниця назв одягу говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя Т. Щербина розглянула семантичну структуру лексики, лексичну мотивацію назв одягу та географію зафіксованих мовних одиниць у межах обстеженого континууму [6]. Досліджуючи назви одягу та прикрас говірок Східного Поділля Г. Березовська здійснила системний опис лексики на позначення одягу і прикрас, встановида ґенезу регіональних назв, з'ясовала внутрішнє членування східноподільського мовного ареалу [7].

Дослідженню лексико-семантичних паралелей номенів на позначення одягу між діалектами української мови присвячено статті Г. Гримашевич, у яких вона порівнює назви одягу та взуття Среднього Полісся з аналогічними номенами інших регіонів. У статті «Середньополісько-західнополіські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття)» [8] представлений матеріал про комплекс традиційного народного костюма мешканців Середнього і Західного Полісся. Автор акцентовала увагу на номінації жіночого поясного одягу, визначила лексико-семантичні паралелі зафіксованих лексем та з'ясувала їх поширення в інших зонах українського діалектного континууму. У статті «Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття)» [9], встановлено лексико-семантичні паралелі між середньополіськими та гуцульськими говірками щодо наявності та функціонування в них досліджуваних номенів. На матеріалі одягу, взуття, головних уборів та прикрас Т. Щербина у статті «Поліські лексичні елементи в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя» [10] звернула увагу на лексичні явища, що функціонують у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя та північному наріччі, проаналізувала спільні та відмінні риси досліджуваних назв щодо семантики, їхньої структури на різних мовних рівнях у двох діалектах.

Мета дослідження – на матеріалі лексики на позначення одягу встановити лексико-семантичні паралелі між східноподільськими говірками та іншими говірками української діалектної мови. Матеріалом дослідження стали власні польові записи зі 207 говірок Східного Поділля, лексикографічні джерела та інші праці, в яких представлено аналізовану лексику.

Виклад основного матеріалу. Фонетико-словотвірні варіанти назв одягу з аналогійним чи з близьким значенням функціонують у говірках інших діалектних континуумів. Опрацювавши наявні лексикографічні та лінгвогеографічні джерела, індекси аналізованої лексики у дескриптивних працях із діалектології, ми помітили, що ареали побутування лексем на позначення одягу продовжуються в інших говорах української мови, зокрема: **у поліських говірках** виявлено лексеми *ˈват'анки* 'теплі зимові штани з ватною підкладкою' (Гримашевич, 29); *вос'микˈлинка* 'спідниця, пошита з восьми пілок, клинів' (Гримашевич, 35); *дваˈнадц'атка* 'довга сорочка з підтичкою з грубого полотна' (Гримашевич, 43); *заˈпинанка* 'жіночий фартух' (Гримашевич, 54); *запиˈначка* 'жіночий фартух', 'невеличка хустина', 'велика тепла хустка з китицями (Гримашевич, 54); *напеˈредник* 'жіночий фартух' (Гримашевич, 100); *опиˈналка* 'велика тепла суконна хустка з китицями' (Гримашевич, 104); *пал'ˈча* 'рукавиця' (Гримашевич, 113); *п'ідˈйупник* 'спідня спідниця' (Гримашевич, 122); *ˈпомоч'і* 'підтяжки в чоловічих штанах' (Гримашевич, 129); *спорˈтиўки* 'спортивні штани' (Гримашевич, 150); *триˈнадц'атка* 'сорочка з тонкого полотна' (Гримашевич, 158) ; *полуˈшубка* 'жіночий півшубок' (Гримашевич, 129); *мак'інˈтош* 'довгий плащ із непромокаючої тканини', 'плащ без рукавів, накидка', 'довге пальто прямого покрою', 'жіноче осіннє пальто довжиною до колін', 'одяг типу піджака з довгими полами на ґудзиках' (Гримашевич, 91); *пал'ˈчатка* 'рукавиця з відділенням для кожного пальця' (Гримашевич, 113; Лисенко, 151); *риˈтонда* 'рясна жіноча спідниця', 'жіноче рясне літнє плаття', 'довге жіноче плаття з теплої тканини', 'довга полотняна жіноча сорочка', 'тепла безрукавка' (Гримашевич, 137).

Ареали лексем продовжуються у говірках поліського і південно-західного наріч, зокрема: у **поліських і буковинських говірках:** *граф'іˈроўка* 'плісирована спідниця' (СБГ, 76), 'спідниця-гофре' (Гримашевич, 40); *пл'іс'іˈроўка* 'жіноча спідниця з дрібними складками' (Гримашевич, 124; СБГ, 431); **поліських і бойківських:** *ˈзапинка* 'жіночий фартух', 'жіночий поясний незшитий одяг, який складається з двох шматків тканини' (Гримашевич, 54), 'фартух' (Онишкевич, I, 279); **поліських, наддністрянських, закарпатських:** *ˈгун'а* 'верхній одяг із домотканого грубого сукна' (Гримашевич, 41), 'верхній жіночий одяг з полотна, подібний до свитки' (Лисенко, 62), 'верхній теплий одяг з овечої шкури' (Піцура, 88), 'верхня одежа з домотканого грубого і ворсистого, переважно нефарбованого сукна' (Сабадош, 54), *ˈгуні* 'верхній одяг' (Шило, 98; Пашкова, 92); **поліських, буковинських, бойківських, гуцульських:** *коˈшул'а* 'сорочка' (СБГ, 230), 'жіноча спідня сорочка', 'жіноча верхня сорочка', 'голошия довга жіноча сорочка, вишита на рукавах і внизу', 'жіноча блузка', 'жіноча блузка з тонкого полотна', 'тепла вовняна кофта', 'жіноча квітчаста кофта, блузка', 'чоловіча сорочка, яку одягали в косовицю', 'дитяча або тепла м'яка кофта' (Гримашевич, 77), 'сорочка' (Онишкевич, I, 384), *каˈшуля, коˈшуля* 'жіноча кофта', 'вишита сорочка' (Лисенко, 95), 'сорочка' (ГГ, 103); **поліських, подільських, бойківських, гуцульських:** *ˈдимка* 'спідниця з домотканого полотна з вибійчаним малюнком внизу', 'вовняна жіноча спідниця', 'спідня спідниця, оздоблена плетеним мереживом', 'широка спідниця, пояс у якій при зібраний на шнурок', 'вузька спідниця', 'тонка напівпрозора тканина' (Гримашевич, 45), 'спідниця' (Онишкевич, 215; Брилінський, 31; ГГ, 59), 'верхній одяг полотняний фарбований', 'жіноча спідниця з грубого полотна' (Пашкова,132); **поліських, південноподільських, буковинських, гуцульських, наддністрянських, надсянських:** *ˈхутро* 'довгий

верхній одяг з хутра, шуба', 'жіноча шуба', 'довге зимове пальто з купованого матеріалу', 'кожух, покритий тканиною' (Гримашевич, 168), *футро, хутро* (Герман, к. 199), *ˈфутро* 'хутро', 'підкладка' (ГГ, 199), 'одяг із хутра' (Пашкова, 130).

У говірках поліського і південно-східного наріч ареали лексем продовжуються: в **поліських і середньонаддніпрянських говірках:** *кобиˈн'ак* 'верхній сукняний чоловічий одяг' (Гримашевич, 68; Ващенко, 294); *киˈрейа, к(а,е,и)ˈрейа* 'верхній сукняний одяг' (Гримашевич, 66; Щербина, 59); **поліських і слобожанських:** *попеˈредниц'а* 'жіночий фартух' (Гримашевич, 130; Лисиченко, 339), 'передня частина спідниці' (Гримашевич, 130); *барахˈло* 'старий одяг, непридатний для носіння' (Гримашевич, 16), 'придане нареченої у вигляді одягу та білизни' (Магрицька, 16); **поліських і степових:** *штаˈни ˈватн'і* 'теплі зимові штани з ватною підкладкою' (Гримашевич, 181), *штаˈни ˈват'н'і* 'тс' (Клименко, 83); *гол'ф* 'кофта з високим коміром, який щільно облягає шию' (Гримашевич, 39; Клименко, 53 – 54); *дошчоˈвик* 'плащ з непромокальної тканини' (Гримашевич, 47), 'плащ з водостійкої тканини від дощу', 'накидка від дощу', 'хустка з водостійкої тканини від дощу' (Клименко, к. 30, 31); *ˈл'ол'а* 'дитяча сорочечка', 'довге біле плаття без пояса' (Гримашевич, 90), 'дитяча сорочечка' (Клименко, 97); *матˈроска* 'матроська спідня смугаста сорочка', 'легка жіноча блузка' (Гримашевич, 94), 'формена блуза з великим виложистим коміром особливого крою', 'жіноча або дитяча блуза з великим виложистим смугастим коміром' (Клименко, 58); *ночˈнушка* 'нічна жіноча сорочка' (Гримашевич, 103), *начˈнушка* 'тс' (Клименко, 96); *опиˈначка* 'велика тепла суконна хустка з китицями', 'жіночий фартух' (Гримашевич, 104), 'спідниця частково зшита з кількох полотнищ' (Клименко, к. 55); *розл'іˈтайка* 'вовняна жилетка без ґудзиків', 'жакет з розрізами на боках', 'верхній одяг без ґудзиків' (Гримашевич, 139), 'весняний довгий жакет вільного крою', 'одяг, який не застібається', безрукавка, розширена донизу, яка не застібається', 'дитячий одяг, який не застібається' (Клименко, к. 45); *толсˈтоўка* 'піджак з поясом', 'чоловіча сорочка із складками на грудях і на спині' (Гримашевич, 156), *тоўсˈтоўка, толсˈтоўка* 'чоловіча сорочка, що не вбиралася в штани' (Клименко, 96); *шеᵘстикˈлинка* 'спідниця, пошита із шести кусків' (Гримашевич, 177), *шеᵘстиᵉкˈлинка* 'тс' (Клименко, 64); *косовоˈротка* 'стоячий комір у сорочці', 'спідня чоловіча сорочка з коміром', 'чоловіча сорочка з вишитим стоячим коміром', 'чоловіча сорочка з розрізом збоку', 'чоловіча сорочка з гострим видовженим коміром', 'чоловіча сорочка з косим коміром і розрізом збоку, на якому пришиті ґудзики', 'коротка безрукавка', 'чоловіча безрукавка' (Гримашевич, 76), 'чоловіча сорочка зі стоячим коміром і маніжкою коло горловини' (Клименко, к. 82); **поліських, середньонаддніпрянських, степових:** *бушˈлак* 'короткий верхній одяг із домотканого сукна, утеплений ватою, який наглухо застібається' (Гримашевич, 28; Щербина, к. 69); *короˈташка* 'жіноча плюшева шубка', 'короткий жіночий одяг з хутряним коміром' (Гримашевич, 75), *короˈтушка* 'короткий верхній одяг із домотканого сукна, втеплений ватою, який наглухо застібається' (Щербина, к. 69); *п'ідшˈтаники* 'спідні чоловічі штани' (Гримашевич, 122), *п'ідшˈтан(и,і)ки* 'тс' (Щербина, 38); *туˈжурка* 'тужурка' (Гримашевич, 159), 'чоловіче тепле напівпальто з хутровим коміром' (Щербина, 56); *гуˈцулка* 'вишита сорочка' (Гримашевич, 42; Клименко, к. 81; Щербина, 28); *доˈха* 'шуба', 'чоловіча чи жіноча шуба з довгими широкими рукавами', 'шуба з короткими рукавами', 'жіноча шубка з штучного хутра', 'хутряний зимовий верхній одяг, покритий сукном', 'жіноча плюшева шубка', 'коротка жіноча шубка', 'жіноча плюшева кофта', 'фуфайка' (Гримашевич, 46), 'довга шуба з натурального хутра' (Клименко, к.12), *доˈхо, доˈха* 'вид кожуха з хутряним верхом' (Щербина, 54); *жиˈлет* 'плетена безрукавка' (Гримашевич, 49), 'стьобана ватяна куртка без рукавів та коміра' (Щербина, 53), *жиˈл'ет* 'короткий безрукавний одяг з тканини' (Клименко, к. 23); *кал'ˈ(с,ц)они, кал'ˈсони*, *кал'ˈцони* 'спідні чоловічі штани' (Гримашевич, 58; Клименко, к. 84; Щербина, 39); *москˈвичка* 'теплий жіночий піджак', 'жіноче півпальто на ваті' (Гримашевич, 97), 'чоловіче суконне напівпальто', 'чоловічий полушубок' (Клименко, к. 38, 39), 'короткополе чоловіче напівпальто з хутровим коміром' (Щербина, 55); *сˈодн'іки*ⁱ 'спідні чоловічі штани' (Гримашевич, 150), *сˈодн'іки* 'тс' (Клименко, к. 66; Щербина, 39); *тиˈт'анка* 'широка спідниця з дрібними складками, зібрана в поясі на резинку', 'жіноче плаття, зібране в поясі на резинку' (Гримашевич, 156), 'спідниця, пошита з одного зшитого полотнища на зборах' (Клименко, 63), *теˈт'анка* 'спідниця з дуже дрібними складками' (Щербина, 63); *т'ілоґˈр'іїка* 'тепла безрукавка з ватною підкладкою' (Гримашевич, 156; Клименко, к. 22), *т'(і,е)лоґˈр'(і,е)їка* 'чоловічий прямий жилет' (Щербина, 53); *сˈп'ідн'е* 'спідня білизна' (Гримашевич, 150; Клименко, к. 6; Щербина, 23); *сˈвитка* 'жіноча свита' (Щербина, 62; Гримашевич, 146), 'саморобний одяг із сукна' (Ващенко, 294); *саˈчок, сак* 'жіноче приталене суконне півпальто на ваті', 'жіночий однобортний прямоспинний піджак із чорного сукна', 'жіночий короткополий плюшевий осінній одяг', 'жіночий робочий суконний одяг вільного крою, довжиною до середини коліна', 'літня кофта з грубого полотна, що кроєм нагадує жакет', 'жіночий святковий короткий верхній одяг, призбираний у талії, далі розкльошений, оздоблений вишивкою та кольоровими стьожками' (Гримашевич, 145; Щербина, к. 67), 'просторий, подібний до піджака зимовий жіночий одяг' (Лисенко, 189); *ˈбобка* 'вельветова куртка', 'чоловіча куртка', 'коротка курточка', 'тепла спортивна куртка', 'дитяча курточка', 'безрукавка з ватною підкладкою', 'безрукавка з хутряною підкладкою','чоловічий одяг типу піджака з нагрудними кишенями, на замку і резинці, широкій планці внизу', 'жіночий жакет з довгими рукавами, які закінчуються манжетами', 'різновиди кофт', 'різновиди чоловічих сорочок', 'різновиди жіночих блузок', 'довгий теплий вовняний одяг, який одягали під кожух', 'короткий сукняний зимовий одяг з ґудзиками' (Гримашевич, 21), 'спортивна

блуза з металевою застібкою' (Лисенко, 33), *ˈбобачка, ˈбобка* 'легенька куртка із напуском у поясі і на манжетах' (Клименко, 59); **поліських, середньонаддніпрянських, слобожанських:** *наˈмˈітка* 'головний убір заміжньої жінки у вигляді довгого шматка полотна, який одягали зверху на очіпок' (Гримашевич, 100), 'пов'язка чи покривало на голову' (Ващенко, 294), 'рідкоткане полотно, яким махають над молодими під час обряду покривання і яким зав'язують голову молодої поверх очіпка' (Магрицька, 92).

У східноподільських говірках та говірках південно-східного наріччя зафіксовано такі назви одягу: **у степових говірках:** *кл'ош* 'спідниця вільна, зшита з одного полотнища' (Клименко, 64); *ˈкожанка* 'шкіряна куртка' (Клименко, 36); *ночˈнуха* 'нічна жіноча сорочка' (Клименко, 96); *сонце"кˈл'ош* 'спідниця з одного полотнища вільного крою' (Клименко, 64); *соˈрочка ˈвишита, соˈрочка украˈйін'с'ка* 'вишита жіноча чи чоловіча сорочка' (Клименко, 80); *спˈідˈниц'а воўн'аˈна* 'тепла спідниця' (Клименко, к. 59); *чулˈки капˈронов'і* 'чулки із капрону' (Клименко, 111); *штаˈни ˈват'ані* 'штани із ватину' (Клименко, 83); *полупалˈто* 'чоловіче суконне кортке пальто' (Клименко, к. 38); **степових і середньонаддніпрянських**: *коˈзачка* 'легкий жіночий одяг до пояса', 'чоловіча свита' (Щербина, 62); *л'аˈничка* 'невелика лляна жіноча хустка' (Щербина, 103); *малоˈроска* 'вишита сорочка' (Щербина, 29); *матˈр'ошка* 'невелика вовняна жіноча хустка' (Щербина, 103); *соˈрочка дис'аˈч:ана* 'верхня чоловіча сорочка' (Щербина, к. 24); *соˈрочка л':аˈн:а* 'сорочка із льону' (Клименко, 99, Щербина, 489); *спˈідˈниц'а р'асˈна* 'спідниця з густими складками' (Щербина, 46); *спˈідˈниц'а теˈт'анка* 'спідниця з густими зборками на поясі' (Щербина, 45); *жеˈкет*, *жеˈкетка* 'піджак' (Чабаненко, I, 311), *жаˈкет*, *жаˈкетка* 'тс' (Клименко, 59), *жаˈкетка* 'тс' (Щербина, 53).

У говірках південно-східного і південно-західного наріч на позначення одягу виявлено такі лексеми: в **степових і південноподільських говірках:** *строˈчанка* 'фуфайка, стьобана куртка на ваті' (Москаленко, 68); *(г)оˈс'інка* 'жіноча осіння кофта' (Москаленко, 54), *гу(о)ˈс'інка* 'жіночий короткополий плюшевий осінній одяг' (Щербина, 54), *оˈс'інчик* 'літній жіночий жакет (Москаленко, 55); **середньонаддніпрянських, степових, закарпатських:** *ˈпол'ка* 'вишита жіноча свита' (Щербина, 62), 'верхній одяг' (Пашкова, 142); *ˈбирка* 'шапка, виготовленої з овечої вовни' (Щербина, 94), *ˈбыр'ка* 'хутряний комір' (Сабадош, 24); **середньонаддніпрянських, степових, західноподільських:** *короˈташ* 'короткий верхній одяг із домотканого сукна, втеплений ватою, який наглухо застібають' (Щербина, к. 69), 'осінньо-зимовий короткий одяг для жінок' (Брилінський, 52); **середньонаддніпрянських, степових, наддністрянських:** *ˈкапа* 'частина верхнього одягу для захисту голови в негоду' (Щербина, 60; Шило, 136).

Лише в східноподіському ареалі і говірках південно-західного наріччя зафіксовано лексеми: у **буковинських:** *стоˈл'етник* 'хустина в клітину' (СБГ, 523); **бойківських:** *неˈдох'ітки* 'старі недоношені речі' (Онишкевич, I, 483); **західноволинських:** *заˈпашчинка* 'жіночий фартух на будень' (Корзонюк, 121); **південноподільських:** *погˈрудки* 'вишивка на жіночій сорочці, яка припадає на груди (Москаленко, 59); **середньозакарпатських і лемківських:** *ˈгерок* 'теплий піджак', 'напівпальто' (Пашкова, 113).

Найбільше лесем на позначення назв одягу виявлено в говірках усіх трьох наріч української мови, зокрема: **у поліських, закарпатських, середньонаддніпрянських:** *сˈвита* 'верхній довгий одяг з домотканого сукна чи полотна', 'жіноче пальто на ваті', 'коротка свитка без капюшона', 'верхній жіночий одяг на ваті, внизу розширений і оздоблений аплікацією', 'кожух із квіткою на правій полі, який одягала дівчина, коли виходила заміж' (Гримашевич, 146), 'верхній довгополий чоловічий і жіночий одяг з домотканого сукна', 'чоловіча свита на підкладці зі щільної тканини' (Щербина, 61), 'жіноче плаття з тканини фабричного виробництва' (Сабадош, 328); 'верхній одяг із сукна' (Пашкова, 125); **бойківських, поліських, степових:** *жуˈпан* 'старовинний верхній одяг із сукна, пошитий до талії', 'старовинний верхній чоловічий одяг із сукна, оздоблений хутром', 'чоловічий кожух' (Клименко, к. 42), *жуˈпанчик* 'дівочий весняний одяг' (Гримашевич, 50), *жуˈпан'е* 'жіноча шуба, не підбита хутром' (Онишкевич, I, 256); **поліських, степових, слобожанських:** *попеˈредник* 'жіночий фартух' (Гримашевич, 130; Клименко, к. 60; Лисиченко, 339), 'передня частина запаски' (Лисенко, 168); **поліських, подільських, степових, бойківських:** *припинˈда* 'фартух' (Клименко, к. 60; Гримашевич, 134; Брилінський, 78), 'запаска' Онишкевич, II, 141); **поліських, середньонаддніпрянських, наддністрянських, бойківських:** *с'іˈр'ак* 'чоловічий довгий одяг із грубого сукна' (Гримашевич, 147), 'сукняна куртка', 'куртка з сіро-синього сукна, зі стоячим коміром' (Онишкевич, II, 219; Пашкова, 123), 'верхній довгополий одяг із грубого сукна' (Ващенко, 293), 'тс' (Щербина, 58), *сіˈрак* 'верхній чоловічий одяг з овечого сукна' (Шило, 239); **поліських, середньонаддніпрянських, степових, закарпатських:** *душегˈр'ейка* 'безрукавка з ватною підкладкою' (Гримашевич, 48), *душогˈр'еїка* 'жіночий притaлений жилет' (Щербина, 53), 'вид верхнього одягу'(Пашкова,69); **поліських, середньонаддніпрянських, буковинських, степових:** *пˈл'ушка* 'плюшевий зимовий жіночий жакет або куртка' (СБГ, 432), 'коротка жіноча плюшева шубка', 'жіночий плюшевий піджак', 'кофта з плюшу', 'довге плюшеве пальто' (Гримашевич, 126), 'жіночий короткополий плюшевий осінній одяг' (Щербина, 54); **поліських, середньонаддніпрянських, степових, гуцульських:** *оˈп:инка* 'велика тепла суконна хустка з китицями', 'жіночий фартух' (Гримашевич, 105), *ˈопинка, оˈпінка* 'вид поясного жіночого одягу з одного незшитого полотнища' (ГГ, 140), *оˈпинка* 'фартух, жіночий одяг у вигляді шматка тканини із зав'язками, який одягають спереду на сукню чи спідницю (від пояса до колін)' (Щербина, 48); **поліських, середньонаддніпрянських, степових, бойківських, закарпатських:** *пˈлахта* 'фартух', 'жіноча спідниця' (Гримашевич, 124), 'плахта' (Онишкевич, II, 79; Ващенко, 294), 'спідниця, частково

зшита з кількох полотнищ' (Пашкова, 33; Клименко, к. 55), 'жіночий одяг, що складається з суцільного шматка тканини і використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки, при цьому передні кути підтикані під пояс', 'частина тканини, яку залишають при пошитті одягу із внутрішнього боку; запас' (Щербина, 306), 'рядно, в якому носять сіно' (Сабадош, 233); **поліських, середньонаддніпрянських, степових, буковинських, західноподільських:** *бала|хон* 'просторе жіноче плаття', 'погано пошитий одяг' (СБГ, 23), 'простора накидка з рукавами, яку одягають поверх усього одягу для захисту від дощу', 'груба накидка без рукавів для захисту від дощу', 'зимовий верхній одяг з ватною підкладкою', 'старовинний широкий верхній одяг з домотканого грубого сукна, схожий на свиту', 'широке, переважно жіноче пальто', 'просторий літній плащ з легкої тканини', 'широке плаття', 'будь-який широкий, не підігнаний до талії одяг', 'будь-який верхній одяг, вузький у плечах і розширений до низу', 'зневажлива назва одягу, який не пасує людині' (Гримашевич, 16), 'загальна назва дуже просторого одягу', *знев.* 'поганий недоладно пошитий одяг' (Клименко, к. 8), 'просторий одяг' (Щербина, 61), 'просторий верхній одяг' (Брилінський, 11); **поліських, буковинських, гуцульських, степових, закарпатських:** *|гат'і*, *|гач'і* 'штани з домотканого полотна або сукна' (ГГ, 44) 'верхні чоловічі штани' (СБГ, 69), 'широкі полотняні штани', 'вузькі чоловічі штани, які кріпляться за допомогою шворки' (Гримашевич, 38), *|гача* 'одна з двох частин штанів' (Клименко, к. 67), *|ґаткі* 'штани' (ГГ, 44), *|ґат'і* 'підштанники', 'штани з домотканого полотна' (Сабадош, 56); **поліських, південноподільських, середньонаддніпрянських, степових, нижньонаддніпрянських:** *|баска* 'зібрана частина тканини на поясі спідниці' (Гримашевич, 16), 'жіноча кофта пошита в талію, а внизу широка' (Москаленко, 16), 'важкий жіночий одяг з довгими рукавами, пошитий у талію, на зборах, покритий плисом', 'середньої довжини жіноча кофта, пошита у талію, розширена до низу', 'ватяна безрукавка' (Клименко, к. 15), 'жіноча кофта навипуск', 'зібрана частина тканини на поясі спідниці' (Щербина, 143), 'верхній короткополий жіночий одяг, пошитий у талію і від талії донизу зібраний у складки' (Чабаненко, I, 68), 'літній жіночий одяг без коміра, схожий на кофту, має ззаду дві фалди' (Сизько, 10, 33); **поліських, буковинських, середньонаддніпрянських, степових, наддністрянських, бойківських:** *бурн|(м)ус* 'суконний плащ чи накидка від негоди' (Гримашевич, 27), *бур|мус, бур|нус* 'чоловічий ватний одяг середньої довжини, пошитий у талію' (Клименко, к.16), *|бур|(м,н)ус* 'верхній довгополий одяг із грубого сукна, без підкладки, який чоловіки одягали для виконання домашньої роботи' (Щербина, 58), *бур|мус* 'короткий жіночий одяг на ваті без коміра' (Сизько, 14), *бур|мус* 'довгий верхній плечовий жіночий одяг з рукавами; з домотканого або фабричного сукна' (Матейко, 78), *бур|муз* 'пальто, подібне до чемерки' (Шило, 63), *бур|нус* 'верхній чоловічий одяг', 'куртка на ваті, жіночий одяг із сукна' (Пашкова, 109); **поліських, степових, середньонаддніпрянських, бойківських, наддністрянських, буковинських:** *|бурка* 'довгий верхній чоловічий одяг із домотканого сукна' (Гримашевич, 26), 'чемерка' (Онишкевич, 1, 77), 'старовинний довгополий верхній чоловічий одяг з домотканого грубого сукна з відлогою', 'брезентовий плащ з відлогою', 'накидка без рукавів, з відлогою від дощу' (Клименко, к. 24, 28, 30), 'верхній довгополий чоловічий одяг із домотканого грубого сукна з відлогою' (Щербина, 59), 'пальто з овечої вовни' (Шило, 63), 'довгий повстяний безрукавний накидний плащ з відлогою' (Пашкова, 86); **поліських, степових, бойківських, західноволинських, гуцульських, закарпатських:** *|бунда* 'довге старовинне жіноче плаття прямого покрою', 'тепла вовняна, переважно картата спідниця', 'довга жіноча спідниця прямого покрою', 'тепла спідниця', 'широка спідниця зі складками', 'довга дитяча полотняна сорочка', 'жіноча спідня сорочка', 'довга чоловіча чи жіноча сорочка з грубого полотна', 'безрукавка', 'жіноча кофта', 'дитяче плаття', 'будь-яка жіноча спідниця', 'довге плаття', 'плаття з домотканої вовни', 'довге суцільно кроєне жіноче плаття', 'широке жіноче плаття зі зборками на поясі', 'довге широке, незграбне, не за розміром плаття', 'будь-який дуже довгий одяг', 'широкий одяг у вигляді накидки від дощу' (Гримашевич, 26), 'занадто широке пальто, плаття' (Москаленко, 18), 'кожух без рукавів', 'верхній чоловічий одяг' (Онишкевич, 76), 'дитяча сукня' (Корзонюк, 78), 'довге дитяче плаття' (Лисенко, 38), 'кожушок без рукавів, що застібається збоку або вдягається через голову', 'кожух, покритий сукном' (ГГ, 31), 'кожух-безрукавка з овечої шкури, який одягають через голову' (Піцура, 88), 'короткий кожушок-безрукавка' (Сабадош, 32), 'овчинна безрукавка найдавнішого крою', 'довгий і широкий одяг, накидка із хутра' (Пашкова, 74); **поліських, буковинських, бойківських, подільських, середньонаддніпрянських, гуцульських, закарпатських:** *|гун'ка* 'вид довгої свити з домотканого сукна' (СБГ, 78), 'верхній жіночий одяг з домотканого сукна, свита', 'свитка з забором', 'пряма, приталена свита', 'коротка свитка', 'довгий верхній одяг із сукна, розширений донизу', 'зимове жіноче верхнє вбрання, підбите ватою', 'верхній довгий одяг типу шинелі', 'пальто на ваті', 'напівпальто', 'напівпальто, яке не пасує людині', 'плащ', 'плащ з капюшоном', 'тепла накидка', 'довге тепле жіноче плаття', 'легкий жіночий піджак', 'накидка, якою накривають коней, сіно', 'груба тканина' (Гримашевич, 41), 'плащ, дощовик' (Москаленко, 26), 'верхній чоловічий одяг домашньої роботи, чемерка, рід сіряка з домашнього сукна', 'тканина з овечої вовни', 'сіряк з довгими рукавами' (Онишкевич, 1, 199), 'верхній одяг з домотканого сукна' (Пашкова, 99); **поліських, буковинських, бойківських, середньонаддніпрянських, степових, подільських, західноволинських, гуцульських:** *за|паска* 'фартух' (СБГ, 138), 'жіноча спідниця', 'незшита спідниця, яку запахують на стані', 'широка жіноча спідниця', 'спідниця з двох пілок з розрізами по боках', 'жіночий поясний одяг з двох незшитих полотнищ домашнього ткання', 'обгортка під спідницю', 'спідня спідниця', 'підкладка у

спідниці', 'жіночий тканий фартух', 'фартух із полотна', 'вишитий фартух', 'витканий фартух, який нагадує килим', 'вовняний пояс, переважно зеленого чи червоного кольору', 'витканий пояс', 'вишитий пояс', 'пояс, виплетений з соломи', 'чоловічий червоний пояс' (Гримашевич, 53), 'фартух' (Онишкевич, І, 279), 'два полотнища домашнього ткання, уживані замість спідниці', 'фартух' (Клименко, к. 56), 'жіночий святковий одяг на зразок спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ, переважно з вовняної картатої тканини', 'різновид спідниці, спідниця з розпірками по обидва боки, які не доходять до пояса' (Щербина, 47), 'фартух' (Брилінський, 39), 'спідниця' (Ващенко, 294), 'жіночий фартух на будень' (Корзонюк, 121), 'жіночий поясний одяг з двох полотнищ, тканий з вовняної пряжі' (ГГ, 77).

Висновки. Отже, ізоглоси назв одягу у східноподільських говірках продовжуються в говірках усіх трьох наріч української мови. Найбільшу кількість лексико-семантичних паралелей відзначено в середньонаддніпрянських та степових говірках, з якими безпосередньо межують східноподільські говірки. Наявність паралелей у поліських та волинських говірках зумовлена тиском північних говірок на подільський говір взагалі. Значна кількість лексем, що активно функціонують у досліджуваних говірках, репрезентована в усіх говорах південно-західного наріччя, що вказує на приналежність східноподільських говірок до західного макроконтинууму. Паралелі в поліських, середньонаддніпрянських та степових говірках пояснимо тим, що дослідження цих діалектних ареалів відбувалося в останні десятиліття за майже однаковими програмами, що дає репрезентацію досліджуваного сегмента діалектної лексики в загальноукраїнському континуумі.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в продовженні вирішення проблеми лексико-семантичних паралей діалектів інших мов.

Список джерел і їх умовних скорочень

Брилінський – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок. Хмельницький : Редак.-видав. відділ, 1991. 116 с.

Ващенко – Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків : Держуніверситет, 1957. 540 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.

Герман – Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. 1. Фонетика. Фонологія. Чернівці, 1995. 410 с. ; Т. 2. Словозміна. Службові слова. Чернівці, 1998. 216 с.

Гримашевич – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. 184 с.

Клименко – Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2001. 400 с.

Корзонюк – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. Українська діалектна лексика. Київ : Наук. думка, 1987. С. 62–267.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наук. думка, 1974. 260 с.

Лисиченко – Лисиченко Л. А. Архаїчні назви одягу в східнослобожанських говірках Праці XII республіканської діалектологічної наради. Київ : Наук. думка, 1971. С. 336–342.

Магрицька – Магрицька І. В. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ : ВКФ Знання, 2003. 171 с.

Матейко – Матейко К. І. Український народний одяг : Етнографічний словник. Київ : Наук. думка, 1996. 195 с.

Москаленко – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса : Вид-во Одес. пед. ін-ту, 1958. 78 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 1 : А – Н. 495 с.; Ч. 2 : О – Я. 515 с.

Пашкова – Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1999. 227 с.

Піцура – Піцура Т. Динаміка назв одягу карпатських говорів у другій половині XX століття. Діалектологічні студії. 7 : Традиції і модерн / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. С. 85–93.

Сабадош – Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород : Ліра, 2008. 480 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.

Сизько – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. 100 с.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. Запоріжжя, 1992. Т. 1 : А – Ж. 324 с.

Шило – Шило Г. Ф. Словник наддністрянських говірок. Львів, 2008. 288 с.

Щербина – Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 341 с.

Література

1. Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.02. Львів, 1995. 24 с.

2. Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) : автореф. дис. … канд. филол. наук. Ужгород, 1985. 24 с.

3. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : автореф. дис.… канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 27 с.

4. Пашкова Н.І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2000. 19 с.

5. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2001. 19 с.

6. Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 23 с.

7. Березовська Г.Г. Структурна організація та географія назв одягу і прикрас у східноподільських говірках : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. 20 с.

8. Гримашевич Г. І. Середньополісько-західнополіські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття). Волинь філологічна : текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контексті. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 56–62.

9. Гримашевич Г. І. Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття). Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Серія : Філологія (мовознавство), № XIX–XX. Івано-Франківськ, 2008,. С. 30–32.

10. Щербина Т. В. Поліські лексичні елементи в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. 2010. № 22 (II). С. 302–309.

References

1. Voitiv H. V. Nazvy odiahu v pamiatkakh ukrainskoi movy XIV – XVIII st. : avtoref. dys. … kand. filol. nauk : 10.02.02. Lviv, 1995. 24 s.

2. Babyi F.Y. Вытovaia leksyka hovorov sredneho basseina Horыny (nazvanyia odezhdы, obuvy y holovnыkh uborov) : avtoref. dys. … kand. fylol. nauk. Uzhhorod, 1985. 24 s.

3. Hrymashevych H. I. Nominatsiia odiahu ta vzuttia v serednopoliskomu dialekti : avtoref. dys.… kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 2003. 27 s.

4. Pashkova N.I. Nazvy odiahu v ukrainskykh hovorakh Karpat (strukturno-semantychna, henetychna ta arealna kharakterystyka) : Avtoref. dys. … kand. filol. nauk: 10.02.01. K., 2000. 19 s.

5. Klymenko N. B. Nazvy odiahu v skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny : avtoref. dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01. Donetsk, 2001. 19 s.

6. Shcherbyna T. V. Serednonaddnipriansko-stepove dialektne porubizhzhia u svitli izohlos : avtoref. dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 2003. 23 s.

7. Berezovska H.H. Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv odiahu i prykras u skhidnopodilskykh hovirkakh : avtoref. dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 2011. 20 s.

8. Hrymashevych H. I. Serednopolisko-zakhidnopoliski leksyko-semantychni paraleli (na materiali nazv odiahu ta vzuttia). Volyn filolohichna : tekst i kontekst. Zakhidnopoliskyi dialekt u zahalnoukrainskomu ta vseslovianskomu konteksti. Lutsk, 2007. Vyp. 4. S. 56–62.

9. Hrymashevych H. I. Serednopolisko-hutsulski leksyko-semantychni paraleli (na materiali nazv odiahu ta vzuttia). Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka. Seriia : Filolohiia (movoznavstvo), № KhIKh–KhKh. Ivano-Frankivsk, 2008,. S. 30–32.

10. Shcherbyna T. V. Poliski leksychni elementy v hovirkakh serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia. Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichnyi zbirnyk z rehionalnykh problem. 2010. № 22 (II). S. 302–309.

УДК 811.161.2'276.6'38-112
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-4

ГЕРАЩЕНКО О. М.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

НА МАРГІНЕСІ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ У ФОРМУЛЯРІ «РУСЬКИХ» ПРИВІЛЕЙНИХ ГРАМОТ

У статті розглядаються впливи польського документа на формули «руських» привілейних грамот, виданих на Україні в середині XVI – першій половині XVII ст., у частинах частинах inscriptio, promulgatio, salutatio, sanctio, datum, subscriptio. Звернено увагу на прийом синонімічної ампліфікації, що був відомий і раніше в «руських» актах, а під польським впливом продовжує широко застосовуватися в діловій мові зазначеного періоду.

Ключові слова: формуляр, inscriptio, promulgatio, salutatio, sanctio, datum, subscriptio, історична стилістика української мови, польський вплив, «руські» привілейні грамоти.

GERASHCHENKO O.
V. N. Karazin Kharkiv National University

ON THE OUTSKIRTS OF LINGUISTIC STUDIES: TO THE ISSUE OF POLISH IFLUENSES ON THE FORMULAS IN RUTHENIAN PRIVILEGE DEEDS

The study of the links between the style of Ruthenian deeds from the second half of the 16th – mid 17th centuries and their Polish counterparts just began in Ukrainian historical linguistics. Thus, this paper aims to analyse the role of Polish acts and act language in the development of certain linguistic formulas in the Ruthenian privilege deeds from the second half 16th – mid 17th centuries. The sections of inscriptio, promulgatio, salutatio, sanctio, datum, and subscriptio are in the research focus. At the stylistical level, in Ukraine, the Ruthenian privilege deeds were proved to clearly follow the Polish documents possibly due to the expansion of the Polish document and the language which was compulsory and prestigious among educated people. The influence manifests in the following: the deeds where the inscriptio has a list of addressees became typical; the promulgatio goes after the inscriptio; the salutatio gets Polish-like linguistic formulas and – if this section appears – there is no promulgatio;the new prohibition formulas in the sanctio as well as the absence of corroboratio and vice versa; the establishment of formula sequence in the datum as well as the fixation of three date variants (short, medium, and expanded), and the modification of the datum formulas according to the Polish pattern; the Ruthenian deed subsciptio cogenty influenced by the Polish document (inter alia, king's Latin signatures, Polish pattern of Ruthenian signatures); the presence of some clichés (not related to the certain clauses) either formed according to the Polish pattern or used in the Ruthenian acts with expansion of such patterns; the support of verbal amplification as a mean of stylistic precept.

Key words: formulars, inscriptio, promulgatio, salutatio, sanctio, datum, subscriptio, historical stylistics of the Ukrainian language, Polish influence, Ruthenian privilege deeds.

Постановка проблеми. Структура й формуляр «руських» документів, виданих на Україні в середині XVI – першій половині XVII ст. (коли більшість українських земель опинилася у складі Речі Посполитої) вивчаються передусім істориками, що працюють у галузі дипломатики, і, як не прикро, ці документи опинилися на узбіччі мовознавчих студій. Ще менше цікавлять дослідників польські впливи у стилістиці «руських» грамот зазначеного періоду, хоч загальновідомо, що тогочасна літературна «руська» мова зазнавала полонізації на всіх рівнях її структури (хіба що за винятком графічного).

Аналіз останніх джерел. Вивчення польських впливів у діловій «руській» мові другої половини XVI – середини XVII ст. має довгу історію, і зараз можна говорити про певні здобутки в цій царині. Останнім часом з'явилися роботи І. Давиденка, В. Мойсієнка, І. Царалунги, у яких досліджуються фонетичні, лексичні, морфологічні полонізми в українських ділових пам'ятках указаної доби [1; 2, с. 32–40; 3; 4]. Особливо плідно в цьому напрямку працює В. Титаренко [5–10]. М. Мозер наголошує на польському впливі у «руських» документах XVI – XVII ст. на різних мовних рівнях, найбільше – на синтаксичному й лексичному [11, с. 58–69].

Утім на сьогодні в українському історичному мовознавстві існує обмаль робіт, присвячених впливам польських стилістичних зразків на українські офіційно-ділові пам'ятки часів Речі Посполитої. Ми б сказали, що наразі спостерігаємо фактично лише початки вивчення зв'язків стилю «руських» дипломів другої половини XVI – середини XVII ст. зі стилем тогочасних польських документів [12, с. 241–245; 2, с. 32, 37, 40].

Відтак **мета** поданого **дослідження** – проаналізувати роль польських актів і польської актової мови у розвитку певних формул «руських» привілейних грамот другої половини XVI – середини XVII ст. Привілейними грамотами ми називаємо офіційні акти, які надавали привілеї в широкому значенні – дарували нерухоме майно, землі, передавали певне право фізичним та юридичним особам, застерігали старі права, надавали пільги, звільняли від податків, суду тощо [13, т. I, с. 407-408; 14, т. II, с. 6, 9–13].

Виклад основного матеріалу. Ми зосередимо увагу на частинах inscriptio, promulgatio, salutatio, sanctio, datum, subscriptio. Про польські впливи в інших частинах «руських» привілейних грамот указаного періоду див. іншу нашу роботу [12, с. 243–245].

З другої половини XVI ст. з'являється дедалі більше «руських» актів, в інскриптивній частині яких перераховуються адресати, до 60-их років XVI ст. inscriptio такого типу є винятковим. В основному інскриптивні формули мали тоді короткий вигляд: *всимъ, которымъ того треба* [1388 р., 15, с. 82], *нынѣшнимъ напотомъ будучимъ* [1560 р., 16, ч. 5, т. 1, с. 28]. Нам відомий лише один приклад із переліченими адресатами, що датується 1492 р.: *всимъ тымъ, которымъ бы была потреба, ижь всимъ особомъ, шляхтѣ, бояромъ и кметемъ…* [16, т. II, с. 120]. Зростання кількості «руських» грамот із розширеним inscriptio можна пояснити впливом польськомовних документів, у котрих подібне inscriptio траплялось дуже часто – пор. «рус.» *Всим вобецъ и кождому зособна, так духовного и свѣтского стану и заволанья людемъ, велможнымъ, врожонымъ шляхетнымъ, княземъ, паномъ…* [1570 р., 17, т. I, с. 179] і пол. *wszystkim wobecz y każdemu zosobna: starostom, podstaroscziem, dzierzawczom, xiazetom, panom y rycerstwu na ukrainie: ruskiey, kijowskiey, wolynskiey, podolskiey y braclawskiey mieszkaiaczem...* [1580 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 12].

Під впливом польськомовних ділових зразків у «руських» документах стає звичайним явищем відсування promulgatio в постпозицію інскриптивній клаузулі (тоді як до середини XVI ст. нормативною була препозиція – за чеським взірцем) – пор. «рус.» *княземъ, паномъ воеводамъ, каштеляномъ, маршалкомъ… также войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, в мѣстѣхъ нашихъ… мешкаючимъ. Ознаймуемъ вамъ.* [1596 р., 16, т. IV, с. 132], … *всимъ вобецъ и кождому зособна, кому бы одно о томъ вѣдать належало, ознаймуемъ* [1605 р., 16, т. I, с. 34] і пол. *Wszem wobec y każdemu osobliwie w miastach miasteczkach/ y we wśich tak Duchownych iako y Swieckich/ Urzędom przełozonym y inym poddanym naszym... Oznaymuiemy* [1578 р., 19, sygn. 4029].

Через наслідування польських прикладів у «руських» привілейних грамотах другої половини XVI ст. з'являється salutatio, формули цієї частини також скальковані з польських кліше. Аналогічно до польських актів у «руських» дипломах із наявною салютативною клаузулою, як правило, відсутнє promulgatio – пор. «рус.» *вшем вобецъ и кождому зъ особна, которого колъвекъ стану и достоенства людемъ рыцерскимъ, уприйме и верне намъ милымъ, ласку нашу королевскую. Уприйме и верне намъ милые, ижъ…* [1596 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 84–85] і пол. *Wszytkim w obecz y kazdemu zosobna… uprzeymem y wiernem nam milem Laske nasze, krolewską. Uprzeymie y wiernie nam mili!...* [1596 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 12].

У sanctio з'являються формули заборони на зразок *подъ ласкою нашою* [1596 р., 17, т. I, с. 226], *для ласки нашоє* [1596 р., 16, т. IV, с. 137], *маеть быти карани* [1613 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 202] – пор. пол. *podłaską naszą* [1593 р., 20, sygn. 4008], *dla łaski naszej* [1613 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 192], *karany być ma* [1622 р., 18, ч. 5, т. 1, с. 137].

Так, як і в польських документах, у «руських» дипломах після середини XVI ст. за наявного sanctio звичайно була відсутня коробораторна частина і навпаки: перед corroboratio санкційна клаузула, як правило, не трапляється.

У datum усталюється порядок його складових: датувальна формула, місце видання документа, час видання. Можна виокремити три основні варіанти позначення часу видання акта, які, очевидно, утворилися за польськими взірцями:

а) розширений – *днѧ… року ѡт нарожєнѧ сына божєго тисєча пѧтсотъ семдесѧтого, а панованѧ нїшго чтырдєстого пєрувшого* [1570 р., 21, с. 147] – пор. пол. *dnia szesnastego miesiąca lipca, roku od Narodzenia Bożego połtora tysiącznego sześćdziesiątego, a koronowania naszego roku czterdziestego* [1569 р., 18, ч. 5, т. 1, с. 24];

б) середній – *лѣта Божого нароженья тысеча пятьсотъ осмъдесятъ девятого, мѣсяца Июля 27 дня* [1589 р., 16, т. IV, с. 26] – пор. пол. *roku od narodzenia Pańskiego tysiąc pięćset pięćdziesiąt szóstego, miesiąca stycznia dziewiątego dnia* [1556 р., 18, ч. 5, т. I, с. 57];

в) короткий – *року 1612, мѣсяца Августа 28 дня* [1612 р., 16, т. IV, с. 26] – пор. пол. *msca lutego trzynastego dnia roku tysiąc sześćset dwudziestego dziewiątego* [1629 р., 21, с. 228]. Інколи слово *мѣсяца* відсутнє: *року 1595 августа 31 дня* [22, с. 205] – пор. пол. *siodmego dnia Aprila, roku tysiąc szesc set trzydziestego* [18, ч. 3, т. 1, с. 297].

Замість *лѣта* починає активно функціонувати *року* – відповідно до польського зразка.

Датувальні формули найчастіше мають вигляд *Писанъ*, рідше – *Данъ*. Відповідно до польськомовних зразків datum у них відсутня початкова підсилювальна частка *а* (на відміну від «руських» грамот XIV – середини XVI ст., де вона є типовою) – пор. *Pisan w Warszawie…* [1556 р., 18, ч. 5, т. 1, с. 57], *Dan w Warszawie…* [1570 р., 19, sygn. 3941].

У subscriptio «руських» актів вплив польського документа чи не найсильніший. Король свої «руські» доломи підписував так, як польські, – латиною: *Sigismundus Augustus, rex* [1568 р., 18, ч. 5, т. 1, с. 64], *Sigismundus Rex* [1612 р., 16, т. IV, с. 431]. Королівський підпис «руською» мовою був радше винятком, ніж правилом: *Жикгимонт кроль* [1592 р., 17, т. 1, с. 239]. Багато «руських» актів (не дипломів) мали польськомовні subscriptio: *Hrehori Yzapowicz hetman i wszitko ricerstwo Zaporozskie* [1606 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 153], *Alexander ks. Słucki ręką swą* [1589 р., 16, t. IV, с. 19].

«Руські» підписи своєю формою відповідали польським. У них звичайно вказувалося у називному відмінку ім'я/прізвище та титул/посада тих осіб, котрі підписували документ (ними могли бути не тільки адресант/адресанти, а й канцелярист, що складав документ, або лише цей останній); король зазначав ім'я й титул – пор. subscriptio з польських актів: *Władisław rex. Marcian Tryzna referendarz y pysarz* [1640 р., 23, с. 222], *Marcyianna Grzybowska Podczaszyna Hurska* [1557 р., 19, sygn. 2147], *Sigismundus Rex. Paulus Koszuczky* [1597 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 46] і з «руських» актів: *Sigismundus Rex. Остаѳей Воловичъ, пробощ троцкій, писарь и референдаръ* [1612 р., 16, т. IV, с. 432], *Жикгимонтъ кроль. Матіаш Петроконскій* [1592 р., 17, т. I, с. 239], *Матей Савицкий писаръ* [1568 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 6]. Власне, схожі subscriptio трапляються ще в «руських» грамотах XV – першої половини XVI ст.: *Янушко писарь* [1495 р., 24, с. 54] , *Sigismundus rex. Остафей Копецъ, маршалка и писаръ* [1507 р., 17, т. I, с. 33]. Вочевидь, другий з наведених варіантів утворився за польським зразком, чого не можна сказати про перший, оскільки в ньому не зазначено родового найменування/прізвиська канцеляриста, як у латинських підписах. Загалом же субскриптивна частина не була типовою для тогочасних «руських» актів., отже, саме польським впливом слід пояснити поширення згаданих вище «руських» subscriptio.

Часто в «руських» підписах середини XVI – середини XVII ст. трапляються формули на кшталт *рукою власною*, *рука власна*. Здається, вони скальковані з польських субскриптивних кліше *ręką własną*, *ręka własna* (← лат. *manu propria*) – пор. пол. *Kiryk Ruzynski wlasna ręka* [1585 р., 18, ч. 7, т. 3, с. 291], *Roman popowicz, pisarz pułkowy, ręką wlasną* [1637 р., 31, с. 181] і «рус.» *Ѳеодоръ Богушъ, войскій е.к.м. рукою власною* [1596 р., 16, т. IV, с. 128], *Михайло архіепископ, рука власная* [1594 р., 16, т. IV, с. 79], *Иванъ Янчинскій, власною рукою* [1550 р., 17, т. I, с. 129].

Можна навести приклади не закріплених за певними клаузулами штампів, на яких позначився вплив польських ділових кліше:

а) утворених за польським взірцем: *цале… и ненарушене* [1598 р., 17, т. I, с. 280] – пор. *wcale y nienaruszenie* [1590 р., 18, ч. 3, т. I, с. 29], *з(вык)лое послушеньство* [1611 р., 17, т. II, с. 68] – пор. *w zwykłym posłuszeństwie* [1620 р., 18, ч. 7, т. 3, с. 61], *злаща, звлаща* [1570 р., 17, т. I, с. 68] – пор. *zwłaszcza* [1570 р., 18, ч. 7, т. 2, с. 7];

б) уживаних і раніше, у ділових пам'ятках кінця XIV – першої половини XVI ст., але потім (з другої половини XVI ст.) часто вживаних у «руських» актах через опертя на поширені польські канцеляризми (очевидно, маємо тут справу з термінами, функціонування яких підтримувалося польським зразком): *повинность* [1551 р., 17, т. I, с. 132] – пор. пол. *powinnosti* [1630 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 300], «рус.» *повинность* [1459 р., 25, с. 93; 26, с. 287]; *пожитками* [1592 р., 16, т. IV, с. 51] – пор. пол. *pożytkami* [1636 р., 23, с. 84], «рус.» *пожытками* [1322 р.?, 15, с. 21]; *маетностями* [1569 р., 17, т. I, с. 165] – пор. пол. *majętnosci* [1618 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 258], «рус.» *маетностей* [1498 р., 15, с. 20].

Як і в «руських» грамотах XIV–XV ст., у польських актах при творенні формул часто використовувалася вербальна ампліфікація (що було поширеним і в латиномовних документах): *napomiamy i zadamy* [1593 р., 18, ч. 3, т. 1, с. 45], *w krziwdach a doległosciach* [1570 р., 19, sygn. 3941], *we wszystkich punctach, Clausuach y Artykułach* [1635 р., 19, sygn. 2328]. Цей прийом продовжує широко застосовуватися і в «руських» актах другої половини XVI – середини XVII ст.: *великіе а незносные кривды и шкоды* [1570 р., 17, т. I, с. 178], *при… всихъ правах, свободах и вольностяхъ* [1570 р., 17, т. I, с. 170], *нарушити и касовати* [1619 р., 27, с. 70]. Зауважмо принагідно, що вербальна ампліфікація було типовою й для конфесійного стилю тогочасної української літературної мови, що зауважили Л. Гонтарук (вона пише про тавтологічні конструкції) та Ю. Кашета [28, с. 100; 29, с. 158, 159, 167, 168], і теж була поширеною там не без польського впливу [28, с. 100].

Після Люблінської унії королівські акти, котрі видавалися для «руських» земель, дедалі рідше писалися «по-руськи», хоч згідно з привілеями Сигізмунда-Августа для Київщини, Брацлавщини і Волині мовою діловодства мала б бути саме «руська». Загальновідомо, що 1571 року київська шляхта склала петицію до короля, у якій скаржилася на те, що документи надсилаються до неї польською мовою [30, с. 137]. Однак на Україні невпинно поширювалося польське право з польськими канцеляріями [30, с. 466], отже, життя вимагало від місцевих освічених верств писати документи по-польському. Навіть запорозькі гетьмани й полковники могли видавати польськомовні акти [17, ч. 3, т. 1, с. 334–335; 31, с. 180, 182–184]. Чи не тому, що деякі писарі просто вже не вміли писати «руською» мовою?

Висновки. Наш аналіз формуляра «руських» привілейних грамот другої половини XVI – середини XVII ст. свідчить: на стилістичному рівні цих ділових пам'яток помітний виразний вплив польських зразків, що, очевидно, був наслідком поширення польського документа й польської мови на Україні, обов'язковості її знання та високого престижу серед українських освічених верств. Цей вплив виявляється:

- у поширенні дипломів із inscriptio з переліком адресатів;
- у перенесенні promulgatio після інскрипції;
- у появі salutatio з формулами на польський кшталт і за умови введення цієї частини – звичайно відсутності promulgatio;
- у нових санкційних формулах заборони, наявності sanctio за відсутності corroboratio й навпаки;

- в усталенні порядку формул частини datum, стабілізації трьох варіантів позначення дати (короткого, середнього, розширеного), переробці датувальних формул на польський триб;
- у subscritio «руських» дипломів, де вплив польського документа було найбільш відчутно: латинські підписи короля, польська модель «руських» підписів, функціонування формул на кшталт *рукою власною*, *рука власна*;
- у не закріплених за певними клаузулами штампах, що або утворилися за польським взірцем, або продовжували вживатися в «руських» актах через подібність до польських зразків;
- у підтримці вербальної ампліфікації як стилістичної настанови.

Література

1. Давиденко І. Полонізми у «Волинських грамотах XVI століття». URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76988/36-Davydenko.pdf?sequence=1 (дата звернення: 27.02.2021).

2. Мойсієнко В. М. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р. – 1635 р. Підгот. до вид. Мойсієнко В. М. Житомир : Полісся, 2004. С. 5–41.

3. Царалунга І. Польські мовні запозичення у староукраїнських текстах Вижвівської актової книги. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/42975041.pdf (дата звернення: 27.02.2021).

4. Tsaralunga I. Polonizmy fonetyczne w ukraińskich zabytkach urzędowo-kancelaryjnych XIV – XV w. Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць. 2020. № 20. С. 5–10.

5. Титаренко В. Вплив польської мови на фонетичну систему староукраїнської ділової мови (на матеріалі пам'яток XVI–XVII ст. північноукраїнського ареалу). URL: http://eprints.zu.edu.ua/14977/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F5.pdf (дата звернення: 27.02.2021).

6. Титаренко В. Іншомовний вплив на морфологічний рівень староукраїнської ділової мови XVI – XVII ст. (На матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу). URL: http://eprints.zu.edu.ua/14974/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F2.pdf (дата звернення: 27.02.2021).

7. Титаренко В. М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Житомир, 2007. 31 с.

8. Титаренко В. Мовні особливості староукраїнського перекладу вироку Сигізмунда III. Slavia Orientalis. 2020. T. LXIX. № 1. С. 107–120.

9. Титаренко В., Ящук Л. Полонізми в Кременецькій земській книзі 1578 року. Українська полоністика. 2020. Т. 17. Вип. 1. С. 19–26.

10. Титаренко В. Фонетичні та морфологічні риси польської мови в привілеях Київському міському магістратові. Українська полоністика. 2019. Т. 16. Вип. 1. С. 33–38.

11. Мозер М. Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива. Причинки до історії української мови. За заг. ред. С. Вакуленка. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 55–74.

12. Геращенко О. Становлення формуляру українських гетьманських універсалів. Впливи польські. Slavia Orientalis. 1996. T. XIV. № 2. С. 237–248.

13. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ : Либідь, 1992. Т. 1. 558 с.

14. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Записки за викладами на тайнім українськім університеті у Львові в рр. 1920–1923. Мюнхен, 1947. Ч. 2. 175 с.

15. Грамоти XIV ст. Упор. М. М. Пещак. Київ : Наукова думка, 1974. 255 с.

16. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданые Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, Т. 1–4. 1846–1851.

17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданые Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, Т. 1–2. 1863–1892.

18. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1863–1905. Ч. 3–7.

19. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych.

20. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów papierowych.

21. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. Київ : Наукова думка, 1990. 405 с.

22. Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. Середні віки на Україні. Київ, 1971. Вип. 1. С. 204–208.

23. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. 1929. № 65. Т. 1. 522 с.

24. Українські грамоти XV ст. Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. Київ : Наукова думка, 1965. 163 с.

25. Розов В. Українські грамоти XIV–XV вв. Київ, 1928. 128 с.

26. Cymbalisty P. Ukrainian Linguistic Elements in the Russian Language, 1680–1780. London, 1991. 436 p.

27. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. 1931. № 65. Т. 4. 201 с.

28. Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. Проблеми слов'янознавства. 2004. Вип. 54. С. 78–103.

29. Кашета Ю. В. Засоби передачі слов'яноруського синтаксису у «простій» мові варіанта Мелетія Смотрицького (риторичний аспект) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Харків, 2007. 221 с.

30. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол. Варшава,1930. Т. 1. 520 с.

31. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали : у 3 т. Москва : Видавництво АН СРСР, 1953. Т. 1. 584 с.

References

1. Davydenko I. Polonizmy u «Volynsjkykh ghramotakh XVI stolittja». URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76988/36-Davydenko.pdf?sequence=1 (data zvernennja: 27.02.2021).

2. Mojsijenko V. M. Akty Zhytomyrsjkogho urjadu kincja XVI – pochatku XVII st. – vazhlyve dzherelo vyvchennja toghochasnoji ukrajinsjkoji literaturno-pysemnoji movy. Akty Zhytomyrsjkogho ghrodsjkogho urjadu : 1590 r. – 1635 r. Pidghot. do vyd. Mojsijenko V. M. Zhytomyr : Polissja, 2004. S. 5–41.

3. Caralungha I. Poljsjki movni zapozychennja u staroukrajinsjkykh tekstakh Vyzhvivsjkoji aktovoji knyghy. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/42975041.pdf (data zvernennja: 27.02.2021).

4. Tsaralunga I. Polonizmy fonetyczne w ukraińskich zabytkach urzędowo-kancelaryjnych XIV – XV w. Aktualjni problemy filologhiji ta perekladoznavstva: zbirnyk naukovykh pracj. 2020. № 20. S. 5–10.

5. Tytarenko V. Vplyv poljsjkoji movy na fonetychnu systemu staroukrajinsjkoji dilovoji movy (na materiali pam'jatok XVI–XVII st. pivnichnoukrajinsjkogho arealu). URL: http://eprints.zu.edu.ua/14977/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F5.pdf (data zvernennja: 27.02.2021).

6. Tytarenko V. Inshomovnyj vplyv na morfologhichnyj rivenj staroukrajinsjkoji dilovoji movy XVI – XVII st. (Na materiali aktovykh knygh pivnichnoukrajinsjkogho arealu). URL: http://eprints.zu.edu.ua/14974/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F2.pdf (data zvernennja: 27.02.2021).

7. Tytarenko V. M. Leksyka inshomovnogho pokhodzhennja v pivnichnoukrajinsjkykh pam'jatkakh XVI – XVII ct. : avtoref. dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01 – ukrajinsjka mova. Zhytomyr, 2007. 31 s.

8. Tytarenko V. Movni osoblyvosti staroukrajinsjkogho perekladu vyroku Syghizmunda III. Slavia Orientalis. 2020. T. LXIX. № 1. S. 107–120.

9. Tytarenko V., Jashhuk L. Polonizmy v Kremenecjkij zemsjkij knyzi 1578 roku. Ukrajinsjka polonistyka. 2020. T. 17. Vyp. 1. S. 19–26.

10. Tytarenko V. Fonetychni ta morfologhichni rysy poljsjkoji movy v pryvilejakh Kyjivsjkomu misjkomu maghistratovi. Ukrajinsjka polonistyka. 2019. T. 16. Vyp. 1. S. 33–38.

11. Mozer M. Rusjka (bilorusjka ta ukrajinsjka) mova serednjoji doby: zaghaljna perspektyva. Prychynky do istoriji ukrajinsjkoji movy. Za zagh. red. S. Vakulenka. Kharkiv : Kharkivsjke istoryko-filologhichne tovarystvo, 2008. S. 55–74.

12. Gherashhenko O. Stanovlennja formuljaru ukrajinsjkykh ghetjmansjkykh universaliv. Vplyvy poljsjki. Slavia Orientalis. 1996. T. XIV. № 2. S. 237–248.

13. Polonsjka-Vasylenko N. Istorija Ukrajiny. Kyjiv : Lybidj, 1992. T. 1. 558 s.

14. Chubatyj M. Oghljad istoriji ukrajinsjkogho prava. Istorija dzherel ta derzhavnogho prava. Zapysky za vykladamy na tajnim ukrajinsjkim universyteti u Ljvovi v rr. 1920–1923. Mjunkhen, 1947. Ch. 2. 175 s.

15. Ghramoty XI st. Upor. M. M. Peshhak. Kyjiv : Naukova dumka, 1974. 255 s.

16. Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdanye Arheograficheskoyu komissieyu. Sankt-Peterburg, 1846–1853.

17. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdanye Arheograficheskoyu komissieyu. Sankt-Peterburg, T. 1–2. 1863–1892.

18. Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnih aktov, sostoyashchej pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. Kiev, 1863–1905. Ch. 3–7.

19. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych.

20. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów papierowych.

21. Torghivlja na Ukrajini. XIV – seredyna XVII stolittja. Volynj i Naddniprjanshhyna. Kyjiv : Naukova dumka, 1990. 405 s.

22. Ghrabovecjkyj V., Ghavrylenko V. Nevidomyj universal i najdavnisha kozacjka pechatka ghetjmana Ghryghorija Lobody z 1595 r. Seredni viky na Ukrajini. Kyjiv, 1971. Vyp. 1. S. 204–208.

23. Gheneraljne slidstvo pro majetnosti Starodubsjkogho polku. Zbirnyk istoryko-filologhichnogho viddilu Vseukrajinsjkoji Akademiji nauk. 1929. № 65. T. 1. 522 s.

24. Ukrajinsjki ghramoty XV st. Pidghotovka tekstu, vstupna stattja i komentari V. M. Rusanivsjkogho. Kyjiv : Naukova dumka, 1965. 163 s.

25. Rozov V. Ukrajinsjki ghramoty XIV–XV vv. Kyjiv, 1928. 128 s.

26. Cymbalisty P. Ukrainian Linguistic Elements in the Russian Language, 1680–1780. London, 1991. 436 p.

27. Gheneraljne slidstvo pro majetnosti Lubensjkogho polku. Zbirnyk istoryko-filologhichnogho viddilu Vseukrajinsjkoji Akademiji nauk. 1931. № 65. T. 4. 201 s.

28. Ghontaruk L. Kharakter zapozychenj iz poljsjkoji movy v ukrajinsjku XVI – pershoji polovyny XVII st. Problemy slov'janoznavstva. 2004. Vyp. 54. S. 78–103.

29. Kasheta Ju. V. Zasoby peredachi slov'janorusjkogho syntaksysu u «prostij» movi varianta Meletija Smotrycjkogho (rytorychnyj aspekt) : dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01 – ukrajinsjka mova. Kharkiv, 2007. 221 s.

30. Oghijenko I. Ukrajinsjka literaturna mova XVI-gho st. i ukrajinsjkyj Krekhivsjkyj Apostol. Varshava,1930. T. 1. 520 s.

31. Vozz'jednannja Ukrajiny z Rosijeju. Dokumenty i materialy : u 3 t. Moskva : Vydavnyctvo AN SRSR, 1953. T. 1. 584 s.

УДК 811
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-5

ГЛУШКОВЕЦЬКА Н. А.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ АСПЕКТИ ПИСЬМЕННИЦЬКОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ

У статті зроблено спробу простежити основні історико-літературні аспекти приватного листування письменників від античності до другої половини XIX ст. Наголошується, що традиція літературної епістолографії походить з Стародавньої Греції та Риму, а приватне письменницьке листування на теренах України має глибинну ґенезу й давні традиції побутування. Вже у давній українській літературі одним із поширених жанрів був епістолярний. Його становлення, очевидно, відбулося ще в період Київської держави. Наступне піднесення української епістолярної творчості пов'язане з іменами ренесансних гуманістів XV–XVI ст. Ю. Котермака (Дрогобича) та С. Оріховського. Ескалація національно-релігійного протистояння на українських землях наприкінці XVI ст. зумовила розвиток полемічної літератури, через яку і продовжує свій історичний розвиток епістолярний жанр. Українська епістолярна спадщина XVII – початку XVIII ст. представлена головно кореспонденціями гетьманів П. Конашевича (Сагайдачного), І. Мазепи, П. Орлика та інших. Починаючи із XVIII ст., уже видається можливим детально простежити багатогранний процес формування українського епістолярного жанру. З того часу епістолярні тексти віддзеркалюють характерні риси еволюції національної літературної мови на основі живомовної стихії, активно виробляють свої жанрово-стилістичні ознаки. У праці «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокопович уперше з-поміж вітчизняних дослідників сфокусовує увагу на епістолографії – розглядає специфіку письменницького листування, пробує простежити його структуру й виокремити різновиди. Яскравим зразком української епістолографії XVIII ст. є листовний набуток Г. Сковороди, який посідає чільне місце у філософсько-літературній спадщині мандрівного мислителя. Унікальним явищем української літератури XIX ст. є приватне листування Т. Шевченка, яке вражає множиною і різноманіттям адресатів.

Ключові слова: епістолярій, лист, епістола, епістолографія, літературознавство, письменник.

HLUSHKOVETSKA N.
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

HISTORICAL AND LITERARY ASPECTS OF THE WRITERS' EPISTOLARY

The article concentrates on attempts to trace the main historical and literary aspects of writers' private correspondence from antiquity to the second half of the nineteenth century. It is emphasized that tradition of literary epistolography originated from Ancient Greece and Rome and private correspondence in Ukraine had deep genesis and ancient traditions. In ancient Ukrainian literature epistolary was one of the most common genres. Obviously its formation took place in the period of Kyiv state. The next rise of Ukrainian epistolary is associated with the names of Renaissance humanists of the fifteenth and sixteenth centuries Y. Kotermak (Drohobych) and S. Orikhovsky. Escalation of national and religious confrontation in the Ukrainian lands in the late sixteenth century led to the development of polemical literature, through which the epistolary genre continued its historical development. Ukrainian epistolary heritage of the XVII - early XVIII centuries is represented by correspondence of Hetmans P. Konashevich (Sagaidachny), I. Mazepa, P. Orlyk and others. Beginning with the 18th century, it is possible to trace the multifaceted process of the Ukrainian epistolary genre's formation in details. Since then, epistolary texts reflect characteristic features of the national literary language evolution on the basis of linguistic element, actively develop their genre and stylistic features. In his work "About Rhetorical Art" F. Prokopovych for the first time focuses on epistolography - considers inherent characteristics of literary correspondence, tries to trace its structure and distinguish its types. A bright example of Ukrainian epistolography of the eighteenth century is a letter heritage of G. Skovoroda, which occupies a prominent place in the philosophical and literary heritage of the wandering thinker. A unique phenomenon of Ukrainian literature of the XIX century is Taras Shevchenko's private correspondence, which impresses with the multitude and variety of recipients.

Key words: epistolary, letter, epistola, epistolography, literary criticism, writer.

У світовому письменстві особливе місце належить епістолярній творчості літераторів. Вона різниться за обсягом, інформативною значущістю, психологічною наповненістю, емоційністю, творчим потенціалом. Бурхливий розвиток літератури, її насиченість різнорідними стильовими й ідейними тенденціями, пошук нових форм і збагачення змісту, безумовно, позначилися на листуванні письменників. Тож вивчення кореспонденцій зумовлює численні інтерпретації, різноманітні підходи, неоднозначні оцінки, стає предметом наукових дискусій. Сучасне українське літературознавство демонструє тенденцію до концептуального осмислення епістолярного жанру, а звідси виникає необхідність ґрунтовного дослідження історико-літературних аспектів письменницького епістолярію.

Наукові розвідки про різні аспекти приватного листування письменників створили низка вітчизняних науковців, зокрема Л. Вашків, О. Галич, І. Григоренко, Т. Заболотна, А. Зіновська, Л. Курило, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова, А. Найрулін, Н. Павлик, Н. Петриченко, Л. Проців, О. Рарицький, В. Святовець, Г. Смирнова, О. Фідкевич, І. Черкез та інші.

Епістолярну літературу зберегла для світової цивілізації античність: саме в той час зародилася епістолографія як наука. Первинними сферами, в яких листи вийшли за межі побутової комунікації й набули ознак творів художньої прози, стали публіцистика й дидактика. Такий викладовий формат мають листи філософів Сократа, Платона, Арістотеля, які репрезентують найдавніші з відомих зразків давньогрецької епістолографії. Однак стильове оформлення повчальної епістолографії вчені пов'язують зі школою Епікура:

всі філософські розмисли цього давнього мислителя – про фізичний світ та про моральний стан людини – викладено в трьох листах до Геродота, Піфокла і Менекея [6, с. 5–6]. Водночас класиком епістолярного жанру вважають Цицерона. Його листи, маючи колосальне історичне значення, надзвичайно цінні ще й як лінгвістична пам'ятка живої, розмовної латинської мови. Крім того, їх значно більше, ніж грецькомовних, і вирізняються вони унікальною лексикою та граматикою – виповнені словами та зворотами, які більше ніде не зустрічаються, зокрема, і в промовах та філософських трактах самого Цицерона [1, с. 60].

Дослідження посвідчують, що антична епістолографія помітно вплинула на розвиток листування в Україні, й уже літературна традиція Київської Русі через переклад візантійських і південнослов'янських творів накопичувала відомості про міфологію, філософію та письменство, в систему яких входив і епістолярій Стародавньої Греції та Риму. Тому не випадково В. Передрієнко стверджує, що в давній українській літературі одним із поширених жанрів був епістолярний [9, с. 95]. Його становлення, очевидно, відбулося ще в період Київської держави, хоч ті артефакти до нашого часу практично не дійшли. Виняток складає відома давньоруська літературна пам'ятка «Повчання дітям» київського князя Володимира Мономаха. У композицію «Повчання…» включено лист (грамоту) князя Володимира до Олега Святославича Чернігівського (Гориславича), в якому адресант описує супротивникові по міжусобній боротьбі свій пригнічений емоційний стан, спричинений убивством сина, та закликає Олега звільнити з полону невістку. Разом із тим київський князь демонструє політичну волю до примирення заради єдності держави: «Тож коли покаєшся ти перед богом і до мене станеш добрий серцем, пославши посла свого чи попа, то грамоту напиши правдиву, – тоді й волость візьмеш добром, і нас обох серця прихилиш до себе, і ліпше ми будемо [жити], аніж колись. Я не є тобі ворог, ні месник» [5, с. 463]. У мові листа активно задіяно різноманітні художні засоби, використано кращі прийоми ораторського мистецтва, нерідко звучать звернення до тексту Біблії. Хоч, за І. Григоренко, в «Повчанні дітям» відчутна неоднозначність визначення жанру, властива творам давньої літератури, зокрема й листам. Так, Володимир Мономах називає свій твір і повчанням, і грамоткою, а сам лист – грамотою. Це пояснюється тим, що на Русі будь-який письмовий твір, написаний грамотою, тобто літерами, і називали грамотою, грамоткою, граматицею [2, с. 20].

Наступне піднесення української епістолярної творчості пов'язане з іменами ренесансних гуманістів XV–XVI ст. Ю. Котермака (Дрогобича), перу якого належить лист магістра Георгіуса зі Львова з Русі до магістра М. Чепіля з Познані, та С. Оріховського – автора листів до короля Сигізмунда, до Яна Франціска Коммендоні про себе самого, до П. Рамузіо [13]. У культурі Відродження, як відомо, високо цінувалася епістолографія – вміння писати листи. Це вважалося не тільки мистецтвом, а й дієвим засобом популяризації власних поглядів, способом відстоювання соціальних, релігійних, національних прав тощо. Про те, що практика написання листів була доволі поширеною і в українсько-європейських гуманістичних колах того часу, свідчить публікація 1522 р. Лукашем із Нового Міста, вихідцем із Галичини, педагогом, філософом, першого у Європі підручника з епістолографії – «Скороченого посібника, як писати листи», призначеного студентам Краківського університету, в якому викладав автор [4, с. 14–15].

Ескалація національно-релігійного протистояння на українських землях наприкінці XVI ст. зумовила розвиток полемічної літератури, через яку і продовжує свій історичний розвиток епістолярний жанр. Найяскравіше він проявляється в доробку І. Вишенського, окремі полемічні твори якого написані в епістолярній формі: «Писання до усіх, хто мешкає в Лядській землі», «Писання до єпископів», «Писання до князя Василія Острозького», «Послання львівському братству», «Послання Іову Княгиницькому», «Послання до стариці Домнікії» [3; 14].

Українська епістолярна спадщина XVII – початку XVIII ст. представлена головно кореспонденціями гетьманів: у 1990-х рр. Ю. Мицик увів до наукового обігу низку таких листів. Приміром, лист гетьмана П. Конашевича (Сагайдачного) до богуславського підстарости Вільяма від 12 (2) червня 1620 р. свідчить про його перебування з військом на Корсунщині (у Стеблеві) та, можливо, на Київщині (Богуслав), демонструє особливу прихильність гетьмана до богуславців (оскільки саме на Корсунщині та Київщині, стоячи на зимових квартирах, набиралося сил військо Запорозьке під час підготовки до походу проти Османської імперії під Хотин 1621 р.) [7, с. 10–11]. Лист І. Мазепи до невідомої особи від 30 (19) вересня 1701 р. висвітлює окремі аспекти біографії гетьманського супротивника, організатора антипольського повстання на Правобережжі 1702–1704 рр. С. Палія, зокрема, дозволяє встановити, що Палій походив із Борзни на Чернігівщині, а також породжує сумніви в наявності непримиренної ворожнечі між ним та Мазепою. Листи П. Орлика до сотника Л. Рославця від 17 (6) березня 1706 р. і 16 (5) листопада 1707 р. проливають світло на дипломатичні маневри, які передували повстанню І. Мазепи, розкривають окремі епізоди участі українських військ у Північній війні [8, с. 5–6].

Починаючи із XVIII ст., уже видається можливим детально простежити багатогранний процес формування українського епістолярного жанру. З того часу епістолярні тексти віддзеркалюють характерні риси еволюції національної літературної мови на основі живомовної стихії, активно виробляють свої жанрово-стилістичні ознаки [9, с. 95]. Відмітимо, що побутування ділового стилю староукраїнської літературно-писемної мови ґрунтувалося на прадавніх традиціях: існували усталені форми офіційного листування, яких суворо дотримувались і які в однотипних документах повторювалися без змін. Натомість у приватних кореспонденціях природа мови (стилю висловлювання) визначалася дещо іншими факторами:

тематикою, соціальним становищем і освітою автора, його належністю до того чи іншого історичного періоду тощо [9, с. 97–98].

У праці «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокопович уперше з-поміж вітчизняних дослідників сфокусовує увагу на епістолографії – розглядає специфіку письменницького листування, пробує простежити його структуру й виокремити різновиди. Володіючи знаннями про епістолографічну думку античності, він виробляє настанови щодо побудови й викладу інформації в листах, зокрема, зауважує: «Погляньмо тепер, який стиль повинні мати листи. Часто згадують дві основні риси листів, а саме: стислість і чіткість. Перша вимагає, щоб вступні частини були якнайкоротшими <…>. Чіткість вимагає простої мови: слова загальновживані з прямим чи навіть переносним значенням, але від добре відомих речей, однак не цілком взяті з вулиці (що вказує на неосвіченість автора), а такі, якими, звичайно, користується більш освічений народ» [10, с. 366–367]. Автор указує, що стиль написання епістоли залежить від таких важливих критеріїв, як ступінь значущості справи, про яку йдеться в листі, а також від соціального статусу адресата. Тобто що важливіша справа і знатніший кореспондент, то більш високого стилю мусить бути епістолярне висловлювання [10, с. 367].

Яскравим зразком української епістолографії XVIII ст. є листовний набуток Г. Сковороди, який посідає чільне місце у філософсько-літературній спадщині мандрівного мислителя. Широко відома його переписка з учнем і близьким другом М. Ковалинським, яка тривала впродовж 1762–1794 рр. Сковородинські кореспонденції увиразнюють різні аспекти його філософських поглядів, зокрема стосовно шляхів самовдосконалення людини для здобуття незалежності в оточуючому світі. Акцентуючи увагу адресата на постулатах античних любителів мудрості, біблійних притчах і численних латинсько- та грецькомовних ідіомах, автор спонукає його до всебічного розвитку особистості. Так, у листі від вересня-жовтня 1762 р., заохочуючи епістолярного співрозмовника до якнайшвидшої відповіді, з-поміж іншого Сковорода зауважує: «Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге» [12, с. 1070].

Унікальним явищем української літератури XIX ст. є приватне листування Т. Шевченка [15], яке вражає множиною і різноманіттям адресатів. Найактивнішими дописувачами митця були А. Лизогуб, В. Рєпніна, Г. Квітка-Основ'яненко, брати Лазаревські, Я. Кухаренко, П. Куліш, О. Чернишов, С. Гулак-Артемовський та ін. Епістолярій засвідчує, що поет перебував на високому щаблі освіченості свого часу, був обізнаний із прогресивними ідеями доби. В епістолах Т. Шевченко висловлює власні моральні пріоритети, формулює мудрі настанови, демонструє національно-визвольні прагнення українського народу.

Особливо багата на високовартісні зразки приватного письменницького листування українська література кінця XIX – XX ст. Визнаними еталонами епістолярного жанру цього часу є кореспонденції І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, І. Франка, В. Винниченка, О. Гончара, І. Багряного, В. Стуса, І. Світличного та інших знаних літераторів.

Масштабне наукове осмислення письменницького епістолярію розпочинається у XX ст. Паралельно вивчаються приватні кореспонденції окремих представників письменства і напрацьовуються теоретичні дослідження проблеми конституювання епістолярію як специфічного літературного жанру. У цій другій групі праць до сьогодні є актуальною опублікована 1937 р. студія польської дослідниці С. Скварчинської [11], у якій чітко окреслено теоретичні й практичні виміри письменницької кореспонденції й закцентовано два магістральні погляди вчених на проблему: 1) приватне листування майстрів слова розцінюється як окремий і важливий жанр; 2) лист функціонує лише в межах своєї практичної (інформативної) спроможності. В контексті другого підходу авторка висновує чотири «теорії листа»: теорію листа-мови (промови); теорію листа-напівдіалогу; теорію листа-розмови; теорію листа-визнання.

Отже, приватне письменницьке листування на теренах України має глибинну ґенезу й давні традиції побутування. Однак досі дискусійним залишається питання жанрово-стильової належності листування письменників, частково зумовлене різнорідністю форми, манери викладу й змістового наповнення епістол літераторів. Проте не викликає сумнівів практичне значення епістолярної творчості письменників для вивчення їхньої біографії, творчої робітні, суспільно-політичних та інших поглядів.

Література

1. Грабарь-Пассек М. Письма Цицерона. Античная эпистолография. Москва : Наука, 1967. С. 59–80.

2. Григоренко І. Епістолярна спадщина Панаса Мирного в літературно-критичному контексті доби : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2010. 248 с.

3. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн; упоряд. О. В. Дідух ; приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993–1995.

4. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст.). Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.

5. Літопис руський [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.

6. Миллер Т. Античные теории эпистолярного стиля. Античная эпистолография. Москва : Наука, 1967. С. 5–52.

7. Мицик Ю. Невідомі листи гетьмана Сагайдачного. Бористен. 1995. № 2 (44). С. 10–11.

8. Мицик Ю. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Бористен. 1993. № 4 (22). С. 5–6.

9. Передрієнко В. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1989. С. 93–122.

10. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. Т. 1. Київ : Наук. думка, 1979. 511 с.

11. Skwarczynska S. Teoria listu. Lwów : Towarzystwo Naukowe, 1937. 373 p.

12. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. Харків-Едмонтон-Торонто : Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.

13. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія : у 2 ч. Ч. 1 / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наук. думка ; Основи, 1995. 431 с.

14. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т.; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Київ : 2003. 632 с.

References

1. Grabar-Passek M. Pisma Tsitserona. Antichnaya epistolografiya. Moskva : Nauka, 1967. S. 59–80.

2. Ghryghorenko I. Epistoljarna spadshhyna Panasa Myrnogho v literaturno-krytychnomu konteksti doby : dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01. Kyjiv, 2010. 248 s.

3. Ghrushevsjkyj M. Istorija ukrajinsjkoji literatury : v 6 t. 9 kn; uporjad. O. V. Didukh ; prymit. S. K. Rosovecjkogho. Kyjiv : Lybidj, 1993–1995.

4. Lytvynov V. Renesansnyj ghumanizm v Ukrajini (Ideji ghumanizmu epokhy Vidrodzhennja v ukrajinsjkij filosofiji XV – pochatku XVII st.). Kyjiv : Vydavnyctvo Solomiji Pavlychko «Osnovy», 2000. 472 s.

5. Litopys rusjkyj [per. z davnjorus. L. Je. Makhnovcja ; vidp. red. O. V. Myshanych]. Kyjiv : Dnipro, 1989. 591 s.

6. Miller T. Antichnyie teorii epistolyarnogo stilya. Antichnaya epistolografiya. Moskva : Nauka, 1967. S. 5–52.

7. Mycyk Ju. Nevidomi lysty ghetjmana Saghajdachnogho. Borysten. 1995. # 2 (44). S. 10–11.

8. Mycyk Ju. Lysty Ivana Mazepy ta Pylypa Orlyka. Borysten. 1993. # 4 (22). S. 5–6.

9. Peredrijenko V. Mova staroukrajinsjkykh epistoljarnykh pam'jatok XVIII st. Zhanry i styli v istoriji ukrajinsjkoji literaturnoji movy. Kyjiv : Nauk. dumka, 1989. S. 93–122.

10. Prokopovych F. Filosofsjki tvory : u 3 t. T. 1. Kyjiv : Nauk. dumka, 1979. 511 s.

11. Skwarczynska S. Teoria listu. Lwów : Towarzystwo Naukowe, 1937. 373 p.

12. Skovoroda Gh. Povna akademichna zbirka tvoriv. Kharkiv-Edmonton-Toronto : Majdan; Vyd-vo Kanadsjkogho Instytutu Ukrajinsjkykh Studij, 2011. 1400 s.

13. Ukrajinsjki ghumanisty epokhy Vidrodzhennja. Antologhija : u 2 ch. Ch. 1 / vidp. red. V. M. Nichyk. Kyjiv : Nauk. dumka ; Osnovy, 1995. 431 s.

14. Shevchenko T. Povne zibrannja tvoriv : u 12 t.; redkol. : M. Gh. Zhulynsjkyj (gholova) ta in. T. 6. Lysty. Darchi ta vlasnycjki napysy. Dokumenty, skladeni T. Shevchenkom abo za jogho uchastju. Kyjiv : 2003. 632 s.

УДК 81'282
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-6

ГРОМКО Т. В.
Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ГОВІРКА ЯК МОВНА СИСТЕМА В МЕТАМОВІ ЛІНГВІСТИКИ

Стаття присвячена теоретичному удокладненню говірки як мовної системи в метамові лінгвістики. Установлені такі ознаки системи говірки, як структурність, нормативність, системність організації тощо, що подібні до мовної системи загалом. Структура говірки як мовної системи може бути реалізована в описі її лінгварію.

Ключові слова: лінгвістика, діалектологія, говірка, мовна система, ідіомема, ідіомологія, говірколінгварій.

HROMKO T.
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

IDIOM AS A LANGUAGE SYSTEM IN METAMOLOGICAL LINGUISTICS

The study of idiom as a separate unit by Ukrainian scholars marks the beginning of its general linguistic interpretation. In this regard, it is established that the completeness of fixing its linguistic data (e.g. corpus approach), verification of linguistic fact and modern methodological approach to it based on models and generalizations will provide from specialized to interscientific interpretation of idiom in the system of language knowledge. Idiom as a language system has a number of features - structure, normative, systematic organization, etc. - similar to the language system in general, which is determined by the internal laws of the idiom, dialect norm or immanent essence of language. The idiom system organizationally consists of units – the idiomems - significant units of speech as linguistic facts. To study them, it is appropriate to allocate a special section of dialectology - idiomology, which is devoted to a comprehensive study of speech as a language system with all its conceptual apparatus in metalanguage linguistics, methodology and empirical fund. The fixation of idiom data cannot be differential or in some way limited by other factors. The scientific approach is provided only by the completeness of fixing the vocabulary of the dialect in a certain period. Based on substance, the structure of the idiom system is a comprehensive network of relations between all its elements at different language levels (phonetic, grammatical, lexical). The structure of idiom as a language system can be realized in the description of speech linguistics in the context of monodialectal research, which is, on the one hand, a way to justify its status as a unit of dialect microsystem, and on the other - to clarify its ontological features and pragmatics of speech as a language system in metalanguage linguistics.

Key words: linguistics, dialectology, speech, language system, idiom, idiomology, idiom linguistics.

Постановка проблеми. Загальнотеоретична проблематика говірки в діалектологічній науці та й у мовознавстві в цілому є об'ємною і різноманітною, науковомісткою і теоретично значимою. Сутнісні характеристики цього мовного феномену в їх цілісній і загальній сукупності увиразнюють поняття «говірка» в метамові лінгвістики і в системі лінгвістичного знання загалом. Зрозуміти сутність говірки як особливого явища – це значить усвідомити її головну функцію і ті численні наслідки такого розуміння, які вона викликає. А це зводиться до розуміння особливостей внутрішньої структурної організації говірки в усіх складних взаємовідносинах її складових, до розгляду мовних узусів і конкретних форм їх існування в окремому суспільстві, до ознайомлення з формами впливу на говірку з боку зовнішнього середовища і з рушійними силами її розвитку та історичними змінами мови.

Аналіз останніх досліджень. У контексті української мовознавчої історіографії говірка окреслюється дослідниками в міру становлення діалектологічних студій, починаючи з другої половини XIX ст. Перші ґрунтовні підходи до її статусу в діалектології сягають середини XX ст. (див. [4, с. 79]). На сьогодні бачення говірки як окремої одиниці в лінгвістичній науці досі чекає свого дослідника. Між тим, окремі положення українських науковців не лише закладають підґрунтя через екстраполяцію емпіричного матеріалу, говіркових мовних даних, а й можуть претендувати на т. зв. «українську частку» в загальнолінгвістичній інтерпретації поняття «говірка».

Так, ще в 90-х роках XX ст. проф. І. Г. Матвіяс підносив проблему послідовного застосування загальних назв діалектних територіальних одиниць [10], зазначаючи протиставлення вільному їх трактуванню кодифікацією в науковій літературі. Кваліфікуючи говірку як діалектну макроситему, «міжнародне – мікродіалект», а говір – субдіалект в ієрархії діалектних територіальних одиниць, українські мовознавці традиційно визначають говірку лише в контексті української діалектної системи. Учений зазначав, що «практика наукової роботи загалом вимагає розрізняти загальнолінгвістичну і власне діалектологічну термінологію» [10, с. 3]; у процесі поглибленого діалектологічного студіювання (очевидно, йшлося про діалектологію в контексті лінгвістичної науки) «застосування дослідником тих чи інших термінів на позначення територіальних діалектних одиниць може залежати від наукової концепції автора» [10, с. 6].

За спостереженнями вчених на початку XXI ст., у діалектології як галузі мовознавства «упродовж останніх десятиріч найбільших змін зазнав термін *говірка*» [4, с. 48]. К. Д. Глуховцева у статті «Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень» [1] подає особливості вивчення говірок з урахуванням говіркових явищ. Між тим, емпіричний (збір матеріалу і документація говіркового мовлення), описовий (класифікація

та аналіз мовних явищ) та тлумачний (пояснення двох перших) діалектографічні методи дослідниками кваліфікуються як взаємопов'язані [9, с. 249], а відтак не лише перспективною ділянкою наукової роботи у плані мовознавчого термінологічного апарату, а й «уніфікацією опису» [2, с. 154] та «стратиграфією дослідження говірок в Україні» [11, с. 79], узагальненням сучасного наукового пізнання, створення діалектної картини світу тощо.

Однак не лише в українському мовознавстві, а й у лінгвістиці в цілому всебічного визначення говірки досі ще не одержано, адже лише повнота фіксації мовних її даних (наприклад корпусний підхід), верифікація мовного фактажу й сучасний методологічний підхід до нього на основі моделей та узагальнень забезпечать від вузькофахової до інтернаукової інтерпретації говірки в системі знань про мову.

Формулювання мети і завдань. Мета нашого дослідження – теоретичне осмислення говірки як мовної системи в метамові лінгвістики.

Виклад основного матеріалу. У наш час звернення до говірки як об'єкта лінгвістичного дослідження зумовлюється різними чинниками:

1. Діалектологічна наука наших днів просякнута переглядом внутрішніх параметрів, зокрема й говірки як реальної діалектної одиниці.

2. В українському мовознавстві намітився поштовх діалектологів на всебічний опис українських говірок.

3. Українська діалектологія має значну кількість розвідок, які певною мірою є фрагментами повного опису говірки.

4. Виокремлення говірки як окремого об'єкта в діалектній системі мови важливе на рівні метамови діалектологічної науки.

Теоретичне студіювання говірки через такий ряд призм українського мовознавства обіцяє увиразнити її як окрему мовну систему (в усій її специфіці) в метамові лінгвістики [7, с. 449], обґрунтувати її статус як одиниці діалектної мікросистеми, а також з'ясувати її онтологічні ознаки. На тлі сучасного лінгвістичного системного підходу до мови, інтерпретація говірки як мовної системи є прагматичним твердженням, адже мова, за визначенням лінгвістів, є «системою підсистем» [3, с. 3], і виступає феноменом, що має рівневу організацію, а її елементи закономірно взаємопов'язані і цим самим встановлюють зв'язок між рівнями мови. Такі засади не лише формулюють визначення поняття «говірка», але й призначені для розв'язання ряду проблем, щодо статусу метамови діалектологічної науки, зокрема понять – функція, мовна система, структурна одиниця, явище, система, – що пов'язані з баченням місця говірки в діалектологічній парадигмі лінгвістики.

Говірка як мовна система за реляційними ознаками інтерпретується, з одного боку, як «системне явище, що «піддається» системному аналізу мови» (Т. В. Гамкрелідзе [13]). Інше бачення говірки полягає у відбитті системних тенденцій мовного розвитку, тобто у реалізації т. зв. трансформи прамовної системи (слов'янської мовної спільності) (Г. А. Климов [8]).

Для наукової інтерпретації говіркових даних недостатнім є часткове вивчення її фактажу, а вичерпність опису говірки як системи можлива на максимально повному наборі її мовних одиниць і явищ [6, с. 26], що зводиться до лінгварію як субстанції не лише для типологічного представлення говіркових мовних даних, а й для теоретичних досліджень метамови діалектології. Останній може розглядатися як системна основа для уявлення про загальну структуру говірки на синхронному етапі розвитку мови. Адже саме науковий рівень дослідження говірки і полягає в логічно організованій системі її опису (єдине концептуальне ціле), а не в укомплектуванні набору окремих типологічних фактів, адже аксіоматичним є твердження: без системності немає науки.

В історії мовознавства уявлення про мовну систему змінювалося внаслідок уточнення й поглиблення самого поняття «система». У наш час термін *мовна система* вживається у двох значеннях: 1. У вузькому значенні це закономірно організована сукупність однорідних елементів одного рівня; 2. У широкому тлумаченні мовна система – це закономірно організована сукупність рівнів («підсистем», «окремих» систем); у цьому сенсі мову називають системою систем (хоч точніше було б говорити про систему підсистем) [3, с. 6].

Говірка як мовна система, безперечно, підходить до другого визначення. При цьому має такі ж систематичні ознаки, як і мова:

1) відносна неподільність елементів системи;

2) ієрархічність системи;

3) структурність системи.

Безпосередній розгляд цих ознак показує, що, подібно до мовної системи загалом, 1) елементи говіркової системи є неподільними в її межах, можуть піддаватися подальшому членуванню, однак для інших завдань, а відтак і становити інші системи. Так, фонетична система говірки складається із певної системи звуків, тобто можна говорити про мовну систему фонетики і т. д., елементи потенційно подільні в мові. Проте в говірковій системі при розмежуванні диференційних явищ і літературних відповідників маємо справу з неподільними елементами говірки; 2) потенційна подільність говіркової системи, іншими словами її ієрархічність, дозволяє або розчленовування цієї мовної системи на ряд інших систем (підсистем), або входження її як елемента до ширшої мовної системи; 3) структурність говіркової системи полягає у способі

організації, зв'язках або відношеннях між елементами, що й визначає її систематизувальну функцію.

Подібно до мови говірка має систему й норму. Говіркова система через вичерпність усного мовлення репрезентує можливості мови. «Усе дійсно індивідуальне, що не випливає з мовної системи, що не закладене в ній потенційно, не знаходячи собі відгуку й навіть розуміння, безповоротно гине» [12, с. 164]. Так визначається і говіркова норма.

Говірка є мовною системою і з огляду на інші аспекти. Поняття системності в говірковій системі є градуальним, тобто припускає різний ступінь організації її системи. Так, будь-яка говіркова одиниця – ідіомема – значуща одиниця говіркового мовлення як мовний факт, що входить до говірки як мовної системи, гетерогенної за онтологічним статусом. Лінгвістичний опис системних змін в говірці на синхронічному рівні на значному фактичному матеріалі може з'ясувати їх зумовлення – внутрішніми закономірностями ідіому, діалектною нормою чи іманентною сутністю мови. Для вивчення ідіомем доречним є виділення спеціального підрозділу діалектології – ідіомологію, присвячена всебічному дослідженню говірки як мовної системи з усім її понятійним апаратом в метамові лінгвістики, методологією та емпіричним фондом (пор. із запропонованим П. М. Лизанцем терміном на позначення діалектології в цілому – «говіркознавство» [9, с. 248]).

Виходячи з наукового виділення трьох атрибутів мовної системи – структури, субстанції й функції, – говірка як мовна система постає в нашій інтерпретації цілісним сполученням певної структури з певною субстанцією, яке виконує певну функцію. Ця трихотомія «субстанція – структура – функція» в говірковій системі реалізується в таких напрямках: субстанція – матеріальне вираження мовних одиниць, усіх елементів мовлення. Фіксація говіркових даних не може бути диференційною чи певним чином обмеженою іншими факторами. Науковий підхід при цьому забезпечується лише повнотою фіксації словникового складу говірки в певний період. Базована на субстанції, структура говіркової системи – це всебічна сітка відношень між усіма її елементами на різних мовних рівнях (фонетичному, граматичному, лексичному).

Структура говірки як мовної системи може бути частково реалізована на синхронічному рівні в дескрипції (описі певного говірколінгварію), а у повній мірі – в монографічному описі окремої говірки як вичерпному аналізі говіркового матеріалу від дослідження етимології та динаміки мовних одиниць до лінгвогеографічних паралелей мовних явищ, від студій синхронічного рівня до актуалізації основних функцій та ролі ідіомем у мові (стилістичне маркування) тощо.

Указані властивості мови загалом в говірці як мовній системі вказують на те, що загальний системний принцип організації говірки не виключає як відтворюваності загальномовних закономірностей, так і незалежності системи говірки. За таких умов є підстави передбачати, що розвиток говірки може відбуватися за своїми власними внутрішніми законами. Усебічне дослідження властивостей говірки, пов'язаних з її системним характером, на діахронічному та синхронічному рівні, і становить предмет окремого дослідження – монографічний опис говірки. Синхронічний опис (дескрипція) мовних даних говірки, що систематично класифікує виражальний ресурс говірки.

Говірка визначається в діалектній системі і мовній системі взагалі як функціональна одиниця. Рівень мовної системи – це клас однорідних одиниць, що має один ступінь функціональної складності і виконує одну функцію. Якщо на функціональному рівні в діалектології розрізняються поняття «говірка», «діалектна мова» та «діалектизм», то мова може йти про виділення також мовних рівнів у говірці.

Теоретичне обґрунтування вимагає порівняльної характеристики говірки і літературної мови. Між ними існує чимало спільних та відмінних рис. Передусім їх відрізняють форми існування: усна – говірка, писемна і усна – літературна мова. Однак усні висловлювання завжди можна відтворити на письмі, при цьому зберігаються структурні семантичні особливості (наприклад, фонетичне оформлення, морфолого-синтаксичні та місцеві явища). Приклади такого вияву відображені в записах, зроблених мовцями: записки, листи, рецепти страв, об'яви тощо. Спільною рисою є їхній семіотичний характер. Так, передумовою мови є мислення. Однак інтенція мовця як представника говірки, на відміну від мовця літературного мовлення, реалізується миттєво, без т. зв. нормативізації лексичного, граматичного та фонетичного ладу.

Об'єднує ці системи мов системний характер, але літературна мова – закрита система, що має чіткі межі, нормативізацію, а говірка – відкрита, не має чітких меж, не підпорядкована діалектній нормі. Відповідно, якщо у говірці реалізується первинна моделювальна система, тобто мова у її спонтанному вигляді, а літературна мова – вторинна моделювальна система, то це різні ступені сублімації явища, що підкреслює антологічну відмінність між ними.

Мовну систему вивчає традиційна лінгвістика. Обидві мовні форми системи – говіркова і літературна – мають мовну природу. Говірка – це жива народна мова. Літературна мова – це унормована, формалізована загальнонародна мова. Діалектна мова має багато спільного з літературною мовою. Специфіка діалектної мови полягає у особливостях мовної системи говірок.

З погляду синхронії говірка слугує фактологічною базою для літературної мови, а з погляду діахронії – її репертуар підтверджує / спростовує сподівання істориків мови, сприяє вирішенню проблем історії та культури, розв'язання питань етно- і глотогенезу.

Сучасний стан діалектології потребує урахування в описі говіркових систем не лише суто лінгвістичних параметрів, а також психологічних, когнітивних, прагматичних тощо. Внутрішній розвиток

діалектології як мовознавчої науки зумовив виокремлення говірки як цілісної багаторівневої одиниці і потребу комплексного всебічного вивчення. Спостережена в сучасній лінгвістиці тенденція до монографічного опису окремих мовних угруповань, ідіомів передбачає такого типу й опис говірки в контексті монодіалектного дослідження, що є, з одного боку, способом обґрунтування її статусу як одиниці діалектної мікросистеми, а з іншого – з'ясування її онтологічних ознак та прагматики говірки як мовної системи в метамові лінгвістики.

Висновки. Вивчення говірки як окремої одиниці українськими науковцями закладає початок її загальнолінгвістичній інтерпретації. У цьому напрямку встановлено, що повнота фіксації мовних її даних (наприклад корпусний підхід), верифікація мовного фактажу й сучасний методологічний підхід до нього на основі моделей та узагальнень забезпечать від вузькофахової до інтернаукової інтерпретації говірки в системі знань про мову.

Говірка як мовна система має ряд ознак – структурність, нормативність, системність організації тощо, – подібних до мовної системи загалом, що визначається внутрішніми закономірностями ідіому, діалектною нормою чи іманентною сутністю мови. Виділення основних атрибутів мовної системи – структури, субстанції й функції говірки підтверджує інтерпретацію її як цілісного сполучення на основі елементів різних мовних рівнів (фонетичному, граматичному, лексичному). Структура говірки як мовної системи може бути реалізована в описі її лінгварію.

Література

1. Глуховцева К. Д. Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень. Діалектологічні студії. 4 : Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2004. С. 262–274.

2. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : монографія. Луганськ: Альма-матер, 2005. С. 154-269.

3. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Мова як система. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 132 с.

4. Гримашевич Г. І. Сучасна діалектологічна термінологія. Матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції «Проблеми комплексного підходу до вивчення термінологічної лексики у спеціалізованому вищому навчальному закладі (термінологічне словотворення)». (2013). С. 46–50. URL: http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/15100 (дата звернення 10.03.2021).

5. Громко Т.В. Розвиток та внормування моноговіркових дескрипцій в українському мовознавстві (друга половина ХХ ст.). Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. Черкаси : Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2020. Вип. 28. С. 73–83.

6. Громко Т. Система говіркових явищ в монодіалектних описах. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Луцьк, 2020. Вип. 3(407). С. 24–28.

7. Громко Т. Увиразнення дефініції говірки в сучасній українській діалектології. Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кропивницький : Видавництво «КОД», 2020. Вип. 178. С. 446–451.

8. Климов Г. А. Типология языков активного строя. Москва: Наука, 1977. 320 с.

9. Лизанець П. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства. Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів, 2003. С. 247-256.

10. Матвіяс І. Г. Деякі питання термінології в українській діалектології [в:] Українська діалектна лексика. Київ: Наукова думка, 1987. С. 3–9.

11. Осташ Л., Осташ Р. Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання. Д. 1 (ДАВАТИ – ДВІЙНИЙ). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnuflm_2013_1_20 (дата звернення: 10.03.2021).

12. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974. С. 24-39.

13. Gamkrelidze Th.V., Kiknadze Z., Shaduri I., Shengelaia N. A Course in Theoretical Linguistics თეორიული ენათმეცნირების კურსი (მეორე გამოცემა). Tbilisi: «Tbilisi University Press», 2008. 796 p.

References

1. Hlukhovtseva K. D. Hovirka yak ob'iekt dialektolohichnykh doslidzhen. Dialektolohichni studii. 4 : Shkoly, postati, problemy / vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei. Lviv, 2004. S. 262–274.

2. Hlukhovtseva K. D. Dynamika ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok : monohrafiia. Luhansk: Alma-mater, 2005. S. 154-269.

3. Hlushchenko V. A., Ledniak Yu. V., Ovcharenko V. M., Riabinina I. M. Mova yak systema. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2011. 132 s.

4. Hrymashevych H. I. Suchasna dialektolohichna terminolohiia. Materialy Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy kompleksnoho pidkhodu do vyvchennia terminolohichnoi leksyky u spetsializovanomu vyshchomu navchalnomu zakladi (terminolohichne slovotvorennia)». (2013). S. 46–50. URL: http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/15100 (data zvernennia 10.03.2021).

5. Hromko T. V. Rozvytok ta vnormuvannia monohovirkovykh deskryptsii v ukrainskomu movoznavstvi (druha polovyna KhKh st.). Movoznavchyi visnyk : zb. nauk. pr. Cherkasy : Vertykal, vydavets S. H. Kandych, 2020. Vyp. 28. S. 73–83.

6. Hromko T. Systema hovirkovykh yavyshch v monodialektnykh opysakh. Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Filolohichni nauky. Lutsk, 2020. Vyp. 3(407). S. 24–28.

7. Hromko T. Uvyraznennia definitsii hovirky v suchasnii ukrainskii dialektolohii. Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky (movoznavstvo). Kropyvnytskyi : Vydavnytstvo «KOD», 2020. Vyp. 178. S. 446–451.

8. Klimov G. A. Tipologiya yazykov aktivnogo stroya. Moskva: Nauka, 1977. 320 s.

9. Lyzanets P. Dialektolohiia yak nauka suchasnoho modernoho movoznavstva. Dialektolohichni studii. 3. Zbirnyk pam'iati Yaroslavy Zakrevskoi. Lviv, 2003. S. 247-256.

10. Matviias I. H. Deiaki pytannia terminolohii v ukrainskii dialektolohii [In:] Ukrainska dialektna leksyka Kyiv: Naukova dumka, 1987. S. 3–9.

11. Ostash L., Ostash R. Leksyka sela Stryhantsi yak ob'iekt leksykohrafichnoho opratsiuvannia. D. 1 (DAVATY – DVIINYI). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnuflm_2013_1_20 (data zvernennia: 10.03.2021).

12. Shcherba L. V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. Leningrad: Nauka, 1974. S. 24-39.

13. Gamkrelidze Th. V., Kiknadze Z., Shaduri I., Shengelaia N. A Course in Theoretical Linguistics თეორიული ენათმეცნირების კურსი (მეორე გამოცემა). Tbilisi: «Tbilisi University Press», 2008. 796 p.

УДК 811.161.2
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-7

ДЕНИСОВЕЦЬ І. В.
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ТЕРМІНОНАЙМЕНУВАНЬ «ЛЕКСИЧНА І СИНТАКСИЧНА ДЕРИВАЦІЯ» В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРІ

У статті проаналізовано етапи розвитку змісту понять «лексична і синтаксична деривація» у традиційних і новітніх дослідженнях з українського словотвору. Визначено особливості витлумачення лексичної і синтаксичної деривації в концепції польського лінгвіста Є. Куриловича, який описував лексичну деривацію як зміну лексичного значення похідного слова щодо твірного за незмінності їхньої первинної синтаксичної функції, а синтаксичну деривацію – як процес утворення деривата з новою синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення. Охарактеризовано новітній функційний підхід до потрактування синтаксичної деривації в українському мовознавстві.

Ключові слова: деривація, частини мови, лексична деривація, синтаксична деривація, лексичне значення, синтаксична функція, транспозиція.

DENYSOVETS I.
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF TERMS «LEXICAL AND SYNTACTIC DERIVATION» IN UKRAINIAN WORD FORMATION

The article analyzes the stages of development of the content of the concepts «lexical and syntactic derivation» in traditional and modern research on Ukrainian word formation. The views of the French linguist S. Balli, who considered the word-forming process as a transposition of two types that allow the transition of signs from one class to another, have been studied. It is traced that later E. Kurylovich contrasted these two types of transposition as lexical and syntactic. Peculiarities of lexical and syntactic derivation interpretation in the concept of Polish linguist E. Kurylovych are determined. He described lexical derivation as a change in the lexical meaning of a derived word relative to the generative one by the invariance of their primary syntactic function, and syntactic derivation as the process of forming a derivative with a new syntactic function within the same lexical meaning. It is determined that the Polish linguist considered syntactic shifts to be a key indicator of derivational shifts, so he supported the syntactic concept. It is substantiated that E. Kurylovych initiated a new approach to distinguishing between two derivational aspects – lexical and syntactic. It is proved that the Polish linguist, the author of the term derivation, defines this process as two-stage. It is observed that the binary classification of derivatives of E. Kurylovich can be correlated with the classification of M. Dokulil, who divides derivatives into three classes: modification, mutation and transposition. It is substantiated that at the first level of classification all derivatives should be considered within two groups: transpositional and non-transpositional, respectively the former are divided into syntactic derivatives and mutational derivatives, and the latter into actual mutational and modification derivatives. It is determined that based on the classification of E. Kurylovych and M. Dokulil later linguists began to interpret syntactic derivatives as a special class of derived words, which are characterized by two-way, formal-semantic connection with the creative, dismemberment of semantic structure, the presence of word-forming meaning. The semantic-functional potential of lexical groups of syntactic derivatives is analyzed, in particular: names of actions, names of qualities, relative adjectives, adverbs derived from qualitative adjectives. It is traced that in Ukrainian linguistics I.I. Kovalik distinguishes between the concepts of morphological and word-forming derivatology, defining within the latter lexical and syntactic derivation. The newest functional approach to the interpretation of syntactic derivation in Ukrainian linguistics is characterized. It is determined that according to it the syntactic derivation goes through two stages: functional assimilation of some categories to others; morphological design of new syntactic functions of the category.

Key words: derivation, parts of speech, lexical derivation, syntactic derivation, lexical meaning, syntactic function, transposition.

Постановка проблеми. У контексті внормування мови актуальним постає питання дослідження етапів становлення й розвитку окремих термінонайменувань різних мовних явищ. Однією з надважливих у лінгвоукраїністиці є проблема формування та кодифікації дериватологічної терміносистеми сучасної української літературної мови, передусім тривалих пошуків адекватних термінологічних назв для понять словотвору як окремої галузі лінгвістичних знань. У цьому розрізі необхідно, з одного боку, проаналізувати класичні усталені концепції, що засвідчили свою перевагу, а з іншого, – описати ті новітні теоретичні доробки, що стали підґрунтям розвою дериватологічної думки.

Словотворення – це не лише факт утворення одних слів від інших з метою передавання синтаксичних функцій, які відрізняються від синтаксичних функцій твірних слів, але також і той факт, що одне слово може реалізувати різні вторинні синтаксичні значення, перебуваючи у визначеному синтаксичному оточенні [1, с. 61].

З часу введення у науковий обіг терміна «деривація» увесь складний частиномовний механізм описують крізь призму взаємодії лексичного та синтаксичного аспектів, підкреслюючи, що відношення між ними впливає на напрям деривації. Так, термін «лексична деривація» функціонує в широкому й вузькому значеннях. У широкому значенні лексична деривація – це утворення будь-якого слова не залежно від того, у якій формі відбувається цей процес, його почасти називають аналогія, переосмислення значення слова

(метафоризація, метонімізація), морфолого-синтаксичний спосіб творення тощо. У вузькому значенні лексична деривація – це визначений механізм творення лексем, який відбувається за сформованими правилами з використанням формальних засобів (формантів). Тобто лексичну деривацію потрактовуємо як формальне словотворення.

Лексична деривація – це процес, при якому твірна база й похідне слово належать до однієї частини мови, напр.: *камінь – каменяр, дорога – роздоріжжя, пам'ятати – опам'ятатися*. У межах лексичної деривації розрізняють мутаційний і модифікаційний словотвір. Під час мутаційного словотвору виникає нове лексичне значення, пор.: *рука – рукав, скло – скляр*. Модифікаційний словотвір не зумовлює семантичного зміщення в похідному слові, а змінюються його емоційне забарвлення, граматичні ознаки, стилістичні властивості, пор.: *хвіст – хвостик, вовк – вовчик – вовчище*.

Під синтаксичною деривацією традиційно розуміють словотвірний феномен, пов'язаний з перетворенням не лексичного значення, а лише синтаксичної функції твірного внаслідок зміни його частиномовної належності. Синтаксична деривація – це специфічний тип семантичних відношень між твірним і похідним, що ґрунтується на так званій функційній (міжкатегорійній, частиномовній) транспозиції.

Аналіз останніх джерел. Питання опису семантики й структури похідних одиниць, що постали на основі лексичної й синтаксичної деривації, у своїх мовознавчих студіях розглядали М.П. Лесюк (Формування семантики віддієслівних іменників) [2], Г.М. Віняр (Творення нових прикметників в українській мові новітнього періоду (транспозиційні словотвірні типи) [3], О.М. Петрик (Традиційний, функціональний і ономасіологічний підходи у вивченні віддієслівних іменників опредметненої дії) [4], А.Ю. Габай (Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові) [5], І.М. Демешко (Теоретичні проблеми віддієслівної словотвірної морфонології української мови) [6], Л.П. Кислюк (Паралелізм лексичної та синтаксичної деривації) [7].

Мета дослідження – проаналізувати етапи та особливості становлення термінонайменувань, уживаних у словотворі для означення лексичної і синтаксичної деривації.

Виклад основного матеріалу. Феномен лексичної і синтаксичної деривації став предметом різноаспектного вивчення у 30-х рр. XX ст. Підґрунтя концепції синтаксичної деривації заклав французький лінгвіст Ш. Баллі у 1932 р. Він розглядав словотвірний процес як транспозицію і вперше у французькому мовознавстві описав можливості переходу знаків з одного класу в інший, виокремивши два типи транспозиції, які пізніше Є. Курилович протиставив як лексичну і синтаксичну деривацію. Ш. Баллі схарактеризував синтаксичну транспозицію як функційну, тобто таку, яка уможливлює зміну вихідної синтаксичної функції знака без зміни лексичного значення. Транспозицію, під час якої одночасно змінюється синтаксична функція слова та з'являється нове лексичне значення, він називає лексичною [8, с. 143].

Пізніше, у 1962 р., подібно до міркувань Ш. Баллі розтлумачував роль транспозиції в актах словотворення М. Докуліл у монографії «Теорія словотвору», розробляючи вчення про процеси, що характеризують відношення між частинами мови і відношення в межах однієї частини мови. Транспозицією він називав перехід слова з однієї частини мови в іншу без зміни його лексичного значення. М. Докуліл описує випадки словотворення відносних прикметників, віддієслівних іменників та ад'єктивів із загальним значенням. Явищу словотвірної транспозиції лінгвіст протиставляє модифікацію (часткову зміну чи уточнення значення твірного слова), а також мутацію (виникнення абсолютно нового лексичного значення на базі старого) [9]. Згодом ці ідеї розвивали у своїх працях О.А. Земська, В.В. Лопатін, І.Г. Улуханов на матеріалі російської мови.

Саме наявність чи відсутність транспозиції в актах словотворення і спонукала у 1936 р. польського лінгвіста, автора терміна «деривація» Є. Куриловича до фундаментального поділу всіх словотвірних типів на сферу лексичної і синтаксичної деривації [1, с. 57 – 61]. Проте ключовим показником дериваційних зміщень Є. Курилович визначає все ж синтаксичні зрушення, відповідно він є прихильником синтаксичної концепції.

Насамперед Є. Курилович започаткував новий підхід до розмежування двох дериваційних аспектів – лексичного та синтаксичного. Лексичну деривацію вчений описав як зміну лексичного значення похідного слова щодо твірного за незмінності їхньої первинної синтаксичної функції. Синтаксичну деривацію він визначив як процес утворення деривата з новою синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення. Лінгвіст пояснював, що якщо зміна синтаксичної функції деякої форми (деякого слова) *A* тягне за собою формальну зміну *A* в *B* (з тією ж лексичною функцією), первинною синтаксичною функцією є та, що відповідає вихідній (твірній) формі, а вторинною – та, яка відповідає похідній формі [1, с. 59]. Замість того, щоб говорити про формальні відмінності, зручніше послуговуватися терміном «відмінність синтаксичного оточення, або синтаксичних умов». Напрямок процесу деривації змінюється внаслідок зміни синтаксичної функції форм. Це визначається на кшталт співставленням таких пар слів, як *синій – синь і малий – маленький*. У процесі синтаксичної деривації (на відміну від лексичної) послуговуються не тільки суфіксами й закінченнями, але й морфемами, які притаманні словосполученню, а не слову [1, с. 60]. Первинні синтаксичні функції витікають із лексичних значень частин мови і є певною транспозицією цих значень [1, с. 61].

Отже, за спостереженнями Є. Куриловича, процес деривації є двохетапним. Ці різновиди мовної асиметрії дослідник описує на прикладі прикметників польської і французької мов.

Є. Курилович ототожнював деривацію загалом із лексичною деривацією. А про синтаксичну деривацію зазначав, що вона відбувається в середині одного й того ж лексичного значення. Лексична деривація, на його думку, передбачає, що твірне і похідне слово тотожні за первинною синтаксичною функцією, зокрема зменшено-пестлива форма від іменника так само, як і іменник, має однакову синтаксичну функцію [1, с. 62 – 63].

Бінарну класифікацію похідних слів Є. Куриловича можна співвіднести з класифікацією М. Докуліла, який поділяє похідні на три класи: модифікаційні, мутаційні й транспозиційні. Відповідно до бінарної класифікації Є. Куриловича модифікаційні похідні належать до лексичної деривації, пор.: *слоненя, премилий*.

На першому рівні класифікації всі похідні варто розглядати в межах двох груп: транспозиційні і нетранспозиційні. Перші поділяються на синтаксичні деривати і мутаційні похідні, а другі – на власне мутаційні і модифікаційні похідні. Терміном «синтаксична деривація» позначають синтаксичні деривати як відносно цілісний клас транспозиційних похідних, а за «лексичною деривацією» стоять лексичні деривати (мутаційні похідні).

У 70-х рр. XX ст. синтаксичні деривати були предметом детального лексикологічного аналізу, у ході якого з'ясувалася їхня здатність до набуття семантичної та синтаксичної самостійності.

З опертям на концепції М. Докуліла та Є. Куриловича О.С. Кубрякова наголошує на подвійній функції лексичної деривації: видозміна лексеми синтетичним шляхом (за допомогою формотворчих елементів – афіксального фонду мови з утворенням вторинних мовних знаків) або ж аналітичним (семантичним) за рахунок зміни внутрішньої форми мовної одиниці. Під час синтетичної деривації префікси і суфікси мають додаткову семантику, яка взаємодіє з основою, вносячи в її структуру транспозиційні, модифікаційні та мутаційні зміни. Транспозиція характеризується переходом мовних одиниць в іншу частину мови з однаковим у всіх компонентах значенням твірного слова [10, с. 64].

У лінгвістичній традиції синтаксичні деривати вивчали в динамічному (твірному) і таксономічному аспектах, у рамках функційного й ономасіологічного підходів до словотвору, а також у розрізі власне синтаксичного чи морфолого-синтаксичного підходів.

Синтаксичні деривати – це особливий клас похідних слів, для яких характерним є двобічний, формально-семантичний зв'язок із твірним, розчленованість семантичної структури, наявність словотвірного значення транспозиційного типу.

Згодом О.П. Єрмакова виокремила такі типові лексико-семантичні групи синтаксичних дериватів на матеріалі російської мови:

1) назви дій (*покарання, малювання, вміння, завдання, прибування, видання*); 2) назви якостей (*новизна, глибина, широта, відкритість*); 3) відносні прикметники (*зерновий, цифровий, металевий, вчорашній*); 4) прислівники на *-о*, що постали від якісних прикметників (*швидко, голосно, відверто, радісно*).

Схематично ці види транспозиційних перетворень можна зобразити так:

1) синтаксичні деривати, утворені за моделлю V→N;
2) синтаксичні деривати, утворені за моделлю Adj→N;
3) синтаксичні деривати, утворені за моделлю N→Adj;
4) синтаксичні деривати, утворені за моделлю Adj→AdV [11, с. 78].

О.А. Земська також розрізняє лексичну і синтаксичну деривацію. На її думку, синтаксична деривація – це перехід слова з однієї частини мови в іншу без зміни лексичного значення, напр.: *виявляти – виявлення, аналізувати – аналіз*. Синтаксична деривація – це один із видів словотвірної транспозиції поряд із субстантивацією і суфіксальною транспозицією. Під час синтаксичної деривації чітко простежуємо протиріччя між категорійним значенням твірного і похідного. У сучасній лінгвістиці синтаксичні деривати розглядають в розрізі когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, тому окреслені спроби розширення меж синтаксичної деривації. У межах же лексичної деривації О.А. Земська теж виокремлює транспозиційні й нетранспозиційні типи, називаючи їх термінами мутаційні та модифікаційні типи [12, с. 363].

Подібно до польських і російських теорій опису лексичної і синтаксичної деривації українські мовознавці так само витлумачують ці явища на матеріалі української мови, зазначаючи, що транспозиційний (мутаційний) тип охоплює перехід слів однієї частини мови в іншу, що супроводжується і зміною лексичного значення (*ранений – ранити*). Нетранспозиційний (модифікаційний) тип залишає похідне слово в межах однієї частиномовної належності з твірним, але змінює його лексичне значення [13, с. 192].

У праці «Словотвір сучасної української літературної мови» І.І. Ковалик розмежовує поняття морфологічної і словотвірної дериватології, визначаючи в межах останньої лексичну і синтаксичну деривацію. Для лексичних дериватів характерним є відмінність значення від твірних основ, пор.: *лісник – ліс, косар – косити, держак – держати*. Синтаксичні деривати – це такі похідні утворення, лексичне значення яких тотожне значенню твірного слова, похідне утворення відмінне при цьому від твірного тільки

належністю до іншої частини мови і, отже, синтаксичною функцією в контексті. Виокремлення в системі словотвірних типів лексичної і синтаксичної деривації є основоположним принциповим поділом усієї системи словотвору [14, с. 9 – 10].

Лексична деривація – це таке відношення між твірним і похідним, при якому лексичне значення похідного обов'язково змінюється стосовно лексичного значення відповідного твірного слова, а частиномовна належність (синтаксична функція) його може змінюватися або не змінюватися, пор.: *двоє – двійнята, сніг – сніговик*. Синтаксична деривація – це такий тип відношень між твірними і похідними, при якому лексичне значення твірного і похідного слова залишається незмінним (воно в них спільне), а змінюється лише частиномовна належність похідного слова, тобто його синтаксична функція. Так, від слова *добрий* утворилося *доброта*, вони мають однакове лексичне значення (називають ознаку), але різняться частиномовною належністю (*добрий* – прикметник, а *доброта* – іменник) і синтаксичною функціє (*добрий* у реченні є означенням, а *доброта* – підметом або додатком). До синтаксичної деривації належать такі словотвірні типи, як: віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії, напр.: *переклеювання, перехід, відліт, друкування*; відад'єктивні іменники зі значенням абстрактної ознаки, напр.: *веселість, дзвінкість, блідність, крутизна, банальщина, лукавство, святиня*; відіменникові (відсубстантивні) прикметники, що означають загальне, неконкретизоване в похідному відношенні до того, що названо твірною основою, напр.: *цементний, автомобільний, смаковий, банановий, кліматичний, кафедральний, молекулярний, географічний, полярний*. Такі похідні виражають те ж саме значення, що й твірні, але засобами іншої частини мови, і відповідно мають інші синтаксичні функції. До того ж у них різні загальнокатегорійні значення, що визначають їхню належність до різних частин мови.

За морфологічним характером твірної бази найчастішою є субстантивна синтаксична деривація, яка може бути віддієслівною (утворення абстрактних іменників від дієслів, пор.: *малювати – малювання*) та відад'єктивною (утворення абстрактних іменників від прикметників, пор.: *синій – синь*). Їх об'єднує принципова семантична подібність твірних і похідних. В обох випадках твірною базою є одиниці ознакової лексики – слова, що позначають різноманітні процесуальні і не процесуальні ознаки [13, с. 79].

Характерною ознакою сучасних українських дериватологічних досліджень є категоризація похідних одиниць на синтаксичних засадах. Відповідно до цього підходу словотвірні процеси ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непредикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або в сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в конкретні деривати.

Ці погляди на ґрунті українського мовознавства обстоювали І.Р. Вихованець і К.Г. Городенська [15]. Зокрема К.Г. Городенська розробила теоретичні засади синтаксичної деривації сучасної української літературної мови [16].

І.Р. Вихованець і К.Г. Городенська обґрунтовують функційний (синтаксичний) підхід, розкриваючи зміст складного транспозиційного механізму творення синтаксичних дериватів, що полягає у встановленні співвідношень між категоріями і їхніми синтаксичними функціями. На думку І.Р. Вихованця, центральна роль синтаксису зумовлена передусім регулювальним впливом семантико-синтаксичної структури речення, що уможливлює виокремлення позиційного словотворення [17, с. 3].

Категорійне значення частин мови ідентифікується з відповідною (первинною) синтаксичною функцією. Наприклад, дієслово, називаючи дію, процес чи стан, функціонує як присудок; іменник, маючи значення предметності, виконує функцію підмета. Саме за наявності кореляції між семантикою і функцією означені класи слів протиставляються один одному й набувають статусу окремих частин мови.

Іноді під час функціонування різних частин мови відбувається порушення симетрії між категорійним значенням і синтаксичною функцією. Будь-яке слово, що належить до тієї чи тієї частини мови, крім власної первинної, може виконувати вторинні синтаксичні функції – функції інших частин мови. Ці процеси В.В. Виноградов назвав «синтаксичними переодяганнями», прийоми функціонування слів однієї морфологічної категорії в ролі синтаксичних представників іншої. Здатність категорій уживатись у невластивих синтаксичних позиціях становить, на думку К.Г. Городенської, вихідну умову синтаксичної деривації [16, с. 156]. Потрапляючи у вторинну синтаксичну позицію, слово набуває функційних ознак тієї категорії, для якої ця позиція є первинною. У процесі функційної синтаксичної деривації не зникає лише суперечність між морфологічною формою категорії і заповненою нею невластивою синтаксичною позицією. Тенденція до морфологізованого вираження функцій, зміст якого полягає в тому, щоб кожна синтаксична функція презентувалася відповідною морфологічною категорією, зумовлює узгодження форми категорії з функцією, що й становить, на думку К.Г. Городенської, завдання другого етапу синтаксичної деривації – морфологічного (категорійного) її завершення.

Отже, синтаксична деривація проходить два основних етапи: I – функційне уподібнення одних категорій до інших; II – морфологічне оформлення нових синтаксичних функцій категорії.

В.І. Кононенко зазначає, що похідність, «дериватоздатність» синтаксичних і словотвірних одиниць підпорядкована загальним закономірностям як щодо самої природи вторинності, вмотивованості, так і щодо функційної ускладненості за рахунок мотивувальних, старих знаків і значень. Якщо словоформа (словосполучення) в синтаксисі, морфема в словотворі складають далі розкладні, але з позицій цих рівнів

первинні елементи, то речення (словосполучення) і похідне слово – результат процесу породження, вторинні одиниці з новими функціями. У силу своєї похідності такі похідні є носіями семантико-структурних властивостей елементів творення і разом з тим – якісно новим продуктом транспозиції в одне ціле з притаманними йому новими властивостями [18, с. 20].

Рухливість словотвірних процесів стримується закономірностями структурного варіювання, пор.: *білий – біленький – білісінький – білуватий – білястий* (така обмеженість словотвору є однією з підстав для транспозиції словотвірних одиниць у синтаксичні). З іншого боку, і в синтаксисі діє принцип облігаторності, створення конструкцій на рівні обов'язкових компонентів, що відтворюються під час моделювання. Найбільш адекватним репрезентантом знака ситуації є речення, де жодне зі слів не можна усунути без шкоди для опису ситуації [19, с. 6].

Взаємодія синтаксичних і словотвірних одиниць опосередковано відбилася в активізації семантико-стилістичних функцій похідних у формуванні текстів, тобто на рівні прагматики є доцільність розглядати словотвір як синтаксичне явище. А з метою досягнення експресивного й оцінного ефекту можуть залучатися конотації засобів словотвору шляхом їхнього використання як текстотвірних елементів [20, с. 64].

Висновки. Отже, залежно від характеру дериваційного значення розрізняють дві сфери деривації: лексичну і синтаксичну. Для першого явища характерним є те, що лексичні значення похідних і твірних різняться, а для другого – тотожність лексичного значення новоутвореного деривата й похідної основи, але похідні відрізняються від твірних належністю до іншої частини мови і, відповідно, синтаксичною функцією. Більшість лінгвістів у межах лексичної деривації виокремлюють транспозиційні й нетранспозиційні типи. Проте здебільшого автори сучасних граматик номінують ці явища термінами мутаційні та модифікаційні типи. Запропоновані польським лінгвістом Є. Куриловичем ідеї виокремлення лексичної і синтаксичної деривації стали підґрунтям для студіювання в сучасній українській літературній мові функційно-категорійного підходу до опису синтаксичної деривації. Перспективи подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні ролі синтаксичних дериватів у структурі словотвірних гнізд, а також визначенні синтаксичних дериватів як одиниць зв'язку і взаємодії трьох мовних рівнів: словотвірного, морфологічного і синтаксичного.

Література

1. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи. Очерки по лингвистике. Москва, 1962. 452 с.

2. Лесюк М.П. Формування семантики віддієслівних іменників. Українське мовознавство. 1987. № 14. С. 74 – 76.

3. Віняр Г.М. Творення нових прикметників в українській мові новітнього періоду (транспозиційні словотвірні типи). Філологічні студії. Науковий вісник КДПУ. Кривий Ріг, 2008. Вип. 1. С. 6 – 9.

4. Петрик О.М. Традиційний, функціональний і ономасіологічний підходи у вивченні віддієслівних іменників опредметненої дії. Наукові записки НДУ ім. М.В. Гоголя. Філологічні науки. 2011. Кн. 1. С. 45 – 48.

5. Габай А.Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 232 с.

6. Демешко І. Теоретичні проблеми віддієслівної словотвірної морфонології української мови. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. 2013. № 1. С. 25 – 30.

7. Кислюк Л.П. Паралелізм лексичної та синтаксичної деривації. Термінологічний вісник. 2013. Вип. 2 (1). С. 210 – 214.

8. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, 1955. 416 с.

9. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozováni slov. Praha : Nakl. Českosl. akad. věd.,1962. 264 s.

10. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия. Вопросы языкознания. 1974. № 5. С. 64 – 76.

11. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. Москва, 1984. 150 с.

12. Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис / под общ. ред. Л.А. Новикова. Санкт-Петербург : Изд-во «Лань», 1999. 864 с.

13. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ : Вища школа, 1999. 207 с.

14. Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М.А. Жовтобрюха. Київ, 1979. 406 с.

15. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Явища синтаксичної деривації. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наукова думка, 1983. С. 152 – 212.

16. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ : Наукова думка, 1991. 330 с.

17. Вихованець І.Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Філологія». Вінниця : ВДПУ, 2000. Вип. 2. С. 3 – 6.

18. Кононенко В.І. Синтаксис і словотвір: спільні процеси і тенденції. Актуальні проблеми українського словотвору. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 669 с.

19. Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. Москва, 1979. 264 с.

20. Ґрещук О. Функціонування словотвірних одиниць і суб'єктивна модальність тексту. Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Івано-Франківськ, 1999. Вип. 4. С. 64 – 69.

References

1. Kurilovich E. Derivacija leksicheskaja i derivacija sintaksicheskaja: K teorii chastej rechi. Ocherki po lingvistike. Moskva, 1962. 452 s.
2. Lesyuk M.P. Formuvannya semantyky viddiyeslivnyx imennykiv. Ukrayinske movoznavstvo. 1987. S. 74 – 76.
3. Vinyar H.M. Tvorennya novyx prykmetnykiv v ukrayinskij movi novitnogo periodu (transpozycijni slovotvirni typy). Filologichni studiyi. Naukovyj visnyk KDPU. Kryvyj Rig, 2008. S. 6 – 9.
4. Petryk O.M. Tradycijnyj, funkcionalnyj i onomasiologichnyj pidxody u vyvchenni viddiyeslivnyx imennykiv opredmetnenoyi diyi. Filologichni nauky. 2011. S. 45 – 48.
5. Gabaj A.Yu. Syntaksychna pryslivnykova transpozyciya v suchasnij ukrayinskij literaturnij movi. Kyiv: Vydavnychyj dim Dmytra Burago, 2011. 232 s.
6. Demeshko I. Teoretychni problemy viddiyeslivnoyi slovotvirnoyi morfonologiyi ukrayinskoyi movy. Naukovyj visnyk Sxidnoyevropejskogo nacionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Filologichni nauky. Movoznavstvo. 2013. S. 25 – 30.
7. Kyslyuk L.P. Paralelizm leksychnoyi ta syntaksychnoyi deryvaciyi. Terminologichnyj visnyk. 2013. S. 210 – 214.
8. Balli Sh. Obshhaja lingvistika i voprosy francuzskogo jazyka. Moskva, 1955. 416 s.
9. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozováni slov. Praha : Nakl. Českosl. akad. věd.,1962. 264 s.
10. Kubrjakova E.S. Derivacija, transpozicija, konversija. Voprosy jazykoznanija. 1974. S. 64 – 76.
11. Ermakova O.P. Leksicheskie znachenija proizvodnyh slov v russkom jazyke. Moskva, 1984. 150 s.
12. Sovremennyj russkij jazyk: Fonetika. Leksikologija. Slovoobrazovanie. Morfologija. Sintaksis / pod obshh. red. L.A. Novikova. SPb: Izd-vo «Lan», 1999. 864 s.
13. Gorpynych V.O. Suchasna ukrayinska literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfonologiya. Kyiv : Vyshha shkola, 1999. 207 s.
14. Slovotvir suchasnoyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy / za red. M.A. Zhovtobryuxa. Kyiv, 1979. 406 s.
15. Vyxovanets I.R., Horodenska K.H., Rusanivskyj V.M. Yavyshha syntaksychnoyi deryvaciyi. Semantyko-syntaksychna struktura rechennya. Kyiv: Naukova dumka, 1983. S. 152 – 212.
16. Horodenska K.H. Deryvaciya syntaksychnyx odynyts. Kyiv : Naukova dumka, 1991. 330 s.
17. Vyxovanets I.R. Teoretychni zasady kategorijnoyi gramatyky ukrayinskoyi movy. Filologiya. Vinnycya : VDPU, 2000. S. 3 – 6.
18. Kononenko V.I. Syntaksys i slovotvir: spilni procesy i tendenciyi. Aktualni problemy ukrayinskogo slovotvoru. Ivano-Frankivsk : Plaj, 2002. 669 s.
19. Ginzburg E.L. Slovoobrazovanie i sintaksis. Moskva, 1979. 264 s.
20. Greshhuk O. Funkcionuvannya slovotvirnyx odynycz i subyektyvna modalnist tekstu. Visnyk Prykarpatskogo universytetu. Filologiya. Ivano-Frankivsk, 1999. S. 64 – 69.

УДК 821.161.2.0(092):811.161.2'373
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-8

ДУДЕНКО О. В.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ 'ЗРАДА' В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ ЄВГЕНІЇ КОНОНЕНКО («ЗРАДА (ZRADA, MADE IN UKRAINE)»)

У статті розкрито засоби репрезентації концепту 'зрада' у дискурсі однойменного роману Євгенії Кононенко («Зрада (Zrada, made in Ukraine)»), з'ясовано семантичну структуру концепту в авторській інтерпретації. Для повноти відтворення змістового компонента концепту визначено концепти, з якими встановлено опозиційні та асоціативні відношення.

Ключові слова: концепт 'зрада', роман Євгенії Кононенко «Зрада (Zrada, made in Ukraine)», семантична структура концепту, опозиційні та асоціативні концепти.

DUDENKO O.
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

VERBALIZATION OF 'ZRADA (BETRAYAL)' CONCEPT IN YEVHENIYA KONONENKO'S EPONYMOUSLY-NAMED NOVEL («ZRADA (ZRADA, MADE IN UKRAINE)»)

The concept 'betrayal' is a key one in the Ukrainian linguistics, so the ways of its verbalization by different authors are among main interests to linguists. The artistic discourse includes the notions that are not elucidated but remain in the subtext and, as a consequence, are verbalized descriptively with the help of periphrases and synonymous substitutions. Therefore, observation of the concept representation in the discourse of an individual author is relevant for linguistic studies nowadays.

The object of the research is Yevheniya Kononenko's novel "Zrada (Zrada, Made in Ukraine)", which was published in 2002. The name of the mentioned concept does not only nominate but permeates the entire work.

The purpose of the article is to reveal the means of 'betrayal' concept representation in the novel's discourse, present the author's vision and find out semantic structure of the concept.

It has been found that in the novel the concept 'betrayal' has the following semantic manifestations: treason; betrayal of mother or father, betrayal of mother's memory, betrayal of family; betrayal of comrades; treachery; apostasy; adultery; intentional violation of the Hippocratic oath etc. The writer focuses most on adultery, although the medical neglect (betrayal of profession) caused the worst consequences and resulted in human death.

The author tries to search for the essence of betrayal, claims that it is non-observance of the sacrum, adopted by a certain society, and states the betrayal to be as terrible sin as murder. The writer assures that even "a change in the social and cultural paradigm" will never affect the negative attitude of the society to betrayal and betrayers.

To complete the reproduction of the concept's semantic component, the concepts in oppositional and associative relations with 'betrayal' one have been defined. Among the associative concepts there are such as 'murder', 'sin', 'revenge', 'deception', 'freedom' while the concepts of 'fidelity' and 'innocence' are among opposite ones.

Key words: 'betrayal' concept, Yevheniya Kononenko's novel "Zrada (Zrada, made in Ukraine)", semantic structure of the concept, oppositional and associative concepts.

Постановка проблеми.

Новітні тенденції розвитку сучасної лінгвістики спонукають до глибшого прочитання художнього дискурсу. Крізь мовні партії персонажів проступає індивідуально-авторське розуміння світу, людських стосунків і вчинків. Вербалізована у мовленні, індивідуальна свідомість відбиває колективну, водночас вона доповнена попереднім життєвим досвідом автора, його переживаннями.

Неабиякий інтерес викликають способи авторської вербалізації концептів, що належать до ключових в українській лінгвокультурі. Адже, як стверджує Г. Слишкін, концепт «належить свідомості, детермінується культурою та опредмечується в мові» [1: 9]. Проте різні історичні епохи мають свій дискурс: із часом трансформуються лексичні значення, з'являються нові способи їх вираження. Як зазначає Л. Довга, аналіз поступового розширення змісту терміна дає можливість виявити, як змінювалися моральні норми та уявлення соціуму, закріплюючись і на вербальному рівні [2]. Тому спостереження за репрезентацією ключових концептів у дискурсі окремих періодів і навіть в дискурсі окремого автора є актуальними для мовознавства.

Аналіз останніх досліджень.

Концепт **'зрада',** як доводять дослідники, теж належить до ключових. Так, Л. Ясногурська, посилаючись на дослідження Е. Лассана, серед чинників, які свідчать про важливість концепту для певної лінгвокультури, називає «розповсюдженість мовлення про концепт у сильних місцях тексту – початку і кінці; використання цього імені чи його антонімів в назвах статей, книг, віршів; створення метафор, які визначають роль концепту в картині світу мовця, а також метафор, які стали афоризмами; використання цього імені для називання матеріальних об'єктів… і т. ін.» [див. 3: 219]. І, як приклад номінативної функції концепту, показує назви окремих творів українських сучасників ІІ пол. ХХ – поч. ХХІ ст. (І. Смолій «Зрада»

(1959); С. Даниленко «Дорогою ганьби і зради: історична хроніка» (1970); Є. Кононенко «Зрада» (2002); Б. Бойчук «Гуцульська зрада» (2012); С. Курило-Шванс «Вірність і зрада» (1997); Р. Іванченко «Зрада, або як стати володарем» (1996); Л. Добровольська «Любов і зрада» (1999); А. Кожухар «Любов і зрада» (2007); І. Макаров «Любов і зрада» (2007); М. Родинченко «Зрада і кара» (2006) та ін.) [там само: 220].

Названий концепт неодноразово потрапляв у поле наукових зацікавлень дослідників. Найвагомішими для нашої розвідки є праці Л. Ясногурської, присвячені лінгвістичному аналізу концептосфери ЗРАДА [3, 4, 5]. Дослідницею детально проаналізовано наукові праці попередників, у яких названий концепт був об'єктом аналізу; здійснено структурно-семантичний, когнітивний, лінгвокультурологічний і прагматичний аналіз концепту ЗРАДА в українській та англійській мовах із застосуванням корпуснобазованого підходу (у прикладному, лексикографічному та ідеографічному вимірах), виявлено семантичні профілі в межах відповідних концептосфер та аксіологічних опозицій, здійснено фреймове моделювання концепта, встановлено когнітивно-метафоричні моделі (напрями метафоризації), простежено механізми фразеологічної концептуалізації ЗРАДИ, з'ясовано дистрибутивні зв'язки ключових лексем в межах відповідних концептополів з огляду на ядерну і маргінальну зону їх функціонування [5: 1]. Дослідниця послуговується конкордансами – контекстами вживання шуканих одиниць із Корпусу української мови та відповідного Корпусу англійської мови.

Слушною вважаємо думку російської дослідниці Н. Скородумової, що концепт **'зрада'** належить до морально-етичної концептосфери, адже постає з низки фактів людської діяльності, вчинків, емоцій і переживань, з рефлексії міжособистісних взаємин. Кожна особистість пізнає його через особистий соціальний досвід, а також досвід попередніх поколінь, традиції суспільства, до якого вона належить [6].

Щодо досвіду попередніх поколінь, то тут значущими є дослідження Н. Білоус та Л. Довгої [7, 2]. Так, в історіографічній праці Н. Білоус, присвяченій дослідженню «вірності» і «зради» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI – першій половині XVII ст., зазначено, що за Литовськими Статутами того часу зрадниками вважали 3 категорії злочинців: порушників вірності великому князю; слуг, що підняли руку на свого пана, і осіб, які здійснили потаємне «зрадницьке» вбивство. Таких злочинців не просто страчували, а четвертували чи садили на палю [7: 143]. Зрадою було порушення урядниками присяги місту чи громаді, обман у торгівлі чи ін. справах; зрадою вважали підступність при скоєнні тяжких кримінальних злочинів [7: 149–153]. Подружню невірність, або перелюб, вважали тяжким гріхом, а в правовій сфері кваліфікували як злочин, що карався смертю. На його означення у тогочасних нормативних документах і законодавчих збірниках не вживали слово «зрада», а тільки «чужолозство» [7: 154]. Дослідниця робить висновок, що в ранньомодерному суспільстві зрада засуджувалася дуже гостро і ототожнювалася зі злом і безчестям, а зрадці – зі злочинцями; хоча в побутовому житті це слово вживали досить часто на позначення будь-якого непорядного («неадекватного») вчинку [7: 158].

У своєму культурологічному дослідженні, присвяченому уявленням про вірність та зраду українських інтелектуалів XVII ст., Л. Довга стверджує, що зміст терміна «зрада», тобто дії, які підпадали під нього, та відповідальність за зрадницький вчинок далеко не завжди були сталими. Його тлумачення залежало не тільки від часу вживання, а й від типу текстів (наприклад, література світського характеру, правові документи чи богословські трактати і проповіді) [2]. Дослідниця зосереджує увагу на трактуванні поняття «зрада» у трактаті Інокентія Ґізеля «Мир з Богом чоловіку». Як і в попередній праці, тут дослідниця доводить, що у богословських текстах епохи середньовіччя значення цього поняття не завжди збігалося зі світським: корелювалося переважно з проблемами віри (зрада Богові, безбожність) і не набувало виразного соціального значення. Наприклад, подружня невірність не вважалася зрадою, оскільки оцінювалася не з погляду відносин між людьми, а з погляду порушення обітниці таїнства шлюбу, відтак це було не зрадою, а перелюбом.

На думку І. Ґізеля, будь-який гріх є зрадою, оскільки сама здатність вчиняти гріх є порушенням вірності Богу та Його заповідям. Згідно з трактатом, зрадницькі вчинки можуть бути скоєні стосовно трьох об'єктів: конкретного індивіда, рухомого та нерухомого майна і таємної інформації. В останньому випадку зрадою буде не тільки видання довіреної іншою особою таємниці, а й спроба підступом чи обманом здобути закриту інформацію (наприклад, відкривання та читання чужих листів) [2].

Значущими є дослідження, у яких концепт **'зрада'** розкривається на матеріалі інших мов або у зіставленні з ними. Наприклад, М. Іванченко у своїй роботі аналізує способи лексичної репрезентації концепту в англійській мові і пропонує його семантичну структуру [8]. На думку авторки, у структурі концепту **'зрада'** можна виділити такі семи: державна, політична зрада, доносити, ошукувати, шахраювати, розкривати секрет, обманювати (свідчити неправдиво), хитрити, обмовляти, зраджувати любовні стосунки, спокушати, маніпулювати, порушувати закон [8: 59].

У роботі Н. Панфілової розкрито одну із сем аналізованого концепту – державницьку зраду (treachery) – в українській та англійській мовних картинах світу [9]. Дослідниця робить висновок: державна зрада в англійській мові пов'язується з поняттям монархії, монарха, сюзерена; і в обох мовах зафіксована низка імен, що стали загальними назвами зрадників (квіслінг, або Benedict Arnold, Bolo, Brutus, Catiline – в англійській мові, а в українській – лексеми власівець (власовець) і хрунь). Проте в англійській мові існує низка синонімічних лексем до treason (зрада), наприклад, complot (змова), insurrection (повстання), intrigue

(інтрига), mutiny (заколот), rebel (повстання), revolt (повстання), revolution (революція), sedition (заклик до заколоту), чого немає в українській мові [9: 446].

Заслуговують на увагу і роботи, присвячені розкриттю індивідуально-авторського розуміння аналізованого концепту. Наприклад, літературознавче дослідження О. Векуа, виконане на матеріалі драматичної поеми Ліни Костенко «Сніг у Флоренції», або праця О. Сазонової, де розкрито специфіку опозиційного дискурсу «кохання – зрада – смерть» у творах М. Коцюбинського та М. Могилянського; або робота С. Кобути, де аналізується реалізація концепту ʼдержавна зрадаʼ в романах Івана Багряного «Сад Гетсиманський» та Джорджа Орвелла «1984», та ін.

Об'єктом нашого дослідження став саме роман Євгенії Кононенко «Зрада» (Zrada, made in Ukraine), опублікований у 2002 р., у якому ім'я концепту не лише номінує, а й пронизує увесь твір.

Мета статті – розкрити засоби репрезентації концепту **ʼзрада'** у дискурсі роману, авторське бачення концепту, з'ясувати його семантичну структуру. Водночас розгляд концепту передбачає визначення опозиційних та асоціативних із ним концептів.

Виклад основного матеріалу

У сучасному розумінні зрада – це порушення вірності кому-небудь або чому-небудь. Вона може виникати лише у соціальних стосунках, зокрема сімейних, кланових, партійних, державних, релігійних, етнічних, расових та ін. (типу: мати – дитина, брат – брат/сестра, товариш – товариш, громадянин – держава тощо), де використовується категорія *віра* в довірчих процесах, що у них можуть з'являтися. Як зазначено у Вікіпедії, саме *віра* детермінує стовідсоткову передбачуваність результатів довірчих процесів. Тому у випадку невідповідності отриманого результату з очікуваним і говорять про категорію *зради* (Вікі).

Сучасні словники так само пояснюють термін. У СУМ зазначено, що зрада – це, по-перше, перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво; по-друге, порушення вірності у коханні, дружбі; по-третє, відмовлення від своїх переконань, поглядів і т. ін. (СУМ: в 11 т. – Т. 3, 1972. – С. 696). В «Українській малій енциклопедії» проф. Є. Онацького (1959) теж пояснено, що зрада – це порушення обов'язку вірності. Сюди автор відносить «випадки сторожа, що робиться злодієм; опікуна, що обкрадає довірену йому сироту; адвоката чи судді, що дають себе підкупити; чоловіка чи жінки, що присягають у церкві на вірність один одному і чужоложствують з іншими; громадянина, що зраджує свою Батьківщину…» (УМЕ. 1959. – Т. 2, кн. 4 : Літери Ж – Й. – С. 513–515: 513]. Таким чином, за стереотипними уявленнями, зрада виникає при порушенні присяги, морального обов'язку, при обманних діях чи нечесних вчинках – скрізь, де посягають на довіру і віру.

Нас цікавить, який зміст охоплює концепт ʼзрадаʼ в однойменному романі Є. Кононенко, адже, як зазначає Н. Єсипенко, «саме авторська мова гнучка й більш чутлива до змін як у мовному, так і в соціально-культурному середовищі. На відміну від дослідження концептів на основі їх тлумачення у словниках, сталих фразеологізмів, синонімічного й антонімічного рядів тощо, авторський текст дає змогу побачити матеріал в іншому ракурсі, уможливлює порівняльний аналіз загальнонародних й індивідуально-авторських особливостей осмислення концепту та виявлення сфер його вираження (доменів) в окремому … творі» [10 : 38].

Починається роман епіграфом – словами Оксани Самари «Що зрада є? Усе на світі зрада…». Він суголосний із пошуками авторки роману сутності і причин зради. Тому не даремно сцена початку вистави «Дорога Зради», про яку і про авторів якої йдеться у романі, повторюється двічі – на початку і вже під кінець твору. Там є слова: *Ну чому, чому, чому люди зраджують? Ну скажіть мені, чому?..– Через вроджену зіпсутість… через брак належного виховання… через погані приклади зусібіч… і взагалі!.. – А от і не «взагалі»! Люди зраджують тому, що бути вірним не вигідно! Вірність аж ніяк не винагороджується в цьому світі, і особливо в Україні. – То, по-вашому, вірність можна купити за гроші, а зрада – там, де погано заплатили? – Ні, зрада може бути й там, де заплатили добре, якщо хтось заплатить ще більше. І не обов'язково грошима...* (Зр – тут і далі цит. за електрон. дж.).

Констативно звучить думка: *Українці весь час зраджують. Скільки живуть, стільки й зраджують* (Зр). Або: *Ми зраджуємо і друзів, і ворогів, і подружжя, і навіть себе. Нас у світі знають, як зрадників!* (Зр). І така узагальненість, хай і дещо образлива, підтверджується на сторінках роману. Розуміємо, що не тільки Вероніка Стебелько «*р е ф л е к т у в а л а про сутність вірності й зради, а також про їхню мистецьку інтерпретацію», «підходила до осмислення самого поняття зради в усій широті його семантичного поля*», але й сама письменниця прагне зробити це.

І зрада постає у романі в різноманітних проявах. Рядки «*дві жінки, дружина й мати, нарешті дочекалися чоловіка і сина зі сталінських таборів»* (із сюжету згаданої вистави) уважний читач сприймає як імпліцитну інкриміновану державну зраду, яку «шили» усім репресованим у сталінські часи.

Про зраду Батьківщини йдеться, ніби до слова, й у рядках: *Нерухомість в Україні скоро коштуватиме мільйони! За неї* ***варто зрадити*** *і маму, і тата, і саму Вкраїну!..* (Зр).

Про можливу зраду віри згадується у словах: *Що означає оте «за вашим християнством»? Ви* ***зрадили*** *нашій християнській* ***вірі****?* (Зр).

Про ймовірну зраду товаришів, ідей читаємо, коли розгортається сюжет вистави: *Тепер вона* (зраджена жінка у виставі) *бачить сенс свого життя у тому, щоб довести: ніби той, хто видавався героєм*

нації, обтятим дубом, останнім пристановищем людської гідності у ті страшні часи (йдеться про її репресованого чоловіка), *насправді був* ***зрадником своєї справи, своїх товаришів****…*(Зр). Коли ж до неї приходять її колеґи по роботі, аби вона долучилася до викривальної справи, яку ж сама розпочала, «*вона відмовляється брати участь у війні проти начальника, і їй байдуже, що вона підводить колеґ. Ні, вона* ***не зраджує їх,*** *то дрібниці!..»* (Зр).

Письменниця не обходить і сімейні стосунки. У сюжеті вистави згадується і про зраду матері: *А мати сумує на іншому кінці міста. Їй не знайшлося місця на цьому святі. Син приходить до неї тільки з дружиною, а їй так хочеться поговорити з ним наодинці! Вона розцінює його поведінку* ***як зраду матері****, яка народила і виростила його. І також із усіх сил підтримувала його на засланні* (Зр).

Читаємо у романі і про зраду пам'яті матері: *Вікторія не змогла втримати посмішку і сказала батькові, що він, здається, класний мужик. А потім згадала, що сьогодні дев'ятини по мамі і відчула, що* ***зраджує її*** *світлу* ***пам'ять****, заграючи з батьком* (бо мати покинула батька і не простила його) (Зр).

Дмитро Стебелько, один із головних персонажів роману, зрадницею вважає певний час і власну доньку, коли та разом із матір'ю покинула його: *А тоді, в ті очманілі дні, він для себе міцно пов'язав доньку із дружиною, весь час пам'ятаючи її оскаженілі очі в той день. Теж* ***зрадниця****! Все в тебе було, все! Батько все робив для тебе!* (Зр).

Зрадницею родини названо в романі і Вікторію Стебелько, адже вона через кримінального п'яницю-батька покинула власний дім ще у 16 років і туди довго не з'являлася, навіть на материн похорон: ***Зрадниця****? – Так. Адже Вероніка в якомусь розумінні* ***зрадила свою рідню, своє походження, батька й матір****…*(Зр).

Коли психоаналітик запитала Дмитра, чи були у нього тяжкі моменти, пов'язані зі зрадою, він пригадав зраду друга: *У мене в Політехнічному інституті був друг. Ближчого друга в мене потім не було. Він поїхав… ну, ви розумієте, еміґрували його батьки, і він поїхав з ними. Але справа була власне не в його від'їзді. Справа була в тому, що він до останньої миті не казав мені, що їде. …І в мене було таке враження, що він* ***зрадив не тільки мене, він зрадив усе, що було між нами****…*(Зр). І от коли друзі зустрілися через багато років, Дмитро зізнався: *Я в душі не прийняв його вибачень, але відчував, що насолоджуюся життям, коли ми сиділи в шикарному ресторані за його гроші. І коли все це скінчилося, я відчув, що* ***зрадив сам себе і свою юність****. Мені й досі неприємно згадувати той вечір…*(Зр).

Про зраду себе думає й Адріян Борич, один із негативних персонажів роману, коли пригадує свої стосунки з жінками. Читаємо: *Він любив багатьох жінок, бо* ***зрадив би себе****, аби любив якусь одну* (Зр).

Євген Мурченко, автор п'єси у романі, вважав її зрадою своїх інтересів, адже займався виключно гуманітарними дослідженнями, близькими своїй душі: *Завдяки одному з таких досліджень він познайомився з Веронікою. А потім для неї він написав п'єсу. То була його перша робота на замовлення, перша* ***зрада статусу гуманітарія*** *на волі…* (Зр).

Однак усі ці зради тьмяніють порівняно з подружньою зрадою, яку авторка показує багатопланово. Виходить, що усі жінки і чоловіки, про яких йдеться у романі, були причетні до подружньої невірності. Розглянемо, як репрезентовано ці стосунки.

Стрижневою у романі є лінія стосунків Вероніки і Дмитра Стебельків. Читач дізнається про зраду дружини: *А все почалось (або все закінчилось?) того дня, коли дружина тоскно подивилася йому в вічі й ледь вимовила безбарвними губами: – Я зрадила тебе* (Зр). У відповідь на це Дмитро «*люто стиснув зуби і з усієї сили заціди́в їй кулаком у вилицю»* (Зр). Унаслідок удару стався перелом виличної кістки, який до пів року лікували найкращі лікарі Києва. Вероніка забрала 16-річну доньку і покинула чоловіка. І коли за півтора року Дмитро дізнався про таємничу смерть Вероніки, він із завзяттям детектива намагався з'ясувати: *З ким була вона, коли пішла від нього? З ким зрадила його?* (Зр).

Виявилося, що на той час Вероніка не мала нікого. Стосунки з іншим, Євгеном Мурченком, у неї з'явилися пізніше, через рік: *…був зв'язок, на який одружена жінка права не мала. Втім, Вероніка вже тоді не вважала себе одруженою жінкою. Та любов, од якої тьмариться світ, од якої не знаєш, на якому ти світі – на цьому чи на тому...* (Зр). Вероніка не розкаювалася у цих стосунках, думаючи: *Але чи є гріхом ця любов, коли відчуваєш: це – життя, життя, а поза тим немає слів* (Зр).

Проте про Дмитра дізнаємося, що у нього було багато моментів подружньої невірності: *Він не вважав подружньою зрадою те, що траплялося в нього з Катериною Рачко та іншими будівельницями. Мужик, який працює так, як він, може собі дозволити таке!* (Зр). Навіть його коханка, Катерина Рачко, докоряла йому: *Ти, звичайно, і не вважаєш, ніби зраджуєш. Ти просто знімаєш напругу після тяжкого робочого дня. А до неї, мабуть, в тебе зовсім інші вимоги* (Зр).

Дмитрову матір, Марію Степанівну, яка працювала директором лісокомбінату, чоловік покинув із трьома дорослими синами – їй ніколи було дбати про побут, приготування їжі тощо. Він не пішов до іншої, просто відселився у якийсь літній будиночок, однак Марія вважала це зрадою, повторюючи: *Де зрада, там нема прощення!* (Зр).

Марина, «*гарна до непристойності»* невістка Марії, зраджувала її синові, п'яничці Валерію, із барменом з автозаправки. Правда, померла від апендициту від невчасно наданої допомоги.

Інша невістка Марії, Лариса, знала, що її чоловік, Володька, теж «*підгулював*». Проте уважний читач розуміє, що Лариса теж не безгрішна, зі слів: *…це ніяк не позначалось на нашому подружньому житті. – Позначалося, і в позитивний бік, – хитро посміхнулася Лариса, демонструючи* ***великий досвід шлюбної та позашлюбної практики*** (Зр).

Мати Євгена Мурченка, Тетяна Вікторівна, лікар-травматолог, яка витягала з того світу сотні скалічених в аваріях людей, виявляється, теж порушила подружню вірність своєму чоловікові, за що її ганебно вигнали з дому з піврічною дитиною на руках. Причому, за словами її чоловіка, Захара Івановича, теж лікаря, вона «*порушила…* ***культуру зради»:*** *А хіба у зради є культура? – Є, мабуть. Вона привела коханця…* ***вона привела його на шлюбне ложе.*** *Якби я зраджував, я знайшов би для того інше місце* (Зр).

Однак Тетяна Мурченко, як з'ясувалося наприкінці роману, вчинила навмисне вбивство, позбуваючись Вероніки, подруги її сина, за допомогою ін'єкції деоксидоміна, заспокійливого засобу, який у тої викликав набряк гортані. І це була інша зрада, як з'ясувалося, найгірша в романі за своїми наслідками, – порушення клятви Гіппократа, яку дають усі лікарі. Мати ні з ким не хотіла ділити дорослого сина, і в цьому шукала собі виправдання.

Схожу ситуацію представив у своїй п'єсі Євген, ніби пророкуючи розвиток власних життєвих подій. За сюжетом вистави, мати за допомогою анонімного листа звела наклеп на рідного сина, ніби він зраджував своїй дружині у Сибіру. Цим вона зруйнувала синове життя, бо дружина його вигнала. Потім мати призналася синові, заявивши: *Ти маєш радіти, що завдяки мені ти позбувся цієї жахливої жінки* (Зр). Там, у виставі, «*після досить гострого діалогу з матір'ю син іде з дому, йде невідомо, куди. Він знає, що дружина його не прийме, але він іде світ за очі. А мати лишається сама святкувати свою піррову перемогу»* (Зр). Женик Мурчик, як називали сценариста друзі, тоді ще не знав, що передбачив події свого життя – після розкриття материного злочину він так само посварився з нею і пішов жити до батька, з яким ніколи досі не спілкувався.

Таким чином, ми бачимо, що у романі ніби найбільше закцентовано на подружній зраді. Принагідними тут будуть слова старої акторки, яка навчала юну Віку Стебелько, доньку Вероніки і Дмитра: *Запам'ятай, руку допомоги в цьому житті тобі реально подадуть тільки жінки. А чоловіки завжди* ***підведуть***, ***ошукають і зрадять***. *Ти можеш зійтися з чоловіком, це твоє жіноче право. Але якщо це станеться, ти маєш бути готова до будь-якої* ***зради***. *Жінки теж можуть зрадити, але то неодмінно буде через чоловіка* (Зр).

Письменниця дошукується сутності зради. Для цього вводить у сюжет діалог Дмитра із психоаналітиком: *Що для вас є зрада? –* ***Зрада – це найстрашніший гріх. Такий самий, як і вбивство****. – Ви християнин? – Мабуть… Хоч нас і виховували як атеїстів… А чому ви питаєте про релігійне виховання? – Тому, що ви пояснюєте зраду з позицій християнської системи цінностей, хоч самі не маєте християнського виховання. Чому* ***зрада – така жахлива річ? – Традиційно зрада є найтяжчим гріхом. –*** *А може, традиція вичерпалася? Часи помінялися, і зрада не є вже таким страшним переступом? – Навіть і без християнства* ***– немає нічого гіршого від зради****. Ще й до християнства ніхто не шанував зрадників і зрадниць…*(Зр).

В іншому місці на запитання: «А що таке зрада?» словами Катерини Рачко, колишньої полюбовниці Дмитра, авторка відповідає: *Зрада – це недотримання сакруму, чинного в певному соціумі* (Зр). (до слова: **сакрум** – це сфера святості, довкола якої концентруються вірування, обряди та релігійні практики).

Таким чином, авторка підводить до висновку, що навіть «зміна соціокультурної парадигми», про яку згадується у романі, ніколи не вплине на ставлення соціуму до зради і зрадників.

Наприкінці роману Дмитро, який так трагічно обпікся на недовірі до власної дружини, що заявила про зраду, а її, виявляється фізично не було, зрозумів свою помилку і дійшов висновку: *У кожному з нас має бути закладений отой надчутливий детектор, який сигналізує: тут зрада! а тут її немає, тільки зовнішня подоба зради. Катерина Рачко говорила, ніби зрада – це порушення сакруму, чинного в певній системі цінностей. Ні, це не так! Загальноприйнята система цінностей може бути облудною! Найдосконаліший індикатор – всередині нас. Цього не можна сформулювати, тут неможливий ні суд за кодексом, ні суд за прецедентами. Тільки прислухатися до власного сумління!* (Зр).

Про міжмовні паралелі та семантичну глибину самого слова авторка роману зазначає: *Спочатку виникли проблеми з перекладом назви спектаклю* (вистава «Дорога Зради» в англійській версії іменувалася ZRADA. Made in Ukraine). *В англійській мові існує багато слів: treason – зрада батьківщині або справі життя, betrayal – зрада другові, adultary – подружня зрада. Але жодне з англійських слів не може бути таке трагедійно всеохопне, як українське. І російські слова – вероломство, предательство, измена – не в змозі передати тої концентрації думок, почуттів і всього іншого, як коротеньке українське слово. В ньому – вся нелегка трагічна доля вкраїнського народу. І, варто відзначити, що саме внаслідок гастролей аматорського колективу «Трясиспис» на американських теренах слово zrada почало входити до щоденного вжитку актуальної американської мови подібно до слів gorylka, pysanka, baba…* (Зр).

Сутність і значущість етико-філософського концепту яскравіше розкривається у його зіставленні або протиставленні з опозиційними концептами. Тому концепт 'зрада' авторка роману, за фахом лінгвістка, репрезентує за допомогою опозиційних пар. Найперше протиставляє зраду вірності. Це неодноразово

підтверджується контекстами, наприклад: *Дружина звіряється свекрусі, як жінка жінці, що вона ні разу* ***не зрадила*** *коханого протягом цих шести років. А свекруха натякає:* ***подружня вірність*** *– це тільки дещиця з того, на що заслуговує такий незрівнянний чоловік, як її син, бо він – цвіт нації і людства загалом* (Зр);

А потім вона зрозуміла, що силами аматорського колективу великої п'єси не поставиш. Значно краще було б зробити сучасну п'єсу, де якомога всебічніше розкрити ***питання зради й вірності****…*(Зр);

…Вона (Вероніка) *вже давно не думала про те, як краще зустріти після роботи втомленого тяжкою працею чоловіка, а напружено міркувала, або як висловлюється Лариса, р е ф л е к т у в а л а про сутність* ***вірності й зради****, а також про їхню мистецьку інтерпретацію* (Зр);

Вони довго говорили про п'єсу, про трансформацію понять ***вірності й зради*** *в сучасному розумінні…*(Зр).

Таке протиставлення є стандартним, стереотипним, адже зрада, по суті, і є порушенням віри і довіри. Але в авторському осмисленні бачимо не єдину опозицію: виникає оказіональне протиставлення **зрада – чистота, і воно** не випадкове, адже це протиставлення невірності, облуди – чистоті помислів, чистоті вчинків, безгрішності, наприклад: *А він, отой утомлений тяжкою працею чоловік, не загорлав: хто? Просто зацідив ув око. А вона* ***була тоді чиста*** *перед ним* (Зр); *Втім, у Лариси своє бачення того, що таке* ***чиста*** *жінка. Якщо мужики* ***брудні*** *за визначенням, то чому жінки мають бути* ***чистими****? У Лариси є причини так думати. Володька* ***підгулював****...* (Зр). Тут прикметник *брудний* є контекстуальним синонімом до *зрадливий*, що засвідчує семантика дієслова *підгулювати,* тобто не берегти подружню вірність (Підгулювати. 3. Час від часу бувати, зустрічатися з ким-небудь; гуляти (СУМ: в 11 томах. Т. 6, 1975. С. 420)). Але якщо у цьому контексті використано переносне значення слова *брудний,* то можемо спостерігати цю опозицію і з прямим значенням цього слова: *Надворі падав* ***зрадливий*** *млявий* ***сніг****, який принесе не білу* ***красу*** *на деревах і дахах, яку нібито обіцяє, а чорну* ***грязюку*** *на асфальті, заляпані ноги, огидну вологу всюди.* Тут виразними стають асоціації **зрада – бруд** і **чистота – краса**.

Відзначимо, що авторка роману використовує не лише опозиційні пари, але й асоціативні концепти, які пов'язані між собою, наприклад, причиново-наслідковими зв'язками. Так, у тексті роману неодноразово постають суміжними поняття ***зрада – вбивство*****:** (Вероніка) *…знала «Титарівну» Шевченка. Не можна було слухати без трепету, як маленька дівчинка читала* ***про вбивство і зраду****…*(Зр); *Але в* ***зраді*** *або* ***в убивстві*** *має бути якийсь сенс* (Зр); *За нерухомість люди підуть на будь який* ***гріх****! І на* ***зраду, і на вбивство!*** (Зр).

Що перше, що друге є гріхом. І перше, і друге є порушенням віри, Божих заповідей. Тому не дивно, що лексема *гріх* навіть тут є суміжною. Можемо говорити і про асоціативну пару ***зрада – гріх***, яка репрезентується у багатьох конситуаціях, пов'язаних із подружньою зрадою. Концепт не завжди називається своїм іменем, іноді передається евфемістично, описово, наприклад, ***зв'язок, на який одружена жінка права не мала***: *Отой блондинистий шмаркач в окулярах говорив до його дружини «пані Вероніко». Але між ними був* ***зв'язок, на який одружена жінка права не мала****. Втім, Вероніка вже тоді не вважала себе одруженою жінкою. Та* ***любов****, од якої тьмариться світ, од якої не знаєш, на якому ти світі – на цьому чи на тому. … Але чи є* ***гріхом*** *ця любов, коли відчуваєш: це – життя, життя, а поза тим немає слів…* (Зр). Або в іншій конситуації ***зрада*** оказіонально евфемізується як *темні підвалини чоловічо-жіночої каламуті: Але цей* ***грішний світ*** *стоїть і ще не завалився, мабуть, тільки тому, що існують іще жінки, які просто щиро кохають своїх чоловіків і не заглиблюються в темні підвалини чоловічо-жіночої каламуті* (Зр).

Однак частіше другий концепт слугує поясненням першого, водночас супроводжує пейоративною конотацією: *Що для вас є зрада? –* ***Зрада*** *– це найстрашніший* ***гріх****. Такий самий, як і вбивство* (Зр). Далі: *Зрада –* ***це гріх.*** *Гірші за зраду тільки вбивство і самогубство* (Зр). Або ще далі: *Традиційно зрада є* ***найтяжчим гріхом*** (Зр).

У зради в романі різні обличчя. Вона постає і як помста, причому в кількох різних конситуаціях. Насамперед, коли йдеться про Дмитрового брата, Володьку, того, що *підгулював*: *Володька …розповідав: відчував особливу, екстатичну насолоду від того, що зраджував Майю Гаврилівну. Так, її, саме її!* (Зр). Майя Гаврилівна – мати його дружини, виходить, зраджуючи дружині, він мстив її матері, яка з ним поводилася, як із нелюбим зятем.

В іншій конситуації розкривається подружня невірність Тетяни Вікторівни, матері Женика, і як можливий мотив до злочину припускається неповага до свекрухи і бажання їй відомстити: *Погана свекруха може викликати у жінки* ***бажання зрадити її сина****, як і погана теща, відповідно…* (Зр). Таким чином, тут асоціативно зближуються концепти з***рада – помста.***

Однією із сем концепту є обман, обманювати. Тому не випадково ці концепти зближуються у романі, утворюючи асоціативну пару з***рада – обман.*** Щоправда, обман вербалізується за допомогою синонімічних лексем: *Щодоби настає час, коли вже не ніч і ще не ранок… Час* ***зради*** *й* ***брехні*** (Зр). Або: *А чоловіки завжди підведуть,* ***ошукають і зрадять*** (Зр). Іноді ж обман постає у свідомості читача як підтекстова інформація до певної лексеми, наприклад, *анонімка: …і мати розповідає, що то вона написала анонімку його дружині про його* ***зраду****.* Тут анонімка, тобто лист без підпису, імпліцитно вказує на неправдивість інформації, яку він містить.

Несподіваною у романі є асоціативна пара ***зрада – свобода.*** Таким же є і досить анархічне пояснення: *Якщо ви хочете знати, зрада –* ***це свобода****… Коли* ***зраджують*** *нас, то це* ***гріх****. Коли* ***зраджуємо***

ми, то це ***свобода*** (Зр). Тут стосується більшою мірою саме подружньої вірності, яка сприймається як несвобода, обмеження себе зв'язками лише з однією жінкою / чоловіком, коли навколо багато інших спокус.

Таким чином, опозиційні та асоціативні концепти сприяють усебічному розкриттю аналізованого концепту 'зрада'.

Висновки.

У цілому відзначимо: письменниця у своєму романі показала концепт 'зрада' багатопланово, у різноманітних виявах (*державна зрада; зрада віри, товаришів, ідей; зрада матері, батька, родини; зрада пам'яті матері; зрада себе, своїх інтересів; подружня зрада; порушення клятви Гіппократа*); домінантною стала сема *подружня невірність*, що превалює на сучасному етапі розвитку суспільства, у якому стираються кордони, нівелюються морально-етичні цінності, послаблюється вплив церкви тощо. Обсяг статті обмежує: не розкрито образно-метафоричну складову концепту у художньому дискурсі роману, зокрема його когнітивно-метафоричні моделі. Це може стати об'єктом подальших досліджень, як і вияв специфіки вербалізації концепту в інших дискурсах.

Список умовних скорочень

Вікі – Зрада соціальна. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зрада_(соціальна)

Зр – Кононенко Є. Зрада (Zrada, made in Ukraine). URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid =14564

СУМ – Словник української мови: в 11 томах. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: http://sum.in.ua/

УМЕ – Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1959. Т. 2, кн. 4 : Літери Ж – Й. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/first_book/part4.pdf

Література

1. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва, ACADEMIA, 2000. 128 с.

2. Довга Л. М. Моральні концепції українських інтелектуалів XVII ст.: уявлення про вірність та зраду. URL: http://www.ua.z-pdf.ru/7kulturologiya/784628-1-dovga-moralni-koncepcii-ukrainskih-intelektualiv-xvii-st-uyavlennya-pro-virnist-zradu-ponyattya-zrada-rozmovno-pobuto.php

3. Ясногурська Л. М. Наукові дослідження щодо вивчення концептів у сучасній лінгвістиці на прикладі концепту ЗРАДА. Сучасні дослідження з іноземної філології : зб. наук. праць / [за заг. ред. М. П. Фабіан]. Ужгород: ПП «Аутдор-Шарк», 2017. Вип. 15. С. 208–224. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjp8vijwaXvAhUDixoKHRtNBqgQFjACegQIBBAD&url=http%3A%2F%2Fnbuv.gov.ua%2Fj-pdf%2FSdzif_2017_15_37.pdf&usg=AOvVaw2Crxg4R97B9ArupApOPXUc

4. Ясногурська Л. М. Семантичне профілювання концептосфери 'зрада': лінгвокультурологічний підхід. Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2017. Вип. 12. С. 288–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ apftp_2017_12_71

5. Ясногурська Л. М. Концепт ЗРАДА: лінгвокультурний та корпуснобазований підходи (на матеріалі української та англійської мов): автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.15. Одеса, 2018. 20 с.

6. Скородумова Н. В. Этические концепты «верность» и «предательство» в английском языковом сознании. Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2007. № 53. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/eticheskie-kontsepty-vernost-i-predatelstvo-v-angliyskom-yazykovom-soznanii/viewer

7. Білоус Н. «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI – першій половині XVII ст. Соціум. Альманах соціальної історії. 2006. Вип. 6. С. 141–160. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/104044

8. Панфілова Н. Ю. Особливості вербалізації концепту Зрада/Treachery в українській та англійській мовних картинах світу. Сучасні дослідження з іноземної філології. 2010. Вип. 8. С. 440–448. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Sdzif_2010_8_66

9. Іванченко М. Ю. Семантична структура концепту ЗРАДА та способи його лексичної репрезентації в англійській мові. Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер. : Філологічні науки (мовознавство). 2016. № 6. С. 57–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvddpufm_2016_6_14

10. Єсипенко Н. Теорія профілювання в когнітивній лінгвістиці. Науковий вісник Чернівецького університету: Германська філологія. 2013. Вип. 667. С. 31–41. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Nvchnugf_2013_667_6.

Spysok umovnyx skorochen

Viki – Zrada social`na. Vikipediya. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Zrada_(social`na)

Zr – Kononenko Ye. Zrada (Zrada, made in Ukraine). URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid =14564

SUM – Slovny`k ukrayins`koyi movy`: v 11 tomax. / AN URSR. Insty`tut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. Ky`yiv: Naukova dumka, 1970–1980. URL: http://sum.in.ua/

UME – Ukrayins`ka mala ency`klopediya : 16 kn. : u 8 t. / prof. Ye. Onacz`ky`j. Nakladom Administratury` UAPCz v Argenty`ni. Buenos-Ajres, 1959. T. 2, kn. 4 : Litery` Zh – J. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/first_book/part4.pdf

References

1. Slyishkin G. G. Ot teksta k simvolu: lingvokulturnyie kontseptyi pretsedentnyih tekstov v soznanii i diskurse. Moskva, ACADEMIA, 2000. 128 s.

2. Dovga L. M. Moral`ni koncepciyi ukrayins`ky`x intelektualiv XVII st.: uyavlennya pro virnist` ta zradu. URL: http://www.ua.z-pdf.ru/7kulturologiya/784628-1-dovga-moralni-koncepcii-ukrainskih-intelektualiv-xvii-st-uyavlennya-pro-virnist-zradu-ponyattya-zrada-rozmovno-pobuto.php

3. Yasnogurs`ka L. M. Naukovi doslidzhennya shhodo vy`vchennya konceptiv u suchasnij lingvisty`ci na pry`kladi konceptu ZRADA. Suchasni doslidzhennya z inozemnoyi filologiyi : zb. nauk. pracz` / [za zag. red. M. P. Fabian]. Uzhgorod: PP «Autdor-Shark», 2017. Vy`p. 15. S. 208–224. URL: https://www.google.com/ url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjp8vijwaXvAhUDixoKHRtNBqgQFjACegQIBBAD&url=http%3A%2F%2Fnbuv.gov.ua%2Fj-pdf%2FSdzif_2017_15_37.pdf&usg=AOvVaw2Crxg4R97B9ArupApOPXUc

4. Yasnogurs`ka L. M. Semanty`chne profilyuvannya konceptosfery` ‘zrada’: lingvokul`turologichny`j pidxid. Aktual`ni problemy` filologiyi ta perekladoznavstva. 2017. Vy`p. 12. S. 288–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ apftp_2017_12_71

5. Yasnogurs`ka L. M. Koncept ZRADA: lingvokul`turny`j ta korpusnobazovany`j pidxody` (na materiali ukrayins`koyi ta anglijs`koyi mov): avtoref. dy`s. … kand. filol. nauk: 10.02.15. Odesa, 2018. 20 s.

6. Skorodumova N. V. Eticheskie kontseptyi «vernost» i «predatelstvo» v angliyskom yazyikovom soznanii. Izvestiya RGPU im. A. I. Gertsena. 2007. # 53. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/eticheskie-kontsepty-vernost-i-predatelstvo-v-angliyskom-yazykovom-soznanii/viewer

7. Bilous N. «Virnist`» i «zrada» u svitospry`jnyatti mishhanstva Ky`yivshhy`ny` ta Voly`ni v XVI – pershij polovy`ni XVII st. Socium. Al`manax social`noyi istoriyi. 2006. Vy`p. 6. S. 141–160. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/104044

8. Panfilova N. Yu. Osobly`vosti verbalizaciyi konceptu Zrada/Treachery v ukrayins`kij ta anglijs`kij movny`x karty`nax svitu. Suchasni doslidzhennya z inozemnoyi filologiyi. 2010. Vy`p. 8. S. 440–448. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Sdzif_2010_8_66

9. Ivanchenko M. Yu. Semanty`chna struktura konceptu ZRADA ta sposoby` jogo leksy`chnoyi reprezentaciyi v anglijs`kij movi. Naukovy`j visny`k Drogoby`cz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Ivana Franka. Ser. : Filologichni nauky` (movoznavstvo). 2016. # 6. S. 57–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvddpufm_2016_6_14

10. Yesy`penko N. Teoriya profilyuvannya v kognity`vnij lingvisty`ci. Naukovy`j visny`k Chernivecz`kogo universy`tetu: Germans`ka filologiya. 2013. Vy`p. 667. S. 31–41. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Nvchnugf_2013_667_6.

УДК 821.161.2-311.6 МУШКЕТИК
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-9

ІЛЬЇНА О. В.
Харківський національний педагогічний університет імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ УКРАЇНА В ПОЕЗІЇ Ю. М. МУШКЕТИКА

Статтю присвячено дослідженню мовного вираження концепту УКРАЇНА в поетичній збірці «Чорний вершник» видатного українського письменника другої половини XX століття Ю. М. Мушкетика. Метою дослідження постає визначити основні художньо-семантичні наповнення концепту УКРАЇНА, а також установити лінгвальні засоби, якими послуговується майстер слова при моделюванні кожного з художньо-семантичних наповнень. Задля досягнення поставленої мети було використано як загальнонаукові, так і власне лінгвістичні методи, серед яких метод семантико-стилістичного аналізу, метод компонентного аналізу, метод контекстуального аналізу, описовий метод, метод аналізу та синтезу тощо.

У роботі визначено, що концепт УКРАЇНА належить до базових концептів збірки «Чорний вершник». З'ясовано, що цей концепт становлять смисли Україна – рідна країна, Україна – мати, Україна – національна ідентичність, Україна – історичне минуле. При цьому кожне із зазначених художньо-семантичних наповнень має низки специфічних засобів художньої виразності, серед яких домінантними є епітети, метафори, алюзії.

Ключові слова: концепт Україна, художньо-семантичне наповнення, метафора, епітет, алюзія, поетичне мовлення, Юрій Мушкетик.

ILINA O. V.
Kharkiv National Pedagogacal University named after G. S. Skovoroda

LINGUAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT UKRAINE IN THE POETRY BY YU. M. MUSHKETYC

Undoubtedly, the spiritual values of any person include the native country, the native land – the place where he or she was born, took the first steps, where his or her parents lived. The article is devoted to the study of the linguistic expression of the concept of UKRAINE in the poetry "The Black Horse rider" by the outstanding Ukrainian writer of the second half of the XX century Yu. M. Mushketyk. The aim of the study is to determine the main artistic and semantic content of the concept of UKRAINE, as well as to establish the linguistic means used by the master of the word in modeling each of the artistic and semantic content. In order to achieve this goal, both general scientific and linguistic methods were used, including the method of semantic and stylistic analysis, the method of component analysis, the method of contextual analysis, the descriptive method, the method of analysis and synthesis etc.

The paper determines that the concept of UKRAINE belongs to the basic concepts of the collection "The Black Horse rider". In the article we consider the concept as a lingual and mental formation, which has a spherical structure and consists of a nucleus, which includes usual meanings; nuclear zone, which contains cultural meanings; as well as the periphery – author's individual markers of the semantic component of the concept. The writer uses ornithonyms, phytonyms not only to show the beautiful nature of the Ukrainian landscapes but the purpose of such sketches is to awaken national identity.

It was found that this concept consists of the meanings Ukraine – native country, Ukraine – mother, Ukraine – national identity, Ukraine – historical past. In this case, each of this artistic and semantic content has a number of specific means of artistic expression, among which the dominant are epithets, metaphors, allusions. These means help the author to express his feelings to the motherland.

Keywords: concept Ukraine, artistic and semantic content, metaphor, epithet, allusion, poetic speech, Yuriy Mushketyk.

Постановка проблеми. В українській літературі другої половини XX століття одне з чільних місць посідає Ю. М. Мушкетик. Він є автором численних романів, повістей, новел та оповідань. Письменник тяжіє до великих форм і першим кроком до його блискучого успіху стала повість «Семен Палій» (1954 р.). Подальші спроби на ниві художньої творчості були позначені ще більшою популярністю. Це цікаві, небуденні тексти, які приховують великі таємниці як історичного минулого, так і сучасності, для них існує стільки інтерпретацій, скільки читачів торкаються них.

Проте Ю. М. Мушкетик є не тільки прозаїком – у його творчому доробку наявна збірка поезій під назвою «Чорний вершник», яка побачила світ 1992 р. В одному з інтерв'ю автор сказав, що писати вірші почав ще зі шкільної лави: «У школі писав вірші й думав, що я майже як Шевченко. Вступивши до університету, пішов у літстудію, а там ще сто таких шевченків і пушкіних. Побачив, що в хлопців є вірші кращі» [4]. Далі митець зазначає, що віршування – не його жанр «хоча вірші часом приходили, найчастіше – із якогось важливого приводу» [4]. Насправді поетичні твори Ю. М. Мушкетика глибоко філософські, сповнені життєвої мудрості й елегійних мотивів. Вони засвідчують значну ерудицію майстра слова та силу його духу. Автор пише як про проблеми світового масштабу, так і власне українські, а також проблеми кожної окремої особистості.

Формулювання мети. Образ України є наскрізним для збірки. Про це йдеться навіть у передмові до неї: «Бути чи не бути українському народові – так можна висловити основний мотив збірки. Українське небо, українська мова, українська мати, українські калини і соняшники – майже в кожному вірші Україна, якщо в ньому й немає самого цього слова. Значну частину поетичної збірки Юрія Мушкетика складають роздуми над минулим України» [6, с. 6]. Відповідно, **метою статті** постає дослідження вербалізації

концепту ***УКРАЇНА*** в поетичному доробку майстра слова з виокремлення ядра, приядерної зони та периферії, а також окресленні семантичних наповнень, які вербалізують концепт.

Аналіз останніх досліджень. Концепт ***УКРАЇНА*** в українському лінгвістичному просторі досліджений доволі широко. Серед науковців, чиї праці присвячені дослідженню особливостей вербалізації цієї реалії, слід назвати роботи О. А. Мороз, де визначено концепт ***УКРАЇНА*** компонентом лінгвальної картини світу, який функціонує в синхронічному та діахронічному аспектах; Т. Б. Мудраченко, яка здійснила аналіз функціонування концепту в англомовному дискурсі; О. А. Павлушенко, яка охарактеризували особливості експлікації концепту на матеріалі творчості Т. Г. Шевченка та В. С. Стуса, а також дисертацію І. В. Хоменської, у межах якої розглянуто концепт ***УКРАЇНА*** в художньому дискурсі.

В українській лінгвістиці наявна чимала кількість робіт, присвячених дослідженню концептів із позицій різних підходів. Запропоновано різні визначення, класифікації, методики аналізу тощо. У статті концепт розглядаємо як лінгвоментальне утворення, яке має сферичну будову й складається з ядра, куди входять узуальні смисли; приядерної зони, яка містить культурно зумовлені смисли; а також периферії – індивідуально-авторських переосмислень семантичного складника концепту. Формують ці зони художньо-семантичні наповнення, які в мові представлені різними засобами художньої виразності.

Виклад основного матеріалу. Рідна країна належить до базових духовних цінностей будь-якої людини, адже саме на цій землі були зроблені перші кроки, тут побудована батьківська хата, тут людина спізнала перші радості та печалі.

Енциклопедична інформація про Україну зводиться до її розуміння як держави, що розташована в Східній та Центральній Європі, яка є правонаступницею УРСР та УНР, Гетьманщини, Київської Русі. Площа України становить 603 458 км^2, а чисельність населення становить близько 41 мільйону (відомості на 01.10.2020). Цілком очевидно, що концептуальний простір не вичерпується енциклопедичним потрактуванням. У спільній статті О. П. Прищепи, А. А. Плечко та О. В. Свисюк указано, що концепт ***УКРАЇНА*** є етнокультурною константою, у якій «поєднано індивідуальне й колективне підсвідоме, а в сукупності вони формують національне самовизначення й мотивацію патріотичних почувань людини» [8, с. 110].

Концепт ***УКРАЇНА*** репрезентовано в збірці за допомогою низки лексем: ключового слова-імені, слів та словосполучень *батьківщина, вітчизна, рідний край, рідна країна*, а також опосередковано – за допомогою топонімів, гідронімів та антропонімів. До ядра концепту належить енциклопедичне розуміння України як рідної держави.

Україна – рідна країна. Художньо-семантичне наповнення ***Україна – рідна країна*** вербалізоване в поетичних рядках Ю. М. Мушкетика за допомогою сполучуваності ключових слів із лексемами *любити, рідний, мій*, які покликані показати значущість України для майстра слова: «*Палко* ***любив*** *друзів і* ***вітчизну***» [6, с. 67], «*Козаки комонні, піші, серденята, / Йдемо* ***Україну рідну*** *визволяти. / Боже, сповни наше щиреє бажання – / Щоб була ця битва вже навік остання*» [6, с. 66], «*Вільхи по коліна в воді – /* ***Моя батьківщина***» [6, с. 101], «*У лютій злобі* ***диявол крутив вихри по всій Україні****, / Й брат ставав на брата, / Й падали в поросле бур'янами поле козачі голови*» [6, с. 67].

У межах художньо-семантичного наповнення ***Україна – рідна країна*** привертає увагу метафора, у якій Україну порівняно із журавлиною: «*Так* ***цвіла колись моя Вкраїна, / Сплакалась, неначе журавлина*** */ В сивім лузі пізно восени… / Журавлина плаче на морозі… /* ***Світе, журавлину пригорни***» [6, с. 119]. Журавлина тут виростає до символу українськості, по суті, вона є аналогом калини, адже обидві ягоди червоного кольору, мають схожий смак, дозрівають восени. Автор використовує метафору, щоб указати на минулу велич України – вона цвіла, була пишною, наче квіти журавлини, а тепер ліричний герой закликає всю світову спільноту захистити Україну, допомогти пережити різного роду негаразди, які зіставні з настанням пізньої осені, холодів.

Ідею рідної країни закладено й у використанні гідронімів, зокрема, доволі часто майстер слова використовує назву головної артерії України. Дніпро здавна вважали символом України та її незламного духу: «*Пролітають по* ***Дніпру*** *"ракети", / Протягли через* ***Дніпро*** *мости*» [6, с. 15], «*Пісня про гору і гай – / Рай на сумній оболоні, / Хвилю високу* ***Дніпра*** */ Й маки гарячі, червоні*» [6, с. 48], «*він залишив на віки вічні незламний дух, який не / здолати нікому й ніколи, та високу могилу на березі /* ***Дніпра***» [6, с. 112], «*Вірю я:* ***Дніпро*** *розправить груди, / Твань у море хвилею змете – / І тоді усі побачать люди /* ***Під водою сяйво золоте***» [6, с. 15]. В останньому мікроконтексті використано алюзію на прапор України: синя дніпровська вода та відображення сонця в ній. Подекуди автор згадує інші водні об'єкти: «***Ріка дніпрова Почайна***» [6, с. 122].

Рідше можна натрапити на ойконіми, які теж слугують своєрідними маркерами України, указуючи на локалізацію подій: «*Стоїть старе гетьманське* ***місто Глухів****, / Позбавлене і слави, і краси*» [6, с. 70], «*Лиш чорного вершника усмішка-кпин… / Вже гетьман в сідлі і летить в* ***Чигирин***» [6, с. 68], «*На задимлений* ***Хрещатик /*** *Вийшов ночі темний мавр, / А на* ***площу*** *на* ***Жовтневу*** */ Вибрів… дикий динозавр*» [6, с. 55].

Ю. М. Мушкетик послуговується як денотативними властивостями онімів задля надання місцевості одиничності, так і конотативними особливостями, що покликані зробити онім більш емоційно забарвленим і поглибити вплив на свідомість реципієнта.

Про глибоку повагу та захопленість досягненнями українських діячів свідчить використання антропонімів. Переважно, майстер слова апелює до імен видатних літераторів, музикантів, науковців: «*Що ще про неї?* ***Франко, і Довженко, / І Корольов*** *на цій бульбі зростали*» [6, с. 72], «*Півчий дім. Тут скрипки ніжні струни / Ридали під смичком* ***Сковороди,*** */ І мрійник* ***Березовський*** *ніжно-юний / Ходив учитися науки півчої сюди. /* ***Бортнянський*** *із віконечка малого / "Воскресне Бог" – прозвучив на весь світ…*» [6, с. 70], «*І все ж я вірю: вийдем на дорогу, / Яку проклав крізь тернії* ***Тарас***» [6, с. 62], «*Пророк* ***Тарас*** *по цій землі проходив, / Звертався з віщим словом до народу*» [6, с. 36]. Автор не використовує імені Тараса Шевченка в рядках: «*Цей поет не залишив ні орденів, ні кожухів, / щоб нащадки могли виставити їх як музейні експонати, / він залишив на віки вічні незламний дух*» [6, с. 112], проте загалом із контексту поезії можна здогадатися, що йдеться саме про Кобзаря.

У мові поетичних творів концепт ***УКРАЇНА*** може здобувати вербальне втілення за допомогою використання назв традиційних для української природи представників флори та фауни. На цьому, зокрема, наголошує С. Я. Єрмоленко, зазначаючи, що в поетичних творах про Україну доволі активною є лексика з різних лексико-семантичних груп, які «в поетичних текстах репрезентують типовий український простір із характерними номінаціями живої природи – рослин, птахів, комах, наприклад: *садок, діброва, волошки, маки, калина, барвінок, явір, яворина, смерека, верби, вишня, жасмин, тополя, тернина, береза, сосни, полин, чорнобривці, лобода, рута-м'ята, кукіль, плакун, любисток, конвалії; лебеді, лелеки, журавлі, солов'ї, сова, чайка, птиця-чайка, чаєчка-небога, жайвір, сокіл, круки, гуси, ластівка, бджілка*» [1, с. 22]. Такі слова дають змогу концептуалізувати місцевість саме як Україну, а також слугують символами, підносячи національний дух, оскільки в їхній смисловій структурі наявна етнологічна інформація.

До традиційних рослинних символів України, якими послуговується Ю. М. Мушкетик, належать *калина, дуб, верба, тополя, мак* тощо: «*Ще цвітуть* ***калини*** *над Багачкою / І* ***дуби*** *про вічність шелестять*» [6, с. 40], «*Коло млина /* ***Червона калина***» [6, с. 66], «*Соснові бори, / Дубові бори, /* ***Верби й калини****, крушини та ялини*» [6, с. 101], «*То наді мною хилиться* ***верба***» [6, с. 10], «*І везіть її в край, де* ***калини*** *та* ***верби***» [6, с. 12], «*З червоним* ***маком*** *у пониззі городу*» [6, с. 30], «*Може, якби те колесо / Пращур з* ***верби*** *не скрутив*» [6, с. 54], «*Але як опинилася біля мого обличчя / Ця червона, розкішна* ***ружа****?*» [6, с. 90].

Серед орнітонімів Ю. М. Мушкетик найчастіше апелює до образів гусей, жайворів, зозуль та солов'їв як яскравих представників українського птаства: «*Свійські* ***гуси*** *учаться літати…*» [6, с. 31], «***Жайвір*** *мого дитинства*» [6, с. 38] «*Нащо ж тоді оце все: / Спів* ***солов'я*** *і калина*» [6, с. 48], «***Зозуля*** *кує на калині / І ягоди скльовує*» [6, с. 106].

Символ птаха в письменника нерозривно пов'язаний із Батьківщиною, автор використовує метафору, у якій говорить, що образ рідної землі буквально закодований у серці птахів. Із докором звучить риторичне питання в кінці строфи: «*А вони летять, а вони летять, / Поклавши крила на хмари, / Де їх не випусти, вони летять на* ***батьківщину****, / Либонь, вони закодовані в неї або вона в них. / Виходить, пташина зграя вище, ніж ми?*» [6, с. 85].

Україна – національна ідентичність. Для кожного свідомого громадянина рідна країна є національною цінністю. У творах Ю. М. Мушкетика такі інтенції покладено в основу художньо-семантичного наповнення ***Україна – національна ідентичність***. Тут здебільшого образ України зображено за допомогою алюзії на синьо-жовтий прапор: «*Допоки будуть снитися ті сни / Мені і внукам – збите копитами /* ***Зведеться жито. Синьої весни / Злотаве сонце*** *попливе над нами*» [6, с. 10]. Цей мотив неодноразово зринає в збірці: «*Ми хочем вернути свої кольори: /* ***Пшениць золотих****, / Щоб жати їх для себе; / (Ми завше жали їх для когось, / А стерні темніли, темніли до чорного); /* ***Небес голубих*** *– / Задимлених і закіптюжених, / Зацезійованих і застронцьованих, /* ***Синіх рік****, / Нині рудих; / Бурштину, / Що закипів у сльозу, /* ***Золотих снів, / Золотих бджіл, / Голубих мрій, / Голубих коней****; / Весни, / Яка* ***фарбує жовтим квітом землю / І синім небо*** *та очі закоханих*» [6, с. 244]. У вірші привертає увагу повтор колоративів – тут він покликаний увиразнити ідею України, підкреслити, що навіть природа має національне значення.

Україна – історичне минуле. В українську літературу Ю. М. Мушкетик увійшов передусім як автор історичних романів. Його перу належать такі твори, як «Семен Палій», «Гайдамаки», «Яса», «Гетьманський скарб» тощо. Усі вони присвячені болючим подіям минулого. Подекуди в тексті вміщено чітку вказівку на історичний час: «*На моєму столі – надламана з несхочу паляниця / І книга "****Голод на Україні 1933 року****" – / Тлусте видання. / Там сотні фотографій запалих могил на цвинтарях / І людей з запалими щоками та проваллями очей. Особливо тяжко дивитись на дітей / Рахітичних, з великими животами, / На тоненьких ніжках. / Я не був такою дитиною. / Я був опецькуватий і щокатий / <…> / І коли одного разу я заліз у бур'ян та заснув, / Мене довго не могли знайти, / Мати думала, що мене з'їли, / Й невтішно плакала. / Я нічого не пам'ятаю про тридцять третій. / Я не знаю, чи є в ньому моя вина?*» [6, с. 39]. Для поглиблення емоційного впливу на читача Ю. М. Мушкетик використовує антитезу, протиставляючи себе й дітей, які постраждали від голоду 1933 року. У антонімічні відносини вступають і слова *надламана з несхочу паляниця* та *книга «Голод на Україні 1933»*. Вони творять антитетичні образи. Розмовний епітет *тлусте* також має посилити трагедію. З одного боку, він містить семантику розмаху подій, а з іншого боку, виступає ніби антонімом до імпліцитного прикметника *худий*, який зазвичай

застосовують до людей, що постраждали від голоду. Риторичне питання, поставлене в останньому рядку, змушує кожного поставити себе на місце ліричного героя й замислитися над трагедією українського народу.

Проблему голодомору порушено в таких рядках: «*Тобі було* ***тридцять три*** */ І нам усім* ***тридцять три*** */ Ти – на хресті / А на нашому ганку – хлопчик чужий тринадцяти літ – / Горілиць / По його губах / По очах – / Мухи зелені / І ще один хлопчик – / Йому зо три рочки / Просить так жалібно / Ваню встань / Ваню встань*» [6, с. 17]. З одного боку, числівник *тридцять три* можна вважати алюзією на вік Ісуса Христа, з іншого боку, – це є безпосередня вказівка на рік голодомору – 1933. Таким чином, епіфора в перших двох рядках є своєрідним кодом смерті.

Порушує митець і проблему братовбивчої війни в поезії з красномовною назвою «Вибір»: «*Бо один мій дядько /* ***В баранячій шапці з червоною зіркою*** */ Ударив у скроню колодочкою нагана / Другого мого дядька /* ***В баранячій шапці з стрічкою жовто-блакитною****, / І того не стало. / А цього, що з червоною стрічкою, / Розстріляли в тридцять сьомому / <…> / Один ніс* ***червоний*** *прапор, / Другий –* ***жовто-блакитний****, / І той і той кликали мене до себе, – / Обоє казали: / Роби вибір*» [6, с. 19-20]. У творі контекстуальними антонімами виступають колоративи *червоний* та *жовто-блакитний*. Ліричний герой мусить зробити вибір, приставши до однієї з ідеологій. У поезії Ю. М. Мушкетик виявляється апологетом космополітизму, він говорить, що люди між собою рівні (про це свідчить повтор опису дядьків, які обоє були *в баранячій шапці*, а також опис друзів, які несли прапори), незалежно від їхньої ідеології.

Про сумнозвісні події 1918 року, коли після поразки під Крутами більшовиками було страчено українських юнаків, ідеться в мікроконтексті: «*Беззбройні падали* ***під Крутами*** *– / Голубоокі, молоді…*» [6, с. 21]. Автор добирає епітети *беззбройні, голубоокі, молоді*, щоб підкреслити трагедію, що сталася з невинними людьми. Промовистими є й три крапки, які в тексті можна розглядати не тільки з позицій функціональної граматики. У цих рядках три крапки виступають знаком-сигналом тиші, суму, надлишковості слів і, можливо, символізують хвилину мовчання.

Подібно до людини Україна може відчувати емоції. У Ю. М. Мушкетика персоніфікація відбувається за допомогою епітета *сумна*: «*Коли церкви зривали і собори / та печі з них робили і комори / (які стоять порожні і понині / По всій* ***сумній "соборній" Україні****), / Дух підривали лютим амоналом, / Під корінь віру в правду підтинали*» [6, с. 136]. У цих рядках ідеться про утвердження радянської влади на теренах сучасної України, коли руйнували храми, а відмова від віри в Бога зіставна з відмовою віри в правду й майбутнє.

Історичне минуле звеличено за допомогою використання антропонімів, що називають гетьманів України: «*Попереду* ***гетьман Дорошенко*** */ На конику грає»* [6, с. 65], *«Знову й знову спливають у гетьмановій пам'яті / Берестечко, Пиявці і* ***батько Хміль****, / Якого він полишив у Переяславі*» [6, с. 67], «*Він голову підвів і заіржав. / Кінь* ***Богуна*** *на поклик той озвався, / Кінь* ***Остряниці*** *в ту сурму вслухався, /* ***Сірків*** *румак копитом загрібав*» [6, с. 33]. Про позитивне сприйняття гетьманів свідчить використання таких іменників, що містять конотації чогось рідного, наприклад, лексеми *батько* щодо Богдана Хмельницького, а також порівнянь *як дитина, наче тур* щодо Дорошенка: «*Й крутився у всіх тих вихрах він,* ***Дорошенко, / Нелукавий, як дитина, грізний, наче тур***» [6, с. 67]. Доповнюють образ гетьмана епітети *нелукавий* та *грізний*, що мають посилити позитивні конотації образу.

Україна – мати. Традиційним для українського мовомислення є смислове потрактування України як матері. На мовному рівні в Ю. М. Мушкетика це виражено за допомогою використання прикладок: «*Блудний син вертається додому, / До своїх овечок і до хати… / Скільки їх в світи ті невідомі / Провела за пліт* ***Вкраїна-мати***» [6, с. 29].

Цікавими видаються рядки, де образ матері виростає до образу рідної країни: «*Я не в обиді на дочок: / Калини цвітуть у них / Білим цвітом, / Цвітуть, і не одцвітають, / І не перецвітуться, / Бо вже цвітуть у їхніх дітях. /* ***Ти, моя Ненько****, / Посадила ту калину*» [6, с. 106]. Письменник використовує проператив, пишучи слово *Ненька* з великої літери. Таким чином він намагається, по-перше, висловити свою повагу й шану до рідної матері, а по-друге, тут образ матері переплетено з образом України.

Лінгвоментальний образ України як матері представлено й в ілюстрації, де Україну за допомогою дієслівних метафор наділено здатністю плакати та переживати втрати: «***Україна хай плаче****,* ***свята Україна****, / Нехай* ***знає вона, що утратила вірного сина***» [6, с. 10]. Митець використовує епітет *свята*, щоб підкреслити значущість Батьківщини для кожного громадянина, показати, що рідний край – це святиня.

Україна – мова. Безперечно, для кожної нації особливу цінність становить її мова, яка слугує ідентифікатором рідної країни. Традиційний епітет наведено в рядках: «*За* ***черешневу мову****, віддану на глум*» [6, с. 84].

Про важливість мови для формування національної самосвідомості свідчать рядки, у яких письменник порівнює мову з вітрилом: «*Народу мого вітрило – / Сонце над тобою сія – / Чайки білої крила – /* ***Мово вкраїнська моя***» [6, с. 122].

Висновки та перспективи. Таким чином, у поетичному мовосвіті Ю. М. Мушкетика концепт ***УКРАЇНА*** представлений такими художньо-семантичними наповненнями, як ***Україна – рідна країна, Україна – мати, Україна – національна ідентичність, Україна – історичне минуле, Україна – мова***. Кожний із цих смислів здобуває вербальну реалізацію за допомогою цілої низки засобів художньої

виразності: алюзій, антитез, метафор, порівнянь, епітетів. Автор апелює до онімного багатства, використовує орнітоніми, фітоніми задля показу природи рідної держави, але мета таких замальовок не стільки передати красу українських ландшафтів, скільки пробудити національну самосвідомість.

До перспектив дослідження належить можливість вивчення вербалізації концепту ***УКРАЇНА*** в прозових творах майстра слова.

Література

1. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2009. 352 с.

2. Мороз О. А. Концепт «Україна» як компонент мовної картини світу українця. Вісник Маріупольського державного університету. 2010. № 2 (4). С. 150-157 (Серія : Філологія).

3. Мудраченко Т. Б. Актуалізація концепту УКРАЇНА в англомовному газетному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10.02.04. Харків, 2013. 23 с.

4. Мушкетик Ю. М. «Колись я був молодим і диким. Знов хотів би так, але не можу...»: інтерв'ю. Дніпро. 2010. № 10/11. С. 88-93.

5. Мушкетик Ю. М. Із гіркотою дивлюся на те, що нині відбувається. URL: https://vsiknygy.net.ua/interview/38541/ (дата звернення: 19.10.2014).

6. Мушкетик Ю. М. Чорний вершник: Поезії. К.: Укр. письменник, 1992. 126 с.

7. Павлушенко О. А. Концепт «Україна» в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса. Молодий вчений. 2019. № 2 (66). С. 451-455.

8. Прищепа О. П., Плечко А. А., Свисюк О. В. Особливості вербалізації концепту Україна в мовомисленні сучасної української молоді. Наук. вісн. НУБіП України. 2018. Вип. 292. С. 109-116.

9. Хоменська І. В. Вербалізація концепту Україна в українському художньому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2016. 20 с.

References

1. Yermolenko S. Ya. Movno-estetychni znaky ukrainskoi kultury [Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture]. K. : In-t ukr. movy NAN Ukrainy, 2009. 352 s.

2. Moroz O. A. Kontsept «Ukraina» yak komponent movnoi kartyny svitu ukraintsia [The concept of "Ukraine" as a component of the linguistic picture of the Ukrainian world]. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. 2010. № 2 (4). S. 150-157 (Seriia : Filolohiia).

3. Mudrachenko T. B. Aktualizatsiia kontseptu UKRAINA v anhlomovnomu hazetnomu dyskursi : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filoloh. nauk : 10.02.04. Kharkiv, 2013. 23 s.

4. Mushketyk Yu. M. (1992) Chornyi vershnyk: Poezii. [The Black Horse rider. Poetry]. Kyiv: Ukr. pysmennyk. 126 s.

5. Mushketyk Yu. (2010) «Kolys ya buv molodym i dykym. Znov khotiv by tak, ale ne mozhu...»: interviu [«I used to be young and wild. I would like to do it again, but I can't ...»: interview]. Dnipro. № 10/11. P. 88-93.

6. Mushketyk Yu. M. Iz hirkotoiu dyvliusia na te, shcho nyni vidbuvaietsia [I look with bitterness at what is happening now]. URL: https://vsiknygy.net.ua/interview/38541/.

7. Pavlushenko O. A. Kontsept «Ukraina» v indyvidualno-avtorskykh kartynakh svitu T. Shevchenka y V. Stusa [The concept "Ukraine" in the individual author`s paintings of the world by T. Shevchenko and V. Stus]. Molodyi vchenyi. 2019. № 2 (66). S. 451-455.

8. Pryshchepa O. P., Plechko A. A., Svysiuk O. V. Osoblyvosti verbalizatsii kontseptu UKRAINA v movomyslenni suchasnoi ukrainskoi molodi [The features of verbalization of the concept of UKRAINE in the language of modern Ukrainian youth]. Nauk. visn. NUBiP Ukrainy. 2018. Vyp. 292. S. 109-116.

9. Khomenska I. V. Verbalizatsiia kontseptu Ukraina v ukrainskomu khudozhnomu dyskursi [Verbalization of the concept of Ukraine in the Ukrainian artistic discourse] : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 2016. 20 s.

УДК 811
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-10

КАПЛИЧНА Л.
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІРИКИ ОЛЕКСИ ГАЙ-ГОЛОВКА

У статті здійснено спробу осмислення стильової специфіки ліричних творів українського письменника Олекси Гай-Головка (1910–2006), який мешкав у Канаді. Його різножанрова художня спадщина (поезії, проза, мемуаристика, літературна критика, літературознавство) налічує десятки книг і статей, які вийшли переважно в полікультурному середовищі (Польща, Німеччина, Англія, Канада). Автор не визнавав модерного стилю, навіть висміював модерністів, він строго дотримувався раціональної концепції моделювання художнього світу.

Ключові слова: стиль, медитативна лірика, історична пам'ять, стильова домінанта, ліричний герой, автор, версифікація.

KAPLYCHNA L.
Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

STYLE PECULIARITIES OF OLEKSA HAI-HOLOVKO'S LIRICS

The article is an attempt to comprehend the stylistic specifics of the lyrical works of the Ukrainian writer Oleksa Hai-Holovko (1910–2006), who lived in Canada. His diverse artistic heritage (poetry, prose, memoirs, literary criticism, study of literature) includes dozens of books and articles published mainly in a multicultural environment (Poland, Germany, England, Canada).The author did not recognize the modern style,he even ridiculed the modernists, strictly adhered to the rational concept of modeling the artistic world. It is proved that the structure of individual poems the poet reinforces with a kind of psychologism, which is specified by expressive coloring.The subject during the utterance is commensurate with the object of the artistic image, so its inner world is equivalent to the sphere of experiences, emotions, feelings,it appears to the reader energetically and deeply dynamically.It has been found out that the poet framed the perfection of the idea by trope means, the words of figurative meaning became the decoration of the correlation (ratio) of aesthetic elements of lyricizing"I –the Other". Hai-Holovko's poems are full of symbols, semantic nuances that convey the mood of the lyrical narrator, whose narration is projected on the reader, aesthetic perception and rethinking of ontological parameters.Stylistic peculiarities of the poet's lyrics can be clearly traced on the receptive, aesthetic, versification levels.

Key Words: style, meditative lyrics, historical memory, stylistic dominant, lyrical character, author, versification.

Постановка проблеми. Починаючи із середини 80-х років минулого століття в українську літературу повернуто чимало тих, хто творив україномовну поезію поза межами України. Така тенденція не згасла і донині. Незважаючи на посилену увагу дослідників до української діаспорної літератури, досі залишаються поза увагою поетична спадщина українців Канади, зокрема Віри Ворскло (справжнє – Юлія Триріг), Павла Степа (Варфоломій Кириленко), Яра Славутича (Григорій Жученко), Ліди Палій, Аріадни Шум, Тетяни Шевчук та інших. Серед них чільне місце належить О. Гай-Головку з помітним ментальним виявом. І хоч його твори уже відомі (зберігаються в архівах України), але вони досі ще цілісно не осмислені літературознавцями, не отримали належного наукового потлумачення, зокрема відкритою залишається проблема стильових параметрів лірики поета.

Аналіз останніх джерел. В діаспорі спорадично звертали увагу на художню практику письменника І. Безпечний, В. Сварог (Балах) [9], Яр Славутич [10]. Останній зауважив, що поет мало ще надрукував книг, не вказавши, що усі збірки автор видавав за власні кошти. Поза увагою дослідника залишились такі важливі критерії, як техніка віршування, версифікаційна вправність, глибина розкриття теми та змісту, мовна естетика художнього твору тощо. Олександра-Анна Павловська в дисертаційному дослідженні «Ukrainian Canadian Literature in Winnipeg: A Socio-Historical Perspective, 1908 – 1991» («Українсько-канадська література у Вінніпезі: соціально-історична перспектива, 1908–1991»), аналізує різножанрові твори українських письменників – М. Ірчана, П.Крата, М. Мандрики та ін. Не оминула й творчість О.Головка, у поезії якого добачила націоналістичні мотиви, себто його любов до землі, на якій народився [12, с. 243-247]. В Україні до творчості О. Гай-Головка зверталися П. Сорока, В. Мацько, Н. Швець, І. Накашидзе. Скажімо, І.С. Накашидзе опублікувала кілька статей, в яких розглядала проблему батьківщини у ліриці О. Гай-Головка. Аналіз першоджерел свідчить, що проблему, винесену нами у заголовок, жоден із дослідників не розглядав, а отже, вона є актуальною в сучасному літературознавстві.

Метою запропонованого матеріалу є розкриття характерних рис стилю лірики діаспорного письменника Олекси Гай-Головка.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що стильова домінанта, до якої тяжіє лірика поета – це історична пам'ять («Балада про булаву», «Чекістам», «Біля Шевченкового пам'ятника», «Любов», «Лист до Юрія Смолича», «Знову ці галасливі спогади», поема «Скоропадський»). Автор закцентовує увагу на козацькій вольності, прагненні українців звільнення від імперських пут, тоталітаризму, розбудови власної державності, соборності, а головне – не піддатися на спокусу «сильної руки» країни тоталітаризму. А були ж часи, коли «Гнались в день козаки вихористі, / Після них – колії-гайдамаки. / А тепер колісниця на місці, /

Як у лебедя, щуки і рака. / Що я маю до д'явольства цього? / Я карбую листки історії, – / Більш нічого» [3, с. 146].

Структуру окремих віршів поет підсилює своєрідним психологізмом, який увиразнений експресивним забарвленням. Суб'єкт (ліричний герой) під час висловлювання співмірний з об'єктом художнього зображення, у такий спосіб його внутрішній світ еквівалентний сфері переживань, емоцій, почуттів, постає перед читачем енергійно та глибоко динамічно: «Я з дому утікав, що млів у позолоті / І в зореносно-голубій киреї. / Я з дому утікав, що витернився кров'ю / З Дніпрових ручаїв і аж до моря. / Я утікав із дому, щоб не стати / Німим, як скеля у пустині, / Щоб голосу свого слова почути, / Що був ув'язнений у грудях пожиттєво. / А я на камені серед річища / Довкілля тяв зубами зору: / Назад іти – мости згоріли, / Вперед – вони були в моїй уяві» [3, с. 75-76].

На психологічних регістрах, екзистенціальних порухах душі, паралелізмі, густій метафориці, порівняннях побудовано й вірш «Затупились чужинні дороги», де ліричний герой сповідується про нелегку долю емігранта, який не зі своєї волі змушений був покинути рідний край і доживати віку на чужині: «Затупились чужинні дороги / Об густу каламуті пліть. / Тільки падає вітер під ноги / І відбите щеня скавулить. / Скавули, мій чужинний брате, – / На узбіччі обоє ми. / Ти між псами не знайдеш хати, / Як і я між своїми людьми. / В самоті молодик загубився / У колючому лісі хмар. / Я збирався зорею умитися, / А умив мене чад і гар. / Відлітають метелики білі / Із самотньої вишні в саду. / Я шукаю себе у довкіллі / І ніяк не знайду» [3, с. 101]. Вірш насичений символами, смисловими відтінками, які передають настрій ліричного оповідача, нарація якого спроектована на читача, естетичне сприйняття й переосмислення ним буттєвих основ, зворушуючи водночас гаму почуттів. Поет перебуває в дорозі пошуку, свого сенсу в еміграційному середовищі. Головний мотив – туга за батьківщиною.

Письменник не оминає і розумову сферу діяльності, низка віршів оприявнює розгортання не переживань, а роздумів-міркувань, яскраво забарвлених тропами. До медитативної лірики О. Гай-Головка належать вірші «Я сиджу із гостинною тишею», «Розспівалися дари осінні», «Сократ, Платон і Гегель, Ніцше...», «Місяць ніжно колише рожу», «Вже замовкли пахучі сади» тощо. І у них поетика розмислів ліричного героя – художнє зображення психологічного внутрішнього світу, навіть без зображально-виражальної деталі. Роль психологічного зображення, настрою, емоційне тло вірша створюють – рефлексія, враження, тиша, імла, луна: «Сократ, Платон і Гегель, Ніцше – / Одвічне коло і крутіж... / І мозком вимислене й віще / Лежить у таємниці тиш. / І мудрих слів тріпочуть квіти, / Їх укрива імла сумна, / Бо з дійсного над нами світу / Це тільки відбиток, луна» [3, с. 155].

Жанрово-стильова палітра медитативної лірики О. Гай-Головка розпрозорює динамічно-детонаційний світ, де на людину постійно чатує небезпека. Ліричний герой замислюється над екзистенцією антропологічного типу, риторично запитує себе й дає відповідь: «Квітка стукає в моє вікно, / В яблуні в благанні гаснуть очі. / Голуб сів на листвяне рядно, / В передсмерті крилами тріпоче. / Умирають на землі вогні, / Задихаються в розпуці діти. / На планеті нашій мертві дні / Одягаються у порох і граніти. / Що це? Що це діється й чому / Падає усе живе і гине? / Хто зробив цю пустку і пітьму? – / Озвірілая до крайности людина» [3, с. 159]. Авторові йдеться про те, щоб людина людині не була вовком, а піклувалася про суспільні блага, проявляла любов до ближнього, лише у такий спосіб, як зазначає Дж. Редвей, в людині прокидається «бажання відчувати піклування, любов і власну значущість» [13, с. 83].

У поезії Гай-Головка емоційний сторітелінг (мистецтво розповідати історії) увиразнює текст задля того, щоб кожен переймався оновленням епохи у бік вдосконалення внутрішнього світу людини, не нарощував зброю, інакше при некерованій ситуації може загинути все живе на планеті. Найбільша екзистенційна напруга у вірші досягається, коли ліричний герой замислюється над тим, як зарадити біді, щоб настало на Землі умиротворення: «Очі в крові, корчаться роти, – / Все живе несе життя в заплату. / Чим я можу їм допомогти, / Чим я можу їх урятувати?» [3, с. 159]. Як бачимо, емоція підсилюється звертанням ніби до простору, насправді риторичні питання підсилюють почуття читачів, навертають до роздумів про смисл онтологічного генезису, що лежить в основі і буття, і свідомості. Ю. Мулик-Луцик про експресивність творів О. Гай-Головка висловлює таку квінтесенцію: «Він дивиться у свою душу і стихійно розкриває її для самого себе й для читачів: розкриває не тільки думки й почування своєї свідомости, а й стихійно намагається відкрити заслону духовного процесу своєї підсвідомости» [8, с. 40].

Як стверджує О. Єсін, стильові домінанти жанру лірики – це монологізм, риторичність та віршована форма [4, с. 142]. А що таке вірш, то пояснення знаходимо у праці віршознавців, до яких відносимо І. Качуровського. Він писав: «Вірш – це елемент ритмічної мови в літературному творі» [7, с. 7]. Однак, зазначимо, крім традиційного силабо-тонічного віршування існує верлібр. І.Качуровський заявляє, що творці верлібру не дотримуються рими, ритму, скасували комунікативну функцію мови [6]. Зразком верлібрової форми є вірш О. Гай-Головка «Я з дому утікав, що млів у позолоті» [3, с. 75-76]. Але повернімось до думки О. Єсіна про монологізм художньої мови. який увиразнений у віршах «Вранішня молитва», «Пісня», «Вечірня молитва», «Чому?», «Не журися, мій друже великий (Й. Позичанюкові)», «До Юрія Стефаника», проілюстрований вище вірш «Я з дому утікав».

Так, здебільшого свої твори О. Гай-Головко змоделював як монолог ліричного «я», водночас серед них спостерігаємо й звернення автора до діалогічної форми. Діалог дійових осіб, наприклад, зустрічаємо у

віршах «Питається мене мати», «Як веселка водиці напилася», «Запряжу свого коня», «Балада про булаву», ліро-епічних творах «Сон», «Скоропадський», «Коханіяда». У цих творах опирявнено авторську позицію, індивідуальний стиль письменника, який переливав в словесну художню форму особисте ставлення до предметів, явищ, зображення людини і світу. Тропеїчними засобами поет обрамлював довершеність задуму, слова переносного значення стали окрасою кореляції (співвідношення) естетичних елементів ліризації «Я – Інший» й у такий спосіб ємко розкривав своє ставлення до навколишнього світу. В означених творах автор також дотримувався принципу монологізму, позаяк ліричні герої, котрі бесідують між собою, прямо пропорційно позбавлені власного висловлювання, бо вони – авторська версія моделювання проявів ліричної свідомості. У ліриці поета зчаста увиразнено окремі слова і словосполучення, що, завдяки тропам і стилістичним фігурам, мають чітко виражене експресивне забарвлення: «Та шерех. О, Боже! Нещастя гряде. / Тікай, лебедоньку, бо иуж мій іде!» [2, с. 112]; «Всміхайся, звитяжцю, з свого п'єдесталу / Бо шлях ми до тебе квітками услали, / Бо прапор свободи тримаєм в руках, / Бо запал і гнів твій кипить ув очах!» [2, с. 59].

Організація системи мовлення у ліриці О. Гай-Головка класично формулює думки, підсилені символізацією, паралелізмом, сконденсованістю художнього зображення та емоцій імпліцитного наратора, «наративним поворотом» (за М. Крайсвортом), що увиразнює розповідну природу в контексті «narrativist turn» / «narrative turn», тобто наративістський поворот плюс оповідний поворот), виражений уособленою метафорою, як от: «Ось червона плахта / Вишню обгорта. / То не спілі вишні, / А твої уста. / Розлились у полі / Житні ручаї. / То не жито – коси / Золоті твої. / Де б я не ходив би, / Бачу я тебе... / Ранок задивився / В небо голубе» [3, с. 205-206]. Стислість емоцій не приглушують світлі почуття і помисли ліричного героя про кохану дівчину. Цікавим стильовим прийомом є своєрідний рефрен, що ним є особовий займенник у відмінках різного ґатунку: ти, тебе, твої, твій. Займенники надають творові особливого значення в порівняльному сегменті. Емоційне навантаження у вірші несуть статичні графічні, пейзажні, ритмічні малюнки – стан прекрасної природи як своєрідний паралелізм, уподібнений до образу вродливої дівчини.

У творчій спадщині поета спостерігаємо його звернення до різних жанрів лірики, зокрема пісня, молитва, епітафія, епіграма, балада, афоризми, ліро-епічна поема. Кожен із цих жанрів має особливу структуру, в якій на перше місце проступає форма і зміст. Їх елементами, як зазначає П. Білоус, постає стиль, композиційні засоби, мовні образотворчі засоби, власне текст, а змістотворчими елементами є об'єкт, пафос, колізія, емоційна тональність зображення, тема, мотив [1, с. 47]. Ю. Мулик-Луцик радить аналізувати творчість поета в ракурсі стадіального розвитку літературного процесу, стилю епохи: «На межі кожної стадії кожен з них (письменників. – *Л.К.*) може сказати про себе словами Гай-Головка: «На розпутті доріг я стою / І не знаю, як бути мені». «Як бути? Намагатися інвентивно проявити свою зрілу потенцію, згідно поклику власної інтуїції» [2, с. 41].

Інтенційний задум, як конкретна спрямованість психічної активності / свідомості Гай-Головка, яскраво втілений в інтимній поезії «Ходить осінь жовтокоса»: «Ходить осінь жовтокоса / в ясиновому саду. / Я збираю срібні роси, / Та дівчини не знайду. / Чи струмком прозорочистим / Виграєш на сон-траві? Чи калиною намисто / Перенизуєш в рові? / Чи зозулею десь тихо / Перелічуєш літа?.. / Чи в корі, як світлячиха / Ніжноткана, золота? / Не поблякли лиш у росах / До майбутньої весни. / Ходить осінь жовтокоса, / Замовкають ясени» [2, с. 20]. В означеному творі постає конкретно-чуттєва картина, а форму творить стиль, який за іманентними художніми ознаками, високою культурою поетичного мовлення, креативного мислення наближений до стильової, естетичної тенденції неоромантизму.

Авторський ідейно-емоційний задум реалізується в передачі чуттєвої сфери, вишуканого естетизму, що засвідчується неповторною індивідуальністю поета, схильного до «аристократизму духу». Окрасою виступає контамінація, в поєднанні з авторським прийомом повтору питальної частки чи й порівнянням незнайомки з ознаками природи. Мовні образотворчі засоби, авторське «Я» розпрозорюються крізь призму епітетів, метафор, асоціацій (осінь жовтокоса, роси срібні, осінь ходить, замовкають ясени тощо). Обсяг тексту невеликий (всього п'ять строф), у них автор занотовує емоційний стан душі ліричного героя, його почуття у пошуку коханої. Тематично вірш охоплює образ внутрішнього світу персонажа, його емоційні порухи душі, а природа лише підсилює сприйняття читачем означеного стану, є фоном й водночас об'єктом зображення у формі порівняння живого й мовчазного світу, піднесеного й пристрасного надхнення. Останнє вказує на стан найвищого розумового піднесення, напругу сил поета й у художньому тексті виступає суб'єктивним сегментом.

За А. Єсіним вірш лише виражає, а не зображує, позаяк поезія виступає не зображальним джерелом мистецтва, а експресивним [4, с. 142]. І. Франко поетичну природу вірша пояснював таким чином: «Ціль поезії – викликати в душі читателя живі образи тих людей чи речей, котрі нам малює поет, і ними будити ті самі чуття, які проймали душу поета в хвилі, коли творив ті образи» [11, с. 89].. Формозмістові компоненти, засоби тропеїзації, оригінальність стилю О. Гай-Головка вказують на майстерність підходу до естетичного смаку, належного вибору точності висловлювань, що є основоположною рисою стильового різновиду, художньої манери поета.

Як письменник, О.Гай-Головко формувався у зловісні тридцяті роки XX століття, він брав уроки в П.Тичини, М. Рильського, В. Свідзінського, П. Панча, працюючи в журналі «Червоний шлях» (1933–1934). Стильова особливість письменника наближена до П. Тичини, Т. Масенка, А. Малишка. Гай-Головко

змальовує словесні картини, які збуджують читацьке почуття, несуть естетичну насолоду, автор спонукає пройти шляхами задекларованих у вірші асоціацій, виявивши і потлумачивши переносне значення художніх висловлювань. У його римованій поезії головним аспектом є настроєвий лад, втілений у нанизуванні ключових слів: осінь, сад, роси, намисто, калина, зозуля, ясен. На оптимістичну тональність спрацьовує паралельна чоловіча і жіноча рима, ритмічний наголос падає на склад голосних звуків у, і, и, а сама строфа увиразнює цілісність синтаксично-інтонаційної одиниці. Як ось у мініатюрі: «Люблю рибалити в осінні дні (ч.р.) / На рвучкій річці поблизу Пінави (ж р.), / Де часто Дніпр ввижається мені (ч.р.) / Із вогнищем вечірньої заграви (ж.р.) / Тут, біля річки, спить душа моя, (ч.р.) / Тут давні думи ллються без упину (ж.р.)., / І тіні спогадів мережу я, (ч.р.) / І в них я бачу любу Україну» (ж.р.) [3, с. 179]. У ціій мініатюрі вловлюється культурологічна сфера філософських медитацій, що є однією із стильових ознак поетичної творчості Гай-Головка. Ще однією характерною стильовою особливістю його лірики – це підбір майстерно образної метафори та чистота сучасної української літературної мови. За визначенням В. Жирмунського, саме «художній стиль письменника є вираженням його світогляду, втілене в образах мовними засобами» [5, с. 167].

Висновки. Отже, коротко проаналізувавши стильові особливості лірики О. Гай-Головка, констатуємо, що його художній світ постає цілісно, в якому на передньому плані – безкомпромісна особистість автора, глибокий патріотизм, любов до України. Саме такі критерії віддзеркалюються і на цілісності усієї поетичної спадщини. Означений феномен є концептуально-непохитним у синкретичній матриці жанру і стилю, самобутній, яскраво вираженій творчій системі з підкреслено індивідуальним стилем, манерою письма О. Гай-Головка.

Стильові особливості лірики поета увиразнюються на кількох рівнях, як от:

– на рецептивному рівні поетичний текст сприймається й осмислюється як знак, пов'язаний із вдалим застосуванням тропів і фігур. Поет вживає слова, співвіднесені до реального й духовного світу, збагачені інтелектуальними можливостями, художньою свідомістю автора, його розмислами – у прямому і переносному значеннях;

– на естетичному рівні – твір викликає у читача емоційно-інтелектуальні переживання світу, асоціації, почуття завдяки емоційній виразності, точності вислову та відповідності мовних засобів вираження змістові.

– на версифікаційному рівні – мова поезій О. Гай-Головка підсилена своєрідною інтонацією, ритмом (темпом), що увиразнюється значною кількістю пауз. Ритмізована поезія – чергування подібних явищ щодо упорядкування і динамізації художньо-мовного руху. Ритм вірша спостерігається у співмірності відрізків і дотримання принципу наголошеності та ненаголошеності (силабо-тоніка), відповідних наголосів у вірші (тонічне віршування). Силабо-тонічна система віршування увиразнюється кількістю стоп, автор перевагу надає двостопному ямбові, зрідка застосовує хорей. Способи римування домінують перехресні, зрідка кільцеве і суміжне. .

Розглянуті у статті аспекти стильової манери лірики О. Гай-Головка не вичерпують характерних жанрово-стильових нюансів. Наша стаття, сподіваємось, стане поштовхом для подальших досліджень стилю поета, що вважаємо перспективним і необхідним.

Література

1. Білоус П. Теорія літератури: курс лекцій. Житомир : Вид-во «Житомир», 2002. 92 с.
2. Гай-Головко О. Поетичні твори в трьох томах. Том перший. Торонто: Нові дні, 1970. 138 с.
3. Гай-Головко О. Поетичні твори в трьох томах. Том другий. Торонто: Нові дні, 1978. 220 с.
4. Есин А. Принципы и приемы анализа литературного произведения / учебное пособие. Москва : Флинта; Наука, 2000. 248 с.
5. Жирмунский В. М. Избранные труды. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Ленинград: Наука, 1977. 407 с.
6. Качуровський І. В. Метрика: підручник. Київ: Либідь, 1994. 120 с.
7. Качуровський І. Нарис компаративної метрики. Мюнхн: УВУ, 1985. 119 с.
8. Мулик-Луцик Юрій. Олекса Гай-Головко. Гай-Головко О. Поетичні твори в трьох томах. Том перший. Торонто: Нові дні, 1970. С. 7-41.
9. Сварог В. На висхідній дорозі . Нові дні. 1971. № 254. С. 3-6.
10. Славутич Яр. Українська поезія в Канаді. Українська література в Канаді. Вибрані дослідження, статті й рецензії. Едмонтон: Славута, 1992. С.97-98.
11. Франко І.Зібр. тв: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 28. С. 89-90.
12. Pawlowsky Alexandra Anna. Ukrainian Canadian Literature in Winnipeg: A Socio-Historical Perspective, 1908–1991: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Winnipeg: University of Manitoba, 1997. 391 p.
13. Radway, Janice. Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984. 288 p.

References

1. Bilous P. Teoriya literatury`: kurs lekcij. Zhy`tomy`r : Vy`d-vo «Zhy`tomy`r», 2002. 92 s.
2. Gaj-Golovko O. Poety`chni tvory` v tr`ox tomax. Tom pershy`j. Toronto: Novi dni, 1970. 138 s.
3. Gaj-Golovko O. Poety`chni tvory` v tr`ox tomax. Tom drugy`j. Toronto: Novi dni, 1978. 220 s.
4. Esy`n A. Pry`ncy`pы y` pry`emы analy`za ly`teraturnogo proy`zvedeny`ya / uchebnoe posoby`e. Moskva : Fly`nta; Nauka, 2000. 248 s.
5. Zhy`rmunsky`j V. M. Y`zbrannыe trudы. Teory`ya ly`teraturы. Poэty`ka. Sty`ly`sty`ka. Leny`ngrad: Nauka, 1977. 407 s.
6. Kachurovs`ky`j I. V. Metry`ka: pidruchny`k. Ky`yiv: Ly`bid`, 1994. 120 s.
7. Kachurovs`ky`j I. Nary`s komparaty`vnoyi metry`ky`. Myunxn: UVU, 1985. 119 s.
8. Muly`k-Lucy`k Yurij. Oleksa Gaj-Golovko. Gaj-Golovko O. Poety`chni tvory` v tr`ox tomax. Tom pershy`j. Toronto: Novi dni, 1970. S. 7-41.
9.Svarog V. Na vy`sxidnij dorozi .Novi dni. 1971.№ 254. S. 3-6.
10. Slavuty`ch Yar. Ukrayins`ka poeziya v Kanadi. Ukrayins`ka literatura v Kanadi. Vy`brani doslidzhennya, statti j recenziyi. Edmonton: Slavuta, 1992. S.97-98.
12. Pawlowsky Alexandra Anna. Ukrainian Canadian Literature in Winnipeg: A Socio-Historical Perspective, 1908–1991: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Winnipeg: University of Manitoba, 1997. 391 p.
13. Radway, Janice. Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984. 288 p.

УДК 821.161.2.0(092):159.942.3
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-11

КОМАРОВА З. І.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕМОЦІЇ СТРАХУ В ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

У статті проаналізовано лексичні засоби репрезентації емоції страху в творах Івана Франка, з'ясовано індивідуальну специфіку авторського зображення цієї емоції, а також простежено загальномовні особливості її фіксації. Зроблено висновок, що в творах письменника представлено різнорівневу мовну вербалізацію емоції страху, яку об'єктивують прямі номінації, виражені іменниками, а також дієслова, прикметники та прислівники. Крім загальнонародної лексики, автор широко залучає діалектні лексеми.

Експлікація емоції страху відбувається через змалювання емоційних реакцій, які викликають зміни фізіологічного та ментального стану персонажів. В описах автор відображає глибину переживання емоції та інтенсивність емоційних реакцій. Роль мовних маркерів інтенсивності виконують прислівники, форми ступенів порівняння, підсилювальні частки, ад'єктиви-епітети.

Ключові слова: лінгвістика емоцій, емоція страху, художній дискурс, мовна репрезентація емоції, лексичні засоби, номінація емоції, мовні маркери інтенсивності емоції.

KOMAROVA Z.
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

LEXICAL REPRESENTATION OF THE EMOTION OF FEAR IN THE WORKS BY IVAN FRANKO

The modern direction in linguistics is the linguistics of emotions. The special scientific interest of researchers in this field is aimed at clarifying the peculiarities of the linguistic reflection of emotions in artistic discourse. The purpose of the article was to study the lexical means of representation of the emotion of fear in the works by Ivan Franko, to identify the individual specifics of the author's image of this emotion, as well as to trace the common features of its fixation.

On the basis of our study it was concluded that the writer's works present a multilevel lexical verbalization of the emotion of fear, which is objectified by direct nominations expressed by nouns (fear, horror, fright, panic), which may differ in shades of meaning, as well as verbs (to be frightened, to be afraid), adjectives (frightened, intimidated) and adverbs (frightened, scary). In addition to the common vocabulary, the author widely uses dialectal lexemes.

The explication of the emotion of fear occurs through the depiction of emotional reactions that cause changes in the physiological and mental state of the characters. The combination of lexemes denoting fear with the verbs "oppressed", "confused", "compressed", comparison with disease, the use of the associative connection "fear – death" reflect the destructive effect of fear on the physical and mental state of a man.

In depicting the emotion of fear, I. Franko repeatedly describes attempts to master the emotion and control emotional reactions, to reflect the depth and intensity of the experience of emotion. Adverbs, forms of degrees of comparison, amplifying particles, adjectives-epithets play the role of language markers of intensity.

Key words: linguistics of emotions, emotion of fear, artistic discourse, linguistic representation of emotion, lexical means, nomination of emotion, linguistic markers of emotion intensity.

Особливістю сучасних мовознавчих досліджень є їхнє антропоцентричне спрямування та особлива увага до емоційної сфери людини. Дослідники одностайні в тому, що емоції – органічний вияв людського існування, продукт духовної і пізнавальної діяльності, і це зумовлює важливість їх лінгвістичного вивчення. Оцінюючи роль емоцій у житті людини, І. О. Васильєв зауважив, що вони об'єднують світ, свідомість, психіку та діяльність, і саме через те емоції є центром психічної системи людини [1, с. 125].

Кілька останніх десятиліть активно розробляється новий напрям у мовознавстві, який називають лінгвістикою емоцій. Російський дослідник В. І. Шаховський один із перших обґрунтував лінгвістичну теорію емоцій у слов'янському мовознавстві і зауважив, що мова є ключем до вивчення емоцій людини, вона надає можливості для номінації емоцій, їх вираження та опису, крім того мова успішно «імітує, категоризує, класифікує, структурує, коментує, створює засоби їхньої експлікації та імплікації, для маніфестації та приховування, пропонує засоби для мовного маніпулювання і моделювання відповідних емоцій». Лінгвіст переконує, що на основі реальних та змодельованих емоцій мова формує емоційну картину світу носіїв мови [2, с. 24–25]. О. Д. Тарасова зазначила, що емоції людини надзвичайно складні як феномен людської психіки, а їхня вербалізація є ще складнішою [3, с. 39]. У лінгвістиці емоцій став загальноприйнятим принцип вивчення мовного втілення емоційних концептів у трьох функціональних аспектах: номінації, дескрипції та експресії.

Страх як феномен людської психіки є предметом наукових досліджень передусім у психології, однак науковці констатують, що навіть ключовий психологічний термін "емоція" досі не отримав чіткого визначення й має абстрактно-описовий характер, відповідно і страх як різновид емоції не має вичерпної категорійної характеристики [4, с. 312].

Способи експлікації емоцій у художньому дискурсі були предметом зацікавлення багатьох мовознавців. Вербалізацію емоційного стану страху у прозових текстах вивчала І. Я. Кость на матеріалі

творів Ірини Вільде. Дослідниця виявляє синонімічні ряди лексем, які вербалізують емоцію страху у творах письменниці, аналізує мовне оформлення зовнішніх проявів та елементи невербального коду емоції [5]. Концепт «страх» та специфіку його мовної репрезентації у творах М. Коцюбинського досліджувала О. Коляденко і виявила основні метафоричні моделі та їх складники, що кодують емоцію страху в текстах письменника [6]. Індивідуально-авторським мовним засобам експлікації емоційних станів людини, із-поміж яких і страх, у романі Михайла Стельмаха «Хліб і сіль» присвятила наукову розвідку О. Калита [7].

В україністиці багато лінгвістичних досліджень, присвячених емоції страху, виконано на матеріалі іноземних мов. Наприклад, Т. Попович на матеріалі сучасних текстів англійської літератури вивчала гендерні особливості й засоби опису емоційного концепту СТРАХ [8]. Структурні, семантичні, ономасіологічні, лінгвокогнітивні та стилістичні аспекти засобів вираження концепту СТРАХ у сучасній англійській мові описує О. О. Борисов [9]. О. В. Шумейко здійснив аналіз вербальних засобів експлікації концепту СТРАХ в американському варіанті англійської мови. Дослідник визначив корпус мовних одиниць, які реалізують значення страху в прозових творах сучасних американських письменників та виокремив семантичні моделі для опису емоції страху [10]. С. Б. Шелудченко на матеріалі художніх текстів англійської мови досліджував семантичний ряд слів категорії стану на позначення страху та встановив корпус інтенсифікаторів, що сполучаються з досліджуваними словами та становлять допоміжний засіб конструювання концепту СТРАХ [11].

Названі праці дослідників засвідчують постійний науковий інтерес до мовного відображення емоцій у художньому дискурсі. У цій статті ми поставили за мету дослідити лексичні засоби репрезентації емоції страху у творах Івана Франка, що дасть змогу з'ясувати як індивідуальну специфіку авторського зображення, так і простежити загальномовні особливості фіксації емоцій. Матеріалом для дослідження слугувало електронне видання прозових творів письменника (https://www.i-franko.name/uk/Prose.html).

У прозових художніх текстах І. Франка виявлено іменникові назви емоції страху, які можуть різнитися відтінками значень. Такі лексичні одиниці кваліфікують як первинні номінації емоції [12, с. 184]. На позначення емоції страху автор вживає такі лексеми:

Боязнь: *Як я тепер був вдячний підсліпуватій Марині! Як я боявся згадки про Сидора! А боязнь вироджувала ненависть. Боязнь, збуджена забобонними, темними споминками, посплітаними докупи, проганяла з мого дитинячого м'якого серця тот жаль за чоловіком, який я чув спочатку* (З давніх споминок моєї молодості);

Жах: *Андрусь перший помістив її в ковальськім місі, і відтоді той міх наповняє мене жахом* (У кузні); *І він з жахом впер в мене очі* (Батьківщина).

Ляк: «*Ах, – мигнула мені через голову думка, – може й Сидір опир!» Мене зібрав ляк* (З давніх споминок моєї молодості); *Я сидів на возі, під жарким сонячним промінням, серед ненастанного гомону ярмаркового народу, – і весь дрижав з ляку перед власними мріями, а прецінь не міг від них відірватися* (З давніх споминок моєї молодості*); Як я боявся Сидора! Коли не раз тато казали йому заступити мене перед зиндрами і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стіною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь тремтів, сам не знаючи чого* (З давніх споминок моєї молодості);

Переляк: *Ганка почула в серці холодний переляк…* (Ріпник); *Та вона, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі й зимні... вона, як весняний цвіт, звалений морозом, незабаром зів'яла на моїх руках!* (Петрії і Довбущуки);

Перестрах: *Сторож нерадо, хоч не без внутрішнього перестраху, взявся помагати капітанові* (Для домашнього огнища); *Мені здавалось, що я сам в тій хвилі стою серед цілої тої природи, грізної, живої а таємничої. Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далі, далі в гущавину* (З давніх споминок моєї молодості);

***Переполох*:** *Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками* (Без праці*); Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху* (Schönschreiben).

Перепуд: *І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду* (Микитичів дуб);

Страх: *Страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами* (Оловець); «*Кров, кров, ціла калюжа!» – кричали ми зо страху* (Микитичів дуб).

Ключовою лексемою у синонімічному ряді на позначення страху є слово ***страх***, яке у «Словнику української мови» дефінують як стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного [13, IX, с. 754], таке ж значення подано і для діалектного ***пуд*** [13, VIII, с. 384], лексеми ***переляк*** і ***перестрах*** пояснюють як почуття страху, боязнь [13, VI, с. 220, 287]; ***боязнь*** – почуття страху; побоювання, неспокій, викликані ким-, чим-небудь [13, I, с. 224].

Аналіз словникових статей у «Словнику української мови» засвідчує, що окремі номени, які входять до синонімічного ряду, різняться семантичними відтінками: лексему ***ляк*** тлумачать як несподіване почуття страху; переляк [13, IV, с. 578], ***переполох*** – як раптове замішання, тривожна метушня; переляк, викликаний таким замішанням [13, VI, с. 257], лексема ***жах*** містить семантику інтенсивності охоплення страхом: почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь [13, II, с. 513].

Перебування людини в стані страху позначають дієслівні номінації, що належать до словотвірних гнізд із такими коренями:

страх: **перестрашити(ся):** *Ну, що таке сталося? Говори!» – промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників* (Ріпник); *Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів…* (Як пан собі біди шукав);

*ляк***: налякатися, злякатися, перелякатися**: *Хлопці не бачили його ще від того дня, коли грілися в канцелярії, й, побачивши тепер, вельми здивувались і навіть налякалися* (Лель і Полель); *Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...* (Boa constrictor); *Ой, як я перелякався!* (Ріпник); *Капітан сам здивувався і перелякався, заглянувши в своє нутро і вияснивши собі всю зміну, яка там довершилася відучора* (Для домашнього огнища); *Ти в горячці говориш, доню, – ти перелякалася дикого звіра, ти недужа!..* (Захар Беркут);

*жах***: жахатися:** *Я жахнувся, немовби ось тут коло мене вдарив грім* (Батьківщина);

*пуд (діалектне)***: пуджати, запудитися, напудитися**: *Тут, може, дубовими палицями б'ють? «Солом'яна постіль» – хіба ж я раз спав на соломі? Але тутка се мусить бути щось страшного, коли аж сей лячний пан мене нею пуджає!»* (Івась Новітний); *Я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з моїх рук* (Оловець**);** *Андрій поглянув на нього і напудився* (На дні);

боятися: *Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах* (Сойчине крило); *Як я боявся Сидора! Коли не раз тато казали йому заступити мене перед зиндрами і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стіною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь тремтів, сам не знаючи чого* (З давніх споминок моєї молодості); *Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися утікати* (Boa constrictor);

Переживання емоції страху виражають також прислівники ***лячно*, *моторошно*,** які входять до структури предикатів із дієсловами *стати*, *робитися*: *Перший раз у житті йому стало якось лячно. Він боявся тої нічної темноти, здригався раз по разу перед свистом вітру* (Петрії і Довбущуки); *Бідній Матроні й справді лячно стало. Не допитувала дальше і не роздумувала над тим, що там міг таке страшне говорити її чоловік* (Петрії і Довбущуки); *Огонь погасав, – Германові ставало лячно, він докладав полін і раз в раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня* (Boa constrictor); *Йому стало моторошно. Він зажмурив очі, щоби обігнатися світла і страшного привиду* (Boa constrictor); *Щоправда, сим разом їм робилося трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу* (Петрії і Довбущуки).

Атрибутивну характеристику героїв, які відчувають страх, автор передає префіксальними лексемами ***переляканий***: *«Ой, Іване, – скрикнув переляканий господар, глипнувши збоку на величезну фіру дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достоту, мов миші, – що ж се ми наробили!»* (Без праці); *«Не вилізу, бо отець професор мене заб'ють!» – говорив переляканий хлопець з-під лавки* (Отець гуморист); ***заляканий****: Перший … був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик* (Schönschreiben); ***поляканий:*** *Хлопець запровадив поляканих жінок аж на поляну. Тихо і сутінно було на ній, у першій хвилині не можна було нічого побачити* (Петрії і Довбущуки).

У художньому відображенні безпосередня номінація емоційного стану персонажів відіграє помітно меншу роль, у творах І. Франка переважають описи переживання емоційного стану, письменник зосереджується на змалюванні емоційних реакцій.

Мовним відтворенням емоції страху є опис реакцій людини, яка його переживає. Ю. Д. Апресян вказує на два види такого опису: перший – це опис реакцій, які безпосередньо можна спостерігати, а інший – це метафоричні вирази, які концептуалізують страх [14, с. 31].

Прозові тексти І. Франка фіксують зображення широкого репертуару фізіологічних та ментальних змін, зумовлених емоційним станом.

Одним із виразників страху є тремтіння тіла людини чи його частин. У творах письменника знаходимо чимало зображень такого стану, його позначено різними дієслівними формами та іменниками: ***дрож, тремтіння, тремтіти, тремтячи, затремтіти, дрижати, дрижачи,*** діалектним ***дилькотіти***: *Дрож пройшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе: під Демковою хатою стоять дві мари, тулячися до стіни* (Петрії і Довбущуки); *Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кровавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном* (Boa constrictor); *Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника* (Захар Беркут); *Андрій мимовільно затремтів, поглянувши на розложений на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк* (Петрії і Довбущуки); *Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту* (Ріпник); *Я вийшов заляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер, чи то букв було для мене твердим горіхом…* (Оловець); *Професор шукав різки в останній лавці, а бідний Степан блідий, дрижачи, стоїть при таблиці і мне шмату в руках* (Оловець); *Германові ще страшніше робиться, коли глядить на …. його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним* (Boa constrictor).

Звернемо увагу, що у творах І. Франка засвідчено випадки, коли письменник дає безпосередню вказівку на те, що дрижання тіла зумовлено страхом: *Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, страх витискав всяке друге чуття; Він стояв, дивився і дрижав, мов у*

лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч (Boa constrictor).

Автор змальовує різні способи вияву цієї реакції: дрижати може все тіло або тільки частина, здебільшого руки, шо зазвичай сигналізує про ступінь інтенсивності охоплення емоцією: *Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно…* (Для домашнього огнища); *Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробігає по всьому тілі...* (Сойчине крило); *Рука його [учня] дрижала, крючки, гачки та ковбаси виходили ламані, нерівні…* (Schönschreiben). Дрижання всього тіла, що є показником більш інтенсивного прояву емоції, автор позначає словосполученнями, де варіюються компоненти *весь* або *цілий і тіло, єство: Жидок затремтів цілим тілом і залебонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-посіпаки і повели на градус* (Schönschreiben); *Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька* (Захар Беркут); *Адже мене зараз на першім кроці шандар зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку* (До світла); *Ціле його єство тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм житті не бачив* (Як пан собі біди шукав).

Описуючи тілесну реакцію дрижання, письменник вдається до порівнянь. Цей стан порівнює здебільшого з лихоманкою, на позначення якої уживає лексеми ***лихорадка***, ***лихоманка*** і ***пропасниця***, однак перша з них засвідчена частіше: *Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька* (Захар Беркут); *Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч* (Boa constrictor); *Івась дрижав, мов у лихорадці...Йому все лиш снувалися поперед очі мертві, гидкі лиця злодіїв, оживлені хіба злорадним, диявольським сміхом, бриніли в вухах їх заказані, незрозумілі слова та страшні розбишацькі дотепи* (Івась Новітний); *Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту* (Ріпник); *Він [Мирон] раз у раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі* (Schönschreiben).

Тексти Франка презентують і фразеологізовані порівняння з осиковим листом, на позначення якого ужито діалектний прикметник *трепетовий*: *Я тремтів, мов трепетовий лист* (Оловець); *І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина* (Ріпник).

Потужний арсенал мовних засобів використовує письменник для опису втрати рухомості тіла як реакції на страх. Цей стан передають ужиті в прямому значенні сполуки:

не могти рушитися: *Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тім лячнім, кровавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди* (Захар Беркут);

стояти непорушно: *Я, Олексо, я, Андрій Петріїв. Маю з вами дещо поговорити, – сказав Андрій, бачачи, що Матрона стоїть непорушно, мов одуріла, і не може й духу в собі перевести* (Петрії і Довбущуки);

сидіти недвижно: *Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно…* (Для домашнього огнища);

переносному значенні – ***застигнути на місці***: *Герман застиг на місці з переляку, побачивши той кровавий, страшенний привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити* (Boa constrictor)

На позначення стану нерухомості І. Франко уживає низку дієслів у переносному значенні:

одеревіти, задеревіти: *Ганка одеревіла зо страху* (Ріпник); *Жінки скрикнули і задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокиру* (Петрії й Довбущуки), *Андрій задеревів зо страху* (На дні);

остовпіти*: Я остовпів у переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із м'яса хижею* (Рубач); *Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками* (Без праці);

скаменіти: *Капітан аж скаменів з зачудування і переляку* (Для домашнього огнища); *Жінки скрикнули і задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокиру* (Петрії і Довбущуки);

одебеліти: *Остовпіти, заціпеніти Я пішов. Ледве-м вийшов з очерету, дивлюся – шандарі ходять по полю. Я, побачивши їх, аж одебелів з переполоху* (Два приятелі)**;** *Я одебелів, – просити зачав, – бігме, Матію, – аж плакав, так просив...* (На роботі).

Такі ж образи на позначення нерухомого стану автор використовує і в порівняльних конструкціях: *Мирослава стала на той вид, мов остовпіла, не можучи відірвати від нього очей* (Захар Беркут); *Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид: бояри стали, мов укопані* (Захар Беркут); *Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир* (Захар Беркут)*; Я стояла мов окаменіла* (Петрії і Довбущуки).

Типовим проявом емоційної реакції на страх є порушення у системі кровообігу людини. Реальне відчуття сповільнення руху крові передано словосполучення ***кров застигла***: *Слухаємо, – дійсно, у споду, у берега, щось стогне, та так страшно, болісно, що нам аж кров застила в тілі* (Boa constrictor).

Порушення кровообігу зумовлює знебарвлення шкіри обличчя і набуття блідого кольору. Лексичними виразниками цієї ознаки в аналізованих текстах є дієслово ***бліднути,*** префіксальні похідні ***зблiднути, побліднути*** та прикметний ***блідий:*** *Комісари, ревізори, крик, плач, перешукують шухляди, все поперевертане, панночки бліді, тремтять з переляку і одягаються* (Для домашнього огнища); *Діти аж*

поблідли з переляку (Для домашнього огнища); *Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли* (Захар Беркут).

Фізіологічною ознакою емоції страху є холод. Фізичне відчуття холоду автор концептуалізує за допомогою лексем *мороз, холод, лід***,** які здебільшого поєднуються з ужитими в переносному значенні предикатами *пробігати, іти, перейти, проймати, проникати,* наприклад,

мороз почав пробігати: *Мені поза плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів* (З давніх споминок моєї молодості);

мороз пробіг: *У Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну безконечну процесію, – він щодуху почав утікати з тої улиці, сам не знаючи куди, щоб лиш у далекі, глухі закавулки* (Boa constrictor);

мороз іде: *Коли ж бо тут нікого не видно, – шептав Андрій, почуваючи, що мороз іде йому поза плечі* (Петрії і Довбущуки);

мороз перейшов: *Йому ще і нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безгранично болісний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі* (Boa constrictor);

холод проймає: *Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше…* (З давніх споминок моєї молодості)*;*

***холод проник*:** *Я бачила все те, і серце в груді стялося ледом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися* (Петрії і Довбущуки);

стятися ледом: *Я бачила все те, і серце в груді стялося ледом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися* (Петрії і Довбущуки);

обдати ледом: *Мені в очах потемніло, серце мов ледом обдало* (Два приятелі);

дієсловом ***морозить***, яке у переносному значенні поєднується з лексемою *перестрах*: *Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далі, далі в гущавину* (З давніх споминок моєї молодості).

Рідше трапляються описи зумовленого страхом порушення дихання, цю емоційну реакцію письменник позначає фраземою ***сперти дух***, словосполученнями з дієсловом *стиснути(ся):* ***стиснути горло, стиснулися груди****: Чи се той опир, котрого ведуть рубати? Я замер на місці, – дух у мені сперло* (З давніх споминок моєї молодості); *Страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами* (Оловець); *Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку* (Петрії і Довбущуки).

Спостерігаємо, що І. Франко часто описує емоційну реакцію на страх, яка має вияв у зміні особливостей мовлення, порушенні мовленнєвих функцій аж до цілковитої втрати здатності говорити. Зміну голосу, його гучності, автор виражає дієсловами ***шептати, кричати, заверещати*** та субстантивом ***крик.*** У поданих контекстах письменник зазначає, що саме страх став причиною названої якості мовлення: *«Боже!» – з переляком шептала Анеля, що, запираючи в собі дух, дослухала до кінця се сумне оповідання* (Для домашнього огнища); «*Кров, кров, ціла калюжа!» – кричали ми зо страху* (Микитичів дуб); *Гандзя заверещала, перелякана, і скочила з припічка на землю, відси вилізла на лаву, до вікна* (Мавка); *Я зверещав щосили і стратив пам'ять про все, що мене окружало* (З давніх споминок моєї молодості).

Субстантив ***крик*** може сполучатися з атрибутивами, які маркують інтенсивність прояву та наростання емоційної реакції: *Тишина розсілася в природі, коли нараз почувся страшний крик дітей у ліску. Видко, мусило статися щось страшне, бо крик ставав усе дужчий і розпучніший, а вкінці кількоро дітей вирвалося з ліска і зі страшним криком щодуху погнало в село. Потім настала знов довга, важка тишина* (Петрії і Довбущуки).

Варіативність мовних засобів спостерігаємо для опису втрати здатності мовити як реакції на страх. Автор вдається до прямої констатації дії ***не можу сказати***: *Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати* (На роботі), уживає образне словосполучення ***спутати язик***: *Страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами* (Оловець). В іншому випадку безмовність позначено прислівником ***німо,*** значення якого увиразнює контактна лексема ***мертво:*** *Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку* (Петрії і Довбущуки). У поданому далі контексті нездатність говорити виражено іменниками ***слово*** і ***голос*** з прийменником ***без***: *Попереду всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати* (Петрії і Довбущуки).

І. Франко описує випадки порушення когнітивних процесів, які є реакцією на переживання емоції страху, із-поміж них затьмарення ясності мислення, неусвідомлення себе, своїх дій. Втрату здатності ясно мислити, чманіти від страху передано дієсловом ***туманіти***, ужитим у переносному значенні: *По кількох неділях такої практики [учитель] довів клас до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші* (Отець гуморист). Значення 'невиразно сприймаючи, погано розуміючи те, що відбувається' із заляканою людиною виражає фразеологізм ***мов у тумані*** в поєднанні зі словом ***жити*** [15, II, с. 904]: *Ми [учні] жили весь час, мов у тумані* (Отець гуморист).

Із-поміж когнітивних порушень І. Франко описує короткотривалу втрату пам'яті в момент переживання емоції страху або стирання з пам'яті окремих подій. У досліджуваних текстах виявлено

безпосередню вказівку на це явище за допомогою дієслівної форми із запереченням ***не пам'ятати***: *Вона (Шимонова), не пам'ятаючи з переляку, що з нею діється, скочила в гущавину і зарилася в купу хворосту…* (Для домашнього огнища), крім того, автор позначає це порушення словосполученнями ***пам'ять щезла*** і ***тратити, стратити пам'ять***: *Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять. Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється* (Boa constrictor); *Боязливіші [учні], викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого…* (Отець гуморист); *Я зверещав щосили і стратив пам'ять про все, що мене окружало* (З давніх споминок моєї молодості). Зауважимо, що описуючи когнітивні порушення, автор теж вказує, що їх спричинив страх.

Пригнічення мисленнєвих процесів І. Франко передає атрибутивом ***безумний***, дієсловом ***безуміти***, словосполученням ***мало і невиразно розуміти***: *Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати* (Boa constrictor); *Нещасний хлопець безумів зо страху і ожиданки*; *Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється* (Boa constrictor).

У досліджуваних текстах виявлено описи й інших фізіологічних реакцій – дзвін у вухах, цокотіння зубів, відчуття, що волосся піднімається: *Йому задзвеніло в ухах, – бачилося, що в нім самім, всередині, ворушаться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі* (Boa constrictor); *Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору підвелося на голові; Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові* (Boa constrictor); *В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли* (На роботі); *Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хриплячи сильніше, як уперед, а зуби «лярум дзвонили», не знати, чи від переляку, чи від холоду. Андрій не подався тому страхові* (На дні).

Письменник неодноразово подає сценарні описи протікання емоції страху, його динаміку, стадіальність, а також маркує глибину і ступінь інтенсивності переживання емоції. Наприклад, виразником початку емоційної реакції є дієслово ***почати***, а про раптове охоплення емоційним станом сигналізує прислівник ***одразу***: *Мені поза плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів* (З давніх споминок моєї молодості); *Коли ввійшли до сіней, Андрієві відразу стало чогось страшно* (Петрії і Довбущуки). Наступний контекст ілюструє, як письменник відтворює наростання сили емоції, для чого уживає форму вищого ступеня порівняння ***страшніше***, а далі зображує, як його персонажа охоплює каскад емоційних реакцій, що свідчить про глибину охоплення страхом: *Германові ще страшніше робиться, коли глядить на тоті світла, – він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, – його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним* (Boa constrictor). Затухання емоції експлікують словосполучення і предикації ***прогнати страх, страх пройшов, успокоївся***: *Хвиля тиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть* (З давніх споминок моєї молодості); *Герман тим часом побіг далі. Його переляк потрохи успокоївся* (Boa constrictor); *За хвилю, дрожачи на цілім тілі, сидів я уже під мостом, схований безпечно. Сиджу я, сиджу, поволі й страх пройшов* (Два приятелі).

Звернемо увагу і на те, що, зображаючи емоційний стан персонажів, автор описує кілька емоційних реакцій, які проявляються одночасно. Поданий далі фрагмент із тексту письменника – це детальне змалювання психо-фізіологічного стану, який супроводжує ***розгарячковану уяву***, зумовлену страхом. Утрату відчуття реальності автор позначає словосполученнями ***уява приводить йому на пам'ять, йому здається, йому бачиться:*** *Але хвиля за хвилею минає, – не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про «страчуків», що робляться з нехрещених дітей, закопаних де-небудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, – він тривожно підніс очі вгору, де було в підвалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі! Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, – бачилося, що в нім самім, всередині, ворушаться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі.*

Нещасний хлопець безумів зо страху і ожиданки. Але голоси не унімаються, стають щораз різчі, голосніші, – якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить (Boa constrictor).

В описах емоційного стану персонажів автор відображає спостереження про глибину переживання емоції та інтенсивність емоційних реакцій. Інтенсивність охоплення емоцією І. Франко вербалізує різними мовними засобами. Передусім використовує прислівники як маркери інтенсивності. Помірну інтенсивність автор позначає прислівником ***трохи***: *Щоправда, сим разом їм робилося трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу* (Петрії і Довбущуки). У більшості випадків письменник описує сильні прояви емоції, які маркує за допомогою прислівників ***дуже***, ***страшно***, ***страшенно***, ***до краю***: *Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води – не скочила* (Микитичів дуб); *Боюся*

дуже, щоб не було щось геть гіршого! (с. 9); *Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів…* (До світла); «*А за що то вчора професор так Леськового Степана збив?» – питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене…* (Оловець); *Остання ключникова рекомендація до краю перелякала хлопців, відібрала в них мову. …* (Лель і Полель). Інтенсифікатор ***страшенно*** виявлено і в описі тілесної емоційної реакції: *Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила: «Ні, не знаю»* (Ріпник).

Маркером інтенсивності є і підсилювальна частка ***як***: *Ой, як я перелякався! (Ріпник); Як я боявся Сидора!* (З давніх споминок моєї молодості).

Інтенсивність виражають також лексичні одиниці ***наскрізь, до кості:*** *Неописаний жаль і переляк проняв наскрізь серце молодої жінки, коли нараз побачила себе самою серед безлюдної лісової пустині вночі, з трупом свого, як їй здавалося, батька!* (Петрії і Довбущуки); *Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далі, далі в гущавину* (З давніх споминок моєї молодості).

Глибину переживання емоції автор передає і за допомогою атрибутивів, які поєднуються з іменниками на позначення емоції: ***скажений, безумний, невимовний***, ***неописаний****: І коли … побачив блиск, який ішов із Анелиного вікна, … то знов скажений переляк обхопив усю його суть…* (Для домашнього огнища); *Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати* (Boa constrictor); C*wowiece, a ty co chces robić? – скрикнула з невимовним жахом мати* (Місія); *Неописаний жаль і переляк проняв наскрізь серце молодої жінки…* (Петрії і Довбущуки).

На інтенсивність охоплення емоцією вказує епітет ***забобонний***, який у поданих контекстах ужито на позначення неконтрольованої чи несвідомої сильної емоції страху, причину якої особа не усвідомлює: *Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, – йому здавалося, що сей вуж колись ожиє і принесе йому щось незвичайного – велике щастя або велике горе* (Boa constrictor); *Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч* (Boa constrictor); *У мене серце щеміло. Хвиля тиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть* (З давніх споминок моєї молодості).

У текстах І. Франка трапляються описи намагань оволодіти емоцією, контролювати прояви емоційних реакцій: *Андрій не подався тому страхові* (На дні); *Владко з переляку аж губи закусив, щоб не закричати, гадаючи, нібито дід уже зараз, одразу бог знає що хоче з ним зробити* (Лель і Полель); *На їх спокійних старечих лицях не видно було жадної зміни, жадної блідості, але серця їх мимоволі якось живіше і нерівно забилися страхом* (Петрії і Довбущуки); *Думали, що хлопчина зі страху говорить якісь небилиці. Але хлопець говорив зовсім спокійно, лиш лице його ще було смертельно бліде* (Петрії і Довбущуки).

В описах емоційного стану страху І. Франко неодноразово вдається до використання асоціативного зв'язку *страх – смерть*. Цей зв'язок є прозорим, багато тілесних реакцій на страх є подібними до тілесних характеристик мертвої людини.

Лексичні одиниці, семантична структура яких пов'язана з поняттям смерті, слугують для зображення стану нерухомості, викликаного страхом, це дієслова ***помертвіти, замерти***: *Ми, діти,* ***помертвіли*** *зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів* (Отець гуморист); *Чи се той опир, котрого ведуть рубати? Я замер на місці, – дух у мені сперло* (З давніх споминок моєї молодості); *Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця* (Boa constrictor), атрибутив ***мертвий*** у порівняльній конструкції: *Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору* (Boa constrictor).

Глибину охоплення тіла холодом автор передає квалітативом ***смертельний***: *Я бачила все те, і серце в груді стялося ледом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися* (Петрії і Довбущики); *Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі* (Boa constrictor).

Лексику цього семантичного поля, зокрема ***смерть, труп, трунячий***, І. Франко активно використовує для вираження інтенсивності прояву блідості обличчя: *А моя пані сидить бліда, як труп…* (Для домашнього огнища); *Капітан, уже наполовину вспокоєний, поглядав на жінку. І нараз побачив, що при остатніх словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли…* (Для домашнього огнища); *Попереду всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати* (Петрії і Довбущуки); *Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати* (На роботі).

Проаналізований матеріал засвідчує, що чимало образів для концептуалізації страху, засвідчених у творах І. Франка, належать до лінгвокультурних універсалій і відомі в інших мовах. В. Станкевич-Іванова зауважує, що у вираженні багатьох емоцій різні мови світу використовують однакові фразеологічні образи, що свідчить про їхню взаємну зумовленість, антропологічну сутність, загальнокультурний фонд. Цю думку дослідниця ілюструє чесько-українськими фразеологічними паралелями для вираження емоції страху: *Vlasy vstavají na hlavě – Волосся лізе вгору, Ztrácet řeč – Відняло мову, Bledý jako smrt – Блідий як смерть, Mravenci běhají po zádech – Мурашки бігають по спині, Třást se jako osikový list – Тремтіти як осиковий лист* [16, с. 276–277].

Отже, у творах І. Франка представлено різнорівневу мовну вербалізацію емоції страху, яку в досліджуваних творах об'єктивують прямі номінації, виражені іменниками, що можуть різнитися відтінками значень, а також дієслова, прикметники та прислівники. Крім загальнонародної лексики, автор широко залучає діалектні лексеми.

Експлікація емоції страху відбувається через змалювання емоційних реакцій, які викликають зміни фізіологічного та ментального стану. Сполучуваність лексем на позначення страху з дієсловами *придавив, спутав, стиснув* тощо, порівняння з хворобами, використання асоціативного зв'язку *страх – смерть* відображають деструктивний вплив страху на фізичний і психічний стан людини.

Наші спостереження засвідчують, що в зображенні емоції страху І. Франко неодноразово вдається до опису спроб оволодіння цією емоцією та контролю емоційних реакцій.

В описах емоційного стану персонажів автор відображає спостереження про глибину переживання емоції та інтенсивність емоційних реакцій. Роль мовних маркерів інтенсивності виконують прислівники, форми ступенів порівняння, підсилювальні частки, ад'єктиви-епітети.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у здійсненні порівняльного аналізу номінативних та дескриптивних засобів мовного втілення емоції страху на матеріалі творів українських письменників.

Література

1. Васильев И. А. Место и роль эмоций в психологической системе. Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2008. № 2. С. 113–127.

2. Шаховский В. И. Обоснование лингвистической теории эмоций. Вопросы психолингвистики. 2019. № 1 (39). С. 20–36.

3. Тарасова О. Д. Основные направления исследования эмоций в лингвистике. Вестник МГОУ. 2015. № 3. С. 38–45.

4. Стасюк В. В. Поняття страху та його види: спроба детермінації. Вісник Національного університету оборони України. 2013. № 3 (34). С. 312–315.

5. Кость І. Я. Емоційний стан страху та його вербалізація у прозовому тексті. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2011. Вип. 6. С. 617–626.

6. Коляденко І. Когнітивна метафора як засіб об'єктивації концепту «страх» у творах М. Коцюбинського. Українська мова. 2009. № 3. С. 39–46.

7. Калита О. Мовна експлікація емоційних станів людини у романі Михайла Стельмаха «Хліб і сіль». Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. 2018. Вип. 1 (39). С. 38–41.

8. Попович Т. Дескрипція емоційного концепту FEAR/СТРАХ (на матеріалі сучасного англомовного художнього дискурсу авторів-чоловіків та авторів-жінок). Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики. Чернівці : ЧНУ, 2011. Т. 1. С. 122–131.

9. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англомовної художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Донецьк, 2005. 20 с.

10. Шумейко О. В. Мовна репрезентація концепту «Страх» у художньому дискурсі (на матеріалі сучасної американської англійської мови). Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 16 (227). Ч. ІІ. С. 150–154.

11. Шелудченко С. Б. Реалізація концепту СТРАХ словами категорії стану в англійській мові. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 16 (227). Ч. ІІ. С. 146–149.

12. Зайкина С. В. Страх. Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Москва : Гнозис, 2007. С. 182–197.

13. Словник української мови. В 11 тт. [Електронний ресурс]. URL: http://sum.in.ua/.

14. Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций. Вопросы языкознания. 1993. № 3. С. 27–36.

15. Фразеологічний словник української мови. У 2 кн. В. М. Білоноженко та ін. (уклад.). К. 1999. 984 с.

16. Станкевич-Іванова В. Особливості вираження емоцій страху засобами фразеології чеської мови. Вісник Львів. ун-ту Серія філол. 2009. Вип. 48. С. 275–280.

References

1. Vasilev I. A. Mesto i rol emotsiy v psihologicheskoy sisteme. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14. Psihologiya. 2008. № 2. S. 113–127.

2. Shahovskiy V. I. Obosnovaniye lingvisticheckoy teoriyi emotsiy. Voprosy psiholingvistiki. 2019. № 1 (39). S. 20–36.

3. Tarasova O. D. Osnovnyye napravleniya issledovaniya emotsiy v lingvistike. Vestnik MGOU. 2015. № 3. S. 38–45.

4. Stasjuk V. V. Ponjattja straxu ta joho vydy: sproba determinaciji. Visnyk Nacional′noho universytetu oborony Ukrajiny. 2013. № 3 (34). S. 312–315.

5. Kost′ I. Ja. Emocijnyj stan straxu ta joho verbalizacija u prozovomu teksti. Filolohični studiji. Naukovyj visnyk Kryvoriz′koho deržavnoho pedahohičnoho universytetu. 2011. Vyp. 6. S. 617–626.

6. Koljadenko I. Kohnityvna metafora jak zasib objektyvaciji konceptu «strax» u tvorax M. Kocjubyns′koho. Ukrajins′ka mova. 2009. № 3. S. 39–46.

7. Kalyta O. Movna eksplikacija emocijnyx staniv ljudyny u romani Myxajla Stel′maxa «Xlib i sil′». Naukovyj visnyk Užhorods′koho universytetu. Serija: Filolohija. 2018. Vyp. 1 (39). S. 38–41.

8. Popovyč T. Deskrypcija emocijnoho konceptu FEAR/STRAX (na materiali sučasnoho anhlomovnoho xudožn′oho dyskursu avtoriv-čolovikiv ta avtoriv-žinok). Aktual′ni problemy romano-hermans′koji filolohiji ta prykladnoji linhvistyky. Černivci : ČNU, 2011. T. 1. S. 122–131.

9. Borysov O. O. Movni zasoby vyražennja emocijnoho konceptu strax : linhvokohnityvnyj aspekt (na materiali sučasnoji anhlomovnoji xudožn′oji prozy) : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. filol. nauk : spec. 10.02.04 «Hermans′ki movy». Donec′k, 2005. 20 s.

10. Šumejko O. V. Movna reprezentacija konceptu «Strax» u xudožn′omu dyskursi (na materiali sučasnoji amerykans′koji anhlijs′koji movy). Visnyk LNU imeni Tarasa Ševčenka. 2011. № 16 (227). Č. II. S. 150–154.

11. Šeludčenko S. B. Realizacija konceptu STRAX slovamy katehoriji stanu v anhlijs′kij movi. Visnyk LNU imeni Tarasa Ševčenka. 2011. № 16 (227). Č. II. S. 146–149.

12. Zaykina S. V. Strah. Antologiya kontseptov / pod red. V. I. Karasika, I. A. Sternina. Moskva : Gnozis, 2007. S. 182–197.

13. Slovnyk ukrajinsjkoji movy. V 11 tt. [Elektronnyj resurs]. URL: http://sum.in.ua/.

14. Apresjan V. Ju., Apresjan Ju. D. Metafora v semantycheskom predstavlenyy эmocyj. Voprosы jazыkoznanyja. 1993. № 3. S. 27–36.

15. Frazeologhichnyj slovnyk ukrajinsjkoji movy. U 2 kn. V. M. Bilonozhenko ta in. (uklad.). K. 1999. 984 s.

16. Stankevyč-Ivanova V. Osoblyvosti vyražennja emocij straxu zasobamy frazeolohiji čes′koji movy. Visnyk L′viv. un-tu Serija filol. 2009. Vyp. 48. S. 275–280.

УДК 37.091.33 – 027.22.011.3 – 057.87:81
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-12

КУХАР Н. І., ПРОКОПЧУК Л. В.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА ЗАНЯТТЯХ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

У статті проаналізовано досвід вивчення навчальної дисципліни «Практикум з української мови» здобувачами ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література) на факультеті філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в аспекті формування в них фахових компетентностей.

Визначено напрями засвоєння змістового контенту навчальної дисципліни; запропоновано інноваційні підходи до формування фахових компетенцій майбутнього філолога. Наголошено на значенні самостійної роботи в засвоєнні орфографічних та пунктуаційних норм сучасної української мови.

Ключові слова: освітній процес, фахова компетенція, український правопис, орфографічні норми мови, пунктуаційні норми.

KUKHAR N., PROKOPCHUK L.
Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University of Vinnytsia

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES AT THE LESSONS OF THE EDUCATIONAL DISCIPLINE "WORKSHOP ON THE UKRAINIAN LANGUAGE"

The article analyzes the experience of studying the educational discipline "Workshop on the Ukrainian language" by applicants for a bachelor's degree in specialty 014 Secondary education (Ukrainian language and literature) at the Mykhailo Stelmakh Faculty of Philology and Journalism Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University of Vinnytsia in the aspect of forming their professional competencies. The directions of learning the content of the educational discipline have been determined; innovative methods of forming professional competences of the future philologist have been proposed. Attention is paid to the importance of individual work in learning orthographic and punctuation norms of modern Ukrainian language.

"Workshop on the Ukrainian language" is one of the first linguistic disciplines, which is studied by applicants for the degree of bachelor of philological specialties and the importance of which cannot be reduced, because the successful learning of it provides a reliable basis for learning other disciplines of the linguistic cycle.

The analysis of scientific and methodological literature and the level of professional skills of students at universities shows that the concept of forming spelling and punctuation competences of future Ukrainian language teachers needs to be supplemented. The text in the lessons on "Workshop on the Ukrainian language" is used as didactic material which provides understanding of language units, first of all, lexico-semantic and grammatical levels of the language system, learning the regularities of functioning of different levels of language components, allows to begin forming the system of linguistic concepts in the first-year students.

Keywords: educational process, professional competence, the Ukrainian orthography, spelling norms of language, punctuation norms.

Постановка проблеми. Усебічна підготовка фахівців із філологічних дисциплін передбачає глибоке знання ними мови, а також тих закономірностей і тенденцій, що виявляються в мовленнєвій практиці. «Практикум з української мови» – одна з перших лінгвістичних дисциплін, яку вивчають здобувачі ступеня вищої освіти бакалавра філологічних спеціальностей і значущість якої не можна применшити, оскільки успішне її засвоєння слугує надійним підґрунтям для опанування інших дисциплін лінгвістичного циклу.

«Практикум з української мови» є пропедевтичним курсом, мета якого – поглибити основні теоретичні відомості студентів з усіх розділів мовознавчої науки, набуті ними під час вивчення української мови в школі, усунути прогалини в знаннях чинних норм сучасної української літературної мови, зокрема орфографічних і пунктуаційних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз науково-методичної літератури та рівень фахової підготовки студентів у закладах вищої освіти засвідчує потребу доповнення концепції формування орфографічної й пунктуаційної компетентностей майбутніх учителів української мови. Проаналізувавши особливості опрацювання норм правопису в низці підручників і посібників, констатуємо, що автори навчальної літератури реалізують переважно традиційний підхід до навчання і, відповідно, застосовують систему тренувальних вправ для набуття орфографічних та пунктуаційних умінь. **Метою** нашої статті є визначення й узагальнення на основі аналізу науково-методичної літератури та власного досвіду механізмів формування орфографічної та пунктуаційної компетентностей майбутнього вчителя української мови на заняттях із «Практикуму з української мови».

Виклад основного матеріалу дослідження. В освітній програмі підготовки здобувача ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література) навчальна

дисципліна «Практикум з української мови» входить до циклу основних професійно орієнтованих і передбачає набуття студентами таких *загальних компетентностей*: здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел; використання інформаційних і комунікаційних технологій, зокрема для вирішення стандартних завдань професійної діяльності; *фахових компетентностей:* уміти диференціювати принципи українського правопису і відповідно до них – орфографічні й пунктуаційні правила; застосовувати практично вивчені орфографічні та пунктуаційні норми за аналогією, а також винятки із правил; детально коментувати орфографічні та пунктуаційні правила.

Отож серед завдань вивчення дисципліни «Практикум з української мови» виокремлюємо формування орфографічної та пунктуаційної компетентностей студентів як визначальних для майбутнього вчителя української мови. *Предметом* аналізу закономірно постають графічні засоби сучасної української мови; орфограми та правила їхньої передачі відповідно до фонетичного, морфологічного, традиційного та диференційного принципів українського правопису; пунктограми та правила їхньої передачі відповідно до чинного правопису.

Вивчення «Практикуму з української мови» також забезпечує формування і вдосконалення комунікативної компетенції майбутнього вчителя української мови в процесі дискусій з проблемних питань правопису, фахової комунікації на заняттях, які проводимо у форматі ділової гри чи презентації навчальних проєктів.

З огляду на ухвалення нової редакції «Українського правопису», заплановано виконання таких навчальних проєктів: «До витоків українського правопису»; «Пантелеймон Куліш як автор правописної системи»; «Правопис Івана Огієнка»; «Роль Олекси Синявського в унормуванні української мови»; «Новаторство упорядників Правопису-1928». Такі завдання дали змогу сформувати в першокурсників цілісне уявлення про історію українського правопису, збагнути закономірність навколоправописних дискусій упродовж останніх двох століть і водночас осягнути значущість правопису як «мовної Конституції» для всіх громадян України. До того ж проєктна діяльність забезпечує формування фахових компетенцій, зокрема, здатність планувати свою діяльність, здатність орієнтуватися в динамічному інформаційному просторі; здатність критично оцінювати навчальний контент, синтезувати й аналізувати його; здатність презентувати результати власної діяльності. Професійно значущими виокремлюємо такі визначальні ознаки методу проєктів: проблемність, самостійність, комунікативність, інтегративність, результативність. Цей метод актуалізує певну орфографічну чи пунктуаційну проблему та передбачає її самостійне розв'язання студентами (індивідуально, попарно, по групах). Результати моніторингу якості виконаних проєктів переконують в ефективності розробленого алгоритму виконання проєкту, що складається з таких етапів: окреслення мети; формулювання концепції майбутньої роботи; визначення конкретних завдань; добір та аналіз теоретичних джерел; узагальнення одержаних результатів; обговорення змісту й форми презентації проекту.

Пріоритетними організаційними формами роботи в процесі вивчення «Практикуму з української мови», окрім презентації навчальних проєктів, є практичні заняття, тренінги, ділові ігри, навчальні дискусії, «круглі столи».

У сучасній лінгводидактиці, зокрема в аспекті оволодіння мовними нормами, загальноприйнятими кваліфікують такі методи: усний виклад матеріалу; бесіда; спостереження над різнорівневими мовними одиницями; робота з навчально-довідниковою літературою; метод вправ [4, с.178].

У нашій практиці вивчення навчальної дисципліни «Практикум з української мови» на факультеті філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського основними методами навчання визначено як традиційні, так й інноваційні, з-поміж яких виокремимо: спостереження над різнорівневими мовними одиницями (робота з текстами лінгвокультурологічної тематики), лінгвістичне проєктування, інформаційно-комунікаційні технології (завдання з лексикографії).

Увага до тексту як поліфункційного явища й засобу пізнання мовної системи вмотивована тим, що «… останнім часом з урахуванням функцій феномену мови в методичній науці та практиці відбувається перегляд усталених підходів, принципів і обирається курс на усвідомлення мови як поліфункційного явища, завдяки якому відбувається спілкування, регулюються міжособистісні й соціальні стосунки людей, координується практична діяльність, формується свідомість, самосвідомість і світогляд особистості» [1, с.86].

Текст на заняттях з «Практикуму з української мови» слугує дидактичним матеріалом, що забезпечує пізнання мовних одиниць, передовсім лексико-семантичного й граматичного рівнів мовної системи, засвоєння закономірностей функціонування різнорівневих складників мови, дає змогу розпочати формування системи лінгвістичних понять у студента-першокурсника.

Здобутки вітчизняних дослідників у царині лінгвокультурології (С. Єрмоленко, В. Жайворонка, Л. Мацько, О. Селіванової) уможливлюють використання принципу текстоцентризму у вивченні мовної системи загалом та мовних норм зокрема. Зміст та обсяг роботи з текстами лінгвокультурологічної тематики на заняттях із «Практикуму з української мови» зумовлено їхньою мовнокультурною своєрідністю, зв'язком з етносоціумом, наявністю в них лінгвокультурологічних одиниць як засобів генерування мовно-етнічної картини світу [2, с.7].

Ми впорядкували навчальний контент (25 текстів лінгвокультурологічної тематики) для використання на практичних заняттях у ролі диктантів для вхідного контролю рівня засвоєння орфографічних та пунктуаційних норм, вибіркових, попереджувальних диктантів, диктантів із продовженням, вправ для розв'язання орфографічних та пунктуаційних завдань. До прикладу, пропонуємо один із деформованих текстів, мета якого – з'ясувати рівень сформованості правописних навичок студентів-першокурсників. Такі диктанти зазвичай практикуємо після завершення вивчення певного розділу:

Культуру поведінки культуру спілкуваня людина неотримує в спадок її треба навчитися. Багато засвоюєтся в дома від батьків у дитячому садку у школі. Однак для дорослого життя для спілкуваня у ділових колах у стосунках вищого рівня цього невистачає. Можна йти методом «проб і помилок» тобто спостерігати як люди ставляться до наших вчинків манер мовлення тощо і робити для себе відповідні висновки та вносити корективи в свою поведінку. Це правильно що на помилках треба вчитися до тогож не обовязково на власних. Але неварто припускати помилок вони часто дуже дорого нам коштують а часом залишаються непоправними або чекати що їх припуститься хтось інший аби знати як правильно поводитись і спілкуватися. Для цього є крашчий спосіб скористатися підручниками посібниками довідниками тощо у яких потрібна інформація викладина більшою чи меньшою мірою системно і докладно. Про те не варто обмежуватися лише вивченям посібників. По перше житя дуже різноманітне й мінливе по друге шлях досконалосьті безмежний. Тому кожен хто хоче бути корисним людям і собі бути шанованим у суспільстві, мати як кажуть імідж культурної людини з якою приємно мати справу повинен постійно працювати над собою використовуючи різні джерела інформації зокрема власні спостереженя (за Я. Радевичем-Винницьким).

Необхідність використання на заняттях із «Практикуму з української мови» інформаційно-комунікаційних технологій умотивована потребою формування в студентів першого року навчання навичок самостійного здобуття знань і навігації в складному інформаційному просторі, насамперед зі словниково-довідникових джерел. Динамічний розвиток електронної лексикографії, корпусної лінгвістики, машинного перекладу, на думку дослідників (О. Демська-Кульчицька, Є. Карпіловська, В. Широков), позитивно позначився як на процесах нормалізації мови, так і на вдосконаленні лексикографічної культури її носіїв.

Формування орфографічної та пунктуаційної компетентностей на заняттях із «Практикуму української мови» безпосередньо залежить від набуття студентами вмінь працювати із лексикографічною літературою. Теоретичні аспекти роботи зі словниково-довідниковими джерелами майбутні вчителі української мови розглядають у межах дисциплін «Українська мова (за професійним спрямуванням)» та «Сучасна українська літературна мова (Лексикологія. Лексикографія)». На заняттях із практикуму студенти використовують низку лексикографічних праць, навіть і ті, які лише нещодавно стали доступними широкому колу мовців. Серед них репринтні видання серій «Українська граматична класика» (Норми української літературної мови / О. Синявський. Київ, 2018. 368 с. Репринт з видання 1931 р.) і «Словникова спадщина України» (Словник ділової мови : у 3-х т./ Редактори: акад. С. Єфремов, А. Ніковський. Упорядкував: Б.Грінченко. Київ, 2017. 428 с. Репринт з видання 1927 р.; Словник ділової мови . Термінологія та фразеологія / М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. Київ, 2018. 248 с. Репринт з видання 1930 р.).

А також лексикографічні праці сучасних науковців: Жайворонок В.В. Велика чи мала літера? Словник-довідник. Київ, 2004. 204 с. Лозова Н.Є., В.Б. Фридрак. Дзвона чи дзвону? або -а(-я) чи -у(-ю) в родовому відмінку: Словник-довідник. Київ, 2007. 168 с.

Під час підготовки до практичних занять студенти виконують завдання, використовуючи запропоновані викладачем Інтернет-ресурси: *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: [Електронний ресурс] http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apul/index.html; Культура слова: [Електронний ресурс] http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kuls/index.html; Словники України on-line: [Електронний ресурс] http://lcorp.ulif.org.ua/dictua.*

Для перевірки рівня сформованості фахових компетентностей, зокрема орфографічних та пунктуаційних, пропонуємо студентам тестові завдання після вивчення однієї чи кількох тем. До того ж контроль маємо змогу здійснювати в Центрі моніторингу якості знань, створеному в нашому університеті. Наприклад, після вивчення теми «Подовження і подвоєння літер. Розділові знаки в реченнях з відокремленими означеннями» студенти розв'язують такі завдання (пропонуємо фрагмент комплексу завдань для машинного контролю):

1. *У якому рядку в усіх іменниках в орудному відмінку відбувається подвоєння літер?*

а) тінь, розкіш, грань, кров;

б) паморозь, вірність, велич, віддаль;

в) повість, папороть, свіжість, любов;

г) подорож, галузь, міць, ртуть**;**

д) мазь, сіль, мідь, шерсть.

2. *З'ясуйте, у якому рядку всі слова записано правильно?*

а) перенісся, священник, узбіччя, доччин;

б) здоровений, незліченний, пам'яттю, у статті;

в) статей, ввібрати, шаленний, солов'їний;
г) жовччю, істинний, ссавець, бовваніти;
д) безчестя, примирення, погруддя, узвишя.
3. *З'ясуйте, у якому рядку у всіх словах відбувається подвоєння/подовження літер.*
а) навіжен…ий, у стат…ях, огнен…ий, упевнен…о;
б) вихован…ий, священ…ий, ріл…я, піщан…ий;
в) пташин...ий, незрівня'н...ий, студен…ий, царствен…ий;
г) повін...ю, узбіч...я, невпин…о, туман…ість;
д) страшен…ий, прикордон…ий, обез…броїти, орлин…ий
4. *У якому рядку подвоєння/подовження літер відбувається не у всіх словах?*
а) письмен…ий, неждан…ий, Поволж…я, волос…я;
б) прикордон…ий, розріс…я, від…аність, попід тин…ю;
в) старан…ий, числен…о, спросон...я, блажен…ий;
г) дзвін…иця, Він…ич…ина, Галич…ина, суд…ів;
д) гіл..ястий, клечан..я, роздол…я, колос…я.
5. *У якому рядку допущено помилку на подвоєння/подовження приголосних?*
а) беззахисний, возз'єднання, туманний, буквений;
б) жаданий, пронісся, миттю, умотивованість;
в) Ганна, невблаганний, глиняний, навмання;
г) числений, статтею, беззбройний, розповіддю;
д) підніжжя, олов'яний, однозмінний, першістю.
6. *Виберіть рядок, у якому в усіх словах пишемо –нн-:.*
а) гордіст…ю, Керч…ю, безсмерт…я, буквен…ий;
б) навман…я, нездола'н…ий, с..авці, вощан…ий;
в) нездо'лан…ий, довгождан…ий, спів…ітчизник, закон…ість;
г) спасен…ий, мотуз…я, попідвікон…ю, ріл…ею;
д) Хмельнич…ина, туман…ість, блакит…ю, захоплен…ість.
7. *У якому реченні є однорідні означення (розділові знаки пропущено)?*
а) Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров (Г. Тютюнник);
б) З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист (Г. Тютюнник);
в) Дід Ілько також був сухенький також тоненький, як дубова жердка, на яку одягли полотняну сорочку навипуск та підперезали поясом (Є. Гуцало);
г) Тільки рівненькі посаджені під шпур кленочки, тополі, дубки, ясени до сонця пнуться та напружуються в бруньках (Г. Тютюнник);
д) Крізь прозорі хмарки іноді пробивається рожевий сонячний промінь (О. Копиленко)
8. *Визначте речення з неоднорідними означеннями (розділові знаки пропущено).*
а) Сірі ледве помітні в тумані плавні непримітно шуміли (М. Коцюбинський);
б) На землю спускалася чорна безмісячна ніч (В. Гжицький);
в) Батько сидів з веслом на кормі – веселий і дужий (О. Довженко);
г) Як же вірять в весну ці обмерзлі гілки на деревах (В. Сосюра);
д) Маленька, кругленька, швидка й жвава … між високим зеленим житом, – вона здавалася русалкою (П. Мирний).
9. *У якому реченні відокремлення означення є необов'язковим?*
а) Їхні крони, осяяні низьким місяцем, займаються червоним і тремтять, як полум'я на свічках (Г. Тютюнник);
б) Під ногами в нас та під колесами тачки полускує мерзле, прибите інеєм листя… (Г. Тютюнник);
в) У затінках попід гінкою ліщиною (рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть) прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться, молоденька, ще не жалка, якраз на борщ, сям і там стримлять замшілі пні, що пахнуть, як їх вивернути, старими грибами й трошечки йодом (Г. Тютюнник);
г) Жах, німий, холодний, до світанку гримів прикладами на ганку, стріляв, свистів, палив у прах (А. Малишко)*;*
д) Батько сидів з веслом на кормі – веселий і дужий (О. Довженко).
10. *У якому рядку записано речення з невідокремленим означенням (розділові знаки пропущено)?*
а) Та ось із припсілянських лук прискочив вітерець, приніс насмиканого з копиць духу злежаного сіна, розпанахав тишу і подався шалиною, розбуркуючи сонну птицю (Г. Тютюнник);
б) Навкруги, мов дніпрові круті береги, стіни жител червоні і сірі (П. Воронько);
в) Потім будуть озерця й озерчата порослі лепехою (Г. Тютюнник);
г) Від солдата вниз до води потканої клаптями останніх туманців спадала стежка (Г. Тютюнник);
д) Тиша полягла на весь світ м'яка і тепла (В. Собко).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, рівень фахових компетентностей майбутніх філологів великою мірою залежить від чинників формування мотиваційної сфери навчання, серед яких вагомими постають форми організації роботи в процесі вивчення «Практикуму з української мови» (презентації навчальних проєктів, робота з текстами лінгвокультурологічної тематики, застосування інформаційно-комунікаційних технологій і тестових завдань).

Перспективними вважаємо дослідження шляхів модернізації форм організації освітнього процесу під час «Практикуму з української мови» в умовах дистанційного навчання.

Література

1. Бакум З. Текстоцентризм у сучасній системі принципів навчання української мови / Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Херсон, 2006. Випуск 47. С. 85–91.
2. Беценко Т. П. Аналіз художнього тексту: лінгвокультурологічний підхід. Записки з українського мовознавства. 2017. Вип. 24(1). С. 247–253. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zukm_2017_24%281%29__33.
3. Німчук В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. Київ, 2002. 112 с.
4. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс. Посібник для студентів педагогічних університетів та інститутів за редакцією М.І.Пентилюк. Київ, 2011. 368 с.

References

1. Bakum Z. Tekstotsentryzm u suchasnii systemi pryntsypiv navchannia ukrainskoi movy / Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky. Kherson, 2006. Vypusk 47. S. 85–91.
2. Betsenko T. P. Analiz khudozhnoho tekstu: linhvokulturolohichnyi pidkhid. Zapysky z ukrainskoho movoznavstva. 2017. Vyp. 24(1). S. 247–253. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zukm_2017_24%281%29__33.
3. Nimchuk V. Problemy ukrainskoho pravopysu XX – pochatku XXI st. Kyiv, 2002. 112 s.
4. Praktykum z metodyky navchannia ukrainskoi movy v zahalnoosvitnikh zakladakh: modulnyi kurs. Posibnyk dlia studentiv pedahohichnykh universytetiv ta instytutiv za redaktsiieiu M.I.Pentyliuk. Kyiv, 2011. 368 s.

УДК 811.162.1:272/273]:[808:2-534.6]
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-13

ЛУКІНА Л. Р.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРОПОВІДЬ ЯК ОСНОВНИЙ ЖАНР КРАСНОМОВСТВА В ПОЛЬСЬКОМУ РЕЛІГІЙНОМУ ДИСКУРСІ

У статті описано види, жанрові особливості, зміст та структуру сучасної польської проповіді, здійснено комунікативно-прагматичний аналіз проповідей як мовленнєвого жанру.

Ключові слова: релігійний дискурс, проповідь, гомілетика, сугестивний вплив, лінгвістична прагматика, комунікативна лінгвістика.

LUKINA L.
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

SERMON AS THE MAIN ORATORY GENRE IN POLISH RELIGIOUS DISCOURSE

Determining the specifics of the religious picture of the world and specific characteristics of the main religious concepts in the Polish language, which are already fully and comprehensively studied in linguistics, serve as a basis for the analysis of Polish religious discourse. Religious discourse is based on a set of dogmas and values. In the institutional dimension, it is aimed at the integration of individuals, not only the formal support of belonging to one group and its opposition to foreign groups, but also the education of certain ideas and principles, a special model of behavior approved by the creed. The problem of the art of preaching, its moral content, which has been studied in detail by theologians in the historical context of the development of Christian spirituality, requires philosophical understanding in terms of its communicative impact on a particular listener.

In this regard, it is important to study the essence of the communicative features of the use of the art of preaching by Christian preachers - spiritual leaders, whose main task was the embodiment of Christian moral and ethical values. Religious style as a separate functional variant of the modern Polish language has a specific scope and linguistic features. At the same time, it incorporates the elements of various functional styles, including artistic and journalistic, which is manifested in a large number of figurative expressions, the use in most genres of expressive means to influence the listener during the worship, including the sermons.

The sermon, like any other genre of speech, is characterized by a communicative situation, expression and expressive intonation, volume, concept of the addressee and the addresser. It has a communicative purpose, a double meaning, factors of the communicative past and communicative future, linguistic embodiment. The sermon is characterized by didacticism and wide possibilities of influencing the consciousness of the addressee, promotes the formation of moral concepts.

Key words: religious discourse, sermon, homiletics, suggestive influence, linguistic pragmatics, communicative linguistics.

Комунікація – особливий модус існування живої людської мови з притаманною лише йому категоріальною організацією засобів мовного коду. Найважливішими категоріями комунікації є дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт [1, с. 136].

У різних сферах історично сформованої комунікації виділяють різні види дискурсу, зокрема науковий, політичний, юридичний, педагогічний, рекламний, літературний, релігійний (фідеїстичний). Релігійний (фідеїстичний) дискурс одні науковці подають як тотожний іншим, тоді як деякі вказують на відмінність фідеїстичної комунікації від інших типів спілкування. Сучасний американський соціолог Роберт Белла визначив релігію як особливу систему комунікації – «символічну модель, яка формує людський досвід – як пізнавальний, так і емоційний» у розв'язанні найважливіших проблем буття. Основою релігійної комунікації є передавання (трансляція) життєво важливих для людини і суспільства етичних смислів. Вони сприймаються як заповіді, які Абсолют (Бог) відкрив людям. Боже Одкровення сприймається як дароване священне знання – повне, бездоганне і найголовніше серед усіх знань [1, с. 142-143].

Про зацікавленість науковців проблемами дискурсу свідчить велика кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Ф. Бацевича, О. Бессонової, А. Бєлової, В. Дем'янкова, В. Карасика, Є. Кубрякової, М. Макарова, М. Полюжина, П. Серіо, А. Токарської, Дж. Фіске, Р. Ходжа, Дж. Юла та інших.

Ф. Бацевич дає таке визначення поняттю «дискурс» (франц. discours – мовлення) – тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвістичну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; складний синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежним насамперед від тематики спілкування. Оскільки дискурс визнано найважливішою категорією міжособистісного спілкування, постала проблема базової одиниці комунікації, яка об'єднувала б за певними параметрами різноманітні мовленнєві акти [2, с. 18-19]. Нині на таку роль дедалі активніше претендує мовленнєвий жанр, зокрема жанр проповіді.

Інтерес до феномена проповіді підтверджується численними дослідженнями її мовної, смислової і комунікативної специфіки українських (О. Зелінська, А. Михальська, Ю. Олешко, М. Смирнова, В. Яригіна) та польських (Р. Бізіор, Й. Гавель, Д. Завільська, Д. Здункєвіч-Єдинак, Я. Мьодек, В. Пшичина) науковців.

Метою дослідження є проаналізувати види, жанрові особливості, зміст та структуру сучасної польської проповіді в системі релігійного дискурсу.

Мистецтво проповіді, або гомілетика, має свою давню (з першого століття н. е.) і, безперечно, цікаву історію. Термін «гомілетика» походить від грецького слова «гомілія», що означало бесіду з однією людиною або зібранням слухачів, а надалі отримало значення проповіді, яка вимовляється на релігійному зібранні. Гомілія – найдавніший вид християнської храмової проповіді тих духовних пасторів, які не отримали шкільної освіти, але, глибоко повіривши в істини християнства, викладали їх простою доступною мовою.

Релігійний стиль як окремий функціональний різновид сучасної польської мови має специфічну сферу використання й мовні особливості. Водночас він убирає в себе елементи різних функціональних стилів, зокрема художнього і публіцистичного, що виявляється у великій кількості образних виразів, використанні в більшості жанрів експресивних засобів із метою впливу на слухача під час богослужінь, зокрема при виголошенні проповіді. У «Великому словнику польської мови» (WSJP) знаходимо таке тлумачення поняття «проповідь» (kazanie) – промова на тему, пов'язану з ученням костелу, яку священик виголошує перед парафіянами, як правило, під час меси [12].

М. Смирнова констатує, що традиційна класифікація проповідей пов'язана з ім'ям архієпископа Аверкія (Таушева), який у «Посібнику з гомілетики» за формою виділяє чотири жанри проповіді: 1) гомілія, або пояснювальна бесіда, завданням якої є пояснення Святого Письма; 2) слово, що бере свій зміст з ідеї церковного року; 3) катехізичне повчання, яке викладає елементарні уроки віри, моралі й богослужіння; 4) публіцистична проповідь, яка відповідає на питання сучасності і вихідною точкою якої є новітні погляди, модні віяння і хвороби сьогодення [4, с. 175].

У сучасному релігійному дискурсі виокремлюють три види проповідей: 1) роз'яснювальні (егзегетичні); 2) повчальні або виховні (парентетичні); 3) тематичні (панегіричні). У роз'яснювальних проповідях трактують тексти Священного Письма із застосуванням історико-культурного, контекстуального, лексико-синтаксичного, теологічного й літературного аналізу. Виховна проповідь – це настанова віруючим, вона починається з викладу власних думок проповідника (kaznodzieja) про різні соціально-політичні, богословські або психологічні питання, які потім підтверджуються текстами зі Священного Письма. Тематичні проповіді тлумачать значення якого-небудь свята, об'єкта чи ікони і пов'язані з певною датою. Вони становлять урочистий, хвалебний виступ проповідника на визначену тему [5, с. 48].

Дослідивши структуру проповідей, можемо визначити, що традиційна проповідь композиційно складається зазвичай із шести частин (зачину, вступу, інформативно-оповідної частину, інтерпретувальної частини, висновків, закінчення), які відрізняються одна від одної як у плані змісту, так і в плані вираження. Для вступу характерний традиційний стійкий фразеологізований початок – посвята Богові (*W Imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego*), привітання, побажання, зазначення тематики проповіді. Основна частина проповіді репрезентує поєднання наративно-аналітичного змісту. Для висновків характерні такі мікрожанри: заклик, побажання, обіцянка, молитва і їх різне комбінування. Композиція проповіді будується з урахуванням жанрово-типової авторської інтенції [4, с. 176].

У рамках релігійного дискурсу проповідь виконує кілька функцій: інформативну, метамовну, апелятивну, експресивну, орнаментальну. Домінуючою функцією проповіді як типу публічного виступу є апелятивна функція, суть якої полягає у звертанні проповідника до слухачів із метою формування в них певної позиції і виконання певних дій. У центрі уваги проповіді перебувають моральні проблеми буття, слова застереження і розради. Вплив проповіді ґрунтується на переконанні адресата в правоті слів промовця.

За словами польського дослідника Вєслава Пшичини (Wiesław Przyczyna), проповідь «є по суті, слово Боже і слово про Бога, яке передається через людську мову, яка служить інтерпретатором Божого послання» [10, с. 168].

Рената Бізіор (Renata Bizior) наголошує на тому, що, використовуючи номінальні форми, проповідник характеризує себе місіонером, посланцем Бога, посередником між Богом і парафіянами, який виконує доручене йому завдання: *Zapytacie co to jest missyja? Co do słowa, znaczy: posłannictwo.* ***Missyonarz, posłannik Boży****. Najpierw Bóg przemawiał sam do Adama, do Abrahama, do Mojżesza, jako Pan, jako Ojciec. Później posyłał ludzi ducha Bożego pełnych* [6, с. 11].

Щоб проповідь досягла поставленої мети, проповідник використовує низку комунікативних стратегій. Комунікативна стратегія визначається як надзавдання, яке виходить від адресата, спрямоване на досягнення комунікативної або практичної мети і розраховане на певний ефект, зокрема ефект впливу на слухача.

Аналізуючи мову проповідників, дослідники звернули увагу на кілька важливих питань: фонетичні помилки проповідників, недотримання стилістичних норм (проникнення розмовної мови до мови сфери «sacrum») та використання наукових термінів при виголошенні проповідей. Польська дослідниця Йоанна

Гавель (Joanna Gaweł) констатувала те, що однією з основних проблем із погляду фонетики є недбала вимова гомілістів. Наприклад, досить часто спостерігається явище фонетичного уподібнення, яке полягає у спрощенні в групах приголосних, тобто зредукування одного зі звуків або уподібнення певних приголосних звуків. Ці процеси можна спостерігати в таких словах, як ***krakoski, warszaski, japko*** [7, с. 57].

На думку Яна Мьодека (Jan Miodek), ще одним важливим питанням, на яке варто звернути увагу, аналізуючи мову проповідника, є проблема недотримання стилістичних норм, тобто використання під час виголошення проповіді розмовних (поточних) форм, що не відповідають сфері «sacrum». «Налагоджений контакт з парафіянами є дуже важливим, тому, потрібно подбати про те, щоб про важливі справи розмовляти мовою, доступною кожній людині», у зв'язку з цим проповідники у своїх проповідях часто використовують такі розмовні конструкції:

– *Stańmy się kumplami Pana Jezusa*;

– *Pan Bog ma prawo się na nas wkurzyć*;

– *Kto nie pojmuje znaczenia Eucharystii, ten – jeśli idzie o rozumienie chrześcijaństwa – odpada w przedbiegach;*

– *Jan Chrzciciel trafił w dziesiątkę, tak nazywając Jezusa;*

– *W połowie Adwentu może nas chwycić kolka, jak biegacza w połowie dystansu*;

– *Maryja – to taka stacja przekaźnikowa między nami a Chrystusem*;

– *Jezus – jakby nie było – umarł za nas na krzyżu* [8, с. 264].

Дорота Здункєвіч-Єдинак (Dorota Zdunkiewicz-Jedynak) зауважує, що деякі проповідники вживають у своїх проповідях вирази дуже емоційно та негативно забарвлені, наприклад:

– *Szatan nigdy nie mowi: Bog jest do kitu;*

– *Święty Jozef to facet, ktory dowiedział się, że jego dziewczyna jest w ciąży;*

– *Natan trząsł portkami, że krol go zabije;*

– *Judasz to facet, ktory probował robić politykę* [11, с. 96], тому Ян Мьодек наголошує на тому, що лексика проповідника повинна бути загальновживаною, тобто нейтральною [9, с. 160].

Й. Гавель також зауважила, що проповідники при виголошенні проповідей часто послуговуються науковою термінологією, яка є незрозумілою для вірян. «Спеціалізована наукова мова теології, яка вживається в проповідях, адресована не спеціалістам, а лише звичайним віруючим, тому така мова робить проповіді некомунікативними і незрозумілими та нав'язує релігійному досвіду наукову перспективу, а не перспективу індивідуального розвитку». Прикладами такого стилю спілкування з парафіянами є терміни: *anamneza*, *celebracja*, *contritio*, *doksologia*, *chryzmacja*, *epikletyczny*, *habitualny*, *neofita*, *patrystyczny*, *teologalny* [7, с. 60].

Однією з характерних для проповіді композиційно-мовних форм, яка володіє яскраво вираженою експресивною функцією, є оповідання, що визначає проповідь як жанр буттєвого дискурсу. Композиційно-мовна форма оповідання служить для мотивації адресата, робить текст більш зрозумілим і легким для сприйняття, стимулює виникнення певних образів в уяві адресата, які ведуть до конкретизації абстрактних понять християнського віровчення. Оповідальна аналогія необхідна для більш сильного сугестивного впливу на слухача, оскільки базується на культурно і соціально закріплених значеннєвих зв'язках. Джерелами оповідань є прецедентні тексти: казки, легенди, притчі Ісуса, а також випадки із сучасного життя: «*To był kwiecień. Rok Pański 966. Książę Mieszko I wbił krzyż chrześcijaństwa w nasze ziemie i w nasze polskie serce. Obok krzyża Jezusowego stanęła Maryja. Jezus wtedy patrząc na polską ziemię, którą umiłował, rzekł do Matki: Niewiasto, oto dziecko Twoje! Rzekł do nas: Polsko, oto Matka Twoja! I od tej godziny nasz wziął ją naród do siebie...*» [13].

У дослідженні О. Зелінської окреслено загальні риси, сукупність яких визначає специфіку проповідницького твору:

1. Проповідь – це твір релігійного змісту, виголошений священиком; він існує як в усній, так і писемній формі.
2. Проповідь як акт комунікації передбачає взаємодію між промовцем та адресатами.
3. Ознакою проповіді є персвазійність – переконувальний вплив, спрямований одночасно і на розум, і на почуття, і на волю слухачів та читачів.
4. Відсутність прихованих намірів промовця стосовно адресатів – принципова ознака проповіді, що відрізняє її від інших промов.
5. Завдання проповіді – змінити (або утвердити) шляхом словесного переконання моральні ціннісні орієнтири відповідно до релігійного світогляду. Принциповою ознакою проповіді є і те, що її переконувальний вплив спрямовано не на якусь одноразову акцію, не на окремий учинок, а на поведінку в цілому протягом усього подальшого життя.
6. Необхідність впливу не тільки на інтелект, а й на емоції, волю і почуття зумовлює художність і публіцистичність мови проповіді, внаслідок чого вона стає твором красного письменства. Мовні особливості проповіді, весь комплекс виражальних засобів гомілійного твору зумовлений його завданням і настановою [3, с. 28].

Отже, проповідь, як і будь-який інший мовленнєвий жанр, характеризується комунікативною ситуацією, експресією й експресивною інтонацією, обсягом, концепцією адресата й адресанта. Вона має комунікативну мету, подвійний зміст, чинники комунікативного минулого й комунікативного майбутнього, мовне втілення. Незважаючи на різні види проповідей, усі вони характеризуються канонічністю структури тексту, в основі якої лежить «гомілетична схема», до якої входять вступ, основна частина, моральний додаток і висновок. Для виголошення проповіді священик повинен мати високий рівень комунікативної компетенції. Складання проповіді, як і будь-якої іншої публічної промови, передбачає володіння знаннями та уміннями проповідника у сфері комунікативної лінгвістики, лінгвістичної прагматики, стилістики й риторики, де особливе місце посідає використання експресивних засобів, володіння якими допомагає проповіднику вплинути на свідомість парафіян, переконати їх у правді сказаного.

Перспективою дослідження вбачаємо проведення аналізу мовних засобів переконування та емоційно-експресивного впливу в сучасній польській проповіді.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Академія, 2004. 344 с.
2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ: Академія, 2011. 304 с.
3. Зелінська О. Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія. Київ, 2013. 421 с.
4. Смирнова М.С. Жанр проповіді у церковно-релігійному дискурсі (на матеріалі близько- і далекоспоріднених мов). Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство. 2016. № 6. С. 173–177.
5. Федунова В. А. Проповедь как институциональный и бытийный дискурс. Язык и общество: Материалы международной научной конференции, Москва, 26 окт. 2006 г. Т. 2. Отв. ред. И. Н. Тупицына. Москва: РГСУ, 2006. С. 48–52.
6. Bizior R. Językowe sposoby kształtowania obrazu nadawcy w kazaniach misyjnych Karola Antoniewicza. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Częstochowa, 2010. S. 5–21.
7. Gaweł J. Język współczesnego kaznodziejstwa. Sympozjum. Kraków, 2012. Nr. 2 (23). S. 55–60.
8. Miodek J. Współczesne kaznodziejstwo polskie. Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego. Gdańsk 1999. S. 264–272.
9. Miodek J. Co słyszy językoznawca we współczesnych kazaniach?. Fenomen kazania. Kraków 2012. S. 160–165.
10. Przyczyna W. Słowo Boże i ludzkie w kazaniu. Charakterystyczne cechy kazania jako utworu mówionego. Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej). Kraków, 1994. S. 168–173.
11. Zdunkiewicz-Jedynak D., Jak mowić o Bogu językiem współczesnego świata? O dylematach inkulturacji w języku polskiego Kościoła. Studia Salvatoriana Polonica. Bagno, 2010. T. IV. S. 96–99.
12. Wielki słownik języka polskiego. URL: https://wsjp.pl (дата звернення: 20.02.2021).

Джерела ілюстрованого матеріалу

13. Ks. Wojcech Węgrzyniak. Czy Maryja jest Waszą Królową? URL: https://blog.gosc.pl/ksWojciechWegrzyniak/2016/05/02/czy-maryja-jest-wasza-krolowa (дата звернення: 24.02.2021).

References

1. Batsevyh F.S. Fundamentals of communicative linguistics. Kyiv: Academy, 2004. 344 p.
2. Batsevych F.S. Introduction to linguistic pragmatics. Kyiv: Academy, 2011. 304 p.
3. Zelinska O.Yu. Ukrainian baroque sermon: language world and cultural origins: monograph. Kyiv, 2013. 421 p.
4. Smirnova M.S. Genre of sermons in the church-religious discourse (on the material of near and far languages). Scientific Bulletin of the Ivan Franko State Pedagogical University. A series of philological sciences. Linguistics. 2016. № 6. P. 173–177.
5. Fedunova V.A. Sermon as an institutional and everyday discourse Language and Society: Materials of the International Scientific Conference, Moscow, Oct. 26. 2006. T. 2 / EIC I.N. Tupitsyna. Moscow: RGSU, 2006.
6. Bizior R., Językowe sposoby kształtowania obrazu nadawcy w kazaniach misyjnych Karola Antoniewicza. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Częstochowa 2010. S. 5-21.
7. Gaweł J., Język współczesnego kaznodziejstwa. Sympozjum. Kraków 2012, nr. 2 (23). S. 55-60.
8. Miodek J., Współczesne kaznodziejstwo polskie. Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego. Gdańsk 1999. S. 264-272.
9. Miodek J., Co słyszy językoznawca we współczesnych kazaniach?. Fenomen kazania. Kraków 2012. S. 160-165.
10. Przyczyna W., Słowo Boże i ludzkie w kazaniu. Charakterystyczne cechy kazania jako utworu mówionego. Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej). Kraków 1994. S. 168-173.
11. Zdunkiewicz-Jedynak D., Jak mowić o Bogu językiem współczesnego świata? O dylematach inkulturacji w języku polskiego Kościoła. Studia Salvatoriana Polonica. Bagno 2010. S. 96-99.
12. Wielki słownik języka polskiego - URL: https://wsjp.pl (date of reference: 20.02.2021).

Sources of illustrated material

13. Ks. Wojcech Węgrzyniak Czy Maryja jest Waszą Królową? URL: https://blog.gosc.pl/ksWojciechWegrzyniak/2016/05/02/czy-maryja-jest-wasza-krolowa (date of reference: 24.02.2021).

УДК 821.161.2.09:801.6 І.КАЧУРОВСЬКИЙ(092)
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-14

МАЦЬКО В. П.
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ПОЕТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА ПОВІСТІ «ЗАЛІЗНИЙ КУРКУЛЬ» ІГОРЯ КАЧУРОВСЬКОГО

У статті автор акцентує увагу на висвітленні внутрішнього світу літературного персонажа, психічних процесів, станів, властивостей, перебігу психічної діяльності особистості. постаті наратора, особливостях викладу матеріалу, авторських знахідок (змістовий та формальний рівні), виражально-зображальних засобах, (метафора, антитеза, контрастність, кольористика). З'ясовано домінанти рефлексії персонажа та риси ідіостилю письменника, його майстерність творення художнього світу. Вказано на різновид художньої історії наратора, який ототожнюється з авторською світоглядною позицією.

Ключові слова: поетика, повість, художній прийом, проблематика, психологічні параметри, наратор, метафора, кольористика.

MATSKO V.
Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

POETICS AND PROBLEMS OF IHOR KACHUROVSKYI'S NARRATIVE «ZALIZNYI KURKUL» («IRON RICH PEASANT»)

In the article the author focuses on the coverage of the inner world of the literary character, mental processes, states, properties, the course of psychic activity of the individual, the figure of the narrator, the peculiarities of the presentation of the material, the author's findings (semantic and formal levels), expressive and pictorial means (metaphor, antithesis, contrast, coloristics). The dominants of the character's reflection and the features of the writer's individual style, his mastery in creating the artistic world have been clarified. The kind of artistic history of the narrator is indicated, which is identified with the author's worldview position.

Visual, auditory, tactile images have been revealed. In I. Kachurovskyi'snarrative "ZaliznyiKurkul" ("Iron Rich Peasant")the visual tragic picture causes internal concern, the feeling of danger provoked by terrorist actions of partisans. It is proved that sensation, as a mental manifestation, transforms the energy of external influence into the process of conceptualization, due to which understanding of the new information, giving it emotional coloring take place. It is revealed that one of the elements of the poetic system is a method, in particular rhythmic-melodic, compositional, semantic.These techniques have certain functions; they are grouped into subsystems and represent the logical chain-unity of the whole poetic system of the composition, which is attributed to the components of the poetics of the narrative. The main component, of course, is the languageone, it is skillfully realized through the expressive and pictorial function of artistic language.

Key Words: poetics, narrative, artistic method, problems, psychological parameters, narrator, metaphor, coloristics.

Постановка проблеми. Творчість І. Качуровського дослідники переважно розглядали в контексті неокласицизму, аналізуючи поезію й оминаючи прозу. Про що свідчить лист (14.02.2011) письменника до мене, в якому він зауважив: «Щодо моїх новел, то, скільки можу судити, Ви їх розглядаєте вперше – досі їх, здається, ще ніхто не торкався» [5, с. 70]. Подібна ситуація й із повістю «Залізний куркуль». Причина криється в тому, що повість вийшла в Мюнхені наприкінці 50-х років, її екземпляри в Україні у бібліотечних фондах відсутні, а відтак й не потрапили у поле зору дослідників української літератури. Тому тема, винесена нами у заголовок, є актуальною, розширює горизонти сучасних літературознавчих студій прозової спадщини діаспорного письменника Ігоря Качуровського.

Аналіз останніх джерел. У 90-х роках письменник побував кілька разів в Україні, відвідав рідні і дорогі його серцю місця на Чернігівщині, зустрічався з письменниками. Після такої довгої розлуки з Україною він заприятелював з колегами по перу, на сторінках періодичних видань зарясніли матеріали про невсипущу творчість І. Качуровського. Його поетичну спадщину досліджували М. Ільницький, О. Астаф'єв, Т. Салига, Н. Костенко, М. Слабошпицький, Л. Череватенко, М. Стріха та інші. Працюючи над дисертаційною роботою, О. Бросаліна особисто спілкувалась і консультувалася з письменником, в результаті творчої співпраці вона 2003 року захистила кваліфікаційну роботу на тему «Художньо-естетичні засади неокласицизму і творчість Михайла Ореста та Ігоря Качуровського», є автором статті «Естетичний кодекс Ігоря Качуровського» (2004), а в 2018 році упорядкувала і видрукувала мемуари Качуровського «Спомини і постаті». Прозову спадщину письменника досліджували П. Сорока, Г. Гордасевич, автор цієї статті 2013 року в Хмельницькому надрукував окремою книжкою (її редагував сам письменник) під назвою «Мовний орнамент у ліричній прозі Ігоря Качуровського».

Мета статті – на конкретних прикладах проаналізувати майстерність творення художнього світу і розкриття проблематики в повісті «Залізний куркуль» І. Качуровського.

Виклад основного матеріалу. Творчість І. Качуровського (псевдоніми Ігор Некостецький, Юлій Тирса, Андрій Вересень, Франсуаза д'Ервіль, Хведосій Чичка) – лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка, українського поета, прозаїка, перекладача, теоретика літератури, журналіста, літературознавця,

науковця, педагога – тривалий час обмовчувалась не лише в Україні, а й поза її межами. З 1973 р. професор І.В. Качуровський викладав в Українському вільному університеті (Мюнхен) такі дисципліни, як віршознавство, стилістику, теорію літературних жанрів, історію української літератури 1920-30-х рр., історію середньовічного європейського письменства. В діаспорному середовищі одиниці писали про творчість І. Качуровського, зокрема В. Державин, В. Сварог, Н. Коржавин, М. Неврлий, австралійська журналістка Кароліна Еджертон. Замовчування можна пояснити словами Ігоря Васильовича, який у листі (14.02.2011) до мене, згадуючи Ольгу Мак, писав: «Дуже добре, що Ви приділили належну увагу творчості Ольги Мак. Її фактично (як і мене) не пускали в літературу» [5, с. 67]. Дієслово не пускали слід читати, як обмовчували, не визнавали генії, «метри» від літератури. Проте незалежна Україна високо поцінувала інтелектуальну працю вченого-філолога, письменника, який був нагороджений орденом «За заслуги» 3 ступеня, став лавреатом кількох престижних літературних премій.

Качуровський є автором поетичних збірок, що репрезентують його як послідовника київських неокласиків, а в прозовій спадщині – постає майстрам творення раціональної концепції, традиційного прозописьма (повісті про воєнне лихоліття «Залізний куркуль», «Шлях невідомого», «Дім над кручею»). В повісті «Залізний куркуль» автор розкрив проблематику у двох площинах – національну трагедію українського села в період розкуркулення і голодомору та політичного протистояння двох тоталітарних систем, що не поступалися одна одній під час Другої світової війни, в результаті чого гинули невинні прості люди. Першу проблему автор не описує прямолінійно, а вкладає в уста головного персонажа, розкуркуленого селянина Пантелеймона Шаблія, брат якого був петлюрівським офіцером і якого совєти замучили. Сюжетна колізія, архітектоніка твору не викликають у реципієнта особливої напруги. Дія розвивається стрімко і динамічно. Пантелеймон повернувся з родиною (дружина, донька і син) під час німецької окупації до рідного села і в перший же день, коли до нього зійшлися гості, сказав, як його відправили в Сибір, звідки йому вдалося втекти до Середньої Азії, там виготовив фальшиві документи на чуже ім'я. А коли довідався, що в Україні лютує страшний голод, то вирушив на Донбас, розшукав дружину і дітей (на жаль, донька Катря померла з голоду). Коли Лєна, Шаблієва дочка, сказала, що й мама тоді пухла, то на її слова сусідка, тітка Горпина, відповіла: «І-і, доню, ми всі тоді пухлі ходили. Тільки активісти і не пухли...» [4, с. 8]. Слова простої селянки автор свідомо «вмонтував» у структуру художнього твору з метою протиставлення-контрастності суспільних процесів сталінської епохи.

Підсилюють «добровільність» вступу до колгоспу слова дев'яносточотирирічного діда Охріма: «Мене, було, як тягали колись у сільраду, щоб у колгосп писався, так я – що робити – прикинувся, ніби не дочуваю. Вони мені: «Пишіть, діду, заяву, що вступаєте добровільно до колгоспу». А я їм: «Га?». Остапчук наганом по столу, як зареве: «Пиши, такий-сякий, що йдеш добровільно до колгоспу!». А я йому: «Що? Кажіть го-лос-ні-ше, бо я не дочуваю!». Плюнуть та й проженуть додому. Годів із три мучили. Таки не записався..» [4, с. 11]. У даному разі наратор постає своєрідним трикстером, який здатний глузувати над більшовицькою системою, іронізувати з неї. Авторська версія промови діда Охріма – гра з читачем і водночас розкриття внутрішнього світу персонажа, який матеріалізує резистентну силу. При цьому спостерігається різновид художньої історії наратора, який ототожнюється з авторською світоглядною позицією, адже повістяр був очевидцем більшовицького принципу «добровільного» вступу українських селян до колгоспу.

Воєнні ж події прозаїк започаткував тим, що староста колгоспного двору видав розпорядження перевезти сільську управу (сільську раду), що містилася в Шаблієвій хаті, звільнивши її для законного господаря, котрий повернувся з Донбасу. Гостюючи у Шаблія, дід Охрім, який бачив на своєму віку кілька воєн, дивується, що такої жахливої війни, як ця, ще не було. Він стоїть на сторожі правди, прагне допомогти бодай порадою Шаблієві у його домаганнях побороти партизан, що вбивають тих, хто не подався з ними у ліс. Дід Охрім звертається до молоді: «Оце, діти, да знайшлося більше таких, як Петро Шабліїв, та вас двоє, так мені і вмирати можна було б. Я б уже знав, який кінець буде» [4, с. 67].

За стильовою ознакою повість написана в компліментарній концепції – прочитується поєднання експресіоністично-психологічного малюнка й раціонального нюансування. Саме так, прозовий твір глибоко психологічний, структурований за трьома розділами. Партизанами керує Тамара Яснозорська із Сизрані та політрук Ніколай Мотильков, їм підпомагають ще семеро колишніх сільських активістів, серед яких найпомітнішим є Цвіркун. У його хаті вони зібралися і складають план, як вбити Шаблія. Дізнавшись, що він збирає по селу свої речі, що їх рознесли по своїх домівках активісти під час розкуркулення, партизани спровокували через підставних осіб, щоб Пантелеймон забрав шафу у Гапки, яка живе під лісом, інакше жінка збирається порубати річ, спалити. Шаблій із сином Петром пішли за шафою. Біля хати чатувала партизанська засідка. Шаблій проявив кмітливість, був обережним. Роззброїв злочинців, а Мотилькова захопив у полон. Колізії та перипетії вплетені в історичний контекст. Навіть інтимні стосунки відбуваються на тлі воєнних подій (любовні ігрища Мотри Цвіркун з російським політруком). Однак на першому місці не любовна фабула, вона епізодична, а першість автором надається обставинам, явищам, подіям на селі, що їх супроводжують герої в роки Другої світової війни, – саме вони є основними в рецепції твору.

У Цвіркуна ніяк не заспокояться. Довідавшись, що вчителька Людмила Іванівна Сурмачевська належить до таємної структури ОУН, відвідує Київ, привозить летучки, згуртовує довкола себе патріотичну молодь, партизани пристали на пропозицію Грицька Щуки і вирішили її фізично знищити. Психологічна напруга передана символами сива заволока, ніч, темрява, тінь. Василь, побачивши мертву вчительку, «стоїть біля дверей, як стовп. Білий-білий, як крейда, і очі так само скляні, як у неї». На слова Василя, мовляв, її Грицько убив, Петро Шаблій відповів: «Ой, ні. Зроду-віку не було в нас такого, щоб хлопці горло дівчатам з ревнощів перерізували. Це мабуть... це коли б не Тамара Яснозорська з своїми хлопцями повернулась» [4, с. 67].

Зорова трагічна картина викликає внутрішнє занепокоєння, відчуття небезпеки, спровокованої терористичними діями партизан. Відтак відчуття, як психічний прояв, перетворює енергію зовнішнього впливу в процес концептуалізації, завдяки чому відбувається осмислення нової інформації, надання їй емоційного забарвлення. За визначенням лінгвіста М. Болдирева, «концептуалізація – процес утворення та формування концепту в свідомості, осмислення нової інформації, що призводить до створення нових концептів» [1, с. 18–36]

Урізноманітнюючи й активізуючи художніми засобами внутрішній світ персонажів, прозаїк підсилює структуру твору контрастністю предметного ряду, зоровими і нюховими образами. Візуальний предметний ряд увиразнює художня мова. Так, для опису негативних персонажів, що ними є партизани Яснозорської, письменник зображує ситуацію пиятики пізньої ночі в оселі Цвіркуна: «В хаті каганець нерівним світлом освітлює стіл з порожніми пляшками і недоїденою закускою. Смердить поганою махоркою і бридким самогоном... На лаві дві шапки, кожух і автомат, біля печі – гвинтівка» [4, с. 14]. У такий спосіб автор розкриває справжнє обличчя тих, хто не так бореться з фашистами, як із «класовими ворогами», що ними є громадяни СРСР, які не пристали на пропозицію партизан і не поповнили їхні лави. Тамара Яснозорська бореться з інакодумцями за принципом суворої революційної законності. Щоденна пиятика затуманює їм розум, а їхні некеровані дії призводять до гибелі мирних жителів.

Мовну картину світу трагічної доби увиразнює предметний ряд, залучений у художній текст із реальної дійсності. Антитезний світ партизанам автор передає обстановкою кімнати шкільної вчительки Людмили Іванівни Сурмачевської: «На стінах – портрети Шевченка і Франка під рушниками, на столі – тризуб у рамці, обабіч – книги, над ліжком – гітара" [4, с. 50]. Предмети втілюють художній образ безпосередньо і символічно, вони є мистецьким образом моделювання картини об’єктивного світу.

Головний герой повісті Шаблій постає в осерді антагоністичного світу, протиборства двох політичних систем, соціальної нерівності. Нерівний змаг – порушення природного дисбалансу, гармонії людського співжиття. Потрясіння воєнної пори впливають на внутрішній світ персонажа, який власне «Я» скеровує в бік перемоги над злом. Якщо ж підходити до образу «залізного куркуля» з точки зору наратології (в центрі – модель нарації й особа-образ наратора), то неважко буде прочитати феномен письменницької симпатії: центрального героя наділено рисами відваги, честі і гідності, що пропорційно залежать від розуміння ним обставин, ситуацій, в які потрапив і з яких намагається вийти переможцем. Дослідник наратології М.Ткачук зауважує, що «структура…образу знаходиться в прямій залежності від того, як він розуміє світ, яка, на його погляд, роль окремої особи в житті суспільства» [6, с. 4].

І колористика інтенсифікує образне значення внутрішньо-системного змісту прозового тексту, кольороназви варіюються в залежності від психіки людини, темпераменту. Кольорова гама постає в уяві читача як образне видиво, миттєве сприйняття й водночас характеризує індивідуальний стиль прозаїка, що визначає спосіб бачення світу. На тлі змальованих трагічних картин життя українського села на Чернігівщині воєнної пори кольористика виступає метафоричним видивом у світі абсурду, несвободи, збуджує в уяві парадоксальні асоціації, з одного боку, й виступає маркером декодування образу ліричних героїв, їхнього екзистенційного єства – з другого. Зорові предмети увиразнюють значення образів-символів, наприклад, сірий колір (образ туману, сіро блимає каганець) вказує на марність поривань головних героїв, пророкує невдачу в майбутньому. Художній світ повісті І. Качуровського позначений й іншою кольоровою атмосферою, як от: небо олов'яно-синє, очі почервонілі (с.5), жовтаве світло (с. 14), сонячна позолота (с. 57) тощо. Семантика кольору в художньому творі вживається автором не лише для позначення абстрактних понять, предметів, а й для точнішої передачі внутрішнього стану персонажів, естетизації зображуваного, поляризації зовнішнього та внутрішнього світу.

Повість «Залізний куркуль» сповнена метафоричністю. Художня метафора є методом мислення про світ, способом його осмислення, уможливлює глибше зрозуміти контекст асоціативної форми, смислового змісту: прокрадаються вечірні сутінки, тихо суне вечірній присмерк (с. 44), йде широка смуга веселого світла (с. 50), сходить пізній надщерблений місяць (с. 55), сонячна позолота стікає (с. 57), заплакані вікна (с. 68), встає заграва (с. 76), гримнув самотній постріл (с. 76), дзвін ударив на сполох (с. 77), танцює заграва (с. 80). Отже, метафора увиразнює скорочене (згорнуте), приховане порівняння, в результаті якого відбувається зіставлення двох предметів. На думку Р. Інгардена, «метафора існує в очікуванні з тим, щоб через сприйняття постати живим досвідом для реципієнта» [8, с. 353].

Іншими словами, метафора – це складне художнє і мовностилістичне явище, що народжується в силу інтенційного мислення письменника і є засобом творення естетичної дійсності, художнього образу,

розширює інтерпретаційний потенціал твору, а для читача метафора слугує мовною грою, інтелектуальним напруженням декодування й осмислення тексту. С. Гусєв також схильний до означеного визначення. Дослідник стисло аргументує: «Метафора є тим засобом, який дає змогу пов'язати між собою різні способи й описи світу» [2, с. 50]. Додамо, що полегшує розкодувати метафоричне значення слова асоціативний ряд, асоціативна форма, яка дає підказку щодо утворення й належного потрактування смислового змісту.

Третій розділ повісті автором змодельовано у сконденсованій формі викладу матеріалу. Йдеться про те, що Шаблій поїхав у справах до міста, а в цей час фашисти оточили село і спалили. Старших людей зігнали до церкви, а дітей – до школи. Будівлі згоріли, люди загинули в полум'ї. Перед тим перекладач переказував слова німецького офіцера: «Ваше село є притулком совєтських партизанів. Тому німецьке командування, дбаючи про безпеку для своїх солдатів і для комунікації армії, вирішило ваше село спалити» [4, с. 79]. Фінал невтішний, передається крізь глибоко психологічну картину. Повернувшись на згарище і не знайшовши навіть тіла рідних, Пантелеймон Шаблій розмовляє сам із собою: «Нема вже Дем'яна. Нікого нема. Тільки я один блукаю по згарищах та з мерцями балакаю»; «Це мені вже вдруге. То почулося, що Лєна кличе. А це Петра побачив»; «Мабуть, скоро на тім світі побачу: і тебе, Петре, і тебе, Лєно, і тебе, Параско»; «А мені вже... (стріляє собі в груди, поволі хилиться, вимовляє в останній напрузі)... а мені вже... кінець...» [4, с. 83]. Всезнавчий автор ніби підслухав мову Шаблія, насправді ж монолог головного героя – це авторська версія, художній прийом, підкріплений екстравертними засобами психологізації – думки та емоції, зміни в настрої персонажа, динаміка внутрішніх змін почуття, психологічний портрет.

Агонію психіки героя І. Качуровський передає безпосередніми незакінченими риторичними реченнями, фразами, без виразного логічного зв'язку: «Чия воно хата?..; отам од школи трохи хундаменту лишилось... Петре? Це ти? Петре!; ...Шось ніби в кишені муляє...» [4, с. 82]. Повість письменник завершує в екстравертній формі, коли персонаж неспроможний пояснити ситуації і в стані глибокого психічного збудження покінчує життя самогубством. Для нього нищення родини, спалення села стало тим крайнім бар'єром, за яким немає сенсу для самореалізації особистості. За авторським версіюванням, в його героя відбувся процес психічної інфляції, яку К.Г. Юнг назвав «атакою Персони» – неготовність особистості до інших перемін і призводить до такого явища, як «глуха шизофренія» [3, с. 119]. Шаблій опиняється в ситуації відсторонення, відчуження і врешті-решт гине.

У духовно-практичній діяльності І. Качуровський намагався реалізувати різні форми моделювання прозописьма. Він надав можливості наратору «вибудувати» минуле, сучасне з проекцією на майбутнє з тим, щоб спонукати читача до активної дії та змусити самостійно домислити слова діда Охріма, котрий дуже хотів знати, який то буде кінець кровопролитній війні. Американський психолог Роберт Гамфрі висловив таку квінтесенцію: «Техніка, що вживається в художній літературі для показу психічного вмісту і процесів психіки персонажа, частково або цілковито невисловлюваних (невимовлених), оскільки саме ці процеси існують на різних рівнях свідомого контролю, перш ніж оформляться в обмірковане мовлення (speech)» [7, с. 12]. Домисел (здогад, припущення) є засобом, що увиразнює головну (вічну) проблему війни і миру. Письменник свідомо не розширив читацькі горизонти пізнання істини, та й смерть усіх персонажів його повісті залишила чимало лакун, які, йшлося авторові, їх заповнить і допише в майбутньому історія.

Висновки. Здійснивши аналіз поетики й проблематики повісті «Залізний куркуль», доведено, що І. Качуровський зарекомендував себе *майстром* експресіоністської повісті. Усі художні засоби підпорядковані критеріям, які ставляться до ознак експресіонізму: непомірно перебільшене суб'єктивне зображення світобачення через гіпертрофоване авторське «Я», опис переживань та емоцій персонажів, загострена реакція на дегуманізацію суспільства в період воєнного конфлікту, знеособлення людини, спровоковане катаклізмами світового масштабу першої половини ХХ століття. Автор вдається до художніх прийомів створення словесних малюнків засобами тропеїзації – широко використовує метафори, епітети, порівняння, гіперболи, підсилює структуру твору контрастністю предметного ряду, зоровими, сонорними, нюховими образами.

Художній світ повісті – це складова поетики. Одним із елементів поетологічної системи є прийом, зокрема ритмомелодійний, композиційний, змістовий. Означені прийоми мають певні функції, вони групуються в підсистеми й репрезентують логічний ланцюг-єдність цілісної поетологічної системи твору, яку йменуємо компонентами поетики повісті. Основним компонентом, безперечно, є мовний, він майстерно реалізується завдяки виражально-зображальній функції художньої мови. Сюжетний – в причинно-наслідкових зв'язках дій і подій, а композиційний прийом згенерований у вдалому розташуванні матеріалу, архітектоніці прозотексту. З'ясовано, що до операційних категорій характеристики художнього світу належать хронотоп (час і простір), озвучення, візуальність, предметність, кольористика. Таким чином, дослідження переконує, що усі поетологічні компоненти повісті «Залізний куркуль» І. Качуровського взаємозалежні, вони становлять цілісність художнього світу як естетичного об'єкта.

Література

1. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. № 1 С. 18–36.

2. Гусев С. С. Наука и метафора. Ленинград : Издательство ЛГУ, 1984. 152 с.

3. Донченко О.А. Архетиповий менеджмент. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 264 с.
4. Качуровський І.Залізний куркуль. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. 84 с.
5. Мацько В. Епістолярний материк. Т.1. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2018. 448 с.
6. Ткачук М.П. Наративні моделі українського письменства [Текст] : наукове видання. Тернопіль : ТНПУ : Медобори, 2007. 464 с.
7. Humphrey R. Stream of Consciousness in the Modern Novel. Berkley : University of California Press, 1955. 127 p.
8. Ingarden Roman. O poznawaniu dziela literackiego. / Z jezyka niem. Przel. D.Gierulanka . Warszawa, 1976. 466 s.

References

1. Boldyrev N. N. Konceptual`noe prostranstvo kogny`ty`vnoj ly`ngvy`sty`ky`. Voprosy kogny`ty`vnoj ly`ngvy`sty`ky`. 2004. № 1 S. 18–36.
2. Gusev S. S. Nauka y` metafora. Leny`ngrad: Y`zdatel`stvo LGU, 1984. 152 s.
3. Donchenko O.A. Arxety`povy`j menedzhment. Kirovograd: Imeks-LTD, 2012. 264 s.
4. Kachurovs`ky`j I.Zalizny`j kurkul`. Myunxen: Dniprova xvy`lya, 1959. 84 s.
5. Macz`ko V. Epistolyarny`j matery`k. T.1. Xmel`ny`cz`ky`j: FOP Cyupak A.A., 2018. 448 s.
6. Tkachuk M.P. Naraty`vni modeli ukrayins`kogo py`s`menstva [Tekst] : naukove vy`dannya. Ternopil` : TNPU : Medobory`, 2007. 464 s.
7. Humphrey R. Stream of Consciousness in the Modern Novel. Berkley: University of California Press, 1955. 127 p.
8. Ingarden Roman. O poznawaniu dziela literackiego. / Z jezyka niem. Przel. D.Gierulanka . Warszawa, 1976. 466 s.

Надійшла / Paper received: 26.03.2021 Надрукована / Paper Printed : 24.04.2021

УДК: 821.161.2-311.6.09 Д.ГУМЕННА «ЗОЛОТИЙ ПЛУГ»
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-15

НІКІТОВА І. І.
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ «ВІДРОДЖЕННЯ» ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОМАНІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ «ЗОЛОТИЙ ПЛУГ»

У статті розглянуто проблему історичних процесів в Україні, систематизацію наукових підходів до пізнання історії України. З'ясовано, що в романі «Золотий плуг» Докії Гуменної розкрито визначальні параметри зображення людини і світу. В статті також стисло висвітлено рецепцію історичної романістики в сучасній науці про літературу. Аналізований роман створено у двоплощинності – раціональної філософії та історіософії, коли авторка вустами персонажів іноді розмірковує про історичні процеси та укоріненість людини в трансцендентну основу сакрального світу. Доведено, що письменниця художніми засобами відтворила історичні події минувшини з проекцією на сучасність, порушивши актуальні проблем національного внутрішнього світу головних героїв. Обравши за основу історичне тло, прозаїк у такий спосіб відкрила перспективу для самопізнання національного духу. Літературна праця Докії Гуменної, її історична проза з українською тематикою гідно вписана у світові культурно-історичні процеси.

Ключові слова: роман, історичні процеси, ідея, проблема, тема, історична пам'ять, історіософія, літературний персонаж.

NIKITOVA I.
Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

ARTISTIC MODEL OF "REVIVAL" OF HISTORICAL MEMORY IN THE NOVEL OF DOKIIA HUMENNNA "THE GOLDEN PLOW"

The article considers the problem of historical processes in Ukraine, systematization of scientific approaches to knowledge of the history of Ukraine. It has been found out that in the novel "The Golden Plow" by Dokiia Humenna the defining parameters of the image of a person and the world are revealed. The article also briefly covers the reception of historical novels in the modern science of literature. The analyzed novel is created in two planes - rational philosophy and historiosophy, when the author through the mouths of the characters sometimes reflects on historical processes and the rootedness of a person in the transcendent basis of the sacred world. It is proved that the writer by artistic means recreated the historical events of the past with a projection on the present, raising current issues of the national inner world of the main characters. Having chosen the historical background as a basis, the prose writer thus opened a perspective for self-knowledge of the national spirit. Dokiia Humenna's literary work, her historical prose with Ukrainian themes is well inscribed in the world cultural and historical processes.

D. Humenna's historiosophical novel "The Golden Plow" violates the idea of leveling the creative personality in a totalitarian one-party state. It has been revealed that young researchers of the past Haina and Mykola are under the influence of the energy of searching for Slavic roots. The artistic model of the "revival" of historical memory is reproduced by the author in the image of the searcher Mykola Madii. Having read in Herodotus's "History" the name of Prince Madius, the scientist decided to deepen and improve his knowledge of the Scythian state, which, according to Herodotus, stretched from the Danube to the Don and the same distance from the Black Sea coast to the north. The main idea of the work is embedded in the actions and thoughts of the characters - to love their homeland, to hold fast to the mother country, their family and people. D. Humenna's individual comprehends the process of self-realization of a new generation of intellectuals. The researchers, despite the official prohibition on choosing the topic of their dissertation on Ukraine's past, still remain true to their idea, and have become even stronger on the basis of national identity. The central characters in their soul prefer to live in the ideal independent Ukraine, where creativity will grow into joy, where the man of labor, the state and the Universe will form a solid foundation on which will stand a monument to the creator of Good and Justice on earth.

Key Words: novel, historical processes, idea, problem, theme, historical memory, historiosophy, literary character.

Постановка проблеми. Наприкінці XX – початку XXI століття в Україні сформувалась нова генерація дослідників-літературознавців, які за основу студій брали художні та документальні твори діаспорних письменників. Цьому посприяли процеси демократизації суспільства після проголошення незалежності нашої держави. Зрозуміло, що за часів домінування в СРСР естетики соціалістичного реалізму, українська література в діаспорі та її автори були під суворою забороною. Тому повернення в науковий обіг заборонених й призабутих імен можна назвати духовним відродженням, національним пробудженням, адже раніше художні тексти перебували під знаком табу. Відтак актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю визначення місця творчості Докії Гуменної у спектрі художніх тенденцій другої половини XX століття, що живилась атмосферою свободи в полікультурному середовищі вільного світу.

Аналіз останніх джерел. Після тривалого замовчування письменниці її ім'я для читачів України в 1990 році першим відкрив професор Анатолій Погрібний, який тоді побував у Нью-Йорку, відвідав квартиру Докії Гуменної і був вражений великим творчим набутком нашої землячки. Згодом письменниця на адресу науковця надіслала кілька посилок своїх творів, вони посприяли автору написати розлогу розвідку «Повернення Докії Гуменної», що була надрукована 1994 року в хрестоматії «Українське слово» [6]. Слідом за таким поверненням з'явилися літературознавчі дослідження П. Сороки, Т. Лопушан, В. Мельника, М. Мушинки, В. Мацька, Т. Николюк, О. Коломієць. Естетичні символи у творах Д. Гуменної стали

предметом дисертаційного дослідження О. Філіпенко [7], Т. Швець проаналізувала й систематизувала функціональність щоденника письменниці під оглядом творчо-психологічного феномену, виявлення через текст основної світоглядної позиції Докії Гуменної, аналітичного осмислення типологічної та жанрової своєрідності нефікційної прози [8].

Мета статті – відстежити в образі центрального персонажа Миколи Мадія художні концепти «відродження» історичної пам'яті, розкрити майстерність творення Докією Гуменною в романі «Золотий плуг» художнього світу прадавньої України.

Виклад основного матеріалу. Композиція роману написана вправною жіночою рукою з доцільним поєднанням в прозотексті важливих компонентів, обрамлених цілісністю естетично-художнього полотна, яке репрезентовано відповідно до задуму авторки, її світоглядної позиції, жанрового канону і, найголовніше, з неодмінною орієнтацією прозового твору на реципієнта. В експозиції йдеться про студента-історика останнього курсу Київського університету Миколу Мадія, який закінчує навчання й захоплюється археологією. Однак авторка відкриває секрет, розкодовуючи походження прізвища студента, адже «Мадій, скитський ватаг, що завоював Ніневію 614 року до нашої ери… Вже сама пікантність такого співставлення приваблює» [1, с. 9]. Гортаючи сторінки Геродотової «Історії» й прочитавши там своє прізвище, «предок»-Мадій не на жарт зацікавив Миколу. І постали в його уяві «образи України двох з половиною тисяч років тому, якісь дивні звичаї людей, що могли бути й нашими предками, що справді жили на цій самій землі, їли з неї хліб і пили з її рік воду» [1, с. 9]. Отакою має бути його дипломна робота.

Прозаїк в художню структуру тексту «вмонтовує» міфологічні образи, символічні сегменти (бик-сонце, арії, бог Ай, Ярило), фольклор – прислів'я та приказки, наукові концепції про походження слов'ян, культуру праукраїнців, – що наближає читача до правдивого відтворення образу давньої України, колориту дохристиянської доби. Головні герої роману Микола Мадій і Гаїна Сай – дослідники-романтики. В образі студентки прочитується автобіографічність, психосвіт авторки, особливо у тих позиціях, коли детально описує персонажів із всеосяжним кругозором, які заглиблені в історичну проблематику. Гаїна Сай «кінчала в одному році з ним літературний факультет, але якщо Василь (однокурсник. – *І.Н.*) тепер завідує школою на Львівській (у Києві), то що нині робить вона?.. Ну, ще пам'ятає, що вона щось там надрукувала, щось із нею трапилось – неприємна історія... Чи то куркулька, чи то репресовані родичі...» [1, с. 24-25]. Автобіографічно-публіцистичні елементи прозоро постають на інших сторінках роману в діалогах, ліричних відступах. Історичні фрагменти буття етносу переливаються, мов у калейдоскопі. Авторка відсилає читача то до епохи Трипільської культури, то до Середньовіччя, то до наших днів. Останні увиразнюються у роздумах персонажа про сенс буття у світі абсурду, в якому Гаїна намагається «пройти непоміченою в світі з душею повного сяйва» [1, с. 46].

В уста персонажів авторка вкладає роздуми про дихотомію добро/зло: «Осілі аріяни, парфяни, мідяни – добро. Кочові степовики – зло. В цій доктрині перського філософа й пророка Заратустри знайшло своє завершення почуття родовитого перса Дарія, коли він вважав своїм святим ділом поборювати отой ворожий кочовий степ, що не давав спокійно дихнути. Як же ж! Увесь цивілізований світ лежить біля ніг перської імперії…» [1, с. 94]. Художню модель як постав світ Гуменна передає крізь ірраціональні концепти: «Тут у нас на Україні зродився й настоявся в довгі часи палеоліту міт цей, аж набрав рисункової форми…Це – філософія про те, як постав світ» (с. 150). Аріядна, уявно зазирнувши крізь товщу століть, подає власну теорію: «Мустьєрець, що жив біля дніпрових порогів зо дві сотні тисяч років тому. Світ – це велика мати, – так собі думав цей мустьєрець. А мати має в собі постійне й невичерпне джерело життя. З неї все виходить і в неї все вертається назад. І земля – мати. А печера – її лоно, повне вічного незнищенного запасу всього» [1, с. 151]. Часопросторовий вимір як художній хронотоп В. Мацько демонструє в аспекті історичної тріади вчора – сьогодні – завтра крізь естетико-ціннісні параметри, адже «головна героїня твору Гаїна Сай розмірковує не лише про реальну дійсність, а й людську духовність, про героїв-праукраїнців, які саможертовно прагнули перебудувати світ, зробити його хоча б на крихітку добрішим. Співставляючи «вчора»-«сьогодні», через просторові й часові виміри вона перекидає місток у «завтра» з вірою, що добро неодмінно переможе зло», – резюмує науковець [3, с. 136-137].

У сюжетній лінії авторка розкриває несміливі почуття молодих дослідників. Микола Гаїні подобається, але вона не насмілюється про таке відверто сказати молодому історикові, з думкою, що хлопець сам здогадається. До речі, Д. Гуменна була кумою літературознавця Г.Костюка, тримала до Христа сина Теодора. Незважаючи на приятелювання, науковець хоч і стримано, але зауважив, що тему прозаїк порушила не нову, вона вічна, хоча з «оригінальною композицію», де увиразнена «історія життя, діяльности і нездійсненого кохання двох молодих людей: початкуючої письменниці Гаїни Сай та студента-історика, а пізніше молодого науковця Миколи Мадія» [2, с. 68]. Тут можна не погодитись з Костюком щодо композиції і теми, бо все залежало від задуму. Авторка залишила інтригу, гру з читачем. У фіналі все ж таки Микола Мадій заговорив з Гаїною, вони зустрілись в бібліотеці. Він нерішуче підійшов до вікна, де сиділа дівчина. Тінь впала на книжку: «Гаїна підвела голову, глянула тямущо-невидющо на заваду, потім обілляла Миколу потоками ясного погляду й поклала олівця. А що Микола ще й досі мовчав, то вона підбадьорливо запитала: – Ви до мене? Я Вас слухаю...» [1, с. 288]. Так, фінал кохання залишився відкритим. Але те, що

вони зустрілись і розговорились, то вже справа читача – домислити про взаємні почуття і подальшу долю молодих дослідників історії України.

У романі йдуть в парі дві тематичні лінії – людські почуття любові (не кохання) та занурення в дослідження праісторії України. Основоположною, звичайно, залишається історична тематика. Її письменниця повністю розкрила в образі Миколи Мадія, який заінтриговує читача своєю наполегливою думкою дослідження історичних джерел про давню Україну. Белетристична форма нарації сприяє авторці успішно реалізувати творчий задум. Нез'ясованим залишилося платонічне кохання і спроба до нього підійти впритул – це лише мотив для зближення однодумців, їхнього зацікавлення історіософською ідеєю в умовах бездержавності, тоталітарного суспільства. До здійснення пізнання історії України кожен з персонажів йде своїм шляхом. Образ Гаїни Сай чітко окреслив Г. Костюк, який хотів у ній бачити рішучу, незакомплексовану особистість, а вийшло навпаки: «Щось ніби плянує, ніби читає, ніби пише, але якихось відчутних наслідків не видно. Вона постійно скандує, що не може писати на замовлення, ідеологічно витримано. Але якщо вона справді талановита, якщо її мучить якась, хай тричі ідеологічно не витримана, але велика ідея, то вона мусіла б її відтворити [...] для себе, для свого сумління» [2, с. 69]. Однак рішучість її проявляється мовчки. Образ мовчання – проблема екзистенційна. Вільне утримування від комунікативної дії, від висловлювання характеризує індивіда, що свмотужки пізнає світ, вказує на внутрішнє переживання, самотність і відчуженість. Дослідник В. Малахов резюмує, що «мовчання є відсутністю або незадіяністю настанови на словесне, знакове, екзистенційне вираження та є духовною зосередженістю. О. Сливинський до характеристик мовчання зараховує комунікативність, антропологічність і семантичність, виділяючи еліптичне мовчання (нереалізація очікуваного) і мовчання мовленнєвого трансцендування (відкритість висловлювання до невимовного смислу) та три види замовчування — інтенційне (певного смислу), неінтенційне (невимовного) і репресивне» [5]. Гаїнине мовчання швидше всього належить до неінтенційного (невимовного) виду замовчування.

Микола Мадій – максималіст, оптиміст, він задумане намагається довести до логічного кінця. Завершує дипломну роботу про історію прадавніх епох, саме над прочитанням «Історії» Геродота натрапив на свого однофамільця, ватажка войовничих скитських орд князя Мадія, завойовника Мідії. Вражений від прочитаного, поставив перед собою серйозне завдання написати дисертацію на тему історії причорноморських скитів. Працюючи в науковій бібліотеці, креативно мислячий дослідник засиджується над книгами, скрупульозно збирає й опрацьовує наукову літературу. Про пізнання людиною світу, пошуку сенсу в житті німецький філософ К.Ясперс резюмував: «Життя людини як такої в світі визначається її зв'язком зі спогадами про минуле і з передбаченням майбутнього. Вона стає сама собою завдяки традиціям, що дають їй змогу заглянути в темні глибини свого походження, і жити, відчуваючи відповідальність за майбутнє своє і своїх близьких; занурена на довгий час в субстанцію своєї історичності, вона справді присутня у світі, що створений нею із отриманої спадщини» [9, с. 323].

Устами персонажа Д. Гуменна веде читача історичними сторінками Скитії (Скіфії), Трипілля. Глибокі іторіософські роздуми Мадія, його гіпотези, припущення, коментарі порушують проблеми буття праслов'ян. Розповідь молодого дослідника про віднайдені скарби на Причорномор'ї підводять читача про нелегку долю пращурів, складну історію Скитії. Нарація зростала по висхідній: зі збільшенням матеріалів і накопиченнням інформації, набувала наукової форми й розповідь Миколи Мадія, цікава, з критичними коментарями щодо порушеної теми: «Вразила Миколу строкатість Скитії, а водночас і щось спільне – могили на всім просторі від Карпат до Кавказу. Вразило й трохи з пантелику збило те, що лісостеп був відгороджений від степу цілою системою укріплених городів. То що ж це, – Мадій, той, що воював у Ніневії, що збудував собі столицю Саккиз в Урарту, – не його предок? Він же таки, Микола Мадій, слов'янин, а слов'янство так начебто витворилось отам, у лісостепу, відгородженому від степу, та в лісах ...» [1, с. 193].

Українська діаспорна проза на історичну тематику приваблювала не лише Д. Гуменну, а й М. Лазорського, С. Любомирського, В. Бендера, С. Риндика, Ольгу Мак, І. Качуровського, О. Гай-Головка та інших письменників. Вона є самобутнім явищем в континуумі світового мистецького простору, увиразнюючи струнку лінію національної ідентичності. Історична епіка хоч і є художнім явищем, але водночас вона зберігає, використовує і пропагує попередній культурний досвід, є тим містком, що міцно пов'язує триєдиний час (минуле, теперішнє, майбутнє), єднає традиційну художню парадигму із сучасними естетичними смислами, що їх кожен читач розкодовує відповідно до сформованого світогляду, інтенційного мислення. Історична проза ніколи не буває застарілою, вона завжди є затребуваною на читацькому ринку, йде в авангарді серед інших жанрів літератури і, як зауважує Р. Мовчан, продукує «початковий мімезис, сміливо й рішуче відновлює найважливіші природні начала і зв'язки» [4, с. 55].

Отже, у романі «Золотий плуг» Д. Гуменна розкрила й іншу точку зору: утиски і заборони в країні тоталітаризму, де чітко стежили за інакодумцями, без особливого дозволу спецслужб ніхто не смів захищати дисертацію, поступати в партію чи їхати за кордон. Художня модель «відродження» історичної пам'яті в добу існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік відбувалась напівдозовано, дослідники оглядалися на Кремль, на «старшого брата» з Росії, яка депеша надійде згори: можна чи не можна українцям відроджувати історичну пам'ять. Тому дипломник виправляє роботу відповідно до вимог марксо-ленінської

методології: «Микола Мадій сидить удома, чорний, як туча. Люто він перегортає сторінки своєї злощасної праці й начиняє її цитатами із Сталіна, – хай їдять! Старший брат? Навіть, якщо починати історію з Київської Русі, то Київ старший за Москву. Чорт з ними! «Старший брат…» [1, с. 49].

Миколу Мадія нитка Аріадни не довела до логічного шляху досягнення мети. Такий феномен відчув на собі, осмислив тоді, коли в Міністерстві освіти відмовили історику затвердити тему дисертації: «Микола йде вестибюлем і несе важкий тягар свого приниження. Щойно там, під дверима кабінету наркома освіти, почув він, що його наукові аспірації – тільки мильна булька. І не з уст самого наркома, а лише наркомового секретаря. [...] Щоб знечулити чергову кінську дозу отрути, і йде він оце знов до своїх друзів-книжок, до книгозбірні, може там прийде до пам'яті» [1, с. 227]. Тут відчувається авторська симпатія на стороні головного персонажа, Д. Гуменна співчуває йому. Микола Мадій є тим літературним героєм, довкола якого розгортається фабула, він організує і закумульовує головну думку роману. Не зважаючи на усі перипетії долі, хлопець щасливий від такої праці, яка посприяла йому побувати в експедиції на півдні України в селі, неподалік якого було розташоване Кам'янське городище – ота свята українська земля, що сховала в собі і міцно тримає скитську культуру. Він тепер не покине творчу, пошукову роботу, до неї повернеться згодом, але неодмінно повернеться із щедрим багажем знань.

Висновки. Творча спадщина Д. Гуменної переважно однотемна. Її романи і повісті «Діти Чумацького шляху» (1948-51), «Велике цабе» (1952), «Хрещатий Яр» (1956), «Епізод із життя Европи Критської» (1957), «Минуле пливе в прийдешнє: Розповідь про Трипілля» (1978), «Небесний змій» (1982) та інші є складним розмаїттям художнього зображення місця української людини, її історичного існування на різних етапах з метою поглибленого розкриття історичного життя нашого народу від давніх епох аж до трагічних часів розкуркулення та репресій в ХХ столітті. Означена авторська позиція мала позитивну перспективу, її історична проза з українською тематикою гідно вписана у світові культурно-історичні процеси.

Історіософський роман «Золотий плуг» Д. Гуменної порушує ідею нівеляції творчої особистості в тоталітарній однопартійній державі. Молоді дослідники минувшини Гаїна і Микола перебувають під впливом енергії пошуків слов'янських пракоренів. Художня модель «відродження» історичної пам'яті відтворена авторкою в образі молодого пошуковця Миколи Мадія. Відчитавши в Геродотовій «Історії» прізвище князя Мадія, дипломник вирішив поглибити, удосконалити свої знання про Скіфську державу, яка, за свідченням Геродота, простягалася від Дунаю до Дону та на таку ж відстань від узбережжя Чорного моря на північ. Основна ідея твору закладена у діях і помислах персонажів – любити рідний край, міцно триматися рідної землі, свого роду і народу. Індивід Д. Гуменної осягає процес самореалізації нового покоління інтелігенції. Дослідники попри офіційну заборону обирати тему дисертації про минуле України, все ж таки залишаються вірними своїй ідеї, ще міцніше стали на *ґрунт національної ідентичності.* Центральні персонажі в душі воліють жити в ідеальній незалежній Україні, в якій творчість переросте в радість, де людина праці, держава та Універсум становитимуть міцний фундамент, на якому стоятиме монумент творцю Добра і Справедливості на землі.

Література

1. Гуменна Д. Золотий плуг : роман. Нью-Йорк : Об'єднання українських письменників «Слово», 1968. 292 с.

2. Костюк Г. На перехрестях життя та історії (ІІ): До 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної. Сучасність. 1975. Ч. 4 (172). С. 50 – 75.

3. Мацько, В. П. Українська еміграційна проза ХХ століття : монографія. Хмельницький : Дерепа І. Ж., 2009. 388 с.

4. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі: монографія. Київ: ВД „Стилос", 2008. 544 с.

5. Мовчання. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

6. Погрібний А. Повернення Докії Гуменної. Українське слово : хрестоматія укр. літ. та літ. критики ХХ ст. : у 3 кн. Київ: Рось, 1994. Кн. 2. С. 444 – 453.

7. Філіпенко О.І. Естетичні функції символів у творчості Докії Гуменної : дис…канд. філол. наук.: 10.01.01 / Одеська національна академія харчових технологій; Тернопільський нац.пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Одеса, 2017. 203 с.

8. Швець, Т. В. Щоденник Докії Гуменної: типологія жанру, історико-літературний контекст : автореф. дис... канд. Філол. наук : 10.01.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. 19 с.

9. Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

References

1. Gumenna D. Zoloty`j plug : roman. N`yu-Jork : Ob'yednannya ukrayins`ky`x py`s`menny`kiv «Slovo», 1968. 292 s.

2. Kostyuk G. Na perexrestyax zhy`ttya ta istoriyi (II): Do 70-richchya zhy`ttya i 50-richchya literaturnoyi diyal`nosti Dokiyi Gumennoyi. Suchasnist`. 1975. Ch. 4 (172). S. 50 – 75.

3. Macz`ko, V. P. Ukrayins`ka emigracijna proza XX stolittya : monografiya. Xmel`ny`cz`ky`j : Derepa I. Zh., 2009. 388 s.
4. Movchan R. Ukrayins`ky`j modernizm 1920-x: portret v istory`chnomu inter'yeri: monografiya. Ky`yiv: VD „Sty`los", 2008. 544 s.
5. Movchannya. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D1%87% D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F
6. Pogribny`j A. Povernennya Dokiyi Gumennoyi. Ukrayins`ke slovo : xrestomatiya ukr. lit. ta lit. kry`ty`ky` XX st. : u 3 kn. Ky`yiv: Ros`, 1994. Kn. 2. S. 444 – 453.
7. Filipenko O.I. Estety`chni funkciyi sy`mvoliv u tvorchosti Dokiyi Gumennoyi : dy`c…kand. filol. nauk.: 10.01.01 / Odes`ka nacional`na akademiya xarchovy`x texnologij; Ternopil`s`ky`j nacz.ped. un-t im. V. Gnatyuka. Odesa, 2017. 203 s.
8. Shvecz`, T. V. Shhodenny`k Dokiyi Gumennoyi: ty`pologiya zhanru, istory`ko-literaturny`j kontekst : avtoref. dy`s... kand. Filol. nauk : 10.01.01 / Ternopil`s`ky`j nacz. ped. un-t im. V. Gnatyuka. Ternopil`, 2017. 19 s.
9. Yaspers K. Smыsl y` naznacheny`e y`story`y` : per. s nem. Moskva: Poly`ty`zdat, 1991. 527 c.

Надійшла / Paper received: 29.03.2021 Надрукована / Paper Printed : 24.04.2021

УДК 821.09
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-16

НОВИК О. П.
Бердянський державний педагогічний університет

ПОВСЯКДЕННІСТЬ У РОМАНІ ВАСИЛЯ ДОБРЯНСЬКОГО «ВИБІР КАПІТАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО»

У статті розглянуто роль змалювання повсякденності в художньому просторі роману Василя Добрянського «Вибір капітана Котляревського», вказано особливості поетики твору. Проведено порівняння того, як автор відтворює повсякденність історичної епохи в Європі часів Наполеона і сучасної України, оскільки події розгортаються у двох площинах. Продемонстровано авторську майстерність змалювання побуту, культури, психології героїв крізь призму їх повсякденності. Філософські міркування персонажів постають поруч зі змалюванням побутописанням героїв, портретними характеристиками. Панорамність змалювання картин повсякденності країн кінця вісімнадцятого століття досягається завдяки мотиву подорожі, під час якої змальовано героїв, культуру і побут різних народів, політичні інтриги й особисті почуття окремих людей в художньому світі роману «Вибір капітана Котляревського.

Ключові слова: повсякденність, Василь Добрянський, роман, Котляревський.

NOVYK O.
Berdiansk State Pedagogical University

EVERYDAY LIFE IN VASYL DOBRIANSKYI'S NOVEL "THE CHOICE OF CAPTAIN KOTLIAREVSKYI”

Vasyl Dobrianskyi's novel has not actually been studied by literary critics, and therefore, the study of various aspects of the poetics of the work "The choice of Captain Kotliarevskyi. Burning Europe", including the poetics of everyday life in the structure of the text, is relevant. Everyday life in history and culturology is currently studied more than in the literature. It is evidenced by the appearance of numerous works in history and culturology studies. However, the interdisciplinary nature of research indicates the prospects of this area for the interpretation of literary texts. This is especially true for texts that depict the historical epoch.

In Vasyl Dobrianskyi's novel, the action simultaneously unfolds in two time planes: the Napoleonic era and the present. The territory where the events of the historical part take place is Europe, from France to Ukraine. The space of modern part of events is Ukraine, the provincial town of Pryhorshch in Vinnytsia region. According to the description of the journey, the plot of the work unfolds, and everyday life is described as everyday life in motion, dynamic change of places and people, which made it possible to show a panoramic picture of Europe, not without reason the subtitle of the novel "Notes on Burning Europe". A historical work can recreate the atmosphere of an epoch by depicting of everyday life routine. Everyday life of the historical epoch appears as an author's version of artistic reality, and especially when the writer introduces famous historical figures and writers (Napoleon, Kotliarevskyi, Stendhal, etc.) into the text, introduces the text in the text to give historical credibility to the image.

Everyday life of individuals is both Napoleonic everyday life and the life of the chevalier Nanteil and his company, the life of a policeman and an old school teacher and other characters in the novel. Such, at first glance, a mosaic picture of the everyday life of the heroes is the everyday life of the era, the everyday life of "burning Europe". In fact, it was possible to combine this colorful world into a single system thanks to the introduction of a link that connects the two temporal layers in the text – the figure of Ivan Kotliarevskyi and his work "Aeneid". A bizarre figure invisibly exists in the text, the writer is present only indirectly: in the memories of Napoleon, letters and stories of the characters. However, Kotliarevskyi appears as a significant, even fateful, figure in the everyday life of most heroes.

Key words: everyday life, Vasyl Dobrianskyi, novel, Kotliarevskyi.

Роман Василя Добрянського фактично не досліджений літературознавством, а отже, вивчення різних аспектів поетики твору «Вибір капітана Котляревського. Палаюча Європа», в тому числі й поетики повсякденності у структурі тексту, є новаторським та актуальним. Повсякденність в історії та культурології наразі вивчена більше, ніж в літературі, про свідчать проведені конференції, поява численних праць. Проте, міждисциплінарний характер досліджень свідчить про перспективність цього напрямку для інтерпретації художніх текстів. Надто ж це стосується текстів, де є змалювання історичної епохи.

Праці М. Бахтіна, М. Капкан Ю.Лотмана, У.Еко та інших містят розгляд питань повсякденності. Р. Барт, Г. Кнабе, Ю. Лотман розглядали проблеми семіотики побуту й повсякденності. Так Ю. Лотман писав, що феномен повсякденності виходить за межі змалювання побуту [8, с. 13]. У. Еко вважає, що повсякденність як знакова система поєднує буття і побут, містить культурний код сім’ї, групи, народу, країни [11,с 66]. В дослідженнях М. Капкан, Т. Струкової розглянуто теоретичні аспекти дослідження повсякденності на рівні хронотопу, культури, почуттів, емоцій, речей, побутописання тощо. Стосовно текстів української літератури вивчення крізь призму повсякдення ще тільки починає застосовуватися.

Мета дослідження – з’ясувати роль повсякденності в поетиці роману Василя Добрянського «Вибір капітана Котляревського». Різні рівні поетики тексту поєднують пафос, жанр, психологізм, хронотоп, нарацію (за М. Кодаком), тож і повсякденність художнього твору доречно розглядати комплексно, на різних рівнях тексту.

Роман містить риси авантюрного, пригодницького, детективного, шпигунського жанрів і водночас є історичним, художній простір повсякденності перетинається з реальним часом (наприклад, дата вівторок, 16 січня 1810 року, з якої починається твір).

У творі «Вибір капітана Котляревського» Василя Добрянського дія розгортається водночас у двох часових площинах: епоха Наполеона і сучасність, відповідно, територія, де відбуваються події історичної частини, – це Європа, від Франції до України, а простір сучасних, – Україна, провінційне містечко Пригорщ на Вінниччині. Історичний твір може відтворювати атмосферу епохи якраз завдяки змалюванню повсякденності. Епіграфом Василь Добрянський обирає вислів Наполеона «Історія – це лише версія подій в нашій інтерпретації». Повсякденність історичної епохи постає як авторська версія художньої реальності, а надто, коли письменник вводить у текст героями відомих історичних діячів, письменників (Наполеон, Котляревський, Стендаль та ін.), вводить текст у тексті заради надання історичної вірогідності зображуваному.

У книзі є карта Європи кінця 18 ст., на якій позначено місця, де пролягав маршрут мандрівки одного з головних героїв та його друзів. Шевальє Ричард Нантейль, який мешкає у Парижі, вирушає у далеку подорож. Париж, Еперне у Франції, Валорб, Аванш у Швейцарії, кордон Австрії, Бреслау, П'ястувице, Чорний Камінь, Львів у Польщі, Народичі – Волинь, - це місця на карті маршруту. Відповідно до опису подорожі розгортається сюжет твору, і повсякденність описується як повсякденність перебування в русі, динамічна зміна місць і людей, що уможливило показ панорамної картини Європи часів Наполеона, недаремно підзаголовок роману «Нотатки про палаючу Європу».

Побут і звичаї різних людей стають повсякденністю подорожніх, які виконують місію. Дивуються і чужоземні посланці з того, що бачать, починаючи з описів національних страв, закінчуючи поведінкою людей. На початку роману «Вибір капітана Котляревського» відтворюється повсякдення іменитої особи, його побут і його переживання, плани, що впливають на повсякдення мільйонів людей, оскільки він могутній імператор Бонапарт. Згадується і його кохання до Жозефіни, яке вже в минулому, і військові поход, і план на майбутнє.

Для Наполеона та його бібліотекаря повсякденність містить вчені розмови, але ставлення до знань у них різне, бо для полководця-завойовника знання – це можливість для загарбання нових країн, а для вченого – вічна мудрість, непідвладна часові. Портрет бібліотекаря після розмови з Наполеоном Василь Добрянський відтворює за допомогою кількох промовистих деталей: «Тонка косичка впала на тім'я і безглуздо коливалась бантиком. Весь його переламаний вид показував, що вчені мужі завжди безсилі перед сильними світу цього. «Корсиканський вискочка… Терпіння, терпіння, бароне. Королі й імператори приходять і відходять, – з утіхою подумав бібліотекар. – А ми, хранителі книг, залишаємось…» [3, с. 17].

Філософствування бібліотекаря доповнює картину світу вже немолодої освіченої людини. Водночас розкривається і сутність Наполеона, ідеали і зневіра, кохання і полегшення після його втрати. Прагнучи переконати полководця в тому, що армії підтримує не п'ята сутність (те, що є в книгах, віра й дух справедливості), а «свята трійця – любов, час і смерть», барон Дасьє виголошує думки про це: « У деякому вищому сенсі любов – це провідниця, яка кладе нам, сліпим, руку на плече й веде по життю. Нам важко йти, бо час сплутує наші плани. Його завжди мало і він швидко пролітає. Він хапає нас у полон і поволі стискає, загусає, ніби живиця, що перетворюється у бурштин. Ми безсилі комахи, зламані й сповиті часом. Визираємо з прозорого каменя на світ, що не залежить від нас. А смерть… Смерть, як і любов, живе всередині нашого тіла. Ми відчуваємо, що вона там причаїлась і чекає своєї миті, щоб поквитатись. Із цим гірким розумінням ми зухвало йдемо по натягнутому канату, хитаємось, гасимо амплітуду, з відчаєм позираємо у провалля, що під нами, й іноді навмисне дратуємо смерть: підскакуємо, перевертаємось через голову, робимо небачені піруети. І все тільки для того, щоб показати – ми не любимо її й не боїмось. Проте завжди пам'ятаємо про час, який гусне навколо нас..» [3, с. 16]. Міркування старого проектують на повсякдення філософію, якою живе не тільки він, а про яку міркують сучасники, додають до барокової невідворотності смерті християнське розуміння часу, над яким людина не владна.

Наратив в двох змальованих часових пластах роману також різниться. Якщо в першій площині наполеонівських часів ми бачимо динамічну розповідь пригодницького-авантюрного роману, доповнену численними архаїзмами в лексиці, описах, побутописанні, то в часовій площині сучасності жанрова специфіка детективного роману з елементами психологізму і містики обумовлює інший темп розповіді, лексичне наповнення і характеристику персонажів у побуті та спілкуванні.

Повсякдення Ричарда Нантейля, тридцятип'ятирічного гульвіси, альфонса, авантюриста і постійного відвідувача «Таверни Святого Луї» на набережній Сени було непримітним. Тринькаючи роки й гроші шевальє не замислювався над високими матеріями і сенсом життя: «А про туманні перспективи Ричард ніколи й не задумувався: гарно проминув день, вечір ударив своїм посохом як не йому по лобі, то його ворогам – і то добре, ніч проминула у п'янці і коханні – взагалі відмінно. Головне – залишитись живим» [3, с. 18]. Прибріхуючи про своє героїчне минуле, чоловік разом із друзями (Філіп Жуо, Жак Перро, Анрі Обер) полюбляли пити в таверні, яку письменник описав дуже детально, я і її відвідувачів: «А ще тут була приязна атмосфера, в якій не гріх проколоти шпагою комусь печінку або зламати носа. Тут завжди терлися клошари в піджаках на голе тіло і з масними хустинками довкруг шиї, які розжились на кілька

сантимів і зазирнули їх пропити, чорні роботяги, що розвантажували вугілля з барж, вічно п'яні і завжди без тями, де знаходяться, матроси, від яких несло рибою і давно не праним одягом, темні типи з тростинами, де ховалися ножі, і збідніла дворянська молодь, яка складала вірші і шукала пригод у Булонському лісі. Тут можна було почувати себе парижанином…» [3, с. 22]. Така колоритна картина опису відвідувачів, з деталями одягу, зоровими і нюховими деталями, атмосфери закладу, господарів таверни, страв і напоїв, які подавали, змальована автором майстерно і зізнанням подробиць побуту епохи, країни, де відбуваються події.

Описи місць, де герої перебуватимуть під час мандрівки, також здійснені детально і допомагають читачеві заглибитися в повсякдення епохи, відчути національний колорит кожної країни. Обіграючи як стереотипи зображення різних народів (французів, німців, поляків, українців та інших на прикладах численних дійових осіб), так і надаючи індивідуальності своїм персонажам, Василь Добрянський заглиблює повсякдення в деталі, дотримуючись динамічного розвитку основної сюжетної лінії історичної частини роману.

Вплітаючи шпигунську сюжетну лінію, автор долучає в змалювання повсякденності палаючої Європи діяльність таємних орденів, політичні інтриги, злочини, катування і вбивства, викрадення людей заради перерозподілу карти світу, відстоювання приватних інтересів (образ фон Вульфа, магістра ордену Пруссії, та його ілюмінати, кат). Шпигунська лінія сюжету актуалізується й шифрованим листом, який везе Нантейль, і письменник описує, як шифрували військові повідомлення в часи італійської кампанії Бонапарта, і про те, як зламували шифр, як вдосконалювали його.

Такі карколомні повороти доповнюють картину епохи. Як доповнюють і другорядні та епізодичні персонажі, з якими зустрічаються подорожні на своєму шляху. Показовою є компанія, яку утворюють мешканці постоялого двору «Плато старого Папена». Капітан барон Франсуа Жардон, мадам Конні Дюжартен, паризький поет Теофраст Вуазен, всі вони хворіли на сухоти, альпійське повітря мусило якщо не порятувати їх, то хоча б надати ілюзію подовження життя. Кожен з цих персонажів нагадував тінь і їх повсякдення з тінню смерті за плечима, прагнення піймати кожну мить життя, насолодитися нею, посутньо відрізнялося від повсякденності інших героїв роману. Такі постояльці перетворювали «Плато старого Платона» на останній притулок для багатьох: «Хвороба прогресувала, і вона іноді з судорогами поглядала вниз на Валорб, де біля кірхи з'явилось кілька свіжих могил – деякі постояльці заповідали Рафаелю Папену похоронити їх тут же, серед прозорого повітря, якого їм не вистачало за життя. Пресвітер шкодував землі, тож власнику пансіонату доводилося доплачувати за рахунок клієнтів, з яких брав кошти за цю делікатну послугу авансом» [3, с.155].

Україна кінця 18 ст. постає крізь призму бачення іноземцями, її повсякденність видається їм дивним і наповненим чудернацькими деталями. Країна, де живуть дивні й мужні воїни, запорожці, приваблювала Наполеона екзотикою, тим, що про неї було мало інформації, тому це була легендарна земля козаків. Недаремно письменник використав вислів «His sunt dracones»(лат. – Тут живуть дракони), який писали на старовинних мапах, щоб означити незвідані небезпечні території. «Вони ходять, як мамелюки, у кольорових штанях, що називаються шаровари, скажено б'ються на шаблях і вміють плавати на човнах за далекі моря» [3, с.11]. Наполеон дає розпорядження Шарлю-Луї Лесюру написати «Історію козаків», така екзотика стає мрією у повсякденності імператора. Земля драконів, населена козаками, описана Бопланом, тривожить і приваблює завойовника Європи, який читає уривки з праці американського професора Клерка: «Хати на Україні чисті й білі, як в Уельсі – мандрівникові здається, що він перенісся до Голяндії або до Норвегії. Нарід на Україні нагадує верховинців із Шотландії…» [3, с.16].

Художник Никифор Гриценко, чия картина була однією з тих речей, що вплинули на розгортання подій, описаний немічним невиліковно хворим чоловіком, повсякденність якого – це лікарня з її специфічним запахом, несмачною вівсянкою, вицвілою піжамою, білими халатами. Водночас повсякдення Никифора Івановича, в яке потрапляє, на позір ще здоровий, капітан Коберник, є своєрідним примірянням чужого повсякдення для поліцейського, який дізнався про свій діагноз, вчиться з цим жити. Повсякдення смертельно хворого в романі постає окремою сюжетною лінією, яка стає частиною загальної картини повсякдення. Прикметно, що таке повсякдення невиліковно хворих людей є в обох розгалуженнях сюжету про різні часи.

Міркування про життя і творчість є такими, що допомагають зрозуміти, як художник втілює повсякдення в своїх картинах: «Картини для мене – це компенсація за нудьгу. Що людина може? Нічого! Тільки відобразити світ, який вона не розуміє. Тварина теж дивиться навколо, але я сумніваюсь, чи вона щось бачить. Природи, як на мене, не існує без людини. Природа придумала людину, щоб себе заявити, утвердити. Вона крутить нам своє кіно, а ми дивимось і захоплюємося. […] Для того, щоб у дзеркалі щось відображалося, потрібне око. Та не просто око, а розумне око, яке може осмислити побачене…» [3, с.131]. Людина-митець як ретранслятор навколишнього, здатна увіковічнити повсякдення, переосмислити його в художній реальності. Водночас повсякденність такої людини може не бути чимось винятковим і яскравим. Попри все різноманіття матеріалу, залученого автором, у центрі повсякденності залишається людина.

Василь Добрянський до частини роману, де дія відбувається в сучасності, додає кілька образів, які надають повсякденності загадкового забарвлення. Окрім художника Никифора Гриценка, насамперед, це

образ старого вчителя історії Миколи Шепітька, вбивство якого й стає зачином сюжету. У провінційному містечку Пригорщ час тече поволі, але вбивство співпадає з буревієм, який вривається у неквапне повсякдення містян: «Повалені дерева й обламані гілки перегородили тротуар. Люди, кваплячись, обходили їх по проїжджій частині, де повільно рухався транспорт – дрібне гілля тяглось за колесами. Рекламний щит прального порошку зірвало зі стенду, де колись висіли кіноафіші, і викинуло на кіоск із газетами. Уламки магазинних вивісок валялись у снігу. Земні тороси хвойних гілок, обламаних з ялин і сосен, вітер накидав біля знаку пішохідного переходу до пошти» [3, с. 105]. Оцей паралелізм урбаністичного пейзажу та стану душі Іллі Коберника, пов'язаного зі вбивством, перегукується з історією кармелітського монастиря, легендою про напад турків і появою містичного персонажа – відьми Сухої Христі. Кармелітський монастир є топосом, що поєднує обидві сюжетні лінії роману – там перебуває шевальє Ричард Нантейль в часи Котляревського, і саме з цим місцем Іллі Кобернику доводиться познайомитися під час розслідування.

Повсякденність міста – це не тільки звичний уклад життя його мешканців, топоси й впізнавані маркери побуту, але й історія, легенди, що передаються з покоління в покоління, вриваючись потім у сни сучасників з колективного підсвідомого, як це сталося з головним героєм роману. Йдеться про містичну появу в його снах Сухої Христі, яка стає повсякденням Іллі Коберника, живе в його снах: «А темна, неповоротка, проте всюдисуща, чіпка сила – без образу й лиця, немов лялька-мотанка, що чіпалась йому до ніг і не давала можливості злетіти, втекти. Ця баба-мотанка шипіла, ніби зимова поземка, що її звати Суха Христя. Вона переслідувала його скрізь. Про щось сповіщала, але він не міг розібрати» [3, с.41].

Важливим є й змалювання повсякденності Миколи Шепітька, з якою читач разом зі слідчим знайомиться вже після вбивства цього персонажа. Для відтворення повсякденності мертвого героя Василь Добрянський змальовує інтер'єр пропахлого яблуками помешкання старого, що є промовистішим за багатослівні розповіді про вчителя: «Велика кімната, де жив учитель Шепітько, була вщерть забита книгами. Старі й нові, читані й перечитані, порвані і підклеєні, з потертими обкладинками і зжовклим папером, вони юрмились і височіли скрізь: на столі й під столом, на підлозі і навіть на ліжку. Книгу наповнювали кімнату і, здавалось, робили її меншою. Їм не вистачало місця й вони поперебігали на ганок і в кухню. Стоси палітурок могли служити замість крісел. Чоловік ошаліло колекціонував букіністичні видання, наче хотів їх врятувати від забуття. Часто в тих книгах все вже втратило актуальність, але не для історика. «Під стіною детектив побачив стоси «Великої радянської енциклопедії» і взяв верхній том. Статті про Сталіна, Єжова, Ягоду були акуратно заштриховані чорним чорнилом. Цензура працювала постфактум» [3, с. 53]. Така пристрасть до колекціонування й читання книг не була зрозумілою для оточуючих, тому повсякдення старого багатьох дивувало, попри його розум і знання.

Також відбуваються розмови в ході слідства з родичами померлого, з колегами і учнями, що т додають штрихи до характеристики повсякденності Миколи Шепітька. Спосіб життя вчителя був неприйнятним для більшості сучасників, для родичів, незрозумілим для поліцейського: «Для капітана Коберника вчитель історії Шепітько був звичайною сірою людиною, яка тихо проживала у приміщенні зі старими, покритими полусканою фарбою вікнами, слухала вітряними ночами скрегіт і шум у саду й так невдало використала життя, що дається один раз, – загинула під мостом у крижаній воді. У нього в кімнаті навіть телевізора не було. Одні книги, навала книг, що окупували житло. «Сірий труп, що втік із музею мадам Тюссо до патологоанатома Мирона Луканя, – уточнив із професійною прохолодою капітан. – Без жодного інтелекту. Оце все, що я про нього знаю» [3, с. 63]. Нерозуміння і неприйняття однією людиною повсякденності іншої тут наочно демонструється у міркуваннях капітана, який говорить про людину як про труп, недооцінюючи ні учительської діяльності, ні прагнення історика зберегти найціннішу для нього річ – книги. Людина неординарна, невизнана оточуючими, бо Микола Шепітько мав непростий характер, є ще однією ланкою, яка пов'язує кілька епох з допомогою книги (прижиттєве видання Івана Котляревського).

Прийом змалювання повсякдення минулого героя, включення вставного елемента в художнє полотно твору здійснено за допомогою опису повсякдення дитинства Нантейля. Картини, які постали в уяві дорослого чоловіка, є фрагментами повсякдення його дитинства: подвір'я тітки Лу, купка зозулястих курей, кіт Чорний Хвіст, віслюк Мамед, поросята, пара коней, наймані слуги Грегорі й Береніка та їх стосунки, служба в церкві і перше кохання, юна Фаб'єна. Сцени побутописання переростають у сцени повсякдення, бо автор описує почуття героя, його емоції, переживання, прокладаючи місточок між минулим і сучасним, додаючи проекцію почуттів на кохання і пристрасть дорослого Ричарда. Картини повсякдення сільського життя з власного дитинства Нантейль пригадує в ніч кохання на постоялому дворі, а потім, іще раз, коли перебуває на іншій землі, бачить інших селян, але уклад їх життя, повсякдення людей «Землі Драконів» настільки схоже, що він наче потрапив у своє власне сільське дитяче повсякдення: «Нантейль якось, блукаючи по хутору, зазирнув у простору клуню і перевірив, чи нема там січкарні з великим колесом. Якщо є січкарня, то мають бути Береніка Кольбер і Грегорі Карно, які біля неї пораються, а потім займаються коханням у сіні» [3, с.330].

Повсякденність окремих людей, це і наполеонівські будні, і життя шевальє Нантейля та його компанії, життя поліцейського і старого шкільного вчителя та інших персонажів роману. Така, на перший погляд, мозаїчна картина повсякденності героїв складає повсякденність епохи, повсякденність «палаючої

Європи». Власне поєднати цей строкатий світ в єдину систему стало можливо завдяки введенням ланки, яка єднає два часові пласти у тексті, – постаті Івана Котляревського та його твору «Енеїди».

Химерна постать незримо існує в тексті, письменник присутній тільки опосередковано: в згадках Наполеона, листах і розповідях персонажів. Проте при цьому Котляревський постає вагомою, навіть доленосною, постаттю у повсякденні більшості героїв роману. Водночас зі слів сучасника Івана Петровича Котляревського, генерала Дотішампа, бачимо повсякдення не письменника, а офіцера: «Ми з Котляревським недовго разом служили – менше двох років. Одного разу я його врятував з-під суду. Тоді ще в чині прапорщика він відкликав на дуель поручика Вербицького. За те, що той образив його кохану дівчину-кріпачку із Золотоноші. Котляревському кулею відірвало погон з плеча, а поручик назавжди залишився калікою. Я забрав Івана Петровича до себе інспекторським ад'ютантом Дністровської і Кримської інспекції х кавалерії. Тільки згодом дізнався, пан капітан пише вірші» [2, с.329].

Епізоди, в яких йдеться про Івана Котляревського нечисленні, але в них також постає повсякдення письменника і те, як він впливає на повсякдення епохи. Вторгнення «Енеїди» [7] у світ французів 18 ст. кардинально змінює долі десятка людей, змінює їх звичайний життєвий уклад, руйнує повсякдення завдяки зацікавленню Наполеона цією книгою. Знахідка прижиттєвого видання «Енеїди» Івана Котляревського старим вчителем на зламі віків XX–XXI також має карколомні наслідки для долі багатьох людей, стає фактором морального вибору, але вже не капітана Котляревського, а наших сучасників.

Повсякденність у романі Василя Добрянського «Вибір капітана Котляревського. Нотатки про палаючу Європу» містить як побутописання, так і охоплює культурні коди кількох народів, у творі повсякденність виявляється на різних рівнях тексту. Саме змалювання повсякденності уможливлює не тільки сприйняття епохи, надто, коли йдеться про часи Наполеона і Котляревського, але й усвідомити роль особистості в рушійних процесах культури і політики, є і прийомом увиразнення психологічного портрета героя в художньому твору. Повсякденність постає як частина хронотопу роману, виходить за межі простого відтворення місць, де бувають герої. Завдяки мотиву подорожі героїв, характерному для пригодницького роману, автор змалював повсякденність панорамно, проектуючи на різні верстви населення, залучаючи культурні коди багатьох народів Європи.

Література

1. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук.конф. [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва,1986. 445 с.
3. Добрянський В.Вибір капітана Котляревського. Нотатки про палаючу Європу. Харків: Фоліо. 347 с.
4. Ильин И.А. Путь к очевидности. Москва, 1993. 448 с.
5. Капкан М. В. Культура повседневности: [учеб. пособие]. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. 110 с.
6. Кнабе Г.С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. Москва, 1993. 527 с.
7. Котляревський І. П. Енеида на малороссійскій язык перелиціованная И. Котляревским. – Санкт-Петербург: Иждивеніем М. Парпуры, 1798. 176 с.
8. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Санкт-Петербург: Искусство,1994. 670 с.
9. Лотман Ю. М. Семиосфера. Статьи. Исследования. Заметки (1968 – 1992) Санкт-Петербург: Искусство, 2000. 704 с.
10. Струкова Т.Г. Повседневность и литература. Научно-философский анализ повседневности: Проблемы и перспективы развития в XXI веке. Воронеж: Воронеж. гос. пед. ун-т, 2010. С. 141–158.
11. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Санкт-Петербург : ТОО ТК "Петрополис". 1998. 432 с.
12. Ясперс К. Про сенс історії (фрагменти) /пер. А. Гордієнка. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. Київ: Ваклер, 1996. С. 183–210.

References

1. «Istorija povsjakdennosti: teorija ta praktyka»: materialy Vseukr. nauk.konf., [Uporjad.: Lukashevych O.M., Nahajko T.Ju.]. Perejaslav-Khmeljnycjkyj, 2010. 246 s.
2. Bakhtin M.M. Estetyka slovesnogho tvorchestva. Moskva,1986. 445 s.
3. Dobrjansjkyj V.Vybir kapitana Kotljarevsjkogho. Notatky pro palajuchu Jevropu. Kharkiv: Folio. 347 s.
4. Iljin Y.A. Puti k ochevydnosti. Moskva., 1993. 448 s.
5. Kapkan M. V. Kultura povsednevnosti: [ucheb. posobie]. Ekaterinburg : Izd-vo Ural. un-ta, 2016. 110 s.
6. Knabe G.S. Materyaly k lekcyjam po obshhej teorii kuljtury i kuljture antichnogho Rima. Moskva., 1993. 527 s.
7. Kotljarevsjkij I.P. Enejida. Sankt-Peterburg, 1978. 176 s.
8. Lotman Ju.M. Besedy o russkoj kuljture. Sankt-Peterburg.: Iskusstvo,1994. 670 s.
9. Lotman Ju. M. Semiosfera. Statjy. Issledovanija. Zametky (1968 – 1992). Sankt-Peterburg.: Iskusstvo, 2000. 704 s.
10. Strukova T.Ju. Povsednevnostj i literatura.Nauchno-filisofskij analis povsednevnosti:Problemy i perspektivy razvitija v XXI veke: Voronegh, 2010. S. 141–158.
11. Eko U. Otsutstvujushhaja struktura. Vvedenije v semiologhiju. Sankt-Peterburg : TOO TK "Petropolys". 1998. 432 s.
12. Jaspers K. Smysl y naznachenye istoriy. per.s nem. Moskva: Yzd-vo polyt. lyt. 1991. 527 s.

УДК 821.162.1-31.09
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-17

ОЛІЙНИК Л. В., ПРИЙМАК І.В.
Хмельницького національного університету

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ТА ТЕМАТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ РОМАНУ ЯНУША-ЛЕОНА ВИШНЕВСЬКОГО «САМОТНІСТЬ У МЕРЕЖІ»

У статті розглянуто роман Януша-Леона Вишневського «Самотність у мережі» на жанровому та тематичному рівнях. Зокрема зазначено, що твір відзначається тонким психологізмом, орієнтацією на вивчення та представлення тонкої організації людської душі. Письменник у тексті порушує теми, що турбують сучасну людину: відчуження людини у віртуальному просторі, особисте та сімейне щастя, стосунки між батьками та дітьми, вірність коханню, віра та релігія, історична пам'ять тощо. Крім того, вказується, що зміст твору представлено автором у модернізованому епістолярному жанрі.

Ключові слова: сучасна література, постмодернізм, творча манера, жанр, роман, тематика, проблематика.

OLIYNYK L., PRIYMAK I.
Khmelnytskyi National University

GENRE PECULIARITY AND THEMATIC DIVERSITY OF YANUSH-LEON VYSHNEVSKYI'S NOVEL«SAMOTNIST U MEREZHI»

There has been analysed the novel of Yanush-LeonVyshnevskyi «Samotnist u merezhi» on genre and thematic level. The novel is mentioned to be psychological, the one to study and represent a delicate human's soul. The problems of a person's estrangement in virtual reality, personal and family happiness, relations between parents and children, faithful love, belief and religion, historical memory etc. are the author's objects. The plot develops in a circle, having a lot of artistic details, firstly appearing insignificant, unimportant, imperceptible and even excessive, are important for the text perception.

The contents of the text is in modern, epistolary genre, which refers the demands of the time. The events happen in two realities – real and virtual (Internet network). Thus, Ya. Vushnevskyi is trying to persuade the reader that the absence of ingenious personal contact makes the interlocutors to focus not on physical, but spiritual perception of each other. The important elements of the text are the following genre peculiarities: unexpected beginning, and ending of the speech, situation, unfinished utterance and respond «question – answer», a peculiar arrangement of chronotopos with the time being a moment and space being unlimited. Facts about biography, the descriptions of lifestyles, habits, and personal appearance, the attempts to understand inner world of each other through past events, conversations about abstract notions and personal experience are peculiar content of the novel. The author gives his own evaluation of virtual world, not existing separately, but interfering real people's life, changing it, via messaging in the network.

Ya. Vyshnevskyi describes in the novel the relations between two adults, living indifferent countries: He – in Germany, but She – in Poland, different professionally, but «date» in the Internet via software ICQ.

Key words: modern literature, postmodernism, creative manner, a genre, a novel, a subject matter, a range of problems.

Постановка проблеми. Польська література на початку XXI ст. здобула ще одного всесвітньовизнаного автора – Януша Леона Вишневський. Уже його перший роман «Самотність у мережі» ознаменував появу нового самобутнього письменника для польської та світової літератур, оскільки в творі вражаючими є відверті картини подій, психологізм зображення персонажів, актуальні теми сучасності. Проте, не зважаючи на популярність, творчість Я. Вишневського вивчена науковцями недостатньо, тому виникає потреба у всебічному дослідженні творчості, зокрема і роману «Самотність у мережі», на жанровому, тематичному, образному рівнях тощо.

Аналіз останніх джерел. Що стосується жанрової специфіки роману, то багато праць відомих українських на зарубіжних науковців присвячено вивченню його особливостей: Т. Бовсунівської, С. Буркота, В. Виноградова, О. Кагановської, А. Крижанівської, Ю. Лотмана, Б. Мирджік, О. Палій, П. Пєтжака, М. Рембовської-Плюціннік, А. Татаренко, І. Фізера, С. Філоленко, Н. Формановської, В. Халізєва та інших науковців. Проте переважна їх більшість описують традиційні, усталені риси, а у творі «Самотність у мережі» Януш Вишневський для опису стосунків використовує нетрадиційні методи комунікації. Саме тому роман був визнаний феноменальним відкриттям у світі літератури III Речі Посполитої [2].

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз роману Я. Вишневського «Самотність в мережі» на жанровому та тематичному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Епістолярний жанр, елементи якого знаходимо в творі, припускає достовірність інформації, оскільки листи розраховані не на читачів, а тільки на двох – адресата і адресанта. Саме цю форму Януш Вишневський вводить у віртуальний простір, створюючи останній на сьогодні ступінь еволюції роману в листах.

У роботі зосереджено увагу на основних елементах епістолярного жанру: лінгвістичній структурній організації листування; дійсному часі, що фіксується в листах; листи створюються не як літературні твори, а

виникають з різних практичних причин, і, ймовірно, заздалегідь не призначені для опублікування. Будь-який лист припускає граничну щирість. Це зумовлює особливу розкутість, свободу у вживанні мовних засобів.

Сучасну тенденцію написання листа фіксуємо у Януша Вишневського. Спершу він модернізував форму традиційного звертання. Замість загальновживаних етикетних форм привітання героїня щодня починає своє послання фразою *«Jakub, tęskniłam za Tobą»*. Така заміна традиційного на індивідуальне не випадкова, адже герої «зустрічаються» в ICQ кожного дня, їх спілкування відбувається в режимі «онлайн». Дистанційність «співрозмовників» у просторі виключає міміку, жести, інтонацію, розуміння з півслова, можливість запитати ще раз.

Проте лист не можна назвати монологом у повному розумінні, тому що наявність конкретного адресата, а саме ймовірної його відповіді викликає діалогові форми спілкування (привітання, прощання, звертання тощо). У романі Я. Вишневського наявні інші конструкції. Наприклад, несподіванка початку і кінця бесіди не відповідає ні письмовому, ні усному, ні мовному етикету: «*Bez ostrzeżenia zakończyła ten Chat. Odłączyła się od Internetu. Była offline»* [9, с. 41].

Також у творі переважає ситуативна незавершеність висловлювання і реакція «питання – відповідь», що відповідає особливостям діалогу: «*ONA: Czy chciałbyś, abym także zawracała się do Ciebie per Pan? Będzie mniej kameralnie i intymnie. Ale jeśli chcesz... ON: Oczywiście, że możesz mi mówić per ty. Nawet jeśli masz dopiero 13 lat*» [9, с. 39]. Діалогічність листів обумовлює приховану присутність у тексті адресата, його імпліцитну характеристику. Якщо в сучасному світі подолана часово - просторова відстань, то і письмова форма передбачає й диктує вибір мовних засобів, що не відрізняються від засобів усного мовного етикету.

Істотні зміни в структурі листів, як було вже зазначено, зумовлені особливою організацією хронотопу в романі. Тепер час – це конкретна мить, а простір – безмежний. Героїня живе у Польщі, герой працює в Німеччині, багато подорожує, надсилає листи з різних міст світу: Бостона, Сан-Франциско, Лондона, Женеви, Нового Орлеану. Для нас це вже звично, але герої роману не втомлюються повторювати слова подяки творцям Інтернету: «*Ta niezwykłość tego, że to w ogóle technicznie jest możliwe, już jej nawet nie dziwiła. Ale wdzięczność za tę mądrość ludzi nie przemijała w niej. Dzięki tej mądrości miała przecież jego»* [9, с. 147].

Під час робочого відрядження герой має можливість відправляти листи з будь - якої частини світу. Тепер для закоханих не існує жодних кордонів – ні просторових, ні часових: «*Ważne było to, że mogli być świadkiem czegoś absolutnie niezwykłego, czegoś, co można nazwać gwałtownym «skurczeniem się» świata. Nagle odległość geograficzna przestała mieć jakiekolwiek znaczenie. The small planet, mała planeta...*» [9, с. 155].

Особливої уваги заслуговує основний предмет листування двох незнайомих людей. Ми можемо визначити його, як знайомство. Якщо в класичному епістолярному романі переписка доповнювала і продовжувала стосунки закоханих, що опинилися в розлуці, то у Я. Вишневського вона передує знайомству. Тому основний зміст листів – це біографічні факти, описи способу життя, власної зовнішності, спроби дізнатися про внутрішній світ співрозмовника. У романі польського письменника це чітко простежується, коли чоловік та жінка пишуть один одному, як вони виглядають, чим зайняті, де знаходяться, що відбувається навколо, тим самим створюючи атмосферу реального життя у віртуальному: «*ONA: Powiedz mi tylko, jakie masz wykształcenie. To nie arogancja. To tylko ciekawość. Chciałabym mieć z Tobą wspólną częstotliwość.*

ON: To przestawało być prowokująco bezpośrednie. To zaczynało być bezczelne. Trudno mu było uwierzyć w szczerość tego jej „to nie arogancja». Jeśli miała na celu go sprowokować, to się jej udało. Nerwowo zaczął pisać:Wykształcenie? Normalne. Jak każdy. Magister matematyki, magister filozofii, doktor matematyki i doktor habilitowany informatyki» [9, с. 39].

Отже, змінюється основна інформаційна частина повідомлень. Якщо в традиційному епістолярному романі вона репрезентує відомості, що послужили приводом до написання листа, то у Я. Вишневського це описи подій, що відбуваються в сьогоденні, або спогади про минуле, а також міркування про абстрактні поняття і свій досвід.

Аналіз лінгвістичної організації, хронотопу, основних тем листування героїв, етикету листа, його лексичного і синтаксичного наповнення дає можливість виявити, яким чином відбувається трансформація класичної форми епістолярного роману в сучасній літературі [5, с. 13].

Аналізуючи твір, ми прийшли до висновку, що Януш Вишневський створює нового літературного героя. Варто додати, що літературні типи є відображенням тенденцій духовного розвитку суспільства, світогляду, філософських, моральних та естетичних поглядів самих письменників. Поширення того чи того літературного типу може бути продиктоване «соціальним замовленням», тобто потребою суспільства, читачів у зображенні людей з якимось стійким комплексом якостей. Таким відображенням стали герої роману Януша Вишневського. Дійсно, час диктує свої умови душевного розвитку людини. У зв'язку з динамічним поширенням Інтернету особистість формується під впливом величезної кількості інформації, яку одержує з усього світу, а також залежить від нових еталонів поведінки, пропагованих у соціальних мережах.

Проаналізувавши вчинки і поведінку героїв, можна зробити висновок, що віртуальний співрозмовник має такі особливості:

1. Відвертий, готовий на щирі відносини.
2. Нездатний нести відповідальність, адже для нього світ складається зі слів, а не вчинків, дій.
3. Незадоволений своїм життям, звідси – занурення у віртуальний світ.

Окрім питання про типовість героїв, звернемо увагу на аналіз їхніх характерів за гендерними ознаками.

Перша особливість «віртуального співрозмовника» властива і Якубу, і героїні. Головною причиною їхньої довіри один одному стала достатня анонімність. Але виявилося, що віртуальність не так безпечна, як вони думали. Перенесена в простір всесвітньої павутини проблематика піднімає старе питання: зустрітися чи ні? Це нова варіація на тему «бути чи не бути». Надто гучне на перший погляд порівняння виявиться істинним наприкінці роману, де герой вибирає «не бути». Цікаво, що Якуб спочатку погоджується на зустріч, адже він самотній і його серце, нарешті, знову відкрилося для нових переживань. Для неї ж їхній зв'язок лише спокуса, спосіб урізноманітнити своє буденне життя з чоловіком.

Друга риса властива героїні. Здавна вважалося, що жінка більш відповідальна, ніж чоловік. Головними жіночим якостями були вірність, турбота про кохану людину і свою сім'ю. Сьогодні бачимо іншу картину – сучасні жінки будують свою кар'єру, забуваючи про сімейні цінності. Це явище не слід оцінювати позитивно чи негативно, оскільки бути такою від жінки вимагає дійсність.

Героїня Я. Вишневського успішна в роботі, у неї багатий чоловік, якого вона кохала, тому її не можна дорікнути в корисливості, але кризу у стосунках вирішила подолати, використовуючи почуття іншого чоловіка. Автор визнає, що вважає жінок кращими за чоловіків, проте свою героїню створює менш тонко організованою, ніж Якуба. Цікаво, що ще на початку роману вона признається, що: *«Taka perfidna konstrukcja. Miała swoje 100 procent «na pewno» i teraz chodziło o resztę. To z pewnością tymczasowe. Gdy się skończy, wróci do swoich 100 procent i będzie jak kiedyś. Bez bólu i blizn»* [9, с. 106]. Але читач забуває про це, вірячи в світле почуття любові. Однак письменник не пише казку, він ідеалізує тільки Якуба. Решта історії складається з фактів.

Поряд із змінами, що відбуваються в жіночій природі, Я. Вишневський піднімає тему виживання у сучасному світі: до кого життя більш прихильне – до творців чи до споживачів? У романі творцем благородства, любові і вірності став Якуб. Позиція головної героїні руйнівна своєю пасивністю. Бажання сховатися від життя в Інтернеті не реалізувалося, оскільки у віртуальності є свій шлях розвитку подій, який може виявитися рятівним або руйнівним.

Зав'язкою сюжету послужила потреба героїні поділитися своїм сумом, тобто позбутися проблеми, а підсумком стало виникнення нового життя, в якого є свої зав'язка, кульмінація і розв'язка.

Тим самим, самі того не відаючи, люди змінюють свою долю, хибно думаючи, що у них є можливість бути головними героями одночасно двох ігор. Якуб не поривав стосунків з реальністю. Для нього Інтернет-листування стало свіжим ковтком повітря в його нескінченній, як йому здавалося, самотності, з якою, тим не менш, він змирився. Чим це було для НЕЇ автор нам дає зрозуміти ще на початку їхнього знайомства: *«Jestem jeszcze trochę zakochana resztkami bezsensownej miłości i jest mi tak cholernie smutno teraz, że chcę to komuś powiedzieć. To musi być ktoś zupełnie obcy, kto nie może mnie zranić. Nareszcie przyda się na coś ten cały Internet. Trafiło na Ciebie. Czy mogę Ci o tym opowiedzieć* [9, с. 38]? Саме користі для себе шукала жінка.

Концептуальним завданням автора було донести до читачів, що віртуальний світ не існує самостійно. У кінцевому рахунку, він втручається в реальність і, відповідно, змінює життя людей.

Отже, популярність роману «Самотність у мережі» засвідчує, що інтерес до феномену віртуального співрозмовника зростає і ми можемо виокремити такий новий літературний тип.

Під час розгляду напрямів, що цікавлять нас з огляду на трансформацію епістолярного жанру в романі «Самотність у мережі», ми сформували такі положення:

1) незважаючи на загальновідомі факти та історії з життя реальних людей, а також на наявність прототипу героїні, твір «Самотність у мережі» є епістолярним романом;

2) нові технології, зміна ритму життя, переосмислення усталених правил – все це вплинуло на створення нового типу мислення, а значить – нового типу письма;

3) завдяки Інтернету з'явився особливий адресат – віртуальний співрозмовник. Його тип виходить за рамки відомих літературних героїв. Більше того, Інтернет-адресат активно з'являється у сучасних творах, тому можемо говорити про віртуального співрозмовника як про новий тип героя.

Роман «Самотність у мережі» – це погляд сучасного чоловіка на сучасну жінку, на події, важливі для людини, це історія про те, що є тут і тепер. Але перш за все, цей роман – історія віртуального кохання, якому так і не судилося стати реальністю. Лейтмотивом усієї історії стає фраза *«Ze wszystkich rzeczy wiecznych miłość trwa najkrócej»* [9, с. 5]. Концептуальною ідеєю, яку намагається розкрити автор, є нівелювання поняттям «любов».

Темою твору є стосунки двох зрілих людей – жінки, ім'я якої автор не називає, та чоловіка Якуба. Вони живуть у різних країнах – у Польщі та Німеччині, мають різні професії, а перетинаються у Мережі, в інтернет - чаті. Обоє відзначаються високим інтелектуальним рівнем, спілкуються на довільні теми – від генетики і комп'ютерних програм до запаху парфумів. Непомітно для себе закохуються, стирають усі

бар'єри в спілкуванні і діляться найінтимнішими деталями зі свого життя. Основною метою для них стає бажання зустрітися у реальності і продовжити стосунки. Але за межами Інтернет-простору все змінюється, герої, через свої особисті страхи не готові перейти на вищий рівень стосунків.

Януш Вишнеський розкриває актуальну на сьогодні проблему відчуження людини. Технічний прогрес, нові комунікативні технології, з одного боку, роблять життя простішим, зближують людей, а з іншого – руйнують звичайне реальне спілкування і модифікують почуття. Ідеальне кохання залишається в інтернет - листах, натомість головних героїв чекає розчарування і біль.

Образ головного героя, Якуба, у творі майже досконалий. Чоловік закохується, незважаючи на свій попередній, не зовсім вдалий, досвід стосунків. Він не намагається видатися ідеальним, пише про себе правду і просто хоче стати щасливим поруч із жінкою, яка перша втрутилася у його холостяцьке життя і подарувала надію знову відчути, що таке кохання.

Натомість головна героїня, Вона, у віртуальному просторі шукає нові відчуття. Її життя з чоловіком вже декілька років тече звичним руслом: дім –робота. Тому вона перша знаходить Якуба: *«Jestem jeszcze trochę zakochana resztkami bezsensownej miłości i jest mi tak cholernie smutno teraz, że chcę to komuś powiedzieć. To musi być ktoś zupełnie obcy, kto nie może mnie zranić. Nareszcie przyda się na coś ten cały Internet. Trafiło na Ciebie. Czy mogę Ci o tym opowiedzieć»* [9, с. 38], втягує його у свою гру, закохує в себе, призначає реальну зустріч у Парижі, а потім, боячись втратити стабільність, осуду людей, нівелює почуттями закоханого у неї чоловіка, спонукаючи до вчинення самогубства. У такий спосіб автор зображує конфлікт романтика та прагматичної жінки, котра прагне відволіктися від нудного буденного життя.

Друга важлива тема, яку порушує автор, – це проблема занепаду традиційної сімейної моделі. На думку майстра слова, сучасна реальність змінює відносини між чоловіком і жінкою. Це нам демонструє історія подружнього життя головної героїні. Кожен живе сам по собі, кохання згасло, а об'єднує їх лише спільний дах над головою: «*Nie „gadali jak dawniej" już bardzo, bardzo długo. Mieli coraz więcej sprzętów i coraz mniej kontaktu*» [9, с. 46]. Для чоловіка головними стали робота і гроші: «*Mąż zachłysnął się bogactwem, które przynosiły mu te wszystkie projekty po godzinach. Wpadł w uzależnienie od pieniędzy i pracy*» [9, с. 45]. Вона ж відчувала самотність, тому і шукала розради та розуміння серед незнайомих в Інтернет - просторі.

Януш Вишневський акцентує, що бажання сучасної людини нагромадити якомога більше матеріальних цінностей є чи не найважливішою проблемою сьогодення.

Тут можна ще згадати історію дівчини з Румунії, яка у пошуках кращої долі виїхала на заробітки до Німеччини, залишивши на Батьківщині сім'ю. На чужині вона нелегалка, без документів і прав, змушена заробляти на життя проституцією.

Проблема еміграції розкрита завдяки образу головного героя Якуба і його друга Яцека. Вони молоді перспективні науковці, поляки за національністю, проте працюють у зарубіжних компаніях, далеко за межами рідної країни. Там їхні професійні навички, компетентність цінують і відповідно оплачують.

Темі дружби польський письменник також присвятив декілька позасюжетних історій. Для автора це поняття не ділиться на чоловічу і жіночу. У Якуба, наприклад, були Яцек і Джим, у Неї – Аліція і Ася.

Якуб вірний як друг, готовий прийти у найскрутнішу хвилину на допомогу. Це продемонструвала історія з хворою на лейкемію Анею, донькою Яцека. Будучи за океаном, працюючи у Сполучених Штатах головний герой за лічені дні знаходить можливість допомогти дівчинці. І хоч товариші зрідка спілкуються, вони пам'ятають одне про одного. Яцек з радістю допомагає Якубу затримати відвертий лист, адресований головній героїні.

Аліція і Ася, дві різні за характером, за соціальним статусом жінки, розуміють головну героїню, дають поради й підтримують у найкритичніші моменти її подружнього життя та віртуального роману.

Дуже важливою, на наш погляд, є думка Януша Вишневського про те, що кохана людина і є найкращим другом. Саме так було у Якуба у стосунках з Наталією, глухонімою дівчиною, яка трагічно загинула: «*Wiedział, że jest jej najlepszym przyjacielem*» [9, с. 65].

Автор роздумує і на релігійну тему. Досить провокативною є історія отця Анджея. Він був глибоко віруючою людиною, мав богословську освіту, намагався зробити світ кращим: «*Brata Andrzeja kochali wszyscy. Śpiewał z nimi bluesowe ballady o Bogu, pokazywał kasety wideo z koncertami gospel, grał na gitarze przy ognisku i na organach w przydrożnych kościołach. Poranne modlitwy z nim były jak prawdziwe rozmowy z Bogiem. Uzyskiwało się podczas nich odpowiedzi na pytania, które zawsze się chciało zadać, a nigdy nie umiało sformułować. Brata Andrzeja kochały także kobiety. Niektóre wcale nie za modlitwy, gitarę i obój*» [9, с.74]. Але гине під коліщатами комуністичного режиму. Водночас його життя розкриває проблему особистого щастя священика. Як відомо, за католицьким обрядом, особам, що мають священний сан, не можна одружуватися. Відповідно, служачи на благо всього людства, ці люди самі стають нещасними, коли закохуються. Отець Анджей і його кохана - черниця були змушені приховувати свої почуття, грішили перед Церквою. Їхні долі трагічні – дівчина загинула в автокатастрофі, а чоловік доживав у психіатричній клініці.

Фізична близькість чоловіка і жінки теж є ключовою у творі. Головні герої на певному етапі свого листування говорять про статеве життя. Вони не соромляться розповідати про свій перший сексуальний досвід. Для Якуба це згадка про кохання, Наталію «*Potrafiła milimetr po milimetrze dotykać ustami lub delikatnie opuszkami palców mojej skóry. Potrafiła ssać palce moich stóp jeden po drugim. Doprowadzała mnie*

tym do szaleństwa. Chociaż to absurdalne - przecież nie słyszała - prosiła mnie zawsze, abym szeptał, nie mówił, ale właśnie szeptał, co czuję, gdy jest mi szczególnie dobrze. W zasadzie szeptałem cały czas» [9, с. 63]. Письменник наголошує і на тому, що у сучасному світі поширений секс без почуттів та обов'язків, як звичайна фізіологічна потреба: «*Przy szampanie umówili się co do ceny. Zasłoniła żaluzje. Rozebrała go. Zapaliła wonne świece. Włączyła muzykę. Rozpoznał Locomotive GT. Podała mu rękę i podeszła z nim do marmurowej czarnej umywalki przy drzwiach. Zdjęła szlafrok. Stała przed nim zupełnie naga. Przysunęła go biodrami do krawędzi umywalki, nachyliła się i zaczęła go myć. Był tak podniecony, że zejakulował do umywalki, gdy tylko dotknęła jego prącia*» [9, с. 90].

Януш Вишневський порушує тему нетрадиційної сексуальної орієнтації. Він це робить у доволі незвичний спосіб, адже подає історію, у котрій, на перший погляд, поєднується непоєднуване. Батько Наталії, партійний чиновник, закохується у чоловіка, розповідає про все дружині, залишає сім'ю, ризикує втратити роботу, але вибирає почуття: «*Wyobrażasz sobie, jak on musiał kochać tego Pawła, żeby przyjść i powiedzieć to własnej żonie? W tamtych czasach? W takim kraju jak Polska? Może być pedofilem, ale nie pedałem. Pedałami są jedynie księża i imperialiści*» [9, с. 64].

Натомість мама Наталії – це еталон жіночої мудрості. Будучи фактично зрадженою, залишившись з донькою - інвалідом, вона не втрачає почуття гідності і людяності. Розуміє, що чоловік це перш за все тато її дитини. Незважаючи на відносини між батьками, для Наталі він повинен залишатися найкращим: «*Nigdy nie powiedziała jej nic złego o ojcu. Nigdy też nie zrobiła nic, aby utrudniać Natalii spotkania z ojcem. Nigdy jednak także nie zgodziła się, aby przyszedł do ich domu*» [9, с. 64].

Зразковим у своїй поведінці є батько Якуба. Після смерті дружини він сам виховував сина. Став для нього найкращим порадником, товаришем. У дитинстві навчив хлопчика бути сміливим і не боятися вчитися, адже знання, за його словами, це шлях до успіху. Він усіляко підтримував сина, коли той втратив Наталію, допоміг йому вилікувати депресію.

На прикладі трагічної долі Джима письменник демонструє ще одну проблему – наркозалежність. Януш Вишневський зауважує, що далеко не всі можуть протистояти спокусам сучасного світу. Іноді один хибний крок, маленька слабкість руйнують усе життя.

Тема смерті протиставляється коханню. Письменник почергово руйнує щасливе кохання Якуба і Наталії, Анджея і сестри - черниці, тим самим утверджуючи думку, що дедалі частіше у сучасному світі гинуть почуття. І набагато важливіше, аби смерть духовна не скорила людство.

Варто додати, що певною мірою концептуальним героєм роману письменник робить і саму Мережу. Якуб і Вона не соромляться характеризувати Інтернет: «*Internet był taki. Przypominał trochę konfesjonał, a rozmowy - rodzaj grupowej spowiedzi. Czasami było się spowiednikiem, czasami spowiadanym. To czyniła ta odległość i ta pewność, że zawsze można wyciągnąć wtyczkę z gniazdka. Nic tutaj nie rozprasza. Ani zapach, ani wygląd, ani to, że piersi są zbyt małe. W Sieci obraz siebie kreuje się słowami. Własnymi słowami*» [82, с. 40].

Інтернет-листування стає звичкою, а кожне поверненя на роботу – моментом очікування нового листа: «*Praca w tym biurze była czymś czwartorzędnym. Załatwić najszybciej to, co zapewnia na jakiś czas spokój od szefa, sekretarki i koleżanek z marketingu i natychmiast wrócić do Jakuba*» [9, с. 142].

Мережа для героїв – друг і посередник. Це й місце для побачень, їхній власний простір, створений словами і уявою: «*Bo w Internecie najważniejsze są słowa i wyobraźnia*» [9, с. 51].

Разом з героями роману у черговий раз переконуємось у тому, що спілкування «через монітор» прекрасне і водночас жахливе, тому що у будь-який момент один із співрозмовників може вийти, закрити, вимкнути, іншими словами, перейти із online в режим offline. А у цьому і криється найбільша небезпека.

«Самотність у мережі» – це твір-натяк. У романі алегоричність поєднана з реальністю. Сюжет з інтригою, головний переплітається з іншим – другорядним, але логічним за своєю будовою та викладенням думок. Проблеми порушені автором актуальні, розкриті повною мірою, змушують читача аналізувати і робити висновки.

Висновки. Отже, зміст твору представлено автором у модернізованому епістолярному жанрі, що відповідає вимогам часу. Романні події відбуваються у двох площинах – реальній та віртуальній (мережі Інтернет). Таким чином Я. Вишневський намагається переконати читача в тому, що відсутність безпосереднього, особистісного контакту дає можливість співрозмовникам сконцентрувати увагу не на фізичному, а на духовному сприйнятті одне одного. Важливе концептуальне навантаження романові надають такі жанрові особливості: несподіваний початок і закінчення бесіди, ситуативність, незавершеність висловлювання й реакція «питання – відповідь», особлива організація хронотопу, в якому час є конкретною миттю, а простір безмежним. Факти з біографії, описи способу життя, звичок та власної зовнішності, спроби зрозуміти внутрішній світ одне одного через події, минулого, бесіди про абстрактні поняття і особистий досвід – це специфічне змістове наповнення роману. Через листування у мережі письменник подає власну оцінку віртуального світу, який не існує самостійно, а втручається у реальне життя людей, змінюючи його. Письменник у тексті порушує найважливіші теми, що турбують сучасну людину. Проблеми відчуження людини у віртуальному просторі, особисте та сімейне щастя, стосунки між батьками та дітьми, вірність коханню, віра та релігія, історична пам'ять тощо є об'єктом зображення письменника. Таким чином автор не зводить твір до однієї тематичної площини. Сюжет у романі розвивається по колу, у ньому вміщено чимало

художніх деталей, що спочатку видаються незначними, неважливими, непомітними, навіть дещо зайвими, проте виконують важливу функцію у сприйнятті тексту. Мова твору є легкою, певною мірою простою, що сприяє кращому усвідомленню читачем тих подій, які можуть випасти на долю кожного.

Література

1. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория. Москва : Госуд. издательство художественной литературы, 1961. 611 с.

2. Галаур С. Письменник Януш Леон Вишневський: «Якби не було нещасливого кохання – не було б і літератури». Урядовий кур'єр. 2012. URL: http://ukurier.gov.ua/uk/articles/pismennik-yanush-leon-vishnevskij-yakbi-ne-bulo-ne/ (дата звернення : 10.11.2020).

3. Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. Літературознавчий словник-довідник. Київ : Академія, 2007. 752 с. (Nota bene).

4. Палій О. П. Поетика постмодерністського роману (до теоретичних аспектів). Літературознавчі студії. 2013. С. 278-288.

5. Радченко О. Ю. Види концептуальної метафори: підстави класифікації. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. № 586. С. 141-144.

6. Фізер І. М. Американське літературознавство: іст.-критич. нарис. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 108 с.

7. Arcimowicz K. Współcześni mężczyźni. Przegląd problematyki badań. Białystok, 1997. C. 147-168.

8. Puzynina J. Uczucia a postawy we współczesnym języku polskim. Język a Kultura. Wrocław, 2000. t. 14.

9. Wiśniewski Janusz L. Samotność w sieci. Warszawa : Prószyński Media Sp. z o.o., 2001. 303 s.

References

1. Vynoghradov V. V. Problema avtorstva y teoryja. Moskva: Ghosud. yzdateljstvo khudozhestvennoj lyteraturы, 1961. 611 s.

2. Ghalaur S. Pysjmennyk Janush Leon Vyshnevsjkyj: «Jakby ne bulo neshhaslyvogho kokhannja – ne bulo b i literatury». Urjadovyj kur'jer. 2012. URL: http://ukurier.gov.ua/uk/articles/pismennik-yanush-leon-vishnevskij-yakbi-ne-bulo-ne/ (дата звернення : 10.11.2020).

3. Ghrom'jak R. T., Kovaliv Ju. I. Literaturoznavchyj slovnyk-dovidnyk. Kyjiv: Akademija, 2007. 752 s. (Nota bene).

4. Palij O. P. Poetyka postmodernistsjkogho romanu (do teoretychnykh aspektiv). Literaturoznavchi studiji. 2013. S. 278-288.

5. Radchenko O. Ju. Vydy konceptualjnoji metafory: pidstavy klasyfikaciji. Visnyk Kharkivsjkogho nacionaljnogho universytetu im. V. N. Karazina. Kharkiv: Khark. nac. un-t im. V. N. Karazina, 2003. # 586. S. 141-144.

6. Fizer I. M. Amerykansjke literaturoznavstvo: ist.-krytych. narys. Kyjiv: Vydavnychyj dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija», 2006. 108 s.

7. Arcimowicz K. Współcześni mężczyźni. Przegląd problematyki badań. Białystok, 1997. C. 147-168.

8. Puzynina J. Uczucia a postawy we współczesnym języku polskim. Język a Kultura. Wrocław, 2000. t. 14.

9. Wiśniewski Janusz L. Samotność w sieci. Warszawa: Prószyński Media Sp. z o.o., 2001. 303 s.

УДК 811.161.2'373.2:75.051
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-18

ПРОТАЩУК В. А.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

АНАЛІЗ НАЗВ КАРТИН ЗА СТРУКТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНИМ ПРИНЦИПОМ

У статті здійснено структурно-хронологічну характеристику назв об'єктів образотворчого мистецтва з Чернівецького обласного художнього музею та книги Т. Севернюк „Летючий промінь вічності… художник Наталя Ярмольчук". Звернено увагу на залежність будови оніма від часу його виникнення. З'ясовано значення творчого підходу до називання та його вплив на структуру пропріальних одиниць.

Ключові слова: ономастика, онімний простір, ідеоніми, артионіми, назви картин, назви об'єктів образотворчого мистецтва, структурно-хронологічний аналіз.

PROTASHCHUK V.
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

STUCTURE-CHRONOLOGICAL ANALYSIS OF PAINTING TITLES

In this article, we have conducted a structure-chronological characteristic of 398 titles of visual arts pieces from Chernivtsi Regional Art Museum and 213 onyms from T. Severniuk's "Letjuchyj prominj vichnosti… khudozhnyk Natalja Jarmoljchuk" (128 of which were in Russian).

During the analysis we have defined 4 groups of painting names based on the chronological principle:

1) 12th - 18th century onyms - 86 titles;

2) 19th - 20th century (until 1940) painting titles - 51 onym;

3) 20th century (from 1940) names - 136 titles;

4) Modern artonyms of early 21st century - 125 titles.

Within the above chronological groups, we sorted the titles by their structure, thus separating them into simple, complex, and compound onyms. Based on the calculations performed we discovered that compound onyms were more popular for titling artworks until the middle of the 20th century. One-word constructs in turn were used by artists beginning in the '40s of the 20th century. Modern artists prefer meaningful, short titles.

We also noticed painting titles of Bukovinian painter Natalia Yarmolchuk. Although her art (and, therefore, the painting names) belongs to the modern period, specifically to the late 20th century, her naming approach does not correspond with the overall tendency of the time. The artist prefers compound constructs, which include lots of rhetorical questions and exclamations. One distinctive feature of Natalia Yarmolchuk's onyms is the ellipsis at the end. Also she uses different literary devices, especially metaphor. In our view, these creative intentions stem from her poetic activity. Combining the two parts of the article together we can assert that artists lean towards different naming patterns in each given period of time. However, unusual occasions where an artist creates unique onyms for self-identification and to engage their audience should not be left disregarded.

Keywords: onomastics, onym space, ideonyms, artyonyms, painting names, artwork names, structure-chronological analysis.

Постановка проблеми. Важливим складником лексики будь-якої мови, зокрема й української, є власні назви, або оніми, адже вони кодують відомості про особливості іменованих об'єктів, про історичну епоху, коли виникла назва, про народ, який створив її тощо. Саме тому оніми вимагають ґрунтовного наукового опрацювання, власне цим з 60-х років минулого століття займається наука про власні назви – ономастика. Наразі завдяки систематичній роботі українських лінгвістів опрацьовано регіональні системи найменувань, різноманітні розряди й класи онімів, закладено міцні теоретичні підвалини цієї галузі науки.

І хоча впродовж останніх десятиліть значно пожвавилося вивчення периферійних розрядів власних назв, досі відсутні фундаментальні праці, присвячені артионімам, зокрема назвам картин. Наявні розвідки мають лише принагідний характер і засвідчують необхідність комплексного дослідження цієї групи онімів, адже ознайомлення з будь-яким витвором мистецтва, безперечно, починається з його назви.

Аналіз останніх джерел. Наразі немає монографічних досліджень в українській ономастиці, які були б присвячені вивченню власне назв картин. Здійснено лише перші спроби дослідження артионімів, які надалі можуть стати частиною фундаментальних студій. Наприклад, М. Цілина у статті „Архаїчні та давні українські ідеоніми" наголошує на існуванні двох дат у хронологічному зрізі побутування найменувань картин. Іншу статтю „Українська імажонімія XX-XXI ст." науковець присвятила вивченню структурної та семантичної специфіки назв картин зазначеного періоду. У ній також зроблено акцент на афористичності багаточленних назв полотен М. Приймаченко. Не оминає дослідниця й художньої спадщини Кобзаря, наводячи у статті „Однокомпонентні імажоніми Тараса Шевченка" міркування щодо ідейних настанов, закладених у цих найменуваннях основоположником нової української літератури.

Аналіз власних назв артоб'єктів часом виходить за межі суто ономастичної науки, адже з'являються розвідки, присвячені тонкощам перекладу українських ідеонімів. Тут доцільно буде згадати дисертацію О. Пєліної „Особливості перекладу українських ідеонімів і прагматонімів англійською мовою", у якій сформульовано 5 визначальних етапів у процесі перекладу українських артионімів англійською мовою.

Натрапляємо на оригінальні ідеї у цій галузі у дослідженнях російських лінгвістів. Зокрема, у праці Є. Бурмістрової „Названия произведений искусства как объект ономастики" (2006) основними аспектами вивчення назв картин і музичних творів проголошено функціональний та структурно-семантичний.

У праці Н. Мухамедгареєвої „Артионим во французском и русском искусствоведческих дискурсах: лингвокультурологический аспект перевода" (2017) йдеться про основні різновиди трансформації французьких артионімів під час перекладу їх російською мовою.

Дисертація Л. Клімової „Немецкие и русские артионимы в сопоставительном рассмотрении (на материале названий произведений изобразительного искусства)" (2017) висвітлює формальні відмінності назв полотен в російській та німецькій мовах. Крім того, лінгвіст акцентує увагу на проблемах, як загальної теорії перекладу, так і перекладу в ономастиці зокрема.

Мета дослідження – класифікувати назви картин буковинських художників з огляду на їхню структуру та час виникнення. Виявити залежність тенденцій назвотворення залежно від історичного періоду, у якому з'явилися оніми.

Виклад основного матеріалу. З огляду на брак комплексних праць, схему аналізу назв об'єктів образотворчого мистецтва ще не випрацювано. Це дає можливість запропонувати власне бачення проблеми або запозичити підходи з праць, у яких досліджено інші розряди пропріальної лексики, задля визначення специфіки назв артоб'єктів. Більшість науковців звертають увагу саме на аналіз структури власних назв. Цей підхід наразі особливо популярний під час класифікації прагматонімів.

У „Словнику української ономастичної термінології" Д. Бучка та Н. Ткачової виокремлені:

1. Прості власні назви – „одноосновні власні назви". [1, с.157]
2. Складні власні назви – „деривати, що виникли у результаті поєднання дієслівної основи у формі наказового способу з субстантивом або ж поєднання лише іменних основ" [1, с.163].
3. Складені власні назви:

3.1. Власні назви-словосполучення – „будь-які власні назви у формі бездієслівного, безприйменникового чи прийменникового словосполучення" [1, с. 65].

3.2. Власні назви-фрази – „будь-які власні назви, що становлять собою текст" [1, с. 65].

На такі ж три групи пропонує розподіляти оніми й М. Торчинський. У монографії „Структура онімного простору. Частина ІІ. Функціонування власних назв" [2] дослідник подає велику кількість прикладів з різних розрядів до кожного структурного типу. Так, серед простих назв, що „кваліфікуються як однослівні однокореневі (одноосно́вні) власні назви, які можуть бути безафіксними і афіксальними" [2, с. 229], наведено імажоніми *„Бородіно", „Степ", „Самсон", „Туман", „Весільний"* [2, с. 232].

Складні оніми науковець визначає як „однослівні двокореневі (двоосно́вні) власні назви (рідше – багатоосно́вні), компоненти яких поєднуються за допомогою з'єднувальних голосних або без них" [2, с. 234]. Наприклад, скульптуронім „Червоноармієць" [2, с. 236].

До складених конструкцій ономаст уналежнює „дво- і багатослівні власні назви, які насамперед поділяються на оніми-словосполуки, оніми-словосполучення й оніми-фрази" [2, с. 237]:

1. Оніми-словосполуки – „це поєднання повнозначної частини мови зі службовою, передусім прийменником" [2, с. 237].
2. Оніми-словосполучення „кваліфікуються як безприсудкові структури сурядного чи підрядного типу, які можуть бути простими (двокомпонентними) і складними (багатокомпонентними)" [2, с. 237–238].
3. Оніми-фрази – „це предикативні конструкції, які вживаються як номінативні одиниці. За своєю будовою це переважно прості речення (одно- і двоскладні)" [2, с. 238]. Наприклад, *„Знову двійка", „Садок вишневий коло хати", „Пісня про віщого Олега", „Козацька Божа Матір", „Венера Милоська", „Тридцять три богатирі"* [2, с. 242].

У праці „Українська імажонімія XX-XXI ст." дослідниця М. Цілина класифікує назви картин за кількістю компонентів:

1. Однослівні, де онім формує одне повнозначне слово.
2. Двослівні – оніми, що складаються з двох слів, об'єднаних сурядним зв'язком, підрядним зв'язком узгодження або керування, а також обставинного змісту.
3. Багатослівні, що складаються з трьох і більше повнозначних компонентів, що можуть бути оформлені у вигляді словосполучення чи навіть речення [3, с. 283].

Хронологічний аспект – важлива частина аналізу будь-якої групи онімів. Адже кожна епоха має свій підхід, свої моделі, особливості їх морфемного, семантичного і синтаксичного наповнення. Цей підхід досить перспективний, бо дає можливість не тільки визначити певні тенденції у творенні артионімів, але й побачити авторський погляд на власний витвір і вплив суспільних та історичних обставин на формування онімії української мови.

Уже згадуваний нами М. Торчинський пропонує власну хронологічну структуризацію ономастикону, яка „пов'язана з часом виникнення власних назв: або абсолютним, коли відомий рік виникнення пропріатива (слід обов'язково розрізняти дві дати – виникнення оніма і час його першої фіксації

у писемних пам'ятках), або відносним, коли на підставі різних екстра- та інтралінгвальних ознак визначається принаймні століття, коли така назва могла би з'явитися" [4, с. 298] і виокремлює чотири групи онімів в українській мові:

1) архаїчні, які виникли до XI ст.;
2) давні, які виникли в XI – XVIII ст.;
3) нові, які виникли у XIX – XX ст.;
4) новітні, які виникли у XXI ст. [4, с. 298–299].

Проведений аналіз зібраних назв об'єктів образотворчого мистецтва з Чернівецького обласного художнього музею (усього 398 одиниць) за структурно-хронологічним принципом дає можливість виокремити:

1. Назви картин XII-XVIII ст. (усього 86 назв), з-поміж яких 1 проста – „*Смерть",* 1 складна – „Благовіщення", 84 складені. Складені представлені словосполученнями – 65 назв (*„Святий Миколай", „Два апостоли", „Святий Василій"* та ін.) та 19 назвами-фразами (*„Введення Богородиці до храму", „Сім отроків в печері"* тощо).

2. Назви картин XIX-XX ст. до 1940 року (51 назва), з-поміж яких 9 простих (*„Автопортрет", „Осінь"* та ін.), 0 складних, 42 складені. Серед складених превалюють словосполучення – 34 назви (*„Єврейська легенда", „Буковий ліс"* та ін.), а також засвідчено 8 назв-фраз, як-от: *„Моя картина. Автопортрет"* тощо.

3. Оніми XX ст. з поч. 40-х рр. (136 назв), з-поміж яких 40 простих (*„Профіль", „Літо", „Кали", „ „Крим", „Стахановка"* та ін.), 6 складних (*„Першоцвіт", „Автопортрет", „Сінокіс"* тощо), 90 складених. Складені представлені сполуками – 7 назв (*„Над річкою", „Після дощу"* тощо), словосполученнями – 74 назви (наприклад, *„Зимовий пейзаж", „Осінній мотив", „Сумні спогади", „Портрет матері"* та ін.), 9 назвами-фразами, наприклад, *„Осінь. Вхід на Тарасову гору", „ Сороки. Троїце-Сергієва лавра".*

4. Сучасні артионіми початку XXI ст. (125назв), з-поміж яких 43 прості (*„Пробудження", „Земля"* та ін.), 0 складних, 82 складені. Серед складених превалюють словосполучення – 62 назви (*„Буковинські грушки", „Вербна неділя", „Портрет художника"* тощо), засвідчені також сполуки – 9 назв (*„У парку", „В судії"* та ін.) та 11 назв-фраз (*„Українська провінція. Місто Вижниця"* та ін.).

Отже, до середини XX ст. популярнішими для називання об'єктів образотворчого мистецтва були багатослівні конструкції. Починаючи із 40-х років XX ст., ця тенденція змінюється на користь однослівних конструкцій. Сучасні художники надають перевагу коротким, містким назвам.

Окремої уваги заслуговують назви картин буковинської художниці Наталі Ярмольчук, які наведені у праці Т. Севернюк „Летючий промінь вічності… художник Наталя Ярмольчук" [5] (213 онімів, з них 128 – російською мовою).

Хоча ці оніми належать до новітніх, адже створені наприкінці XX ст., проте вони не відповідають загальній тенденції, яку ми простежили вище. Серед них превалюють складені конструкції, назви-фрази (125 найменувань), наприклад, *„В суєті – тихий прихисток…", „Владей душой моей, владей…", „Які слова сьогодні вам скажу?..", „В зеркале сентября увижусь…", „Може тут жив сам Бог…", „Как хочется пить…".* Зокрема натрапляємо на двомовні назви з уточненням у дужках: *„Господи, полюби (Я познаю бесконечность)…", „Церква (О ком звонит колокол?)", „В обіймах віт (Не оставь ее)…", „Вокзал (И чье-то дыхание сверкало)…"* тощо.

Можемо виокремити також 64 назви-словосполучення, серед яких *„Жовтий капелюшок…", „Зелена розкіш…", „Розовый туман…", „Зимний оркестр…", „Святі руїни…".* Простих назв нараховуємо лише 23, наприклад, *„Міраж…", „Нежность…", „Резиденція", „Ратуша", „Мама…", „Скитальцы…".* Визначальною рисою усіх цих артионімів є завершення трьома крапками. Ця особливість дає змогу навіть візуально прості за структурою назви трактувати як неповні чи односкладні речення. Крім того, художниця вдається також до риторичних запитань під час творення онімів. Така специфіка оформлення, а також тяжіння до складених, розгорнутих і незвичних назв зумовлена поетичною діяльністю Наталі Ярмольчук, є ще одним виявом її творчої особистості. На такий ж висновок наштовхує, на перший погляд, повна невідповідність означення (назви) й означуваного (зображеного на картині). Так, наприклад, назва *„Безвременье…"* спонукає реципієнта уявити собі годинник або інше втілення часу, вказує на можливість абстрактності, графічності намальованого, тоді як мисткиня зображає на полотні зимову чернівецьку вулицю. Очевидно, що йдеться про метафоризацію дійсності, власне бачення і творчий підхід до називання. Тому найменування картин Наталі Ярмольчук заслуговують ґрунтовнішого вивчення не лише за структурним і хронологічним принципом, але й з огляду на їхню вмотивованість та образно-семантичну наповненість.

Висновки. З усього викладеного вище можемо зробити висновок, що в кожний окремий період історичного розвитку образотворчого мистецтва простежуємо переважання простих, складних чи складених назв артоб'єктів. Проте не варто залишати поза увагою нестандартні випадки і тяжіння окремих художників до самоідентифікації шляхом творення унікальних онімів для зацікавлення аудиторії.

Література

1. Словник української ономастичної термінології /Уклад. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Харків: Ранок – НТ, 2012. 256 с.

2. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина ІІ. Функціонування власних назв: монографія. Хмельницький : ХНУ, 2009. 394 с.

3. Цілина М. М. Українська імажонімія ХХ-ХХІ ст. Острог: Наукові записки Національного університету „Острозька академія", 2015. Випуск 58. С. 282–285.

4. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: Монографія. Хмельницький: Авіст, 2008. 550 с.

5. Севернюк Т. А. Летючий промінь вічності… художник Наталя Ярмольчук. Чернівці: Золоті литаври, 2007. 304 с.

References

1. Slovnyk ukrajinsjkoji onomastychnoji terminologhiji /Uklad. Buchko D. Gh., Tkachova N. V. Kharkiv: Ranok – NT, 2012. 256 s.

2. Torchynsjkyj M. M. Struktura onimnogho prostoru ukrajinsjkoji movy. Chastyna II. Funkcionuvannja vlasnykh nazv: monoghrafija. Khmeljnycjkyj : KhNU, 2009. 394 s.

3. Cilyna M. M. Ukrajinsjka imazhonimija XX-XXI st. Ostrogh: Naukovi zapysky Nacionaljnogho universytetu „Ostrozjka akademija", 2015. Vypusk 58. S. 282–285.

4. Torchynsjkyj M. M. Struktura onimnogho prostoru ukrajinsjkoji movy: Monoghrafija. Khmeljnycjkyj: Avist, 2008. 550 s.

5. Severnjuk T. A. Letjuchyj prominj vichnosti… khudozhnyk Natalja Jarmoljchuk. Chernivci: Zoloti lytavry, 2007. 304 s.

УДК 821.162.1 - 1.09
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-19

РОГУЛЬСЬКА О., ТАРАСОВА О.
Хмельницький національний університет

ПРОБЛЕМАТИКА «КРИМСЬКИХ СОНЕТІВ» АДАМА МІЦКЕВИЧА: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Адам Міцкевич – основоположник польського романтизму, один із найвідоміших письменників та літературних діячів, який відіграв значну роль в культурі Польщі. У своїх творах закликав до боротьби за незалежність, спонукав глибоко поважати історію та культуру батьківщини. Ліричний цикл «Кримські сонети» належить до найбільш характерних та популярних у творчій спадщині визначного польського поета-романтика Адама Міцкевича. У статті схарактеризовано літературу Польщі доби романтизму, досліджено творчий шлях Адама Міцкевича, з'ясовано сутність поняття сонету як літературного жанру, визначено та проаналізовано проблематику «Кримських сонетів» Адама Міцкевича.

Ключові слова: Адам Міцкевич, «Кримські сонети», польський романтизм, сонет.

OXANA ROGULSKA, OLGA TARASOVA
Khmelnytskyi National University

PROBLEMS OF "CRIMEAN SONNETS" BY ADAM MICKIEWICZ: METHODOLOGICAL ASPECT

Adam Mickiewicz is the founder of Polish Romanticism, one of the most famous writers and literary figures, who played a significant role in Polish culture. In his works he called for the struggle for independence, encouraged deep respect for the history and culture of the homeland. Mickiewicz was the principal poet of Polish Romanticism. His love lyrics, succinct and charged with emotion and meaning, raised the image of woman to a level of ideality previously unknown in Polish poetry. With his exalted patriotism, mystical feeling, and passionate appreciation of the positive aspects of Polish life, he came to epitomize the Polish spirit for succeeding generations of Polish writers. The lyrical cycle "Crimean Sonnets" is one of the most characteristic and popular in the creative heritage of the prominent Polish romantic poet Adam Mickiewicz. The Crimean Sonnets (Sonety krymskie) are a series of 18 Polish sonnets by Adam Mickiewicz, constituting an artistic telling of a journey through the Crimea. The Crimean Sonnets are romantic descriptions of oriental nature and culture of the East which show the despair of the poet – a pilgrim, an exile longing for the homeland, driven from his home by a violent enemy. The Crimean Sonnets are considered the first sonnet cycle in Polish literature and a significant example of early romanticism in Poland, which gave rise to the huge popularity of this genre in Poland and inspired many Polish poets of the Romantic era as well as the Young Poland period. The article characterizes the Polish literature of the Romantic era, explores the creative path of Adam Mickiewicz, clarifies the essence of the concept of the sonnet as a literary genre, identifies and analyzes the problems of "Crimean sonnets" by Adam Mickiewicz.

Key words: Adam Mickiewicz, "Crimean sonnets", Polish romanticism, sonnet.

Постановка проблеми. Адам Міцкевич є однією з найбільш цікавих та визначних постатей серед представників польського романтизму. До його творчої спадщини належать чимало поем та сонетів таких як: «Гражина», «Пан Тадеуш», «Дзяди», «Конрад Валленрод», «Кримські сонети», «Любовні сонети» та інші. Актуальність обраної теми аргументується тим, що жодний твір А. Міцкевича не залишає такого глибокого й цілісного враження як «Кримські сонети». Саме в цьому творі автор повною мірою передає глибинні почуття людини відірваної від батьківщини, викриває усі зовнішні (соціально-історичні) та внутрішні (психологічні) чинники стану такої людини. Цикл «Кримські сонети» є одним із найбільш довершених творів Адама Міцкевича. Автор звертається до теми суму за батьківщиною, описує красу природи, розкриває чимало філософських проблем. Адам Міцкевич тонко передав свої відчуття та переживання, що турбували його під час подорожі до Криму. Автор досліджує особливості Кримської місцевості та водночас занурюється у свій психологічний стан. Сонетам притаманні всі риси романтизму від захоплення природою до внутрішнього стану героя.

Творчість Адама Міцкевича впродовж багатьох років є об'єктом літературних досліджень. Значний внесок у вивчення творчої спадщини письменника зробили такі українські та зарубіжні дослідники як: Б. Джонсон, Б. Тен, Д. Нойс, М. Вейланд, М. Зеров, О. Ленчевська та інші. Перекладом на українську мову займалися: І. Козлов, М. Бажан, М. Рильський; на англійську: А. Кречмар, Е. Андервуд, К. Джексон.

Однак, недостатнє обґрунтування окресленої проблеми в наукових джерелах зумовили вибір теми дослідження – «Проблематика «Кримських сонетів» Адама Міцкевича: методичний аспект».

Об'єкт дослідження – творчість Адама Міцкевича як представника періоду польського романтизму XIX ст.

Предмет дослідження – філософське осмислення єдності природи і людини, знецінення минулого, мотиви суму за батьківщиною у циклі «Кримські сонети» Адама Міцкевича.

Мета дослідження – проаналізувати проблеми єдності природи і людини, спотворення минулого та суму за рідним краєм у творі «Кримські сонети» Адама Міцкевича.

Розвиток романтизму в Польщі припав на першу половину XIX ст., саме в цей період відбувалася національно-визвольна боротьба поляків за свою державу. Після третього поділу Польщі, вона була

розділена між країнами-сусідами: Росією, Австрією та Пруссією. Ці події зумовили в поляків інтерес до фольклору, історії своєї батьківщини, також зростало національне самоусвідомлення, створювалися підпільні спілки [8, с. 1].

Через свій поділ Польща не могла виходити на політичну арену як самостійна держава, адже вона перебувала під владою інших країн, тому поляки не могли реалізовувати свій польський дух ні у військовій сфері, ні у політичній. Саме тому єдиним варіантом було використовувати сферу мистецтва, а зокрема й літературу, задля поширення інформації. Романтизм відіграв значну роль у розвиткові польської культури, зокрема мови. Польська мова вважалася мовою бідних людей, знать же спілкувалася французькою, латинською, німецькою, але з появою романтизму, який був націлений на просте народне життя та фольклор, польська мова була визнана мовою вищого суспільства Варшави [17, с. 2]. Саме цей період ознаменувався періодом розквіту польської літератури. 1822-1830 рр. стали часом встановлення й утвердження літератури польського романтизму. Основною характерною рисою романтизму був його бунтарський зміст, що у свою чергу сприяло його популярності серед поляків у ті часи, адже вони вели боротьбу за свою державність, що часто призводило до повстань. З огляду на те, що у суспільстві зростали революційні настрої, люди були невдоволені свої станом, це все відображалося й у літературі. Романтизм став саме тим напрямом, який задовольняв потреби тогочасного польського суспільства, підштовхував їх не скорятися.

Головною темою польського романтизму завжди була свобода, але особливе значення приділялося саме національній свободі. Література надихала людей на повстання та відродження країни, знищення феодально-абсолютистського ладу, і таким чином вона відігравала значну революційну роль. Етапи романтизму збігаються з етапами національно-визвольного руху, які поділяються відповідно до найбільших повстань [8, с. 2].

У цей період Польща отримала найвизначніших поетів у літературі, зокрема: Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Юліуша Словацького, Северина Гощинського. Творчість цих письменників була зрозуміла кожному полякові, адже в ній відображалося усе тогочасне життя, розкривалися проблеми неволі польського народу, прагнення до незалежності, підкреслювалася значимість боротьби за свою батьківщину. На цих творах зростало й виховувалося багато поколінь поляків, які не забули своє коріння та відновили державність Польщі. Початок польського романтизму асоціюють із «Баладами і романсами» А. Міцкевича. Передмова цієї книги вважалася маніфестом романтизму.

Романтизм у той час боровся з класицизмом та поєднував у собі традиції просвітників та сентименталістів. Найпоширенішим жанром вважалася літературна балада. Цей жанр дозволяв використання сюжетів, мотивів та образів польського фольклору, підкреслюючи глибинне національне самоусвідомлення і свободолюбство польського народу. Ще одним популярним жанром була поетична повість. Вона якнайкраще підходила для висвітлення теми боротьби за свободу народу. В основі сюжету лежала історія, яка слугувала прикладом для сучасності.

Найбільшою популярністю в період романтизму користувались «Гражина» А. Міцкевича та «Марія» А. Мальчевського. Вершиною поетичної повісті в ранній період польського романтизму став «Конрад Валленрод» А. Міцкевича. Згодом з'явилися поеми Ю. Словацького («Шафнарі», «Гуго», «Араб», «Ян Белецький», «Монарх») [17, с. 3].

У 1830-1831 рр. Відбулося повстання, придушення якого призвело до жорстоких репресій, твори Міцкевича і Словацького були заборонені, Варшавський університет було закрито. Розвиток національної культури зупинився. Суспільно-політичне життя було зосереджено в еміграції, адже більшість поетів вимушені були перебувати поза межами Польщі. У 1832 р. в еміграції виникло Польська демократична спілка, яка працювала над створенням буржуазно-демократичної програми визволення Польщі, яка мала духовно об'єднати й організувати поляків для визвольної боротьби за свою незалежність, вказати народу на перспективи майбутнього [8, с. 3].

Таким чином, польський романтизм – це напрям польської літератури, який сприяв національно-визвольному руху своїм революційним спрямуванням. Література цього періоду була націлена на збереження національних цінностей та відстоювання свободи. Але країни, які поділили Польщу, не хотіли втрачати своєї влади над нею, тому польський романтизм був знищений. Цей період вважається одним із найважливіших в історії Польщі, усвідомлення свого національного духу та важливості боротьби за незалежність підштовхнуло поляків на дії. У цей час сильніше почала цінуватися культура країни, література зверталася до фольклору, люди почали вільно розмовляти польською мовою, навіть вищі верстви тогочасного суспільства вважали за честь розмовляти рідною мовою, а не популярними тоді іноземними мовами. Романтизм мав революційний характер, і тим самим передавав стан людей, їх задуми щодо повстань та боротьби проти поневолення. Цей напрям поважали як прості люди, так і знать, що в свою чергу об'єднало весь польський народ заради спільної мети – незалежності батьківщини.

Адам Міцкевич – один із найвидатніших польських письменників, саме він вважається засновником польського романтизму. Його творчість відігравала значну роль в історії культури Польщі та мала велике значення для народу та національно-визвольного руху. Поезія Міцкевича стала каталізатором утвердження національної самосвідомості народу і водночас найвидатнішим її мистецьким проявом. У поезії Міцкевича

описуються особливості естетичного світогляду нації, художній досвід, який накопичувався століттями та передавався з покоління в покоління. У творах вони найбільш повно та довершено висвітлені, а також зосереджується увага на їх важливості для свідомого народу, який береже свою історію [6, с. 1].

Адам Міцкевич – виходець із небагатого шляхетського середовища. Він першим у польській літературі звернувся до народної поезії як джерела, яке допомагало перемогти залежність національної літератури від європейських зразків і створити неповторну літературу – не лише за змістом, а й за новими формами. Поет усіма силами намагався відійти від копіювання літератури інших народів і створити свою власну польську літературу, яка буде вирізнятися своєю неповторністю.

Перші вірші Міцкевич почав писати ще в дитинстві, але серйозно почав займатися поезією лише в університетські роки. Його перші поетичні спроби відзначаються значним впливом просвітницьких ідей Вольтера [6, с. 1].

Творчість Міцкевича поділяється на три періоди [3, с. 1]:

1. Ранній або Віленсько-Ковенський період тривав до 1824 року.

Одним із кращих творів цього періоду вважається «Ода молодості». У цьому творі молодість порівнюється з Гераклом, яка, так само як і він, здійснює подвиги. Автор описує молодість як промінь світла, що здатний здобути свободу і спасіння людству.

Іншим популярним твором є «Балади і романси». Саме з цього твору почалася доба польського романтизму. При його написанні автор посилався на творчість Шекспіра і Байрона. Цей твір став своєрідним протестом проти класицизму та закликом до започаткування нової поезії. До цього періоду належить «Гражина», у якій Міцкевич описує минуле польського народу і закликає протистояти ворогам. Автор звертається до подій минулого, щоб наголосити на тому, що вороги завжди будуть намагатися відібрати в них найдорожче – мову, культуру, але не потрібно здаватися, а треба боротися за свою державу.

2. Російський період (1824-1829 рр.).

У 1823 р. Міцкевича було заарештовано та за деякий час вислано до Росії. Царський уряд навмисно відправив його саме до Росії, сподіваючись, що російські зв'язки поета перевиховають його та, що поет перейметься великодержавний духом. Тож твори Міцкевича публікували мало не всі журнали, його також охоче приймали у вищому суспільстві. Та поет завжди залишаввся вірним своїй батьківщині. Роки проведені за межами своєї держави лише посилили його любов до рідної землі та змусили поета сумувати за своїм краєм.

Найвидатнішим твором цього періоду були «Кримські сонети». Влітку 1825 року Адам Міцкевич відвідав Крим. Він був глибоко вражений місцевою красою: контрастом моря та гір, неймовірною флорою та фауною. Під впливом побаченого він вирішив написати збірку «Кримські сонети». Ці сонети відомі досконалістю своєї форми та змістовою емоційністю.

«Конрад Валленрод» – ще один визначний твір російського періоду. Герой відмовляється від особистого щастя заради порятунку своєї батьківщини. Він прагне боротися з ворогами усіма можливими способами, але залишається самотнім у цій боротьбі. Тема приреченості теж залишає свій відбиток у творі. Головний герой опиняється на самоті тоді, коли він як ніхто потребує допомоги, адже він бореться за свій край і, тому вважає, що увесь народ повстане. Трагізм у творі посилений вставними піснями і романсами.

3. Період імміграції (1830-1855 рр.).

У квітні 1829 р. Адам Міцкевич поїхав до Німеччини, у Веймар, де зустрівся з Гете, потім вирушив у Швейцарію та Італію. У 1830 р. поет захотів відвідати батьківщину, але раптово дізнався про повстання і на певний час затримавшись на австрійській митниці, так і не захотів приєднатися до повстанців, можливо, тому що передбачав, чим саме може закінчитися ця боротьба в нерівних умовах. Після 1830 року Міцкевич залишився в еміграції до кінця життя.

Останній значний твір поета – «Пан Тадеуш». У цьому творі автор повернувся до своїх дитячих років на батьківщині. У ньому чітко описується старопольський побут, природа, старе та молоде покоління. Головна тема твору – об'єднання усього польського народу проти ворогів, відстоювання незалежності своєї країни. Твір вважають національною епопеєю за його свободолюбний характер, детальне зображення життя польських людей, заклик до боротьби проти усіх лих та ворогів.

Особливе місце у творчості А. Міцкевича посідають сонети. Сонет – це поетичний ліричний твір, що складається з чотирнадцяти повних рядків п'яти або шестистопного ямба. Саме через свою вимогливу структуру сонет є канонічним жанром. Сонети мають свої унікальні особливості: насамперед, вони поділяються на велику кількість видів, зокрема: класичний, вільний, напівсонет, перевернутий, рамковий, сонет з одним катреном, сонет-діалог тощо. Структура сонетів підпорядковується певному принципу: теза-антитеза-синтез-узагальнення думки. Однак її не завжди дотримуються. Також сонет є досить музичним жанром. Це відбувається шляхом чергування чоловічих і жіночих рим [15, с.1].

Питання виникнення сонетів досі викликає інтерес у науковців та літераторів. Є гіпотеза, що цей ліричний жанр колись був особливим напрямом у ліриці провансальських поетів і можливо був складовою пісень трубадура. Але вважають, що сонет все ж походить із Сицилії. Цей літературний жанр виник між Середньовіччям та епохою Відродження. Сьогодні майже точно відомо, що сонет як поетична форма, з'явився у XIII столітті в Італії, де сформувались його перші ознаки, викладені у 1332 році Антоніо де

Темпо. Серед письменників, які зверталися до цього жанру: Данте, Ф. Петрарка, В. Шекспір. Закінчення періоду Середньовіччя надало сонету значної переваги у контексті ідейності. Відродження мало вплив на ліричні поетичні твори, а саме надавало їм нових художніх форм. Цей жанр був розроблений двома найвидатнішими поетами Данте Аліґ'єрі та Франческо Петраркою. Піку свого розвитку жанр досягнув у XVI ст. у поезії П. Ронсара (Франція) та у XVII ст. у літературі В. Шекспіра (Англія). Сонет не користувався популярністю в добу класицизму, здебільшого поети тих часів зневажали цей жанр. Доба романтизму навпаки стала своєрідним відродженням для сонетів, адже поети почали звертати увагу на цей літературний жанр, й з часом сонети стали улюбленим жанром письменників того періоду. У XV-XVII століттях сонет вважали одним із основних жанрів в італійській ліриці. Сонети швидко розповсюджуються в іспанську, португальську, французьку, англійську літератури, а через деякий час стають популярними в російській літературі [13, с. 2].

Тематика сонетів досить різноманітна. Головна тема сонетів – зображення внутрішнього світу людини, її психологічний стан, переживання і думки. Внутрішньому світу приділяється значна увага, адже у більшості випадків мета твору – показати, що відчував в конкретний момент ліричний герой. Також існують сонети на любовну та філософську тематику. Поширеними є й пейзажні сонети, в яких через природу описується внутрішній світ людини.

Серед поетів прийнято вважати сонет важкою формою поетичної творчості. Це зумовлено тим, що рима в сонеті повинна обов'язково переплітатися, а це зобов'язує автора переплітати також усі теми й образи. У сонеті не повинно існувати ні легкості, ні натяків. Він має бути важким і єдиним, цілим твором, крім того потрібно дотримуватися певної послідовності викладу думок. Також у деяких країнах існувала так звана норма складів. Вважалося, що сонет має містити 154 склади [13, с. 3].

Все ж сонет є одним із найбільш поширених та улюблених письменниками видів лірики. В літературних колах його називають «солодким стилем», тому що він є дуже мелодійним, а теми сонетів відповідають тому, що хочуть читати як прості люди, так і вищі верстви суспільства. Сонет був призначеним для відтворення певного особливого змісту, а саме: боротьби протилежних відчуттів і думок. Сонети в давні часи були наділені магічним змістом. Катрени були символами чотирьох елементів, на основі яких було створено світ: землю, вогонь, воду, повітря. Терцети же були символом духовного і втілювали ідею триєдності Бога. Побудова сонета уособлювала поступ від матеріального до Духовного [13, с. 2].

Одним із найвідоміших поетів, який писав сонети, був Адам Міцкевич. Його сонети вирізняються особливою будовою та становлять особливий поетичний цикл. Кожен вірш – це водночас окрема складова й частина цілого. Такий композиційний прийом називаються циклізацією. Крім «Кримських сонетів» Міцкевич також написав і «Любовні сонети», в яких кожен вірш пройнятий глибинною ліричністю. У цьому творі письменник також застосовує свою особливу методику написання сонетів.

У «Кримських сонетах» Адам Міцкевич уміло передав свій внутрішній стан під час поїздки до Криму, описи місцевої природи, яка глибоко надихнула поета. Письменник торкається питань, які його турбують, шукає відповіді на них. Твір пройнятий глибоким філософським змістом. Автор розмірковує на різні теми, намагається знайти пояснення своїм почуттям та знайти відблиск свого життя в природі.

Природа і людина тісно переплетені у творі. Усе, що відбувається навколо головного героя, відображає його психологічний стан та вказує на те, що його хвилює. Природа – це частина його душі, яка відчуває все те, що відчуває й він, і через свої стихії показує все це світові. Автор наголошує на тому, що людина є частиною природи і все, що відбувається навколо впливає на людину і те, що переживає вона сама, має вплив на природу. Від народження і до кінця життя людина знаходиться під покровительством природи і не може від'єднатися від неї, бо є її частиною [10, с. 1].

У сонеті «Морська тиша» Міцкевич підкреслює схожість людини і природи:

«…І грає лагідно прояснена вода
Немов замріяна про щастя молода:
Прокинеться, зітхне – і знов засинає» [5, с. 2].

Цими рядками автор порівнює людину та стихію природи – воду. Струмки води нагадують поету молоду дівчину, що мріє про власне щастя. Цим він підкреслює те, як багато люди беруть від природи. Своєю поведінкою та діями людина наслідує природнім зв'язкам, які були закладені в неї з народження та супроводжують її до самого кінця.

Також Міцкевич проводить паралель між внутрішнім світом людини та тим, як на нього реагує все навколо. Спустошений, сумний, знесилений головний герой помічає, як тісно пов'язаний його настрій з тим, що його оточує. Природа ніби увібрала в себе всі його страхи та переживання. Психологічний стан героя знаходить відбиток у діях природи: вітер посилюється, зникає сонце, починається гроза. Особливо детально це показано в сонеті «Буря», який повністю характеризує пригнічений стан автора:

«…Вітрила зірвано, ревіння, шум завії,
Тривожні голоси і помп зловісний рик,
Із рук матросових останок линви зник,
Зникає сонця диск – і гаснуть з ним надії» [5, с. 5].

У сонеті передається неспокій стихії, емоційна напруга, яка охопила душу головного героя та все навколо. Таким чином, природа відчуває всі тяготи людини і переймає це на себе. Але автор вказує на те, що в такий спосіб сили природи полегшують стан людини, допомагають їй перебороти нещастя. Подібний симбіоз пояснюється тим, що людина, як і будь-яке інше створіння, є частиною природи, а природа, у свою чергу, створила людину і наділили її усіма тими якостями, які вважала за потрібне. Тому ніщо на світе не здатне розірвати їх зв'язок [10, с. 3].

Події цього сонету відбуваються на морі, яке є уособленням свободи, безмежності, стихійності. Людина, як і море, прагне свободи, не важливо чи це особиста свобода, політична чи будь-яка інша. Море не можливо полонити, так як і не можливо стримати людину, яка йде до своєї мрії, намагається розірвати коло невдач, хоче повернутися чи навпаки втекти з того місця, де вона перебуває. Як і море, людина може бути спокійною або бурхливою, саме тому море якнайкраще відчуває внутрішній світ людей. Багато хто під час подорожі морем відчуває полегшення та спокій, але у творі Міцкевич показує море у хвилини бурі. Воно неспокійне, як неспокійна в цей час душа героя. Катастрофа, що сталася, символізує сум автора та, як із заходом сонця гаснуть його надії. У такий спосіб письменник зображує могутність природи та її нездоланність.

Образ моря зустрічається й у сонеті «Байдари»:

«…Все спить, лиш я не сплю. Вода мене студена
В обійми прийняла. Ось чорний вал шумить,-
Його стрічаю я, вперед простяг рамена» [5, с. 14].

У цьому сонеті, на відміну від «Бурі», море лагідне та спокійне. Головний герой щиро його зустрічає, відчуваючи полегшення та спокій. Він уже не боїться моря, а сміливо йде йому назустріч. Автор показує теплі почуття, які виникають між героєм та морем, як він зустрічає море та вбирає від нього всю ту силу та могутність, якими воно володіє. Особлива увага звертається також на чарівність ночі. Герой відчуває спорідненість з її тишею та спокоєм. Ніч приваблює Міцкевича своєю загадковістю та легкістю. Душа героя прагне до спокою, тому ніч якнайкраще відображає ту атмосферу, у якій хоче опинитися поет. Душа героя ніби знаходить те місце, де вона може відпочити та відволіктися від усіх тягот життя і навіть море тут не бурхливе, а мирне та спокійне, що доводить заспокійливу силу ночі [10, с. 2].

Зв'язок природи і людини є однією з провідних тем «Кримських сонетів». Автор звертає увагу читача на їх особливі відносини, вони доповнюють один одного і водночас є єдиним цілим. Не можливо відділити людину від природи чи навпаки. Природа доповнює життя людини, тим самим вказуючи їй на свою могутність. Якого розвитку не досягнуло б людство, воно ніколи не зможе змагатися з силами природи, вона завжди перемагатиме і, тому люди повинні схилитися перед її силами. Природа і людина пов'язані не лише фізично, а й духовно. Усе живе відчуває внутрішній стан людини, і вона в свою чергу відчуває настрій усього, що її оточує. Протягом усього твору автор зіставляє переживання людини з реакцією природи, показуючи, що людям необхідно довіритись усьому природному.

Ідея туги за батьківщиною є однією з провідних тем «Кримських сонетів». Автор, який знаходиться поза межами своєї країни, глибоко сумує за рідним краєм. Краса і розкіш Криму вражають Міцкевича, але ніщо не може змусити його забути ту частину світу, в якій він народився і виріс. Письменник страждає та прагне повернутися додому та почуття приреченості не покидає його впродовж усього. Міцкевич – польський поет, але землі, на яких він жив раніше належали Литві, тому у своїх творах поет називає батьківщиною Литву.

Вже у першому сонеті «Акерманські степи» можна відчути увесь сум, який огортає автора на чужині:

«…Я так напружив слух, що вчув би в цій землі
І голос із Литви» [5, с. 1].

Навіть, знаходячись далеко від своєї батьківщини, письменник намагається знайти її відголоски у чужих землях. Міцкевич не почувається погано в Криму, він захоплюється та надихається місцевою красою природи, вона пробуджує в ньому бажання творити, та на душі у нього неспокійно. Екзотичність та неповторність усього, що його оточує підштовхує письменника до написання сонетів. Але, не зважаючи на це, він розуміє, що для нього ніщо не може зрівнятися з його рідним краєм [1, с. 2].

Міцкевич розуміє, що через певні обставини не може повернутися додому, і це лише посилює його біль та сум за батьківщиною. Для нього довго перебувати далеко від свого дому – справжнє покарання. Він намагається зменшити свій біль шляхом відчуження від усього світу та занурення в світ природи, але це навпаки змушує його поринути у роздуми. Поет розуміє, що не може, перебуваючи в чужих краях, забути про батьківщину. Він прагне поїхати додому, але знає, що це неможливо і навіть неймовірна краса Криму не може заспокоїти його поранену душу. Психологічний стан автора добре описано в сонеті «Пілігрим»:

«…Чому ж у дальній край так хочеться мені,
Чом ще за дальшою я плачу давниною?
О, Литво! Шум лісів, народжених тобою,
Миліший, ніж Байдар всі солов'ї гучні,
І більше я радів твоїй трясовині,

Як цим шовковицям, з їх ніжною красою!» [5, с. 15-20]

Міцкевич розуміє всю велич Криму і глибоко захоплюється ним, але все ж знає, що для нього немає кращого краю на світі, ніж його Литва. Поета охоплює великий жаль, він не може жити повноцінним життям, якщо не ступає по рідній землі, не розмовляє рідною мовою. Навіть трясовина Литви для нього цінніша, ніж прекрасні сади та дари Криму. Автор наголошує, що немає нічого кращого, ніж рідні краєвиди.

Також у сонеті «Пілігрим» є й такі рядки:

«…На лоні краси, серед казкових див,
Чом лину серцем я до молодого ранку,
До тої, що колись так ніжно полюбив?
В краю, заказанім для мене, ти, коханко,
Як ходиш по моїх ще недавніх слідах,
Чи згадуєш мене хоч іноді в думках?» [5, с. 20]

На перший погляд здається, що романтичні рядки, адресовані жінці, яку кохав поет, але насправді це звернення автора до своєї батьківщини. Образ коханої дівчини й Литви тут зливаються воєдино, тому що Литва – це справжня любов Міцкевича. Ніжні слова, присвячені своєму рідному краю, доводять щиру та сильну любов, яку плекав у своїй душі поет [1, с. 1].

У «Кримських сонетах» Міцкевич створює романтичний автопортрет. Він розкриває внутрішній світ вигнанця з Литви, який страждає та не може знайти душевного спокою. Головний герой подорожує Кримом в пошуках звільнення від тяжких ран, яких завдали йому шляхом вигнання з рідного краю [16, с. 1]. Автор передає відчуття героя через природу: якщо він неспокійний, то усе навколо це відображає (буря на морі) або, якщо ж він навпаки спокійний, то усе стає умиротвореним (тиха ніч). Іноді він ніби стає одним цілим з природою, повність занурившись в її світ. Міцкевич не хоче поспішати, він намагається насолодитися кожним моментом:

«…Спинімось! Тихо як!…Десь линуть журавлі,
Що й сокіл би не взрів, - лиш чути, де курличе.
Чутно й метелика, що тріпається в млі,
І вужа, що повзе зіллями таємниче» («Акерманські степи») [5, с. 1]

Головний герой знаходиться в постійних роздумах, він ніби намагається відмежуватися від усього світу. Автор прагне досягти душевного спокою, але не може цього зробити через розлуку з рідним краєм, а можливо й через щось інше. Саме ця напруга заважає йому жити повноцінно. У своїх думках Міцкевич створює той світ, у якому йому хотілося б жити, звичайно провідне місце в ньому займає батьківщина поета. Він роздумує на різни теми, розуміє усю прикрість свого становища, бажає щось змінити, але не знає як. Герой прагне зібрати усі сили та діяти, боротися за свої бажання, насамперед повернутися додому, але щось зупиняє його [16, с. 2].

Подорож до Криму – це своєрідний відпочинок для його втомленої душі, яка дуже сильно цього потребує. Там, перебуваючи серед лісів та гір, він отримує спокій, але тільки він згадує та порівнює місцеві краєвиди з рідним краєм, його охоплює несамовита туга. Цілком зрозуміло, що повної гармонії його душа зможе досягнути лише, коли він повернеться додому. Автор з усіх сил намагається звільнитися з цього замкнутого кола, але це неможливо, адже яке б сильне не було бажання повернутися додому, він просто не може туди вернутися. Ця ситуація пригнічує його і, це відображається не лише на його внутрішньому світі, а й на природі.

Міцкевич створив свій романтичний портрет, щоб показати, як він почувався під час цієї подорожі. Він дуже точно передає свої емоції та переживання. Герой перебуває в глибокій душевній кризі, а єдине, що його хоч трішки заспокоює – це прекрасна природа Криму. Автор намагається залікувати свої душевні рани та повернутися до повноцінного життя сильним, дужим та боротися до кінця за свої мрії.

Адам Міцкевич провів досить багато часу в Криму. Він добре знав його історію та був глибоко вражений тим, як люди ставляться до культурної спадщини Криму. Поет відчуває жаль за все те, що було знищено та сподівається, що Крим колись зможе відновити свої минулі цінності. Блукаючи руїнами, Міцкевич не розумів, як можна було занедбати все те, чим славився півострів. Поет наче відчув на собі усі тяготи розрухи та безладу, що панував довкола [2, с. 1].

У сонеті «Руїни замку в Балаклаві» Міцкевич показує, до чого призводить байдуже ставлення людей до минулого:

«…Ці замки, що лежать у безладі руїн,-
Сторожа і краса твоя, невдячний Криме!
Тепер уламки це, що гад живе між ними,
Чи гірший, аніж гад, людського роду син» [5, с. 23-24].

Цими словами автор підтверджує, що люди не цінують свого минулого й нещадно знищують усе, що було створено предками. Йому боляче і неприємно, від того, що він бачить, тож він блукає усіма руїнами в надії знайти хоч якісь вцілілі реліквії.

Також Міцкевич звертає увагу на те, що люди не просто знищили усі ці пам’ятки, а й взагалі про них забули і покинули напризволяще:

«…На вежу сходимо, тут надпис є один.
Можливо, це ім'я, що вчинками гучними
Було прославлене. Та час неумолимий
Покрив зелом його серед замшілих стін» [5, с. 24].

Цими словами автор підкреслив усю минулу велич Криму, яка було нещадно знищена. Особливу увагу звертає на те, що подвиги своїх предків не цікавлять людей: ім'я, яке колись було вигравірувано на стіні, прославляло людину, яка вчинила подвиг, можливо пожертвувала собою заради інших, але про неї вже ніхто не пам'ятає.

Зруйновані замки лежать занедбаними, до них нікому немає діла. Автор, перебуваючи серед уламків та руїн, уявляє, яке життя було тут, як люди творили історію:

«…Тут грек на камені різьбив тонкі оздоби,
Монголів Генуя обертала в рабів,
Намаз побожний свій отут хаджі творив» [5, с. 24].

Міцкевич розумів, що не можна знищувати своє минуле і своїми рядками намагався донести це до людей. Він ніби благав їх отямитися, припинити руйнувати те, що навпаки треба з усіх сил берегти. Якщо людина забуває минуле, у неї немає майбутнього – цим принципом керувався Міцкевич. Він сподівався, що його слова змусять людей переосмислити своє ставлення до цінностей та допоможуть їм відновити втрачене. Письменнику було прикро, що після таких неймовірних краєвидів, у самому серці півострова він побачить розруху. Такий різкий контраст вразив поета. Він аж ніяк не сподівався побачити щось подібне, адже гадав, що у такому прекрасному місці просто не може бути місця неповазі до свого минулого [2, с. 1].

Не зважаючи на своє здивування та обурення, Міцкевич намагався донести до людей, що не можна зневажливо ставитися до того, що подарували нам наші предки. Потрібно берегти усе, що ми маємо та вчити цьому наступні покоління, бо інакше у майбутньому усі наші цінності теж будуть знищені й назавжди забуті. Тому люди повинні схаменутися та намагатися врятувати те, що у нас лишилося.

У сонеті «Руїни замку в Балаклаві» автор зумів тонко передати свої емоції та почуття, які викликало в нього побачене. Він, як ніхто, розумів, як важливо зберігати в пам'яті найкращі моменти свого життя, а минуле – це теж чиєсь життя, яке безсоромно розтоптали і навіки стерли із землі. Перебуваючи у Криму, Міцкевич згадував свою батьківщину і розумів наскільки для нього важлива спадщина, яка залишилася від його предків, і тому щиро не розумів, як місцеві люди змогли так просто знищити і забути все [1, с. 1]. Таким чином, письменник намагався не просто передати свої почуття, а й донести до людей своє послання, що недопустимо чинити таке варварство. Потрібно усіма силами якомога довше намагатися зберегти скарби минулого.

Результати дослідження щодо проблематики «Кримських сонетів» Адама Міцкевича дозволяють зробити такі висновки:

Схарактеризовано літературу Польщі періоду романтизму; досліджено творчий шлях Адама Міцкевича. Розвиток романтизму в Польщі припав на першу половину XIX ст. Територія держави була поділена між трьома країнами-сусідами, тому саме у цей період значно зростає національний дух поляків та їх інтерес до своєї історії, що відобразилося в літературі. Головною темою польського романтизму була свобода, основною характерною рисою – бунтарський зміст. Романтизм у той час боровся з класицизмом та поєднував у собі традиції просвітників та сентименталістів. Найпоширенішими жанрами були балада та поетична повість. Романтизм сприяв національно-визвольному руху своїм революційним спрямуванням. Література цього періоду була націлена на збереження національних цінностей та відстоювання своєї свободи. Найвідомішими поетами польського романтизму були А. Мальчевський, А. Міцкевич, Ю. Словацький. Адам Міцкевич один з найвидатніших польських письменників. Його творчість поділяється на 3 періоди: ранній або Віленсько-Ковенський, прикладами якого є твори «Ода молодості», «Балади і романси» та інші; російський – період перебування письменника у Росії: «Кримські сонети», «Конрад Валленрод»; період еміграції – «Пан Тадеуш».

З'ясовано сутність поняття сонету як літературного жанру. Сонет – це поетичний ліричний твір, що складається з чотирнадцяти повних рядків п'яти або шестистопного ямба. Батьківщиною сонетів вважається острів Сицилія, виникли у XIII ст. та їх перші ознаки були викладені Антоніо де Темпо у 1332 році. Сонетам властива певна структура: теза-антитеза-синтез-узагальнення думки. Тематика сонетів досить різноманітна: однією із основних тем є занурення у внутрішній світ героя, популярними також є любовні та філософські та пейзажні сонети. Сонети Міцкевича мають свою особливу будову: автор поєднує всі вірші особливим смисловим зв'язком. Також письменник використовує прийом циклізації: кожен вірш може сприйматися окремо, але в той же час є одним цілим з іншими сонетами.

Визначено та проаналізовано проблематику «Кримських сонетів» Адама Міцкевича. Цей цикл сонетів вважається одним із найвизначніших творів у творчому доробку Міцкевича. Автор звертає нашу увагу на різноманітні проблеми. Однією з таких проблем є осмислення єдності природи та людини. Письменник наголошує на тому, що вони є взаємопов'язаними: людина є частиною природи і не може існувати без її підтримки та природа, у свою чергу, створила людину і тому підтримує своє творіння. Внутрішній та зовнішній світ людини тісно переплітається з стихіями природи. Міцкевич приділив

особливу увагу своєму суму за батьківщиною. Перебуваючи у Криму, він відчував неймовірну тугу, адже поет розумів, що неможливо почуватися щасливим далеко від рідного краю. У творі також порушується тема минулого.

Література

1. Адам Міцкевич «Кримські сонети» (аналіз) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrtvory.com.ua/11tz53.html (дата звернення: 21.11.2020).

2. Втрачений Крим: сонети Адама Міцкевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zolotapektoral.te.ua/втрачений-крим-кримські-сонети-ада/ (дата звернення: 13.11.2020).

3. Життєвий і творчий шлях Міцкевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://megalib.com.ua/content/6420_2_Jittevii_i_tvorchii_shlyah_poeta.html (дата звернення: 16.11.2020).

4. Касьяненко М. Кримські загадки Адама Міцкевича / М. Касьяненко // День. – 2005. - №91. – С. 12-15.

5. Міцкевич як засновник польського романтизму. Своєрідність його лірики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lektsii.org/6-58304.html (дата звернення: 29.10.2020).

6. Польський романтизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/11540510/literatura/polskiy_romantizm_adam_mitskevich (дата звернення: 29.10.2020).

7. Проблематика «Кримських сонетів» А. Міцкевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.su/16_76937_krimski-soneti-mitskevicha-osoblivosti-temi-nastroiv-kompozitsii.html (дата звернення: 27.11.2020).

8. Проблематика твору Адама Міцкевича «Кримські сонети» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://liturok.in.ua/lirika/140-adam-mckevich-lrika.html (дата звернення: 23.10.2020).

9. Роздуми про єдність людини і природи у «Кримських сонетах» Адама Міцкевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr-lit.com/rozdumi-pro-yednist-prirodi-i-lyudini-v-krimskix-sonetax-adama-mickevicha/ (дата звернення: 15.10.2020).

10. Сидяченко Н. Кримські почуття, ув'язнені у форму сонета / Н. Сидяченко // Слово і час. – 2009. - №9. – С. 96-102.

11. Сонет як жанр лірики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://promovu.info/literatura/shho-take-sonet/ (дата звернення: 29.10. 2020).

12. Сонет як літературний жанр: характеристика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://fable.in.ua/soneti-yak-literaturnij-zhanr/ (дата звернення: 12.11.2020).

13. Сонети як літературний жанр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.school-essay.ru/soneti-yak-literaturnij-zhanr/ (дата звернення: 12.11.2020).

14. Створення романтичного автопортрета у збірці «Кримські сонети» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studfile.net/preview/7139175/page:26/ (дата звернення: 23.11.2020).

15. Характеристика польського романтизму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://viza.vn.ua/kilka-slow-polskiego-romantyzmu.html (дата звернення: 05.11.2020).

References

1. Adam Mitskevycha «Krymski sonety» (analiz). URL: https://www.ukrtvory.com.ua/11tz53.html (Access date: 21.11.2020).

2. Vtrachenyi Krym: sonety Adama Mitskevycha. URL: http://zolotapektoral.te.ua/vtrachenyi-krym-krymski-sonety-ada/ (Access date: 13.11.2020).

3. Zhyttievyi i tvorchyi shliakh Mitskevycha. URL: http://megalib.com.ua/content/6420_2_Jittevii_i_tvorchii_shlyah_poeta.html (Access date: 16.11.2020).

4. Kasianenko M. Krymski zahadky Adama Mitskevycha / M. Kasianenko // Den. – 2005. – №91. – P. 12-15.

5. Mitskevych yak zasnovnyk polskoho romantyzmu. Svoieridnist yoho liryky. URL: https://lektsii.org/6-58304.html (Access date: 29.10.2020).

6. Polskyi romantyzm. URL: https://pidru4niki.com/11540510/literatura/polskiy_romantizm_adam_mitskevich (Access date: 29.10.2020).

7. Problematyka «Krymskykh sonetiv» A. Mitskevycha. URL: https://studopedia.su/16_76937_krimski-soneti-mitskevicha-osoblivosti-temi-nastroiv-kompozitsii.html (Access date: 27.11.2020).

8. Problematyka tvoru Adama Mitskevycha «Krymski sonety». URL: http://liturok.in.ua/lirika/140-adam-mckevich-lrika.html (Access date: 23.10.2020).

9. Rozdumy pro yednist liudyny i pryrody u «Krymskykh sonetakh» Adama Mitskevycha. URL: https://ukr-lit.com/rozdumi-pro-yednist-prirodi-i-lyudini-v-krimskix-sonetax-adama-mickevicha/ (Access date: 15.10.2020).

10. Sydiachenko N. Krymski pochuttia, uviazneni u formu soneta / N. Sydiachenko // Slovo i chas. – 2009. – №9. – P. 96-102.

11. Sonet yak zhanr liryky. URL: http://promovu.info/literatura/shho-take-sonet/ (Access date: 29.10. 2020).

12. Sonet yak literaturnyi zhanr: kharakterystyka. URL: https://fable.in.ua/soneti-yak-literaturnij-zhanr/ (Access date: 12.11.2020).

13. Sonety yak literaturnyi zhanr. URL: https://ukr.school-essay.ru/soneti-yak-literaturnij-zhanr/ (Access date: 12.11.2020).

14. Stvorennia romantychnoho avtoportreta u zbirtsi «Krymski sonety». URL: https://studfile.net/preview/7139175/page:26/ (Access date: 23.11.2020).

15. Kharakterystyka polskoho romantyzmu. URL: http://viza.vn.ua/kilka-slow-polskiego-romantyzmu.html (Access date: 05.11.2020).

УДК 811
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-20

IRINA SASHKO
Chmielnicki Uniwersytet Narodowy

SZTUKA W LITERATURZE. ZNACZENIE FRESKÓW MICHAŁA ANIOŁA W „TRYPTYKU RYZMSKIM" JANA PAWŁA II

Tryptyk Rzymski Jana Pawła II, opublikowany w 2003 roku, uznawany jest za poemat religijny, składający się z trzech zasadniczych części: Strumień, Medytacje nad Księgą Rodzaju na progu kaplicy Sykstyńskiej oraz Wzgórze w krainie Moria. W danym artykule jest mowa o medytacji Papieża-Poety nad treścią Księgi Rodzaju odczytanej w kontekście fresków Michała Anioła z Kaplicy Sykstyńskiej. W poetyckiej medytacji obraz i podobieństwo człowieka do Stwórcy są kluczem do zrozumienia sykstyńskich fresków Michała Anioła, ale także kluczem do całej sztuki chrześcijańskiej.

Słowa kluczowe: Tryptyk rzymski, Jan Paweł II, Michał Anioł, sztuka, malarstwo, literatura, medytacje.

САШКО І. С.
Хмельницький національний університет

МИСТЕЦТВО В ЛІТЕРАТУРІ. ЗНАЧЕННЯ ФРЕСОК МІКЕЛАНДЖЕЛО В "РИПТИЧНОМУ ТРИПТИХУ" ІВАНА ПАВЛА II

Римський триптих Івана Павла II, опублікований у 2003 році, вважається релігійною поемою, що складається з трьох основних частин: «Потік», «Роздуми про Книгу Буття» на порозі Сікстинської каплиці та «Пагорб» у країні Морія. Ця стаття розповідає про роздуми папи-поета про зміст Книги Буття, прочитаної в контексті фресок Мікеланджело з Сікстинської капели. У поетичній медитації образ і подоба людини до Творця є ключем до розуміння Сікстинських фресок Мікеланджело, а також ключем до всього християнського мистецтва.

Ключові слова: Роман Триптих, Іван Павло II, Мікеланджело, мистецтво, живопис, література, медитація.

„Piękne dzieła, które dusza odtwarza rękami artystów, mają źródło w owej piękności, wyższej ponad dusze, do której w dzień i w nocy tęskni dusza moja" – powiada św. Augustyn w swoim słynnym dziele *Confessiones*. Zarówno Bóg, jak i każde dzieło sztuki w gruncie rzeczy pozostaje tajemnicą. Z tej tajemnicy na przestrzeni wieków krytyce i badacze będą wyciągać kolejne wnioski, otwierając coraz to nowe pole dla dalszej interpretacji. Nie mniej jednak ważna jest każda próba odsłaniania choćby najmniejszych fragmentów tej – rzec można – mistycznej rzeczywistości, którą w większym lub mniejszym stopniu przedstawia artysta w swoim dziele.[1]

Po dwudziestu pięciu latach poetyckiego milczenia Karola Wojtyły, w 2003 r. ukazał się *Tryptyk Rzymski*[2], który – jak pisze Marek Skwarnicki w *Posłowiu* – składa się z trzech części wzajemnie ze sobą powiązanych wewnętrznymi znaczeniami"; tymi częściami są: I. *Strumień* (wraz z dwoma wierszami: *Zdumienie* oraz *Źródło*), II. *Medytacje nad „Księgą rodzaju" na progu Kaplicy Sykstyńskiej* (z wierszami: *Pierwszy Widzący*, *Obraz i podobieństwo*, *Prasakrament*, *Spełnienie – Apokalipsis*, *Sąd*, *Posłowie*) oraz III. *Wzgórze w krainie Moira* (z wierszami: *Ur w ziemi chaldejskiej*, *Tres vidit et unum adoravit*, *Rozmowa ojca z synem w krainie Moria*, *Bóg przymierza*)[3].

Niniejszy artykuł stanowi jedynie próbę rozkodowania niektórych ujęć oraz aluzji, ukrytych w *Tryptyku Rzymskiego* Jana Pawła II w oparciu o teksty biblijne, gdyż tworzą one podstawowe, a nawet jedyne źródło inspiracji zarówno dla Michała Anioła, jak również dla Papieża-Poety. Nie chodzi tu oczywiście o standartowe pytanie: „Co autor miał na myśli?" (tudzież: autorzy), chociaż niektóre aspekty nie wykluczają również takiego podejścia, lecz przede wszystkim o wydobycie pewnych treści uniwersalnych, pozwalających zajrzeć poza zasłonę realiów metafizycznych. Autor *Tryptyku Rzymskiego* używa całe bogactwo indywidualnych asocjacji, niejednokrotnie sięgających daleko poza konwencję, zwłaszcza, że posługuje się on słownictwem zaczerpniętym ze sfery sacrum, które – zgodnie z koncepcją Leszka Kołakowskiego – poza kontekstem zdaje się być niezrozumiałe, gdyż w dziedzinie „sacrum" rozumienie słów i poczucie uczęstnictwa w rzeczywistości, do której te słowa się odnoszą, zlewają się w jedno[4].

[1] *E. Porada,* Antropologia „Trzyptyku Rzymskiego, Jana Pawła II, *„Wrocławski przegląd teologiczny" 16 (2008) nr 2, s. 57-68.*

[2] *Wszystko odkryte i odsłonięte jest przed Jego oczami. – K. Wojtyła,* Tryptyk Rzymski, *w:* Poezje, dramaty, szkice. Tryptyk Rzymski, *Kraków 2004, s. 511. – pozostałe cytaty pochądzą z tegoż wydania.*

[3] *D. Bienkowska,* O znaczeniu słowa „próg" i niektórych cechach poezji Jana Pawła II, *„Łódzkie Studia Teologiczne" (13)2004, s. 261.*

[4] *L. Kołakowski,* O wypowiadaniu niewypowiadalnego: język i sacrum, *w:* Język a Kultura, *t. 4, Wrocław 1991, s 53.*

W poetyckiej medytacji „obraz i podobieństwo człowieka do Stwórcy są kluczem do zrozumienia sykstyńskich fresków Michała Anioła, ale także kluczem do całej sztuki chrześcijańskiej. Co więcej, dzieło malarskie przedstawiając widzialną rzeczywistość ludzką odsłania realność Boską. Transcenduje ono ziemskie, czasoprzestrzenne uwarunkowania i wyraża odwieczne Słowo. Tym samym obraz staje się prasakramentem, gdyż w jego widzialnej formie wyraża się niewidzialne”[1]. W związku z tym, nietypowe ujęcia oraz symbole, użyte przez Jana Pawła II, a także jego sposoby odczytywania fresków renesansowego malarza Michała Anioła implikują szereg konotacji, stanowiących szerokie pole dla dalszej interpretacji.

1. „Na początku było Słowo” – poetyckie i malarskie interpretacji Księgi Genesis

„Omnia nuda et aperta sunt ante oculos Eius” – zaznacza autor Medytacji.

Odkryte i odsłonięte, a więc również przejżyste i zrozumiałe. Nawet ludzkie ciało, nawet ludzkie serce. Dlaczego?

Bóg patrzy inaczej, niż człowiek, gdyż to Jego stwórcze Słowo powołało do istnienia kogoś, kto odtąd już nieustannie będzie odzwierciedlać Boski obraz Miłości. Tym kimś jest człowiek – piękny w całej swojej istocie. Poeta, *stojąc przy wejściu do Sykstyny*, z pewnością to zauważył, dlatego wchodzi jakby w pewny dialog z renesansowym malarzem, przywołując jego widzenie. *„Przyzywam ciebie, Michale Aniele”* – woła Jan Paweł II, aby Księga stała się Obrazem na wzór Słowa, które stało się Ciałem. Nie jest to jedynie biblijna aluzja. Treść tego wersu wyraża swoiste porównanie Artysty do Stwórcy, gdyż zarówno pierwszy, jak i drugi widzą, że owoce ich pracy są dobre[2].

Może to wszystko łatwiej było wypowiedzieć językiem „Księgi Rodzaju” –
Ale Księga czeka na obraz. – I słusznie. Czekała na swego Michała Anioła.

Błędem byłaby jednak próba interpretacji danego fragmentu, gdyby nie dalszy ciąg rozważań, w których autor stwierdza, iż watykańska kaplica *wciąż czeka na owoc jego widzenia.* Być może chodzi tu o pewne następstwo, wzajemne powiązanie, krąg? Słowo winno stać się czymś konkretnym, zatem ów konkret musi przynieść jakiś owoc widzenia, wzbudzić reakcje, odzew, musi zrodzić się w sercu głębokim zdumieniem, podziwem, chwałą. „Artysta” – pisze Jerzy Święch – „jest tym, kto chce rozwiązać dylemat, nad którym biedzi się zwykły obserwator, ten, kto nie umie czytać boskich znaków: jak niewidzialne uczynić widzialnym, jak sprawić, by to, nad czym człowiek przechodzi obojętnie, objawiło swój sens głęboko ukryty pod powierzchnią”[3].

Logos więc powoduje obraz, a jednocześnie wskazuje na pewien Początek i Koniec wszechrzeczy, na Alfę i Omegę. Odczytał to Michał Anioł, odczytał to Jan Paweł II, teraz musi odczytać to każdy, gdyż :

Wchodzimy, aby odczytywać,
od zdziwienia idąc ku zdziwieniu.

Stworzenie i Sąd jako powstanie ze Słowa i powrót do Słowa mają swoje odbicie najpierw w obrazie malarskim, a później – w poetyckim. Niewidzialne staje się widzialne w Logosie, a następnie – w utworach artystycznych[4]. Ze ścian Syksytyńskiej kaplicy przemawia cała historia Zbawienia, a w niej – osobista historia każdego człowieka. Zatem jest to pewna wędrówka, droga, podczas której każdy bierze swój własny udział w stwórczym działaniu samego Boga. Tu każdy staje się artystą.

2. Sanctuarium ciała

Słynny fresk Michała Anioła z Kaplicy Sykstyńskiej przedstawia stworzenie człowieka: Bóg Ojciec wyciąga prawe ramię i Boskim palcem prawie dotyka palca Adama, który spoczywa na ziemi i zwrócony jest w kierunku Boga. Z jednej strony – energia i życie, z drugiej jednak – bezład, opuszczenie i oczekiwanie. Jest to sposób przedstawiania w sztuce chwili, w której – według Biblii – Bóg „tchnął” w Adama tchnienie życia, a ten z nieruchomej glinianej podobizny stał się istotą żywą[5].

---

[1] *T. Boruta*, Sens twórczości artystycznej w kontekście Medytacji nad Księgą Rodzaju z Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, *http://sacrumetdecorum.pl/?p=197 (dostęp: 26.05.2021).*

[2] *Por. Rdz. 2, 7.*

[3] *J. Święch,* Przekroczyć sens, *w:* Wokół Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, *pod red. A. M. Wierzbickiego, Lublin 2003, s. 62.*

[4] *G. Reale,* Komentarz krytycznoliteracki, *„L'Osservatore Romano”, 24(2003), nr 4, s.24.*

[5] *Por. Rdz. 2, 7.*

Akt stworzenia człowieka jest również przedstawiony w *Tryptyku rzymskim* w ścisłym powiązaniu z wizją Michała Anioła. Autor medytacji stwierdza, że o tajemnicy Komunii kobiety i mężczyzny należy pytać właśnie artysty malarza, który zamknąwszy się w murach Watykanu, odzwierciedlił na ścianach całe piękno tego Misterium, zawartego w niczym innym, jak tylko w darze nagości.

Oboje nadzy...
Nie odczuwali wstydu, jak długo trwał dar –
Wstyd przyjdzie wraz z grzechem,
A teraz trwa uniesienie. Żyją świadomi daru.

„Tajemnica rodzenia wymaga zawsze oddalenia się i odejścia, aby spotkać innego: inną kobietę, innego mężczyznę, i być płodnym przenikając tajemnicę drugiego i pozwalając się jej przeniknąć."– twierdzi Rocco Butiglione, a potem dodaje: „W centrum Kaplicy sykstyńskiej znajduje się obraz Ojca: ręka Boga, wyciągnięta ku Adamowi, powierza mu zarazem życie i zadanie bycia twórcą, nie wiedle osądu jego namiętności, lecz zgodnie z przyjętą dyscypliną miłości i rozpoznaniem daru, który został dany, aby go przekazywać[1]

Co zatem widać na samym fresku? Czy obraz zgadza się z owocem widzenia? Czy Starzec z wyciągniętym palcem jest kimś, kto wzbudza lęk, czy raczej Osobą godną zaufania i szacunku? Na owe nurtujące pytania odpowiada Jan Paweł II:

W polichronii sykstyńskiej Stwórca ma ludzką postać
Jest wszechmocnym Starcem – Człowiekiem podobnym
do stwarzanego Adama.

Tutaj więc znów mamy obraz i podobieństwo. Czyż tym samym nie sugieruje poeta, iż zarówno człowiek, jak i Bóg ma być miłością, miłością i władcą, miłością stwórczą w sercu Wszechświata?

Jeśli jest tak, śpiewają hymn dziękczynny,
jakieś Magnificat ludzkiej głębi
i wtedy jakże głęboko czują.
że właśnie „W Nim żyjemy poruszamy się i jesteśmy" – Właśnie w Nim!
To On pozwala im uczęstniczyć w tym pięknie, jakie tchnął!

Pozostaje tylko jeden warunek: palcowi Bożemu wyciągniętemu w kierunku człowieka, by udzielić mu Bożej energii, powinien odpowiedzić – jak na wspomnianym fresku Michała Anioła – palec człowieka, który wyciąga się w wierze w kierunku Boga, by tę energię przyjąć[2]. Podsumowując dokonane rozważania nad znaczeniem aktu stworzenia, które Wojtyła określa mianem *prasakramentu,* należy podkreślić, iż najczęściej odsyła on do takich przedmiotów bądź zjawisk, które charakteryzują osobę Boga oraz człowieka. Osiągnięte to zostało między innymi poprzez użycie motywów obrazu i podobieństwa, dzięki którym wyeksponowana jest szczególnego rodzaju siła, działająca poprzez myśl, wolę, uczucia, zarówno duchową, jak i zmysłową bliskość. Relacja między kobietą a mężczyzną w ujęciu Wojtyły jest odzwierciedleniem miłości Boga, tworzącej w wymiarze trynitarnym wspólnotę Trójcy Świętej. Niewątpliwie, rozważania oraz sugestie poety rodzą się z doskonałej obserwacji sykstyńskiej polichromii, na której nie sposób nie dostrzec owej dynamiki oraz „kochającego zachwytu", z którym Ojciec jakby wyrywa się z Niebios, aby jak najszybciej tchnąć życie w człowieka, aby dokonać tego stwórczego aktu – prasakramentu. Od tej chwili każde stworzenie będzie odzwierciedlać to misterium, dając życie z miłości, w miłości i dla miłości, a każde ludzkie ciało stanie się świątynią Ducha, sacralną przestrzenią mistycznych zaślubin Stwórcy ze swoim stworzeniem

3. Apokalipsa nadziei

Czym więc różni się obraz Sądu Ostatecznego Jana Pawła II i Michała Anioła? Czy jest to ta sama wizja Kresu, gdzie dobro raz i na zawsze zostanie oddzielone od zła? Być może rzeczywiście freski renesansowego mistrza wzbudzają trwogę i lęk – oto następują wielkie żniwa i triumfuje odwieczna sprawiedliwość. Z drugiej zaś strony, wyłania się tu znak Krzyża – Paschalne Misterium Baranka, Ofiara Eucharystyczna samego Sędziego, która Jego sprawiedliwość łączy z miłosierdziem. Z pewnością zauważył to Karol Wojtyła.

Non omnis moriar

[1] *R. Butiglione,* Profile narodzin*, w:* Wokół Tryptyku Rzymskiego.., *op. cit., s. 228.*

[2] *Por. R. Cantalamessa,* Pieśń Ducha*, Warszawa 2003, s. 252.*

To, co we mnie niezniszczalne,
Teraz staje twarzą w twarz z Tym, który Jest!

Jest to więc swoiste spotkanie Początku i Końca. Wszystko to, co niegdyś było zrodzone ze Słowa, wówczas do Niego powraca, gdyż *nie cały umieram. To, co we mnie niezniszczalne trwa*! Powraca tu również motyw odsłoniętej tajemnicy ludzkiego ciała, która będąc u początków dziejów darem, u i ich kresu staje się przedmiotem wstydu i ubóstwa. To jest właśnie ta odpowiedź, którą – w myśl Papieża-Poety – niosą w sobie bohaterowie sykstyńskiej polichromii.

Historia powszechna, włączająca w siebie osobistą historię każdego człowieka, została przez niego rozpoznana jako historia święta, ujęta z Boskiej perspektywy. Jej początek został odkryty w stwórczym geście Boga, kres natomiast spełnia się w Bożym sądzie. Liturgia ziemi, przechodząca w liturgię sztuki, dopełnia się tu w liturgii eschatologicznej[1].

4. Con-clave

Jest to – rzec można – ostatnia scena, w której Jan Paweł II przywołuje malarskie wizje Michała Anioła. W pewnym sensie niesie ona również charakter swoistego podsumowania, gdyż ukazuje wpływ obrazów na decyzję wyboru następcy świętego Piotra. Nie należy tu doszukiwać się jakiejkolwiek analogii czy następstwa. Cała historia Zbawienia przywołana na ścianach Kaplicy Sykstyńskiej ma za zadanie wzbudzać podziw, w obliczu którego każdy musi wziąć odpowiedzialność nie tylko za własny los, ale również za losy całego świata.

„Kaplica Sykstyńska – to model stworzonego świata i dziejów człowieka" – pisze Stefan Sawicki. – „Miejsce, w którym panuje atmosfera czystości Bożego widzenia: godności człowieka, jego wolności, odpowiedzialności za czyny, nagiej, choćby i okrutnej prawdy, wyraźnej granicy między dobrem a złem"[2].

Potrzeba, aby w czasie konklawe Michał Anioł uświadomił ludziom –
Nie zapominajcie: Omnia nuda et aperta sunt ante oculos Eius.
Ty, który wszystko przenikasz – wskaż!
On wskaże...

Zatem właśnie w tym miejscu dokonują się wybory tego, kto odziedzyczy *kluczy Królestwa.*

Zakończenie

Po lekturze *Tryptyku Rzymskiego* odbiorca „wychodzi" na ten Boży świat z myślami i wizją Boga i ludzi, którą narzuca Michał Anioł poprzez myśli i przeżycia Papieża – Poety. Twórca sykstyńskich fresków jest bowiem traktowany przez Autora jako współtwórca rzeczywistości stworzonej przez Boga, odczytujący jej znaczenia, poszerzający niejako świat indywidualnym widzeniem Księgi Rodzaju[3]. Tak oto gęste poetyckie rozważania wskazują drogę, na której przenikają się ważne wątki antropologii teologicznej. Cały utwór bez wątpienia można byłoby nazwać poematem o wierze, nadziei i miłości, a więc swoistym Credo każdego chrześcijanina. Jest to wyznanie wiary w „Boga Ojca Wszechmogącego, Stworzyciela Nieba i Ziemi oraz wszystkich rzeczy widzialnych i niewidzialnych". Obraz doczekał się owocu swojego widzenia. Jak i każda inna medytacja, rozważania Jana Pawła II przerastają tu w głęboką kontemplację fresek Michała Anioła. Zatem kontekstu całego utworu nie należy rozpatrywać jako moralizatorstwa będź też narzucania przez autora własnych wizji czy wartości, ponieważ jego zabiegi literacki „pozwalają na zachowanie wolności odbiorców, traktowanie ich z szacunkiem, nie przedmiotowo"[4]. Wojtyła nie wykłada Teofanii, raczej przedstawiając ją, dokonuje – rzec można – jej celebracji. Kaplica Sykstyńska przekroczyła swój wymiar architektoniczny i umieściła Michała Anioła i Jana Pawła II w dyskursie interdyscyplinarnym. Buonarotti pragnął przedstawić wiadomości biblijne w wizji plastycznej, Wijtyła zaś usiłował wyrazić je w sposób literacki. I na tej plaszczyźnie słowo spotkało się z obrazem[5].

[1] *J. Sochoń,* Natura-kultura-widzenie*, w:* Wokół Tryptyku Rzymskiego.., *op. cit., s. 174.*

[2] *S. Sawicki,* Progi*, w:* Wokół Tryptyku Rzymskiego.., *op. cit., s. 54.*

[3] *M. Skwarnicki,* Poemat o niewypowiedzianym*, w:* Przestrzeń słowa*, pod. red. Z. Zarębianka, Kraków 2006, s. 274.*

[4] *D. Zdunkiewicz,* Językowe środki persfazji w homiliach (na przekładzie tekstów Jana PawłaII)*, w:* Język a Kultura*, t. 14, Wrocław 2000, s. 127.*

[5] *A. Smaga,* Freski Michała Anioła i słowa Jana Pawła II*, „Pamiętnik Literacki" (4)2007, s. 19.*

Bibliografia

1. Bienkowska D., O znaczeniu słowa „próg" i niektórych cechach poezji Jana Pawła II, „Łódzkie Studia Teologiczne" (13)2004, s. 261-271.
2. Boruta T., Sens twórczości artystycznej w kontekście Medytacji nad Księgą Rodzaju z Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, http://sacrumetdecorum.pl/?p=197 (dostęp: 26.05.2021).
3. Butiglione R., Profile narodzin, w: Wokół Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, pod red. A. M. Wierzbickiego, Lublin 2003.
4. Cantalamessa R., Pieśń Ducha, Warszawa 2003.
5. Kołakowski L., O wypowiadaniu niewypowiadalnego: język i sacrum, w: Język a Kultura, t. 4, Wrocław.
6. Porada E., Antropologia „Trzyptyku Rzymskiego, Jana Pawła II, „Wrocławski przegląd teologiczny" 16 (2008) nr 2, s. 57-68.
7. Reale G., Komentarz krytycznoliteracki, „L'Osservatore Romano" 24(2003), nr 4.
8. Sawicki S., Progi, w: Wokół Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, pod red. A. M. Wierzbickiego, Lublin 2003.
9. Skwarnicki S., Poemat o niewypowiedzianym, w: Przestrzeń słowa, pod. red. Z. Zarębianka, Kraków 2006.
10. Smaga A., Freski Michała Anioła i słowa Jana Pawła II, „Pamiętnik Literacki" (4)2007, s. 5-19.
11. Sochoń J., Natura-kultura-widzenie, w: Wokół Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, pod red. A. M. Wierzbickiego, Lublin 2003.
12. Święch J., Przekroczyć sens, w: Wokół Tryptyku Rzymskiego Jana Pawła II, pod red. A. M. Wierzbickiego, Lublin 2003.
13. Wojtyła K., Tryptyk Rzymski, w: Poezje, dramaty, szkice. Tryptyk Rzymski, Kraków 2004.
14. Zdunkiewicz D., Językowe środki persfazji w homiliach (na przekładzie tekstów Jana pawłaii), w: Język a Kultura, t. 14, Wrocław 2000.

УДК:811.161.2'233+316.77]-047.22
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-21

СКРИПНИК Н. І.
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»

МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ «КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ» У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

У наш час питання мовленнєвої вправності студентів набуває особливої актуальності у зв'язку з прийняттям нової законодавчої бази щодо української мови, новий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Професійна комунікативно-мовленнєва компетентність, на думку провідних вітчизняних і зарубіжних учених, розглядається як багатофакторне утворення, що уможливлює успішне здійснення професійної діяльності, а також у своїх напрацюваннях науковці поєднували традиційні підходи до викладання мовознавчих дисциплін (структурний, нормативний, компетентнісний) із новітніми (комунікативно-дискурсологічним, проєктивним тощо). Зібрано ґрунтовний матеріал щодо наукових розвідок у цій царині. Розглянуто теоретичні засади категорії «комунікативно-мовленнєвої компетентності». Виокремлено метакомунікативні компетентності, які дозволяють мобілізувати внутрішній потенціал особистості для зовнішньої (професійної) реалізації комунікативно-мовленнєвого потенціалу. Обґрунтовано важливість формування професійних компетентностей учасників освітнього процесу з допомогою таких компетентностей, як: саморегулювальна, оптимізувальна, культурно-етична, самоосвітня. З'ясовано, що студент-словесник повинен не тільки володіти мовленнєвою комунікацією, а й усіляко шанувати, відстоювати й цінувати слово як особистісно значущу царину. Акцентовано увагу на тому, що під час дистанційного навчання на основі самостійно організованої комунікації поняття «комунікативно-мовленнєва компетентність» необхідно розглядати не стільки як бажаний результат, скільки як уже наявну інтенцію особистості. Наголошено, що в процесі формування комунікативно-мовленнєвих компетентностей майбутніх учителів на зміну структурному підходу, який є частково виправданим на початку вивчення мови, варто застосовувати інноваційні дискурс-орієнтовані методики.

Ключові слова: комунікативно-мовленнєва компетентність, професійні компетентності, освітній простір, студенти-гуманітарії, самовдосконалення, комунікація.

SKRYPNYK N.
Communal Higher Education Institution «Vinnytsia Humanities Pedagogical College»

METHODOLOGY OF THE CONCEPT OF «COMMUNICATIVE-SPEECH COMPETENCE» IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Nowadays, the issue of students' speech skills becomes especially relevant in connection with the adoption of a new legal framework for the Ukrainian language, the new Law of Ukraine «On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language». Professional communicative and speech competence, according to leading domestic and foreign scholars, is considered a multifactorial formation that enables successful professional activity, and in their work, scientists have combined traditional approaches to teaching linguistic disciplines (structural, normative, competence) with the latest (communicative-discursological, projective, etc.). Thorough material on scientific research in this area has been collected. Theoretical principles of the category «communicative-speech competence» are considered. Metacommunicative competences are singled out, which allow mobilizing the internal potential of the personality for the external (professional) realization of the communicative-speech potential. The importance of forming professional competencies of participants in the educational process with the help of such competencies as: self-regulatory, optimizing, cultural and ethical, self-educational is substantiated. It was found that a student philologist should not only have verbal communication, but also should respect, defend and appreciate the word as a personally important field. Emphasis is placed on the fact that during distance learning on the basis of self-organized communication, the concept of "communicative-speech competence" should be considered not so much as a desired result, but as an existing intention of the individual. It is emphasized that in the process of formation of communicative-speech competences of future teachers to change the structural approach, which is partially justified at the beginning of language learning, it is necessary to apply innovative discourse-oriented methods.

Key words: communicative-speech competence, professional competences, educational space, humanities student, self-improvement, communication.

Постановка проблеми.

Відповідно до Національної доктрини розвитку освіти є характерною тенденція до посилення комунікативно-мовленнєвої спрямованості освітнього простору. Зміна орієнтирів суспільного розвитку висуває особливі вимоги до особистості майбутнього вчителя, до процесу і результату не лише його професійної освіти, а й професійного мовлення.

Аналіз останніх джерел.

Аспекти формування мовленнєвої компетентності особистості було розкрито в дослідженнях зарубіжних (Д. Белл, А. Тоффлер) та українських (І. Бех, Н. Бібік, О. Коваленко, М. Львов, С. Омельчук, В. Пасинок, О. Савченко) науковців. Мовленнєва компетентність фахівців у різних видах професійної діяльності досліджена у розвідках І. Кочан, М. Лісового, С. Максименко, Л. Мацько, В. Пасинок, А. Токарської й ін. Усвідомлення комунікативної культури й мовленнєвої компетентності як необхідної умови здобуття успіху в усіх галузях життєдіяльності фахівців розкрито в науково-методичних працях А. Богуш,

Н. Волкової, Т. Гончар, О. Гончарук, А. Горошкіної, А. Залізняк, І. Зимньої, Н. Косенко, О. Опалюк, О. Орап, М. Пентилюк, І. Хом'яка та ін.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати методологічну основу дефініції «комунікативно-мовленнєва компетентність» та проблеми формування комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів-гуманітаріїв у сучасному освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу. У мовознавстві й лінгводидактиці кінця XX – початку XXI століття склалася сприятлива ситуація для всебічного дослідження комунікативно-мовнленнєвих можливостей людини та їх формування в освітньому процесі. Цьому посприяла не тільки масова інформатизація й комунікатизація світового суспільства в рамках «глобального села» (термін Г. Маклуена), де всі миттєво й багатоканально можуть комунікувати, але й прийняття в гуманітарних науках людиноцентричної парадигми. Остання передбачає, з одного боку, розгляд усіх нагальних проблем суспільства крізь призму потреб, можливостей і прав особистості, з іншого, – суб'єктну природу людини в усіх можливих вимірах: вона має попередньо невизначений спектр можливостей (креативних і комунікативних) і в будь-якому виді взаємодії є центром, діячем й активним перетворювачем.

Наразі людина як об'єкт впливу практично не розглядається. У комунікативному плані це треба розуміти, що особистість за Ф. Бацевичем завжди володіє інструментами й обставинами комунікації й може скеровувати останню на досягнення поставлених або спонтанних завдань. При цьому, незалежно від типу комунікації в дискурсі, реалізовується індивідуальність, творчий потенціал, розкривається темперамент, почуття («душа») людини; вона реалізує себе в комунікації, як не в жодній іншій діяльності [1, с. 187].

Звісно, що надбудовою (метакомпетентністю) до всіх дидактичних аспектів має бути світоглядно-ціннісний компонент. Студент-філолог, попри тотальну девальвацію цінностей сучасного постмодерністичного суспільства, повинен не тільки володіти мовленнєвою комунікацією, а й усіляко шанувати, відстоювати й цінувати слово як особистісно значущу царину. Погоджуємося з В. Махіновим у тому, що: «загальнокультурний аспект полягає в ознайомленні мовної особистості з основами становлення і трансформації соціокультурних елементів мовної картини світу, а фаховий – у її забезпеченні інтегрованими соціокультурними знаннями та комплексними мовними й мовленнєвими вміннями й навичками, необхідними для правильного розв'язання лінгвістичних, методологічних та методичних завдань у процесі реалізації мовно-комунікативної діяльності» [2, с. 28].

Іншим аспектом комунікативно-мовленнєвої метакомпетентності є внутрішня психологічна потреба й здатність до професійного використання мовлення. Тут важливими є думки зарубіжних дидактів, які вважають, що базисом засвоюваних компетентностей є, насамперед, внутрішній мотиваційно-ціннісний ресурс («вивчаю, бо люблю»), що стимулює й зацікавленість, і потяг до самонавчання й самовдосконалення, сприяє не механічному, а глибоко інтеріоризованому засвоєнню мовно-комунікативних компетентностей.

Так, А. Гоу, Л. Лі та інші, використовуючи основні дані педагогіки та нейропсихології, арґументували ключову роль емоцій та мотивації в засвоєнні професійних компетентностей. Якщо емоції з нейропедагогічної точки зору впливають на всі вищі процеси (сприймання, пам'ять, глибина засвоєння матеріалу), то вони визначають й академічні результати, і практичні показники сформованих компетентностей [10, с. 220]. У молодшому студентському віці нервова система ще лабільна, проте створення власного комфортного емоційного й комунікативного середовища вже покладено на самих студентів. Вважаємо, що така компетентність із методологічної і практичної точки зору є насправді ключовою, і викладач може тільки коригувати її зміною освітніх умов. «Комунікація із самим собою», конструктивний внутрішній діалог та баланс раціонального й емоційного – ось внутрішні, малодоступні для об'єктивної діагностики базові компетентності студента гуманітарно-педагогічного профілю.

Внутрішній діалог із собою на долокутивному рівні на тлі позитивних емоцій – обов'язкова умова формування компетентностей, що імплементуються ззовні. Така готовність робить студента сенситивним і стійким до інновацій, невідомого й цікавого в комунікативній царині й антропології в цілому. Адекватна внутрішня й зовнішня комунікація – гарант того, що студент природно й добровільно оволодіватиме дидактичними й комунікативно-мовленнєвими компетентностями. У їх основі – саморегулюваня: відповідальність, слідкування за витратою часу (регламентованість), здатність до прийняття самостійних освітніх рішень. На останні зараз робиться основний акцент: «студент вчиться, а не студента навчають» [8]. Поміж іншиим на цьому етапі зауважимо, що методологічно базові комунікативно-мовленнєві компетентності студентів невіддільні від дидактичних та від психологічного профілю самого студента.

Попередні здобутки лінгводидактів вищої школи орієнтувалися, передусім, на стаціонарне навчання в закладах вищої освіти з наперед визначеними очікуваними результатами, які традиційно «вимагають» від студента. Такий підхід сприяє дифамації методологічного поняття «комунікативно-мовленнєва компетентність» як щось таке, що сформується в майбутньому, а в освітньому процесі основним є педагогічне спілкування. Зважаючи на світову тенденцію до тотального дистанційного навчання на основі самостійно організованої доцільної комунікації й взаємодії з електронними, аналоговими, людськими та предметними ресурсами, вважаємо, що дидактичне розуміння поняття «комунікативно-мовленнєва компетентність» необхідно розглядати не стільки як бажаний результат, скільки як уже наявну інтенцію особистості, яку треба розвивати й коригувати. Мовленнєво-комунікативна компетентність як навчальна й

професійно орієнтована якість студента гуманітарно-педагогічного коледжу за такого підходу дасть віддалений і точно непередбачуваний, але позитивний результат: «Для того, щоб система освіти могла забезпечити цілеспрямоване та результативне набуття навичок самоосвіти учнів, слід просувати питання про мотивацію та навички самоосвіти викладачів у процесі навчання, а отже, покращувати форму педагогічних компетентностей студентів під час освітнього процесу в закладі вищої освіти» [12, с. 39–46]. З цього випливає, що комунікативно-мовленнєва компетентність – це не кінцева мета освітнього простору в коледжі (університеті), а гнучка й незавершена до кінця «серединна» інструментальна здатність, яка перебуває між здатністю до високоефективного педагогічного спілкування й умінням вирішувати професійні задачі в майбутньому.

Зарубіжні науковці приділяють чимало уваги оптимізації освітніх умов для формування професійних компетентностей майбутнього викладача з допомогою комунікативної взаємодії з людьми в широкому розумінні, що неможливо без таких компетентностей, як: саморегулювальна, оптимізувальна (щодо середовища й людей), культурно-етична, самоосвітня. Ці компетентності в сучасному нейропедагогічному дискурсі невіддільні від комунікативних (як дидактичних, так і професійних) [6, с. 82].

На основі аналізу найновішої методичної літератури виокремимо метакомунікативні (тут термін наш) компетентності, що становлять один із аспектів новизни нашого дослідження. Ці компетентності дозволяють мобілізувати внутрішній потенціал особистості для зовнішньої (професійної) реалізації комунікативно-мовленнєвого потенціалу: 1. Здатність визначати суб'єктивний сенс у новій комунікації, її продукуванні та результатах. 2. Вміння уявляти образ комунікативної ситуації (обставини, умови, стратегії) та її наслідків. 3. Вміння спонтанно приймати рішення про початок, підтримання, завершення, зміну інтенції комунікації. 4. Готовність до гнучкості у виборі інструментів, тактики, мовних і немовних засобів міжособистісної взаємодії. 5. Фоново враховувати, що будь-яка комунікація є частковим актом в контексті інформаційно й комунікативно орієнтованого глобалізованого суспільства, де вона здійснюється багатоканальними засобами (не тільки мовленням).

У сучасній дидактиці Західної Європи серед комунікативних дидактично орієнтованих компетентностей однією з основних є перформативність як процес здобування знань, досвіду й осягнення гуманітарних цінностей безпосередньо в самому акті педагогічної взаємодії (комунікації). Ознаки такої (перформативної й педагогічно доцільної) комунікації – нечітка визначеність очікуваних результатів, відносна конвенціональність, комфортність діалогу для учасників комунікації та його адекватність не тільки темі дискурсу, а й актуальному стану суспільства, культури та їхніх практичних вимог. Науковці стверджують, що така перформативність є і типом комунікації, і її метою, і важливою освітньою цінністю [7].

Ціннісний підхід у такому розрізі полягає в тому, що комунікативні, освітні й суспільні цінності не уявляються окремо, а є смисловими й діяльнісними ресурсами розвитку всіх інших соціонімічних і, по суті, часткових компетентностей.

Важливим також бачиться нормативно-правовий компонент освітньої комунікації, який можна розглядати як частину комунікативно-мовленнєвої компетентності. Він базується на суб'єктній природі сучасної освіти: студент є активним суб'єктом і формування професійних компетентностей, і власного життя загалом. Здатність до екологічного, комфортного й ефективного входження в мультимодальну швидко змінювану реальність «дорослого життя» і є найвищою соціально-комункативною компетентністю. Її можна реалізувати шляхом багатопланової реалізації власних потенцій, визнаючи такі ж права усіх інших суб'єктів. На основі вищесказаного формулюється найвищий принцип навчальної й професійної комунікації – гуманізм і толерантність [4, с. 1130].

У багатьох європейських країнах прийнято положення, за яким гуманістично орієнтований дискурс має щоденно функціонувати в освітньому процесі без прив'язки до теми й дисципліни. Основна мета такої щоденної комунікації – консенсус і компроміс між численними особистостями з їх індивідуальними запитами, інтересами та потребами [5].

З аналізу останніх методологічних напрацювань стає зрозуміло, що педагогічна комунікація в освітніх закладах будь-якого рівня першочерговим завданням має не формування загальних або професійних компетентностей, а культурних та морально-етичних орієнтирів взаємодії: «Діяльність людини в освітньому середовищі завжди відбувається в контексті суспільних інтересів та ширших ситуацій, отже, цілісно пов'язана з етичними міркуваннями. Тому пріоритетом в управлінні освітою є розгляд людської діяльності, сповненої емоцій, раціональності, духовності та турботи, а також стосунків з іншими, транслювання цінностей у позитивній конкуренції в освіті» [14, 2016].

На жаль, в країнах пострадянського простору досі поширений структурний підхід до формування комунікативно-мовленнєвих компетентностей. Причому це стосується як вивчення рідної, так й іноземної мов. Зокрема російські науковці, особливо у формуванні змістового освітнього компоненту, схильні виокремлювати осібні (лексичні, орфоепічні, граматичні, правописні) компетентності [3]. На моделювальному та плановому етапі (створення програм, структурування дидактичного матеріалу) або на початку вивчення мови такий підхід є, на нашу думку, частково виправданим.

Для розстановки правильних акцентів звернемося до зарубіжного лінгвометодологічного досвіду. Так, більшість наукових праць німецької лінгводидактики скеровані на методику й технології вивчення іноземних мов, проте ці напрацювання є релевантними й для монолінгвального дослідження. Наприклад, Р. Вайтіннен вважає, що теоретичні знання лексики й граматики, хоч і є базовими, проте менш важливими, ніж мовленнєві компетентності. Останні ніби «нашаровуються» на перші, а ті стихійно закладаються переважно ще в дошкільний період. Стихійно засвоєні базові компетентності (die erste Sprache) є когнітивною платформою для інтерналізації вищих регістрів, стилів і навіть нових мов (професійного мовлення, офіційно- ділового стилю, іноземної мови тощо) [*13,* с. 90]. У зв'язку з таким підходом помітні тенденції обмеженого застосування структурного підходу в процесі формування комунікативно-мовленнєвих компетентностей, натомість надзвичайно поширені дискурс-орієнтовані методики.

Під час вивчення європейських мов в азійському регіоні, де такі мови представляють різко відмінну й, по суті, екзотичну картину світу серед комунікативно-мовленнєвих компетентностей традиційно виокремлюють два типи: «загальні (знання про світ, національну й загальнолюдську культури, вміння й навички, здатність до навчання, індивідуальний життєвий досвід) і комунікативні (мовленнєві, що складаються з трьох компонентів – лінгвістичного, соціолінгвістичного й прагматичного)» [11, с. 411]. Такий підхід видається нам повним і таким, що підтверджує інтердисциплінарність й універсальність категорії «комунікативно-мовленнєва компетентність», що відповідає тенденціям сучаної гуманітарної науки.

У Китаї та Індії під час вивчення слов'янських (зокрема російської) та англійської мов як іноземних велике значення надають структурним (знаннєвим) та соціокультурним комунікативно-мовленнєвии компетентностям. Останні настільки важливі, що уряди цих країн приймають рамкові освітні програми, аби стимулювати формування цих компетентностей з допомогою різних видів мистецтва, які містять вербальний компонент (література, драма, кіно) [9, с. 122–130]. Окрім цього, в азійському регіоні в процесі вивченні мов велику увагу приділяють формуванню мовленнєво-прагматичних компетентностей з метою комунікативно розв'язувати конфлікти, креативно вирішувати практичні завдання тощо.

Висновки. Отже, переосмислення кращих традицій вітчизняної лінгводидактики та врахування найновіших тенденцій світової науки дають підстави сформулювати методологічну сутність поняття «комунікативно-мовленнєва компетентність» у сучасному освітньому просторі як об'єкта освітнього впливу, який повинен бути відносно сформованим уже на етапі навчання (базові мовні, психологічні мотиваційні й інтенційні властивості особистості), а в перспективі навчання в закладі вищої освіти може бути тільки відносно завершеним. Категорія «комунікативно-мовленнєва компетентність» на етапі формування має орієнтуватися на ієрархію освітніх та суспільних вимог до професійної комунікації, як-от: здатність до використання мовлення для самоорганізації, навчання й соціальної взаємодії (метакомпетентності); здатність до вирішення професійних викликів соціонімічної сфери з урахуванням її мультимодальної, інформаційної, крос-культурної швидко змінюваної природи. Усе вищеперераховане потребує перегляду традиційних методів викладання й широкої імплементації інноваційних дискурс-орієнтованих методик, про що йтиметься в наступних розвідках.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2004. 344 с.

2. Махінов В. М. Теоретичні засади формування мовної особистості в історії розвитку європейського соціокультурного освітнього простору (середина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Луганськ, 2013. 40 с.

3. Фёдорова С. Н., Андреева И. Н., Токтарова В. И. Исследование языковой компетентности субъектов билингвальной среды и современных образовательных интернет-ресурсов. Вестник Марийского государственного университета. 2017. Т. 11. № 3 (27). С. 48 – 54.

4. Ball S. J. Subjectivity as a site of struggle: Refusing neoliberalism? British Journal of Sociology of Education. 2016. No. 37 (8). P. 1129 – 1146.

5. Balasooriya A. S. Learning the Way of Peace. A Teacher Guide to Peace Education. NewDelhi: UNESCO. New Delhi, 2001. 244 p.

6. Dyganova E.A. & Yavgildina Z. M. Culture of Self-education of the Teacher-Musician Rupkatha. Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935) Special Issue. 2016. Vol. VIII, No. 2. P. 79 – 90.

7. Frostenson Magnus & Englund Hans (2020) Teachers, performative techniques and professional values: how performativity becomes humanistic through interplay mechanisms, Cambridge Journal of Education, DOI: 10.1080/0305764X.2020.1761943

8. Kahneman, D., & Tversky, A. Choices, values, and frames. Cambridge University Press. (KT) New York: Cambridge University Press. 2000. 840 pp.

9. Kavakli N. A gimmick for mimmick: the ELF student-teachers' attitudes towards drama course. International Online Journal of Education and Teaching. 2016. No. 3(2). P. 122 – 130.

10. Li L., Gow A.D.I. , Zhou J. The Role of Positive Emotions in Education: A Neuroscience Perspective. Mind, Brain, and Education. Volume14, Issue3. Special Issue: SIG 22 Conference, Part 4. 2018. P. 220 – 234. https://doi.org/10.1111/mbe.12244

11. Pavón, V., Javier Ávila López, Arturo Gallego Segador & Roberto Espejo M. Strategic and organizational considerations in planning content and language integrated learning: a study on the coordination between content and language teachers. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2014. Vol. 18. No. 4. P. 409 – 425.

12. SAMUSEVIČA Alīda, STRIGUNA Santa The Development of Teachers' Pedagogical Competence in the Process of Self-education at the University. International Journal on Lifelong Education and Leadership. Volume 3 , Issue 2, 2017. P. 39 – 46.

13. Vaittinen R. Die mündliche Sprachkompetenz in den Sprechübungen des Lehrwerkes Magazin.de. 2017. URL: https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/53502/1/URN%3ANBN%3Afi%3Ajyu-201704051911.pdf (Last accessed: 17.02.2021).

14. Waddock S. (2016). Developing Humanistic Leadership Education. Humanist Management Journal, 1, 57–73 Council Conclusion on a strategic framework for European cooperation in education and training («ET 2020»). 1941 th education, youth and culture Council meeting, Brussels, 2009. 12 May. URL: http//www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/107622.pdf

References

1. Batsevych F. S. Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky : pidruchnyk. Kyiv : Akademiia, 2004. 344 s.

2. Makhinov V. M. Teoretychni zasady formuvannia movnoi osobystosti v istorii rozvytku yevropeiskoho sotsiokulturnoho osvitnoho prostoru (seredyna XX – pochatok XX st.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ped. nauk : 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». Luhansk, 2013. 40 s.

3. Fyodorova S. N., Andreeva I. N., Toktarova V. I. Issledovanie yazyikovoy kompetentnosti sub'ektov bilingvalnoy sredyi i sovremennyih obrazovatelnyih internet-resursov. Vestnik Mariyskogo gosudarstvennogo universiteta. 2017. T. 11. # 3 (27). S. 48–54.

4. Ball S. J. Subjectivity as a site of struggle: Refusing neoliberalism? British Journal of Sociology of Education. 2016. No. 37 (8). P. 1129–1146.

Balasooriya A. S. Learning the Way of Peace. A Teacher Guide to Peace Education. NewDelhi: UNESCO. New Delhi, 2001. 244 p.

5. Dyganova E.A. & Yavgildina Z. M. Culture of Self-education of the Teacher-Musician Rupkatha. Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935) Special Issue. 2016. Vol. VIII, No. 2. P. 79 – 90.

6. Frostenson Magnus & Englund Hans (2020) Teachers, performative techniques and professional values: how performativity becomes humanistic through interplay mechanisms, Cambridge Journal of Education, DOI: 10.1080/0305764X.2020.1761943

7. Kahneman, D., & Tversky, A. Choices, values, and frames. Cambridge University Press. (KT) New York: Cambridge University Press. 2000. 840 pp.

8. Kavakli N. A gimmick for mimmick: the ELF student-teachers' attitudes towards drama course. International Online Journal of Education and Teaching. 2016. No. 3(2). P. 122 – 130.

9. Li L., Gow A.D.I. , Zhou J. The Role of Positive Emotions in Education: A Neuroscience Perspective. Mind, Brain, and Education. Volume14, Issue3. Special Issue: SIG 22 Conference, Part 4. 2018. P. 220 – 234. https://doi.org/10.1111/mbe.12244

10. Pavón, V., Javier Ávila López, Arturo Gallego Segador & Roberto Espejo M. Strategic and organizational considerations in planning content and language integrated learning: a study on the coordination between content and language teachers. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2014. Vol. 18. No. 4. P. 409 – 425.

11. SAMUSEVIČA Alīda, STRIGUNA Santa The Development of Teachers' Pedagogical Competence in the Process of Self-education at the University. International Journal on Lifelong Education and Leadership. Volume 3 , Issue 2, 2017. P. 39 – 46.

12. Vaittinen R. Die mündliche Sprachkompetenz in den Sprechübungen des Lehrwerkes Magazin.de. 2017. URL: https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/53502/1/URN%3ANBN%3Afi%3Ajyu-201704051911.pdf (Last accessed: 17.02.2021).

13. Waddock S. (2016). Developing Humanistic Leadership Education. Humanist Management Journal, 1, 57–73 Council Conclusion on a strategic framework for European cooperation in education and training («ET 2020»). 1941 th education, youth and culture Council meeting, Brussels, 2009. 12 May. URL: http//www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/107622.pdf

УДК 81'276.5
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-22

ТАРАН О. С.
Національний університет «Львівська політехніка»
ЛЕБЕДЕНКО Ю. М.
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СЕМАНТИКО-ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ СЛЕНГІЗМІВ НА ОСНОВІ ДАНИХ КОРПУСУ ГРАК

У статті на прикладі сленгової лексеми «дерибан» показано корпуснобазований підхід до семантико-дистрибутивного аналізу з метою виявлення латентних сем через оцінку регулярності колокацій. В основу дослідження покладено ідеї дистрибутивної семантики, що описує зміни в значеннях через частотні характеристики дистрибуцій у корпусі.

Ключові слова: корпус, частотність, дистрибуція, сленгізм, MI, logDice.

TARAN O.
Lviv National Polytechnik University
LEBEDENKO YU.
Kharkiv National Pedagogic University named after H. Skovoroda

SLANG UNITS SEMANTIC AND DISTRIBUTIVE ANALYSIS WITH GRAK CORPUS DATA

The article describes a corpus-based approach to semantic and distributive analysis of Ukrainian slang unit "deriban". The study is based on the idea of distributive semantics which deals with semantic changes due to frequency of distributions in a corpus of texts. General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC) was taken as data base because it is the biggest Ukrainian corpus. It contains more than 728 million tokens (v. 11), also it has a linguistic annotation: morphological and semantic. The analysis of dictionary definitions revealed two homonymous words of different origins: the first one is from drug jargon, the second one is from criminal argot. But analysis of collocations with the word "deriban" in the corpus showed the prevalence of argot origin word in various functional styles. There are two spelling variants which are revealed in the sociolinguistic dictionaries but the corpus showed a high frequency of the one variant only. The corpus allows to identify the date of the first fixation of the word, as well as the frequency distribution by year. The slang unit semantic and distributive analysis with GRAK corpus data allows revealing both preserved archiseme of the argot unit and actualized semes and also latent semes. Discussion based on word occurrence frequencies, statistical parameters of slang unit collocation with MI and logDice scores. The result shows a stable collocation with the concepts of "land", "budget", which are obviously the most subject to division. Also it revealed some latent semes. T-score using shows the regularity of slang word spelling in quotation marks, which indicates the awareness of it as a substandard unit.

Key words: corpus, frequency, distribution, slang units, MI, logDice.

Постановка проблеми. Сленговий шар лексики є швидкозмінним: якісь одиниці виходять з активного ужитку, а якісь, отримуючи певні семантичні зміни, потрапляють в узус, зокрема розмовний шар літературної мови (так сталося, наприклад, з колишнім арготизмом «халтура»). Семантичні зміни відбуваються під впливом частотності входження в колокації, релевантне дослідження яких уможливлює мовний корпус. Для цієї розвідки було обрано Генеральний регіонально анотований корпус (ГРАК) [7] як найбільший (понад 728 млн токенів) і з найповнішою метарозміткою, а також морфологічною й семантичною розміткою, що дозволяє робити різновекторні пошуки.

Аналіз останніх джерел. В основу цього дослідження покладено ідеї дистрибутивної семантики, що описує зміни в значеннях через частотні характеристики дистрибуцій у корпусі. Застосування класичних методів хибує включенням лиш якоїсь вузької частини мовного матеріалу, суб'єктивізмом дослідника й відсутністю статистичної верифікації. Останнім часом спостерігаємо застосування методів комп'ютерної обробки даних, статистичного аналізу й моделювання семантичних змін. Переважно ці методики описані в зарубіжних наукових дослідженнях: дистрибутивні семантичні моделі для виявлення семантичних кластерів слів із семантичним зсувом у давньогрецькій мові [3], статистичні алгоритми для виявлення значущих семантичних зсувів в англійській мові на матеріалі трьох різних Інтернет-жанрів [2], метод латентного семантичного аналізу для виявлення суттєвих семантичних зсувів в історії англійської мови — базується на ідеї, що тенденція лексеми з'являтися в подібних контекстах є показником семантичної близькості [4]. У лінгвостатистичних дослідженнях зазвичай використовують такі показники колокацій: MI, T-score, logDice. Показник T-score включає до колокацій стоп-слова (займенники, прийменники, частки тощо, які є найчастотнішими), а також знаки пунктуації, лапки, а тому без стоп-списку не є показовим для з'ясування стійкості словосполучення [1, с. 348], однак він допоміжний у виявленні тенденції написання сленгізму в лапках. На показник MI сильно впливають низькочастотні слова, тому їх треба виключати. Перевага критерію logDice в тому, що він оцінює типовість колокацій, незалежно від розміру корпусу [5]. Корпусне програмне забезпечення NoSketchEngine, яким послуговується ГРАК, дозволяє обчислювати всі ці

показники, з яких для оцінки регулярності колокацій було обрано MI з виключенням низькочастотних лем і logDice (формули розрахунку див: [5]).

Мета дослідження — на прикладі сленгової лексеми «дерибан» показати корпуснобазований підхід до семантико-дистрибутивного аналізу з метою виявлення латентних сем через оцінку регулярності колокацій.

Виклад основного матеріалу.

1. Аналіз словникових дефініцій. «Словник української мови» в 20 томах фіксує лексему «дерибан» зі стилістичною позначкою «жаргонне» й таким тлумаченням: «Незаконний поділ, привласнення земель, майна, коштів і т. ін.» [11]. «Великий електронний словник української мови» фіксує лексему «дерибан» із семантичним тегом «сленгове» [6]. Тлумачні словники В. Бусела (2002, 2005) та 11-томний (1970–1980) цю лексему не фіксують, а отже, це непрямо вказує на її непоширеність у мовленні в XX ст. Цікаво, що в наївній картині світу, яку відбиває онлайновий словник МуСлово, лексема «дерибан» пов'язується з українським політикумом: «новий тренд української політики, що прийшов на зміну прихватизації. Полягає у розтягуванні майна держави чи громади або розподілі посад, які сидять на грошових потоках» (фіксація 2012 р.) [8].

Сучасні соціолектні словники української мови фіксують лексему «дербан» / «дерибан» як одиницю наркожаргону в таких значеннях: «збір урожаю маку» [13, с. 120; 9, с. 185], «пора цвітіння маку» [10, с. 108; 9, с. 185], «сезон збирання маку», «процес збирання маку» [10, 108]. «Словник луцьких жаргонізмів і сленгізмів» Г. Аркушина (2011) цю лексему не засвідчує. Натомість у цих же працях знаходимо дієслово «дерибанити» / «дербанити», дотичне як до жаргону наркоманів, так і кримінального арго в значенні «поділ награбованого», що свідчить про змішування омонімів. Поширення «дерибан» як одиниці з наркожаргону чи кримінального арго дозволяє з'ясувати аналіз корпусних даних.

Українські соціолектні словники кінця XIX – початку XX ст. (насамперед це праці О. Горбача) аналізовану лексему не фіксують. Натомість її виявлено в лексиконах російської мови, складених працівниками карного розшуку для вузькопрофесійних потреб, у зв'язку з чим вони тривалий час мали обмежений доступ. На початку XX ст. трапляються фіксації переважно лексем рос. ***дербанка*** — «частка» (Г. Досталь, «Воровской словарь», Слобода Покровская, 1904), «поділ» (В. Лебедев, «Словарь воровского языка», 1909; «Арестантский словарь», 1913; Н. Хандзинский, «Словарь блатного жаргона», 1926), «поділ, хабар» («Блатная музыка. Словарь жаргона преступников», Москва, 1923), «поділ; хабар; подаяння в тюрмі» (С. М. Потапов, «Словарь жаргона преступников (Блатная музыка)», Москва, 1927), «поділ награбованого» (В. Каверин, «Слова воровского языка, встречающиеся в повести «Конец хазы»», Ленинград, 1930); рос. ***дербанщик*** — «крадій, який бере дербанку» (В. Лебедев, «Словарь воровского языка», 1909), «учасник зі сторонніх» (В. М. Попов, «Словарь воровского и арестантского языка», Киев, 1912; («Блатная музыка. Словарь жаргона преступников», Москва 1923; С. М. Потапов, «Словарь жаргона преступников (Блатная музыка)», Москва, 1927) [12]. Лексема рос. ***дербанить*** регулярно фіксується словниками, починаючи з середини XX ст.

2. Лексема «дерибан» крізь призму статистики текстів корпусу.

	Lemma	Frequency	Frequency per million
1	|дерибан|	723	0.99
2	|дербан|	2	< 0.01

Рис. 1. Частотність варіантів лексеми

Як бачимо з рис. 1, первинний варіант *дербан* не набув поширення в українській мові. Оскільки його частота не є статистично значущою, надалі досліджуватимемо дистрибуції лексеми «дерибан».

Загальна кількість виявлених словоформ (токенів) лексеми «дерибан» — 726. Сортування отриманого конкордансу за метаданими дає змогу побачити, зокрема, частотність входжень у тексти відповідних стилів. Найбільшою мірою ця лексема трапляється в публіцистичних текстах (611), суттєво рідше в усно-розмовному стилі (82), далі за спадною: художніх текстах (17), его-текстах (щоденники, листи, блоги, спогади, автобіографії, 13) і 3 фіксації в науковому стилі як ілюстративний матеріал — у подальших запитах цей ресурс було виключено. Ці результати залежні від ступеня наповнення корпусу, тобто від кількості токенів у кожному стилі: художній і публіцистичний мають зіставлювані величини, а розмовний — у 7 разів менший, як і его-тексти.

Сортування за джерелами дозволяє виявити, що найактивніше вживають лексему «дерибан» Інтернет-газети «Україна молода», «Високий замок», «День», «Фіртка». Електронні ЗМІ сьогодні посідають перше місце за популярністю серед споживачів інформації, тож вони є найпотужнішими інструментами впливу на ціннісну картину світу й мовні смаки споживачів інформації.

CQL-графік (рис. 2) показує частотний розподіл лексеми за роками (на 1 млн), а також першу фіксацію в корпусі — 1993 рік.

Рис. 2. Частотність лексеми «дерибан» за роками

3. Об'єктні дистрибуції лексеми «дерибан» описує модель «дерибан+іменник у Р.в.», що зреалізована в ширшому CQL[1]-запиті [lemma="дерибан"][tag="noun.*"]. Після ручного виключення біграм, що не відповідають заданій моделі (як-от: *земельний дерибан очільника обласного комітету земельних ресурсів; віддають на дерибан можновладцям*) було отримано конкорданс зі 159 контекстів (частотність 0,22 на 1 млн), який посортовано насамперед за частотністю правих дистрибуцій першого рівня (R1). У підрахунку також було враховано дистрибуції R3,4,5, якщо вони відповідали заданій моделі (як-от: *дерибан військового майна; дерибан системи охорони здоров'я; дерибан сотень гектарів дорогої землі*). Семантично близькі поняття погруповано за ЛСГ (одиничні поняття, не співвідносні з жодною ЛСГ, до уваги не брали), частотний їх розподіл відносно загальної кількості отриманих контекстів (159) такий:

ЛСГ «Земля» (42%): земля: *активний дерибан земель, для демонстрації зухвалого і безкарного дерибану земель.*

ЛСГ «Кошти» (19%): бюджет, держбюджет, кошти, гроші, мільярди, активи, субвенції, бабки, общак: *солодкий дерибан бюджету; дерибан мільярдів «Укроборонпрому»; дерибан коштів під час будівництва об'єктів інфраструктури; можливість дерибану всіх державних активів; історія з дерибаном субвенції; черговий дерибан грошей; дерибан бабок; дерибан общака; винних у багатомільйонному дерибані держбюджету.*

ЛСГ «Країни, макрорегіони» (9%): країна, Україна, територія України, Крим, півострів, Польща, Чехословаччина: *провести дерибан Криму; взяти участь у дерибані Польщі; ганебну участь у дерибані Чехословаччини; прикриває дерибан країни; відпочивати від трудів праведних по дерибану України; щодо дерибану території України; дерибану всього півострова.*

ЛСГ «Посади» (9%): посади, портфелі: *розпочинається дерибан посад; дерибан портфелів.*

ЛСГ «Нерухоме майно» (8%): майно, нерухомість, приміщення, власність, шахти: *дерибан чужого майна; дерибан нерухомості; дерибан приміщень; технології дерибану власності; дерибан росіянами шахти.*

ЛСГ «Міста, урбаністичні об'єкти» (6%): Київ, Коломия, парки, сквери: *нова влада розпочала дерибан Коломиї; плакати із закликами «Не допустимо дерибану Києва»; голосування щодо дерибану парків і скверів.*

ЛСГ «Природні ресурси» (3%): ліс, ресурс, зелені інвестиції: *дерибан лісу; дерибану останнього рекреаційного ресурсу громади; дерибан зелених інвестицій.*

ЛСГ «Влада» (3%): влада, сфера впливу: *дерибан влади; дерибану сфер впливу.*

ЛСГ «Електорат» (1%): електорат, округ: *дерибан електорату; нову схему дерибану округів на виборах 2012.*

Як бачимо, поділу підлягають великі і/або дороговартісні об'єкти: лексема «дерибан» не сполучається з лексемами на позначення чогось дрібного чи дешевого. Крім того, серед 159 контекстів не було виявлено жодного, який би експлікував значення, детерміноване наркожаргоном, що засвідчене соціолектними словниками.

В оцінці регулярності сполучуваності релевантними вважають показники MI, logDice >1. Для MI обрано мінімальну абсолютну частоту леми 5. Серед дистрибутивів R1 найвищі показники за обома критеріями мають леми *нерухомість* (MI=8.16, logDice=3.13), *посада* (MI=7.70, logDice=2.74), *земля* (MI=7.48, logDice=2.53), *бюджет* (MI=6.63, logDice=1.67), *кошт* (MI=6.34, logDice=1.39).

4. Атрибутивні дистрибуції лексеми «дерибан» описує модель «прикметник +дерибан», яка зреалізована в CQL-запиті [tag="adj.*"&tag!=".*pron.*"][lemma="дерибан"]. У результаті отримано 144 контексти з 82 атрибутивними лемами, що вказують на: об'єкт дерибану (*земельний, бюджетний, трубний, фінансовий, тендерний, рибний, приватизаційний, пляжний, парламентський, партійний, кадровий,*

[1] CQL — це мова запитів у корпусі (від Corpus Query Language).

паркувальний, мілітарний, лісовий, земельно-лісовий, екологічний, грошовий, господарчий, владний, бюджетно-податковий), масштаб (*великий, грандіозний, найбільший, широкомасштабний, масовий, загальний, космічний, вічний, всезагальний, багатомільярдний, багатомільйонний, безпрецедентний, величезний)*, спосіб здійснення (*підкилимний, підпільний, інтенсивний, тихий, спільний, попередній, неприхований, неприкритий, запланований, договірний, безперешкодний, безсистемний*), регулярність (*черговий, остаточний, новий, наступний*), загальну та емоційну оцінку (*цинічний, солодкий, феєричний, справжній, банальний, нечуваний, переможний, нищівний, нахабний, зухвалий, жорстокий, ефективний, безсовісний, ганебний, відвертий*), відношення до закону (*безкарний, злочинний*).

Оцінка сполучуваності лексеми «дерибан» на першому рівні (L1) виявила такі прикметники: *підкилимний* (MI=12.94, logDice=6.47), *безкарний* (MI=11.91, logDice=6.03), *земельний* (MI=9.37, logDice=4.40), *банальний* (MI=9.33, logDice=4.23), *черговий* (MI=7.18, logDice=2.23), *бюджетний* (MI=6.78, logDice=1.80), а також високу сполучуваність з дієсловами *зупинити* (MI=6.85, logDice=1.88), *припинити* (MI=7.42, logDice=2.44) та іменниками *схема* (MI=7.92, logDice=2.95), *масштаб* (MI=7.03, logDice=2.04). Як бачимо, поняття «земля», «бюджет» як об'єкти розподілу, пограбунку сполучаються з лексемою «дерибан» і як атрибутивні (частіше), і як об'єктні.

Критерій T-score засвідчує найвищу з-поміж усіх колокацій частотність поєднання ключової лексеми з лапками, а це вказує на усвідомлення авторами текстів ненормативності лексеми.

Висновки. Корпуснобазований підхід до аналізу сленгізму «дерибан» виявив: 1) поширеність запозиченої з російського кримінального арго лексеми в різних функційних стилях, тоді як її омонім з наркожаргону, фіксований українськими соціолектними словниками, так і не вийшов за межі соціолекту; 2) поширеність лексеми «дерибан» попри первинність варіанта «дербан» у мові-джерелі; 3) запозичення, очевидно, відбулося на початку 90-х років, що збігається з часом чергової розгерметизації арго; 4) найпотужнішим джерелом функціонування лексеми «дерибан» є електронні ЗМІ; 5) аналіз правих і лівих дистрибуцій виявив збережену архісему «розподіл», актуалізовані семи «незаконний», «безкарний», деактуалізацію через функційне розширення семи, що вказувала на соціальне обмеження функціонування арготизму, актуалізацію об'єктної семи «дороговартісний» та латентних іманентних сем «можновладець як суб'єкт дії», а також негативну конотацію; 6) оцінка колокацій лексеми «дерибан» виявила стійку сполучуваність з поняттями «земля», «бюджет», які, очевидно, найбільшою мірою підлягають поділу; 7) високі показники MI, logDice для дистрибутивів L1 дозволяють вказати ще на такі актуалізовані латентні семи: «масштабність незаконних розподілів», «регулярність», «схематичність», а також на семи, що описують суспільну відповідь «необхідність припинення»; 8) оцінка за T-score виявила регулярність написання слова в лапках, що свідчить про усвідомлення його як субстандартної одиниці.

Отже, усе це свідчить про входження лексеми «дерибан» до загального сленгу, одиниці якого добре відомі всім членам мовного колективу, незалежно від соціальної його стратифікації. Крім того, такі сленгізми проникають і в ономастичний простір (пор.: *новий пам'ятник «Дерибану Києва»*).

Література

1. Хохлова М.В. Экспериментальная проверка методов выделения коллокаций //Slavica Helsingiensia 34. Инструментарий русистики: корпусные подходы / под ред. А. Мустайоки, М.В. Копотева, Л.А. Бирюлина, Е.Ю. Протасовой. Хельсинки, 2008. С. 343–357.

2. Kulkarni V., Perozzi B., Al-Rfou R., Skiena S. Statistically Significant Detection of Linguistic Change. 2014. URL: https://arxiv.org/abs/1411.3315.

3. Rodda M. A., Senaldi M. S. G., Lenci A. Tracking Semantic Change with Distributional Semantics in Ancient Greek // Italian Journal of Computational Linguistics (IJCoL). 2017. № 3–1. P. 11–24. DOI: 10.4000/ijcol.421.

4. Sagi E., Kaufmann S., Clark B. Tracing semantic change with Latent Semantic Analysis // Current Methods in Historical Semantics / edited by Kathryn Allan and Justyna A. Robinson. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2011. P. 161–183. DOI: 10.1515/9783110252903.161

5. Statistics used in the Sketch Engine. Lexical Computing Ltd, 2015. URL: https://www.sketchengine.eu/documentation/statistics-used-in-sketch-engine

Джерела

1. Великий електронний словник української мови (версія 5.3.1, 2021) / А. Рисін, В. Старко, команда БрУК. URL: https://r2u.org.ua/vesum

2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2021. URL: uacorpus.org.

3. МуСлово: словник, який пишеш ти. URL: http://myslovo.com/

4. Пиркало С. Перший словник українського молодіжного сленгу. Київ, 1997.

5. Словник сучасного українського сленгу / упор. Т.М. Кондратюк. Харків: Фоліо, 2006.

6. Словник української мови: у 20 т. URL: http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/

7. Собрание толковых словарей тюремного и блатного жаргона: 26 словарей, изданных в России с 1859 до 2005 гг. / под ред. Е. Ю. Ачеркан. CD-диск (программная оболочка ETS), 2005.
8. Ставицька Л. Український жаргон. Київ: Критика, 2005.

References

1. Hohlova M.V. Eksperimental'naya proverka metodov vydeleniya kollokacij //Slavica Helsingiensia 34. Instrumentarij rusistiki: korpusnye podhody / pod red. A. Mustajoki, M.V. Kopoteva, L.A. Biryulina, E.Yu. Protasovoj. Hel'sinki, 2008. S. 343–357.
2. Kulkarni V., Perozzi B., Al-Rfou R., Skiena S. Statistically Significant Detection of Linguistic Change. 2014. URL: https://arxiv.org/abs/1411.3315
3. Rodda M. A., Senaldi M. S. G., Lenci A. Tracking Semantic Change with Distributional Semantics in Ancient Greek // Italian Journal of Computational Linguistics (IJCoL). 2017. № 3–1. P. 11–24. DOI: 10.4000/ijcol.421.
4. Sagi E., Kaufmann S., Clark B. Tracing semantic change with Latent Semantic Analysis // Current Methods in Historical Semantics / edited by Kathryn Allan and Justyna A. Robinson. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2011. P. 161–183. DOI: 10.1515/9783110252903.161.
5. Statistics used in the Sketch Engine. Lexical Computing Ltd, 2015. URL: https://www.sketchengine.eu/documentation/statistics-used-in-sketch-engine

Sources

1. Velykyi elektronnyi slovnyk ukrainskoi movy (versiia 5.3.1, 2021) / A. Rysin, V. Starko, komanda BrUK. URL: https://r2u.org.ua/vesum
2. Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK) / M. Shvedova, R. Fon Valdenfels, S. Yaryhin, A. Rysin, V. Starko, M. Vozniak, M. Kruk ta in. Kyiv, Lviv, Yena, 2017–2021. URL: uacorpus.org.
3. MySlovo: slovnyk, yakyi pyshesh ty. URL: http://myslovo.com/
4. Pyrkalo S. Pershyi slovnyk ukrainskoho molodizhnoho slenhu. Kyiv, 1997.
5. Slovnyk suchasnoho ukrainskoho slenhu / upor. T.M. Kondratiuk. Kharkiv: Folio, 2006.
6. Slovnyk ukrainskoi movy: u 20 t.URL: http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/
7. Sobranie tolkovyh slovarej tyuremnogo i blatnogo zhargona: 26 slovarej, izdannyh v Rossii s 1859 do 2005 gg. / pod red. E.Yu. Acherkan. CD-disk (programmnaya obolochka ETS), 2005.
8. Stavytska L. Ukrainskyi zhargon. Kyiv: Krytyka, 2005.

УДК 811.161.2-112(092)
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-23

ФАРІОН І. Д.
Національний університет «Львівська політехніка»

СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ «ПРО РЕСТАВРАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

У статті вперше досліджено лабораторію «реставрації національних рис української мови» на основних мовних рівнях у працях сучасного українського мовознавця-класика Святослава Караванського, що заклав основи сучасної теорії та практики культури мови.

Ключові слова: національні риси української мови, гіперпуризм, денаціоналізація, лінгвоцид, етноцид, гібридизм, мова окупанта, «сталінська ярижка».

FARION D.
Lviv Polytechnic National University

SVIATOSLAV KARAVANSKYI «ON THE RESTORATION OF NATIONAL FEATURES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE»

The article for the first time investigates the language laboratory of «restoration of national features of the Ukrainian language» at the main language levels in the works of modern Ukrainian linguist-classicist Sviatoslav Karavanskyi (1920-2016), who laid the foundations of modern theory and practice of language culture.

He managed to do the impossible: despite 30 years spent behind the wires of Soviet concentration camps and 37 years in exile in the USA, he preserved and published specific «national features of the Ukrainian language». This led to significant processes of de-Sovietization of the Ukrainian language and the formation of the linguistic and national consciousness of post-Soviet Ukrainians. His works on the problems of language culture and spelling became the basis of the linguistic and national revival of the early 90s of the twentieth century.

S. Karavanskyi introduced into the sociolinguistic space the basic interdisciplinary terms, such as denationalization, linguicide, ethnocide, hybridism, the language of the occupier, and Stalin's yaryzhka. From the perspective of these terms, he revealed the tragedy of the destruction of the distinctive features of the Ukrainian language at all language levels and outlined ways to restore it.

He turned the preserved and restored language norm, in contrast to the «artificial pseudo-Ukrainian Koine», into a national ideology as an indispensable condition for the revival of the Ukrainian state itself. This is really a maintenance of the Ohiienko's line in our linguistics, when the researcher outgrows the very object of his studies, reaching the highest horizons of serving his culture at the cost of his own life. The national features of the Ukrainian language restored by S. Karavanskyi became the basis for the decolonized theory of language culture and the specific practice of its use.

Key words: national features of the Ukrainian language, hyperpurism, denationalization, linguicide, ethnocide, hybridism, the language of the occupier, «Stalin's yaryzhka».

Постановка проблеми. Минуло 100 літ від дня уродин мовознавця і суспільно-політичного діяча Святослава Караванського (24.12.1920 – 17.12.2016). Майже столітній шлях пройшла ця героїчна і нескорена людина, що зуміла за 68 років примусового й віддаленого перебування від батьківщини через радянські репресії та видворення з країни зберегти канон української мови. Йому вдалося зробити неможливе: крізь бетон понад 30-х років радянських концтаборів і 37-х років американської еміграції винести питомі «*національні риси української мови*» на широкий світовий огляд. Це спричинилося до суттєвих процесів дерадянізації української мови та формування мовно-національної свідомости пострадянських українців. Його праці з проблем культури мови та правопису стали основою мовно-національного відродження початку 90-х років XX століття.

Аналіз останніх джерел.Праці з культури мови Святослава Караванського ще не були об'єктом окремого мовознавчого дослідження. Хіба в передмові Лариси Масенко до розвідки мовознавця «Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» зауважено, що це дослідження «*є свого роду аналізом і класифікацією мововбивчих процесів, що їх зазнала українська мова в УРСР*» [1, с. 3].

Мета дослідження – розкрити авторську лабораторію «*реставрації національних рис української мови*» на всіх мовних рівнях (крім правописного) крізь призму показових термінів *денаціоналізація, лінгвоцид, етноцид, гібридизм, мова окупанта, «сталінська ярижка*».

Виклад основного матеріалу. Основні свої праці з питань культури мови як «*реставрації національних рис української мови*» мовознавець створив на еміграції, в Америці, в місті Дентоні (там було «*дешевше усамостійнитись*») [2, с. 216] упродовж 37-х років (1979–2016 рр.): «*Якби не мовна практика діяспори, було б важко і в Україні підносити питання про реставрацію національних рис української мови*» [3, с. 115]. Відтак українське мовознавство отримало показовий корпус відродженого правдивого нормування нашої мови, що зазнала безпрецедентної асиміляції та дискримінації на всіх мовних рівнях – від правопису, фонетики, морфології, лексики до синтаксису: «*Крім калічення писемної мови, перехід на новий правопис супроводжувано ще й лексичним суржикуванням. Цілу низку властивих українцям лексичних*

одиниць було вилучено як націоналістичні. Практично це означало припинення розвитку мови: замість самобутніх українських форм нова мовна практика орієнтувала українців на запозичення й запровадження російських форм» [3, с. 107].

Цей «*припинений розвиток мови*» і проскрибовані мовні одиниці розкрито у низці праць: «Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики» (1994, 2-ге вид. 2009), «Пошук українського слова, або боротьба за національне „Я“» (2001), «До зір крізь терня, або хочу бути редактором» (2008), «Книга-журнал одного автора» (2010), «Звідки пішла єсть московська мова або шила в мішку не сховаєш» (2012), «Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України» (2016). Усі ці праці присвячені лексико-семантичній, морфолого-синтаксичній та фонетико-правописній «реставрації» її національних рис, а також соціолінгвальним характеристикам: «*…процес деукраїнізації української мови іде. Його задумано у високих кремлівських кабінетах: знищено знавців української мови, на високі мовознавчі пости поставлено кадри типу «чим можу служити?», здійснено видання «нормативних» словників української мови, мета яких дезорієнтувати наступні покоління українців, змусити їх забути свою матірню мову і визнати штучне псевдоукраїнське койне за українську мову*»[4, с. 6].

Якщо в орадянщеній та поневоленій Україні носії української мови примусово віддалялися від її джерел, то в С. Караванського на далекій американській еміграції відчуття самобутности української мови не лише не пригасло, а навпаки, здійнялося ще з більшою силою. Як зауважує мовознавець: «*Цілком закономірно, що втікачі, які опинилися у вільному світі за межами диктату, як могли, зберігали ті риси української мови, що стали суб'єктом викорінення в УССР*» [3, с. 7].

Не випадково першу працю, що видана в Україні, заманливо названо «*Секрети української мови*» (1994) у загальноприступному жанрі науково-популярної розвідки «*з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики*». Це, без сумніву, був вибух мовної правди (дескрипції і прескрипції) в доглибно зрадянізованій українській мові: «*треба повернути українське обличчя самій українській мові*», що зазнала «*брутального калічення та «інтернаціоналізації*» [3, с. 6]. Ця праця практично збіглася в часі з уже класичним доробком О. Сербенської *«Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити*» (1993) та монографії Н. Бабич «*Основи культури мовлення*» (1990) – вони разом стали підмурівком відновленого канону культури сучасної української літературної мови, звільненої від навальної російськомовної інтерференції.

Проте саме праця С. Караванського як людини націоналістичних поглядів та понад 30-тилітнього в'язня радянських концтаборів мала приголомшливу силу викриття тогочасної мовної брехні з вичерпним терміном *новоязу*. **Вона творила з відновленої мовної норми національну ідеологію, що було нагальною потребою в час відроджуваної Української Держави**: «*…факти денаціоналізації, лінгвоциду, етноциду – це реальні факти історії, і, засуджуючи їх, світ має визнати ліквідацію цих фактів – національне відродження – невід'ємним правом асимільованих народів. <…> Відроджена держава духово пограбованого народу має надати цьому народові право на національне відродження*» [3, с. 6]. Політичний діяч, літератор і мовознавець чи не вперше в гуманітарному просторі України на початку 90-х років вживає показові політичні терміни *лінгвоцид* та *етноцид*, за якими варварське винищення українців Москвою не лише в XX столітті. С. Караванський заявляє, що «*потрібно критично переглянути всі сучасні мовні канони*», орієнтуючись на народну творчість у неспотворених записах, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства [3, с. 7–8], водночас звертає увагу на персоналістичний чинник у насильній перекодифікації української мови: «*…репресії 30-х років проти української інтелігенції спинили незалежний розвиток української мови. Настали часи диктату. Норми української мови розробляли не українські науковці, а партійні боси – кагановичі й постишеви, – диктуючи мовні канони стероризованим мовознавцям. Сотні й тисячі українських культурних діячів (і серед них – провідних мовознавців) було знищено*» [3, с. 7].

Водночас, дбаючи про очищення української мови від радянського намулу, мовознавець зауважує на шкідливому явищі *гіперпуризму* та «*профанації*» – про «*передавання куті меду під час стилістичної обробки текстів*», коли під категорію суржику підпадає питома українська лексика – жертва гіперпуризму на зразок слів *пустиня, болільник, замдиректора, просьба* і навіть *вибачаюся,* у вживанні вигаданої форми *Запорозька Січ* замість слушної, за мовознавцем, *Запорізька Січ* [3, с. 123–128; 1, с. 89, 91]. Це дуже цікава дискусійна лектура для системних мовних аргументів, коли треба навчитися обґрунтовано захистити право того чи того слова на побутування в мові з огляду на його системні зв'язки (синтагматичні і парадигматичні), походження, історію, стилістичне використання і палітру значень.

Крім того, праця зберігала неабияку доступність викладу матеріялу, що виводило її на широкі кола українського суспільства поза звичне філологічне гетто. **Написано її за Шевченковим принципом: «*без золота, без каменю, без хитрої мови*»,** тобто доступно, відкрито, цікаво, переконливо. Таким способом, усупереч упередженим звинуваченням, доведено інформативність нашої мови, що міститься в її спружинених висловах: «*короткий вираз несе більше інформації, ніж вираз довший*», що доводить автор на зіставних українсько-російських прикладах: «*Чекай аж я скажу» / «Жди до тех пор, пока я не скажу*» та ін. [1, с. 96–98].

Якщо у розділі «*Де починається суржик?*» йдеться про фонетичну асиміляцію на рівні вимови звуків та наголошення слів зі словничком відродженого наголосу (було *додатній* стало *додатний*; помилково пом'якшувати кінцевий **р**: *чижмарь, лікарь* та ін.; правильно не наголошувати дієслівні склади **ет, ем, им, ит**: *пер**е**йдемо, смієт**е**ся*; наголошені префікси: *п**о**душка, р**о**звідка* та ін. [1, с. 9–19], то в другому розділі «*Здається, що таке слова?*» йдеться про лексичний склад нашої мови з уваги

на образність лексики, коли «*слова несуть у собі образ реальної дійсности*», як наприклад, у назвах місяців (*жовтень*), квітів (*чорнобривці*), назвах ігор (*копаний м'яч*) та ін.;

на стислість і *місткість* лексичного вжитку (*а втім*, а не *тим не менше; довкілля – навколишнє середовище, осідок – місце перебування, підбивати підсумки – підсумувати)* [1, с. 37–30].

Скалічені питомі українські форми мовознавець образно називає «*неоковирними динозаврами – кальками, живцем здертими з російської мови*» на зразок *відмінений* – треба *скасований*, *відстоювати* – треба *обстоювати що*, *обставати за чим*, *від холери*, *від голоду* – треба *з холери*, *з голоду* та ін. [3, с. 89–92].

Особливу увагу зосереджено начебто на запозичених *росіянізмах*, як наприклад *обуза*, проте зіставний лексикографічний аналіз свідчить, зокрема словник П. Білецького-Носенка, що це слово запозичено російською мовою саме з української, себто «*почався процес зворотної інтеграції російської лексики до української мови*» [3, с. 40]. С. Караванський зауважує на винятковій соціолінгвальній ознаці XX століття – втручання влади у внутрішню структуру мови, чого досі не практикував жоден окупант: «*…переслідуючи українську мову, царський уряд не втручався до українського культурного процесу: царат не визнавав української мови і не цікавився, як українці творили своє нарєчіє.*

Ця ситуація змінилася після революції. Визнавши українську мову де юре, большевицька влада, починаючи з 30-х років XX ст. стала брутально втручатися до українського культурного процесу. Контроль за українською мовою перебрали партійні боси, добираючи і вишколюючи відповідні мовознавчі кадри» [3, с. 41]. Так, зокрема, під російський стандарт підігнано слова *Бесарабія* (треба *Басарабія*), *сентименти* (треба *сантименти*) та ін.

Неабиякі багатства визбирав мовознавець на противагу до активних дієприкметників на зразок *вражаючий* (замість *могутній*), *галопуюча інфляція* (замість *нестримна*), *зростаюча смертність* (замість *щоразу більша*), зауваживши, що «*форми галопуючий, температурячий, розмовляючий нашій мові не властиві. Це слова-покручі. Письменники XIX ст. – творці літературної мови – обходилися без таких форм. <….> А прищеплена окупаційним режимом практика калькування і далі розширює ці форми в Україні*» [3, с. 51].

Ще ширше мовознавець розкриває цю проблему в монографії «*Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я»*», називаючи вживання активних дієприкметників теперішнього часу ахіллесовою п'ятою багатьох авторів та звертає увагу на потребу заміни активних дієприкметників у термінології: «*Розвиток цивілізації вимагає доцільних запозичень з будь-якої мови, в тому й числі з російської, але не можна толерувати запозичень, які карикатурно звучать. Візьмім вираз «постійно діюча комісія». Нащо тут слово діюча? Хіба не досить сказати «постійна комісія?*» [1, с. 153–171], а також у праці ««Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України» (2016) [1, 49–75].

У книзі «До зір крізь терни, або хочу бути редактором» наголошує, що активні дієприкметники – це тональність іншої мови, а змішування тональностей – «*це вже гібрид, а не чиста порода. Мої ж рекомендації саме для любителів чистих порід*» [6, с. 8]. Виняткове почуття гумору автора спонукає до прецікавої методичної рекомендації для надто брикливих у небажанні уникати активних дієприкметників: «*Наведені рекомендації лише для тих, хто хоче звільнитися від пут усталених запозичених стилів. Кого ж ці пута не муляють, може й далі гуляти по буфету, як казали в Одесі*» [6, с. 86].

З огляду на це, автор фрагментарно вдається до екскурсу в історію української мови, зокрема її зовнішньої історії – заборон українського слова у XVIII столітті, що також призвело до її зрушень у фонетичній системі: «*…давню літеру **ѣ** вимагали читати як **є**, замість **і**. Цей колоніяльний науковий шаблон не втратив свого значення і в незалежній Україні, бо деякі мовознавці й навчальні заклади і далі підходять до історії української мови через призму антиукраїнських царських указів XVIII ст.*» [1, с. 99–101].

Підсумковою працею з питань «*реставрації національних рис української мови*» стало його дослідження з метафоричною та яскравою назвою «Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України» (2016), де автор сучасну українську мову посттоталітарного українського суспільства називає «сталінською ярижкою», що цілеспрямовано нашпигована «ідіотизмами», себто «словами-покручами» як наслідку вилучення з української мови питомих рис і запровадження рис «мови окупанта». Ці «ідіотизми» охоплють всі мовні рівні: від топонімів (*Бровари* треба *Броварі*, *Лубни* треба *Лубні*, *Ромни* треба *Ромен*), відтак морфологічних форм антропонімів (*Гочара* треба *Гончаря*), безособового пасиву (*було накладено табу* треба *накладено табу*), ненормативних активних дієприкметників теперішнього та минулого часу (*блокуючий* треба *блокувальний*, *непримиримий* треба *непримиренний*), дієслівного керування (*спитатися в кого* треба *кого*, *вчитися чому* треба *чого*), прийменникове вживання, правильне лексико-семантичне вживання, наголос та ін. [5, с. 11–199].

Висновки. Отже, формулюючи основне завдання перед післягеноцидним мовознавством як «*реставрацію національних рис української мови*», С. Караванський заводить у соціолінгвальний простір

базові міждисциплінарні терміни *денаціоналізація, лінгвоцид, етноцид, гібридизм, мова окупанта, «сталінська ярижка»*. Крізь призму цих термінів він розкрив трагедію знищення самобутніх ознак української мови на всіх мовних рівнях та накреслив способи її віднови.

Збережену й відновлену мовну норму, на противагу до «*штучного псевдоукраїнського койне*», він перетворив **в національну ідеологію** як незамінну умову відродження самої української держави. Це направду продовження огієнківської лінії в нашому мовознавстві, коли дослідник переростає сам об'єкт своїх студій, виходячи на найвищі обрії служіння своїй культурі ціною власного життя. Реставровані від С. Караванського національні риси української мови стали підґрунтям для деколонізованої теорії культури мови та питомої практики її вживання.

Література

1. Караванський С. Пошук українського слова, або, Боротьба за національне «Я». Серія «Платону це б сподобалось…». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. – 233 с.
2. Караванський С. Лист до Героя пера – Марії Матіос. Листи, статті, інтерв'ю і таке інше. Львів, 2013. 219 с.
3. Караванський С. Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики». Київ: Кобза, 1994. 152 с.
4. Караванський С. Кукіль чи пшениця. Літературна Україна. 2005. 8 вересня. С. 6.
5. Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України. Львів: БаК, 2016. 222 с.
6. Караванський С. До зір крізь терни або Хочу бути редактором. Львів: БаК, 2008. 118 с.

References

1. Karavanskyi S. Poshuk ukrainskoho slova, abo, Borotba za natsionalne «Ia». Seriia «Platonu tse b spodobalos…». Kyiv: Vydavnychyi tsentr «Akademiia», 2001. – 233 s.
2. Karavanskyi S. Lyst do Heroia pera – Marii Matios. Lysty, statti, interviu i take inshe. Lviv, 2013. 219 s.
3. Karavanskyi S. Sekrety ukrainskoi movy: naukovo-populiarna rozvidka z dodatkom slovnychkiv represovanoi ta zanedbanoi ukrainskoi leksyky». Kyiv: Kobza, 1994. 152 s.
4. Karavanskyi S. Kukil chy pshenytsia. Literaturna Ukraina. 2005. 8 veresnia. S. 6.
5. Karavanskyi S. Idiotyzmy stalinskoi yaryzhky u derzhavnii movi Ukrainy. Lviv: BaK, 2016. 222 s.
6. Karavanskyi S. Do zir kriz terny abo Khochu buty redaktorom. Lviv: BaK, 2008. 118 s.

УДК: 811.161. 2'373.7: 39
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-24

ФІЛІПЧУК М. В.
Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича
ОНУФРІЙЧУК Г. І.,
Національного авіаційного університету

ФАУНОСИМВОЛІКА НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ: АСОЦІАТИВНІ ПАРАЛЕЛІ

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення фауносимволіки в етнолінгвістичному аспекті та визначення її ролі у формуванні мовної картини світу. Символізовані слова-назви відображають особливості культури народу, його історію, звичаї та спонукають до виникнення асоціативних зв'язків, які ґрунтуються на порівнянні, співвідношенні предметів, явищ, якостей, у яких приховано глибинний зміст, багатозначність, оскільки є виявом образного бачення довкілля. Асоціативні паралелі створюються на особистому суб'єктивному досвіді особи, що збігається з етнокультурними традиціями народу, до якого належить мовець. Через призму анімістичного світогляду народу комплексно проаналізовано специфіку відображення асоціативних паралелей між людиною та птахою в поширених етносимволах.

У дослідженні виокремлено асоціативну паралель людина ↔ голуб (голубка), людина ↔ зозуля, людина ↔ ластівка. З'ясовано значення та вплив птахів на риси характеру та вдачі людини, визначено позитивні та негативні характеристики птаха. У народній символіці голуб уособлює ввічливість, безневинність, трепіт, жадібність, тужливість, заздрість; зозуля – оптимізм, боягузтво; ластівка – кмітливість, нерозторопність, балакучість. Притаманні птахам риси метафорично переосмислено у прислів'ях, приказках, піснях, народних віруваннях, народних прикметах і повір'ях, у художній літературі тощо.

Етносимволи на позначення фауносимволіки створені на основі метафоричного осмислення реалій та компонентів мовних одиниць, відображають мовну картину світу українського народу, сприяють пізнанню його традицій, національної ідентичності й неповторності.

Ключові слова: антропоцентризм, асоціативна паралель, етносимвол, етнолінгвістика, мовна картина світу, мовні одиниці, фауносимволіка.

FILIPCHUK M.
Chernivtsi National University named after Yu. Fedkovych
ONUFRIICHUK H.
National Aviation University

SYMBOLISM OF THE FAUNA IN PEOPLE'S SPEECH: ASSOCIATIVE PARALLELS

The relevance of the investigation is due to the need to study the fauna symbolics in the ethno linguistic aspect and determine its part in shaping the linguistic picture of the world. Symbolized words-names reflect the peculiarities of the people culture, its history, customs and encourage the emergence of associative relations, which are based on comparison, correlation of objects, phenomena, qualities, which are hidden deep meaning, ambiguity, as a manifestation of figurative vision of the environment. Associative parallels are created on the personal subjective experience, which coincides with the ethno cultural traditions of the people to which the speaker belongs. Through the prism of the animistic worldview of the people, the specifics of the reflection in associative parallels between man and bird in common ethnic symbols are comprehensively analyzed. The investigation identified the associative parallel person ↔ pigeon (dove), person ↔ cuckoo, person ↔ swallow. The significance and influence of birds on human character traits and temperaments are clarified, and the positive and negative characteristics of a bird are determined. In folk symbolism, the dove represents politeness, innocence, trembling, greed, sadness, envy; cuckoo – optimism, cowardice; swallow – cleverness, slowness, talkativeness. The features of birds are metaphorically reinterpreted in proverbs, sayings, songs, folk beliefs, folk signs and beliefs, in fiction, and so on.

Ethnic symbols to denote fauna symbolics are created on the basis of metaphorical comprehension of realities and components of language units, reflect the linguistic picture of the world of the Ukrainian people, promote knowledge of its traditions, national identity and uniqueness.

Key words: anthropocentrism, associative parallels, ethnic symbol, ethnic symbol, ethno linguistics, linguistic picture of the world, fauna symbolism.

Постановка проблеми. У сучасних лінгвістичних дослідженнях щоразу більше увагу дослідники приділяють вивченню народної мови в етнолігвістичному аспекті. Етнолінгвістичний напрям дослідження народного мовлення стає все більш актуальним та перспективним. Адже саме народна мова у своїх проявах стає тією невичерпною криницею народної мудрості, є тим наріжним каменем, що єднає націю, живить зв'язок поколінь та є незмінною в її ідентифікації. Питання мови і нації, мови і культури на сьогодні активно вивчаються та досліджуються. Саме така активізація дослідження мовних явищ й сприяла виникненню нового лінгвістичного напряму дослідження - етнолінгвістики. Важливим та водночас ще не зовсім дослідженим є символіка фауни та її роль у формування мовної картини світу нашого народу, що й спричинило актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх джерел. Основу етнолінгвістичних досліджень заклали у своїх працях ще В. фон Гумбольдт [4], Д. Зеленін [8], І. Огієнко [13], О. Потебня [15], Е. Сепір [21]. Пізніше, у другій половині XX ст., етнолінгвістичний напрямок дослідження був у колі наукових інтересів А. Вежбицької [2], Є. Верещагіна [3], С. Єрмоленко [5], В. Жайворонка [6], В. Костомарова [9], В. Русанівського [19] та інших.

Значну увагу останнім часом науковці приділяють дослідженню стійким мовним сполученням – фразеологізмам, які є не тільки окрасою, скарбом мови і народного досвіду, а й багатим об'єктом наукового розгляду, зокрема, в етнолінгвістичному плані. Цікавим у науковому плані є дослідження О. Селіванової «Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)», у якому дослідниця інтерпретує внутрішню форму фразеологізмів та розкриває асоціативно-образний потенціал мовних знаків [20].

Мета дослідження – на матеріалі текстів народного мовлення окреслити мовні вирази на позначення фауносимволіки та провести асоціативну паралель біполярної пари *«людина / птаха».*

Виклад основного матеріалу. Життя людини повсякчас пов'язане з природою, з навколишнім світом. Наші предки обожнювали тварин, птахів, навіть догоджали їм, що залишило свій відбиток у певних звичаях, обрядодіях, а отже і в мові. Ще І. Огієнко, розглядаючи людину часткою природи, зазначав: «Первісна людина жила часто по лісах, і постійно мала тісну стичність зо звіриною. Власне довкільна звірина найбільше не давала людині спокою, і змушувала її думати про себе» [13, с. 64].

Проте навколишній світ для людини багатий не лише на тваринний, але й пташиний світ, що спонукало до створення своєрідних етнофразеологізмів, пов'язаних зі свійськими та дикими птахами. Г. Булашев стверджує, що українські легенди та перекази широкою хвилею захопили і пернате царство, причому й ці всі майже без винятку легенди та перекази перебувають у найтіснішому зв'язку як з апокрифами, так і з давніми релігійно-міфічними поглядами на природу [1, с. 348].

Анімістичний світогляд, пошанування тварин та птахів, їх обожнювання спричинило виокремлення людиною тотемів, яких не можна було вбивати, а навпаки, їм треба було догоджати. Як зауважував І. Огієнко, «тотемізм розвивався дуже поволі, і залишки його позоставались скрізь» [13, с. 64]. Велике пошанування та обожнювання як тваринного, так і пташиного світу, сприяло її символізації. Символізовані слова-назви відображають особливості культури народу, його історію, звичаї та спонукають до виникнення асоціативних зв'язків, які ґрунтуються на порівнянні, співвідношенні предметів, явищ, якостей, у яких приховано глибинний зміст, багатозначність, оскільки є виявом образного бачення довкілля. Як зазначав О.Потебня: «Асоціативність полягає в тому, що різнорідні сприйняття не знищують взаємно свою самостійність, а залишаючись самі собою, зливаються в одне ціле» [15, с. 136]. Тобто можна стверджувати, що асоціативні паралелі – це своєрідні закономірні зв'язки, котрі виникають у процесі мислення.

У своєму дослідження спробуємо встановити та виокремити асоціативні паралелі *людина ↔ голуб (голубка), людина ↔ зозуля, людина ↔ ластівка*.

Асоціативна паралель людина ↔ голуб (голубка). Одним з найпоширеніших птахів, який користується неабиякою увагою та шаною у народні є голуб. **Го́луб (ч.) –** птах ряду голубоподібних з різнобарвним пір'ям та великим волом [6, с. 119]. **Голу́бка (ж.) –** самка голуба [24, Т. 2, с. 119]. У народному мовленні спостерігаємо ряд зменшено-пестливих назв цієї птахи – *голубець, голубок, голубонько, голубчик, голубочок, голуб'я, голубка*, *голубиця, голубоньока, голубочка* та ін. Ця птаха вважається святою та уособлюється як ангел і навіть як Святе Різдво [6, с. 142]. Можливо, це пов'язано з Біблійною легендою, у якій говориться, що коли Ісуса Христа було розіп'ято на хресті, а воїни обходили Голгофу й перевіряли, хто ще живий, то голуб проворкував над Ісусом: «Умер!» (хоч той був ще живий) – на відміну від горобців, що цвірінькали: «Жив-жив!». Воїни почули горобців і перебили ще живому Ісусові ноги. В українських стародавніх колядках, на думку К. Сосенка, голуби «вважаються духовними єствами і символами творчих сил при різдві світла», «символ живого вогню й символ місячної містичної творчої сили» [27, с. 144].

На Україні голуба пов'язували також із божеством грози, блискавиці, дощу. Із занепадом язичництва змінюється і символіка голуба, який пов'язується із Святим Духом. Тому й читаємо в Євангелії: *«А охрестившись, Ісус зараз же вийшов з води. І ось розкрилось йому небо, і він побачив Духа Божого, який спускався, мов голуб, і зійшов на нього»* (Матея 3:16). Разом з тим голуб виступає символом людської душі, тому й вірили, що душа людини після смерті може втілюватися у голуба (пор. вислів «*душа відлетіла*»).

У народному мовленні голубам приписується чарівне створення світу, про це свідчать варіанти обрядових пісень, наприклад, у Галичині: «*Коли не було з нащада (спочатку) світа, Тогди не було неба, ні землі, А полем було синє море, А серед моря зелений явір, На явороньку три голубоньки, Три голубоньки радоньку радять, Радоньку радять, як світ сновати...*» чи у текстах, зафіксованих у Північній Буковині: «*Як ще не було початку світа, То ще не було неба, ні землі, А лишень було широке море, А на тім морі явір зелений, На тім яворі три голубочки, Три голубочки раду радили: – Як би ми, браття, Світ поставили?*». У народній творчості знаходимо відгомін давніших вірувань про голубів як творців світу: «*Що ж нам було з світа початку? Не було нічого, єдна водонька! На тій водоньці одне деревенько, А на тім деревеньку шовкове гніздо, А в тім гнізденьку три голубоньки, Не три голубоньки – три янголоньки*». Можливо, тому в Україні й існувала заборона на вживання голубиного м'яса, а той, хто тримає голубів – матиме достаток і щастя [6, с. 142].

Голуби виступають символом щирого, ніжного, вічного кохання, тому кажуть: *люблятьcя, як голубів пара*. У весільних піснях українців птах символізує молодого (голуб) і молоду (голубка), відповідно мовний вислів *послухати гудіння голубів* – означає засвататися і покинути свій рід. Також два голуби символізують любовно-шлюбні відносини, творчу силу, кохання (тому фігурками голубів оздоблюють

весільний коровай), а нарізно два голуби символізують невірність. Наприклад, у піснях голуби п'ють воду, а потім розлітаються – символ розлуки, і, навпаки, разом п'ють воду, цілуються і крильцями обнімаються – символ згоди між закоханими. У цьому контексті виникає символ голуба без пари, який символізує самотнього чи покинутого парубка [Там же]. Голуб найчастіше символізує подружню вірність, чисте кохання, пор., *Сяду, мила, дорогая, Сяду, моя любко! Буду тобі вірним другом, Вірная голубко!* У піснях, поезіях голубкою часто називають сиву матір: *Голуб сизий, голуб сизий, Голубка сизіша, Батько милий, батько милий, А мати миліша* [23].

Лексема *голуб (голубка)* вживається і в інших значеннях. Наприклад, ласкаве наймення або звертання до чоловіка (жінки) як вираження любові й ніжності, виступає також як символ доброти, чистоти, незлобивості, пор. у П. Куліша: «*Уродилася Настуся – серце голубине*»; найкращий народний епітет для батька – *батечко – сизий голубочок*. Або *голуб* (*голубець*) – прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці, як правило, вони висіли у сільських хатах перед образами, пор.: *Перед образами висіли на шовковинках голуби, зроблені теж з шпалерів* (Г. Квітка-Основ'яненко). Також *голуб* (*голубець*) називають виріб з тіста у вигляді цієї птиці. Їх печуть 9/22 березня в день Сорока святих і роздають дітям: «*Щоб птиця водилася*».

З цими птахами народ пов'язує також різні прикмети, пор.: *голуби воркують – буде тепла, гарна днина* [17, с. 379]; *де водяться голуби, там хата не горить* [6, с. 142 – 143].

Проводячи асоціативні паралелі птаха з людиною, визначаємо позитивні та негативні риси, які яскраво асоціюються з людиною. П о з и т и в н і риси – ввічливість, безневинність, трепіт: *мов голуб воркує*; *як голуб воркував цілий день* [10]; *чистий як голуб білий* [10]; *голуб'яче серце має* [16, с. 250]. Н е г а т и в н і риси – жадібність, тужливість, заздрість: *жалібно як голуб* [10]; *голуб гукає як пари шукає* [7, с. 142]; *не остри зубки на чужі голубки, а свою май, тоді і кусай* [16, с. 83]; *аж як голубка без голуба* [30, с. 340].

Асоціативна паралель людина ↔ зозуля. **ЗОЗУ́ЛЯ** (ж.) – перелітний птах-самка з світло- чи бурувато-сірим оперенням, який поширений у Європі й Азії, кладе яйця в чужі гнізда та живиться комахами [24, Т. 3, с. 678].

Зозуля у народному віруванні виступає символом суму та вдівства, провісницею весни і водночас смерті, нещастя чи туги за життям, минулим. Символічність птаха полягає у тому, що зозулю вважають добрим провісником, пророком, правдомовцем, пор., *закувала зозуленька на сухенькім дубі: поки світа, поки сонця, панщини не буде*. У народі вірять, що цей птах віщує пробудження природи, тобто весну, адже у зозулю оселяється весняне божество, коли вперше вона закує, молодь починає співати веснянок. А кує зозуля від Благовіщення до Івана, після цього замовкає через те, що у цей час в ячменю появляється колос, вона ним «давиться» і перестає кувати.

Вбити зозулю вважалося великим злочином. Хоча іноді у віруванні вона віщує й зловісні події, тому кажуть: *«Як зозуля сяде на хату й закує, у тій хаті смерть буде*», «*Як сниться зозуля, то хтось з родини помре*».

У народі віщу зозулю намагалися задобрити – почувши вперше зозулю, поспішали побряжчати грошима. Ці гроші називали «гроші на ку-ку» і вони первісно означали «гроші на щастя», а вже пізніше почали асоціюватися з таємним подарунком чи хабарем [31, с. 81 – 82].

Як віщий птах, зозуля пророкує людині кількість літ життя, тому кажуть: «*То тобі зозуля накувала*» і звідси прокляття: «*Щоб ти зозулі не чув!*» Для того щоб зозуля накувала літа, необхідно у кулаку затискати гроші або зернятко, вдаряти по колінах і промовляти: «*Зозуленько рябенька, пташечко маленька! Закуй мені по звичаю, доки жити в світі маю*» [6, с. 251].

Зозуля є одним з улюблених поетичних образів у фольклорі. Цей птах тут порівнюється з жінкою або дівчиною, нещасливими в коханні чи подружньому житті: «*Закувала зозуленька В зеленому гаї, Заплакала дівчинонька – Дружини немає*» [Там же].

У фольклорних творах цей птах уособлює і поєднує у собі багато різних ознак, наприклад, зозуля є символом смутку та горя (над козаком, що загинув на війні, плачуть три сиві зозулі): «*Ой, налетіли три зозуленьки, Всі три посивенькі, Та всі три смутненькі. Ой одна упала по конці головки, А другая впала по конець ніжечок, А третя впала по конець серденька*»; символом страждання: «*Ой закувала та сива зозуля рано-вранці на зорі, Ой заплакали хлопці-молодці у турецькій неволі-тюрмі*» [6, с. 251 – 252]. Уособлює зозуля також матір-страдницю: «*Летіла зозуля та й стала кувати. Ой то ж не зозуля, А сивая мати*», «*Ой ніхто так не кує, Як сива зозуля, Ой ніхто так не вітає, Як рідна матуся*» [Там же, с. 252].

Образ зозулі посідає чільне місце у весільних піснях, уособлюючи наречену: «*Закувала зозуленька в лісі на дубі, Заплакала Марусенька в церкві при шлюбі*».

Водночас існує повір'я про те, що зозуля першою летить у вирій і останньою звідти прилітає, бо у неї зберігаються ключі від вирію, і вона є його ключницею (хоч, за різними повір'ями, такі ключі нібито були в різних птахів, наприклад у сойки) [Там же, с. 252].

У народному мовленні знаходимо і диференційовані уявлення про цього птаха, пор. «*Якщо зозуля кує коло хати, буде весілля, на хаті – смерть, в лісі віщує, скільки років хто проживе*»; «*Якщо кує зранку – роздає щасливу долю, а коли співає на могилі, то втішає померлого*» [6, с. 251]. Також перед смертю

людина, яка помирає на чужині, кличе зозулю до себе й просить переслати вісточку про себе до рідного дому.

Зозуля також символізує жорстоких, нерозважливих матерів, що відцуралися своїх дітей, які ведуть легковажний, іноді аморальний спосіб життя. У народі їх називають «зозулями».

Як і за іншими птахами, за поведінкою зозулі вгадували погоду й загадували на прикмети, пор., *зозуля довго кує – на теплу погоду*; *зозуля закувала – пора сіяти льон*; *зозуля приносить вістку про літо, а ластівка – про теплі дні*; *зозуля кує на голому дереві – буде мороз*; *якщо вночі закує зозуля, то це не на добре*; *якщо присниться зозуля – то це на втіху, здоров'я, гроші* [6, с. 252].

Асоціативні паралелі птаха та людини виокремлюють позитивні та негативні риси. П о з и т и в н а риса – оптимізм: *ще й на нашій вулиці зозуля закує* [17, с. 218]. Н е г а т и в н і риси – боягузтво (повільність): *ховається як зозулька в кропиві* [30, с. 205]; *тобі за тою роботою зозуля закує* [17, с. 288].

Асоціативна паралель людина ↔ ластівка. **ЛА́СТІВКА** (ж.) – перелітний птах ряду горобцеподібних з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті [24, Т. 4, с. 452]. Її в народі називають «чистою» пташкою, провісницею весни, пробудження, відродження у віруванні українців виступає ластівка. Ластівка – перелітний птах, і її повернення навесні означає надію, родючість і оновлення життя. Вона своїм щебетанням під стріхою сповіщає господарям, що доброго трапилося в господарстві (наприклад, корова отелилася, кобила ожеребилася, рій пороївся). Як і всі весняні птахи, ластівка є провісником весни, тому закликаючи весну, діти вибігали на пагорби і приказували: «*Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки, летіть, сизокрилі, – ви всі нам милі*» [6, с. 328 – 329]. А дорослі «побачивши вперше навесні ластівку, беруть з-під правої ноги землі й помічають, якого кольору трапиться в ній вовна: такої масті і скотину треба тримати» [1, с. 354].

В Україні ластівка є однією із найшановніших птахів. У народі про ластівку існує багато легенд. У Біблії є історія про те, як ластівки крали цвяхи, якими мали розпинати Христа. А якщо ластівка в'є гніздо під стріхою оселі господаря, то це пророчить щастя у його родині. Але є гріхом зруйнувати гніздо пташки чи доторкнутися до яєць, бо тоді все обличчя вкриється ластовинням / ластів'яче ряботиння (руді пігментні цяточки на шкірі, що з'являються у деяких людей переважно навесні [6, с. 329]), або у народі ці цятки називають ще веснянками. А тому, за народними віруваннями, коли вперше навесні побачиш ластівку потрібно вмитися молоком і втертися тим рушником, в якому носили святити паску, – не тільки зійде ластів'яче ряботиння, а й станеш білолицим. Або: коли побачиш уперше навесні ластівку, треба тричі сказати: «*Ластівка, ластівка! На тобі веснянки, дай мені білянки!*» [1, с. 354].

Чільне місце образ ластівки посідає у весільних піснях, де вона символізує матір, а у деяких народних піснях виступає навіть символом Божої Матері, пор. «*Ой на Дунаєчку на бережку Там ластівочка да купалася, То не ластівочка, то Божа Мати*» чи дівчини «*В нашій стороні красні дівки, як ластівки*». Також птах символізує дружину чи сестру [6, с. 329].

Лексема *ластівка* уживається як ласкава назва, а особливо пестливі форми дівчини або жінки: *Прокинься, моя ластівочко* (Т. Шевченко). Ще *ластівкою* називають старовинну народну дитячу гру, яка полягає в тому, щоб улучити кількома палицями в підкинуту вгору іншим гравцем палицю, а також народна дівоча гра у хоровод, супроводжувана піснями [Там же].

З цими птахами народ пов'язує також різні прикмети та передбачення погоди: *не руйнуй ластівчиного гнізда, бо хату спалить*; *ранні ластівки – щасливий рік*; *ластівка б'ється об вікно – будуть (буде) гості (звістка)*; *ластівки високо літають – на погоду*; *ластівки вилітають – погоду (годину) обіцяють*; *ластівки прилетіли – час сіяти просо*; *ластівки падають на воду (низько літають) – то дощ буде*; *ластівки літають низько, лестяться над водою – рясний дощ піде*; *(коли) ластівки низько літають – дощ обіцяють (на дощ)*; *де ластівка не літає, а на весну додому прилітає*; *ластівка весну починає, осінь закликає*; *ластівка день починає, а соловейко (вечір, його) кінчає* [17, с. 219; 381].

У народному мовленні спостерігаємо й деякі застереження щодо зробленої шкоди ластівці. Так є вірування, що ластівка може попсувати корову, пролетівши під нею тричі, після цього молоко у корови почервоніє, його стане мало і загине з голоду теля. Не можна вбивати пташенят ластівки і руйнувати їхніх гнізд, бо вони принесуть з поля вогню і спалять хату свого кривдника. У цій прикметі бачимо аналогію із голубом, який також може спалити хату свого ворога.

Разом з тим, провівши асоціативні паралелі, визначаємо позитивні та негативні риси П о з и т и в н і риси – кмітливість (нерозторопність): *літає як ластівка* [30, с. 184]. Н е г а т и в н а риса – балакучість: *щебече як ластівка* [30, с. 144]; *дочка як ластівка: пощебече, пощебече та й полетить* [7, с. 162].

Висновки. Отже, особливо цінним об'єктом для наукового осмислення та дослідження мовної картини світу є спонтанна народна мова. Мовні одиниці здебільшого своїм корінням сягають у широкий спектр міфічного мислення народу, його анімістичний світогляд.

Оскільки предметний світ пізнається передусім через мову, то паралельно вибудовується мовна модель, важливими компонентами якої виступають етносимвольні лексико-семантичні поля, пов'язані з образним мисленням народу. Саме вони поповнюють мовний простір словами й виразами етнокультурного змісту та стають предметом для лінгвістичного опису.

Анімістичний світогляд, пошанування тварин та птахів, їх обожнювання сприяло їх символізації. Символізовані слова-назви спонукають до виникнення асоціативних паралелей *людина ↔ голуб (голубка), людина ↔ зозуля, людина ↔ ластівка*. Асоціативні зв'язки ґрунтуються на порівнянні, співвідношенні предметів, явищ, якостей та є виявом образного бачення довкілля.

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ, 1992. 414 с.
2. Вежбицькая А. Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари, 1996. 416 с.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. Москва: Русский язык, 1980. 320 с.
4. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 1985. 440 с.
5. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 384 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.
7. Збірка українських приказок та прислів'їв: Репринтне відтворення вид. 1929 р. Київ: Техніка, 2002. 224 с.
8. Зеленин Д. Восточнославянская этнография. Москва, 1991. 512 с.
9. Костомаров М. І. Две русские народности. Київ – Харків: Майдан, 1991. 72 с.
10. Лексична картотека Інституту української мови НАН України.
11. Мифологическая энциклопедия. Животные в мифологии. URL: http://myfhology.narod.ru/myth-animals/animals.html (дата звернення – 22.01.2020).
12. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII ст. / за ред. О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський. Київ: Друкар, 1922. 182 с.
13. Огієнко І. І. (Іларіон, митрополит) Дохристиянські вірування українського народу: Історично - релігійна монографія. Київ: Обереги, 1994. 424 с.
14. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. Київ, 2001. 448 с.
15. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. Москва: Исскуство, 1976. 614 с.
16. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М. М. Пазяк. Київ., 1990. 528 с.
17. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк. Київ, 1989. 480 с.
18. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1983. С. 24 – 26.
19. Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі. Мовознавство, 2004. № 4. С. 3–7.
20. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): [монографія] / О. О. Селіванова. Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
21. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию культурологи. Москва, 1993. 656 с.
22. Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
23. Словник символів культури України. URL: http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm.
24. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
25. Словарь української мови: у 3 тт. / упоряд. Б. Грінченко. Київ: Горно, 1927–1928.
26. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко. Київ, 2003. 1104 с.
27. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: культурол. оповідь / К. П. Сосенко. Київ: Укр. письм., 1994. 286 с.
28. Степанов Ю. С. Концепт. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 838 с.
29. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. Київ, 1897. 85 с.
30. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упоряд. М. М. Пазяк. Київ, 2001. 392 с.
31. Українська фразеологія: навч. посіб. для філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. Харків: Основа, 1990. 167 с.

References

1. Bulashev H. O. Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh. Kyiv, 1992. 414 s.
2. Vezhbitskaya A. Yazyk. Kultura. Poznanie. Moskva: Russkie slovari, 1996. 416 s.
3. Vereshchagin E. M. Kostomarov V. G. Lingvostranovedcheskaya teoriya slova. Moskva: Russkiy yazyk, 1980. 320 s.
4. Gumboldt fon V. Yazyk i filosofiya kultury. Moskva: Progress, 1985. 440 s.
5. Yermolenko S. S. Movne modeliuvannia diisnosti i znakova struktura movnykh odynyts. Kyiv: Vydavnychyi Dim Dmytra Buraho, 2006. 384 s.
6. Zhaivoronok V. V. Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovnyk-dovidnyk. Kyiv, 2006. 703 s.
7. Zbirka ukrainskykh prykazok ta prysliv'iv: Repryntne vidtvorennia vyd. 1929 r. Kyiv: Tekhnika, 2002. 224 s.

8. Zelenyn D. Vostochoclovyanskay etnohrafia. Moskva, 1991. 512 s.
9. Kostomarov M. I. Dve russkie narodnosti. Kyiv – Kharkiv: Maydan, 1991. 72 s.
10. Leksychna kartoteka Instytutu ukrainskoi movy NAN Ukrainy.
11. Mifologicheskaya entsiklopediya. Zhivotnye v mifologii. URL: http://myfhology.narod.ru/myth-animals/animals.html (data zvernennia – 22.01.2021).
12. Narysy z istorii ukrainskoi movy ta khrestomatiia z pamiatnykiv pysmenskoi staro-ukrainshchyny XI-XVIII st. / ed. O. O. Shakhmatov, A. Yu. Krymskyi Kyiv: Drukar, 1922. 182 s.
13. Oghijenko I. I. (Ilarion, mytropolyt) Dokhrystyjansjki viruvannja ukrajinsjkogho narodu: Istorychno - relighijna monoghrafija. Kyjiv: Obereghy, 1994. 424 s.
14. Poliuha L. M. Slovnyk synonimiv ukrainskoi movy. Kyiv, 2001. 448 s.
15. Potebnya A. A. Estetika i poetika. Moskva: Isskustvo, 1976. 614 s.
16. Pryslivia ta prykazky: Ludyna. Rodynne zytta. Rysy harakteru / uporad. M. M. Paziak. Kyiv, 1990. 528 s.
17. Pryslivia ta prykazky: Pryroda. Hospodarska diialnist liudyny / uporad. M. M. Paziak. Kyiv, 1989. 480 s.
18. Psikhologicheskiy slovar / ed. V. V. Davydova. Moskva: Pedagogika, 1983. S. 24-26.
19. Rusanivskyi V. M. Movna kartyna svitu v etnokulturnii paradyhmi. Movoznavstvo, 2004. № 4. S. 3-7.
20. Selivanova O. Narysy z ukrainskoi frazeologii (psyhokognityvnyi ta etnokulturnyi aspekty). Kyiv – Cherkasy: Brama, 2004. 276 s.
21. Sepir E. Izbrannye trudy po azykoznaniu kulturologi. – Moskva, 1993. 656 s.
22. Slovnyk bukovynskykh hovirok / ed. N. V. Huivaniuk. Chernivtsi: Ruta, 2005. 688 s.
23. Slovnyk symvoliv kultury Ukrainy. URL: http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm. (data zvernennia – 20.01.2021).
24. Slovnyk ukrainskoi movy u 11 t. Kiev: Naukova dumka, 1970 – 1980.
25. Slovar ukrainskoi movy: u 3 tt. / eds. Hrinchenko B. Kyiv: Horno, 1927–1928.
26. Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy / eds. V. M. Bilonozhenko. Kyiv, 2003. 1104 s.
27. Sosenko K. Rizdvo-Kolada i Shedryi Vechir: kulturol. opovid. Kyiv: Ukr. pism., 1994. 286 s.
28. Stepanov Yu. S. Kontsept. Konstanty: Slovar russkoy kultury. Opyt issledovaniya. Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1997. 838 s.
29. Sumtsov N. F. Sovremennaya malorusskaya etnografiya. Kyiv, 1897. 85 s.
30. Ukrainski pryslivia, prykazky ta porivnanna ta z literaturnyh pamatok / uporad. M. M. Paziak. Kyiv, 2001. 392 s.
31. Ukrainska frazeologia: navch. posib. dla filol. fak. un-tiv / V. D. Uzchenko, L. G. Avksentev. Harkov: Osnova, 1990. 167 s.

УДК 821.161.2-3.09 О.ЗВИЧАЙНА
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-25

ШВЕЦЬ Т. В.
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ЕСТЕТИКА КОМІЧНОГО І ТРАГІЧНОГО НА ФОНІ КОНТРАСТНОСТІ В ПОВІСТІ ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ «МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК»

Наше дослідження увиразнює художнє зображення антигуманної політики тоталітарної системи щодо українського селянства 1932-33 років XX століття в повісті О.Звичайної «Миргородський ярмарок». Закцентовано на висвітленні комічного (іронія) і трагічного, внутрішнього світу літературного персонажа, психічних процесів, станів, властивостей, інтертекстуальності, «діалогу письменників» (Миколи Гоголя й Олени Звичайної), схарактеризовано поляризацію дихотомії село/місто. Виявлено, що авторка експлікує сюжетну лінію, відштовхуючись від повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок», у такий спосіб увиразнивши художній хронотоп (час і простір) за сто років.

Ключові слова: естетика трагічного, категорія комічного, повість, контрастність, композиційно-стильовий прийом, світосприйняття.

SHVETS T.
Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

AESTHETICS OF COMIC AND TRAGIC ON THE BACKGROUND OF CONTRAST IN THE STORY BY OLENA ZVYCHAINA "MYRHOROD FAIR"

Our study highlights the artistic image of the inhumane policy of the totalitarian system towards the Ukrainian peasantry in 1932-1933 in O. Zvychaina's story "Myrhorod Fair". Emphasis is placed on the coverage of the comic (irony) and tragic, inner world of the literary character, mental processes, states, properties, intertextuality, "dialogue of writers" (Mykola Hohol and Olena Zvychaina), the polarization of the dichotomy village/city has been characterized. It has been found out that the author explains the plot line, starting from M. Hohol's novel "Sorochyn Fair", thus expressing the artistic chronotope (time and space) for a hundred years.

It is proved that the aesthetics of the comic is not brought to the fore; it is hidden in the context, dialogues of the characters in the ironic plan (the image of the bourgeoisie, their inclination to get rich against the sad events of the mass famine of 1932-1933). The aesthetics of the tragic the author presents broadly in the image of the Myrhorod fair as an absurdity of the socio-economic policy of the Communist Party in the early 1930-s. The Myrhorod fair in O. Zvychaina's story contrasts with M. Hohol's Sorochyn fair as a result of the antisocial type of thinking of the Kremlin's top leaders against their own people. The contrast of the inner beauty and spiritual baseness of a person, the opposition of pre-revolutionary and post-revolutionary epochs is conveyed by the writer through moral and ethical categories, images of typological parallels.

Key Words: aesthetics of the tragic, category of the comic, story, contrast, compositional and stylistic method, worldview.

Постановка проблеми. Олена Звичайна (дівоче прізвище Дельгівська; за чоловіком – Джуль; 1902–1985) народилась на початку XX століття, 24 квітня, в м. Проскурів. Родина інтелігентна – її батько працював адвокатом, а мати учителювала. Батьки були матеріально спроможні платити за навчання Олени, аби дівчина отримала належну освіту. Олена Дельгівська закінчила гімназію в Харкові, за радянської влади навчалась в Київському інституті народної освіти. У 30-х роках її чоловіка Михайла Джуля заарештували і вислали на Колиму. Перед війною він повернувся із заслання, а в роки війни подружжя емігрувало. Мешкали в Німеччині, по війні перебралися до США. Хист до художньої творчості в Олени пробудився рано, але не спішила друкуватись, відчуваючи небезпеку, що нависла над українськими письменниками в тоталітарній країні.

О. Дельгівську-Джуль можна назвати літописцем голодомору в Україні 1932-33 років. У 1942 року приступила до написання першої повісті «Золотий потічок з голодного Харкова», що вийшла окремим виданням у Вінніпезі 1947-го. За нею пішла художньо-документальна повість «Миргородський ярмарок» (дослідники відносять твір за жанровою ознакою до нарису, оповідання). Тема голодомору присутня й у збірці оповідань «Оглянувшись назад» (1954), в якій уміщено твір «Без лікарів і священиків, без могил і хрестів» у п'яти картинах з підзаголовком «Повний текст промови, виголошений з нагоди 20-ї річниці великого голоду в Україні на жалібній академії...». Захід відбувся в Нью-Йорку 20 вересня 1953 року. В англійському перекладі оповідання О Звичайної, А. Дімарова та Є. Гуцала склали основу книжки «A Hunger Most Cruel: The Human Face of the 1932–1933 Terror-Famine in Soviet Ukraine» («Найжорстокіший голод: Людське обличчя голодомору 1932–33 в Радянській Україні»; Саскатун, 2002). Книжка вийшла в Канаді до 70-річчя масового голодомору українських селян. Означені твори в Україні комплексно не розглядалися дослідниками, відповідно вони є актуальними й нині як феноменальне історико-літературне явище.

Аналіз останніх джерел. Рецепцію Гоголівських мотивів у «Миргородському ярмарку» О. Звичайної у своїй статті схарактеризувала С. Ленська [1]. У діаспорному середовищі творчість письменниці розглядали спорадично Г. Ващенко, Ю. Григоріїв. У короткому некролозі, надрукованому в журналі «Жіночий світ», О Звичайну названо «письменницею з чистим сумлінням» [6]. М. Кушнєрьову

привернув увагу гоголівський текст у творах О. Звичайної [7], дослідниця С. Журба у своїй статті, аналізуючи проблему трагедії українського селянства, звертає особливу увагу на поетику відтворення трагедійності у творчості прозаїка [4]. Художню практику письменниці не оминули у своїх наукових працях В. Мацько, В. Кузь. Однак проблему повісті «Миргородський ярмарок» у ракурсі художнього зображення контрастності місто / село на фоні соціально-психологічної картини світу початку 30-х років в Україні досі комплексно науково не потрактовано.

Мета статті – на конкретних прикладах повісті О. Звичайної «Миргородський ярмарок» обґрунтувати соціально-психологічні причини конфлікту 1932-33 років XX століття в аспекті місто/село, художнє зображення засобами контрастності трагічних подій в Україні означеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що в українській діаспорній літературі тема голоду-геноциду в Україні 1932-33 рр. порушували В. Барка, О. Мак, М. Лавренко, З. Дончук, Іванна Чорнобривець (справжнє – Олександра Сулима-Блохина). Але перше місце у когорті письменників належить О. Звичайній. Ще тридцять років тому її твори були недоступні на батьківщині, лише 2015 р. повість «Миргородський ярмарок» вперше була перевидана завдяки старанням Оксани і Ярослава Соколиків з Канади. За таку почесну справу взялось видавництво Національного університету «Острозька академія».

Олена Звичайна художньо обіграла реальні події, застосувавши принцип контрастності як композиційно-стильовий прийом світосприйняття. Ясно, що естетика комічного приховується в алюзії, між рядками, в діалогах персонажів, адже на передньому плані постає естетика трагічного. Контраст увиразнює різку протилежність осмислення оцінки характеру персонажів, властивостей предметів і явищ. Такий антитетичний прийом в художньому тексті набуває і стилетвірної функції, і концептуального оформлення [8, с. 519]. Авторка під час задуму опрацювала сатиричну повість М. Гоголя «Сорочинський ярмарок». До речі, село Великі Сорочинці належало до Миргородського району на Полтавщині. Авторка, на жаль, жодним словом не обмовилась, що це знамените селище найбільше постраждало внаслідок геноциду українського народу, проведеного урядом СРСР 1932–1933 та 1946 –1947 років. Якраз означений населений пункт дав Україні і світові багатьох знаменитостей, серед них письменники М. Гоголь (1809–1852), В. Самійленко (1864–1925), Микола Ковшун (справжнє прізвище – Ковшик; 1901– 1999, Канада), Олесь Донченко (1902-1954).

Відштовхуючись від Гоголя, прозаїк обмірковувала, як краще поєднати два ярмарки (Сорочинський і Миргородський) для того, щоб відбувся ефективний «діалог письменників». Отримала підказку в ретроспекції, зокрема твір «Сорочинський ярмарок» вперше надруковано 1832 року в книжці «Вечори на хуторі біля Диканьки», а в її «Миргородському ярмарку» події розвиваються в 1932-33 роках. Тому не дивно, що в своєму творі вона проводить паралелі, вдаючись до інтертекстуальності, порівнюючи сучасне з історичною давниною: *«Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння – все зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки – все яскраве, строкате, безладне метушиться купами і снується перед очима»* [3, с. 14]. За М. Гоголем базар строкатий, гомінкий, веселий. А ось як змальовує письменниця ярмарок у Миргороді за трагічної радянської доби: *«Той гомін – дивний, незвичайний! Він – виключно людський… Тварини й домашня птиця не додають сьогодні свого голосу до ярмаркової симфонії, як звичайно»* [5, с. 11].

Контрастне поєднання подій за сто років разюче. За авторською версією події відбуваються в Миргороді, коди на ярмарок селяни виносили коштовні речі, щоб обміняти на буханець хліба. Місто ж радянська влада перетворила на «всесоюзну здравницю», «санаторійну зону». І ось у такій «санаторійній зоні» ситі міські жителі, як і радянські номенклятурні курортники зі всього Радянського Союзу в опухлих від голоду українських селян купували (не купували, а мінязи за харчі) вишивані сорочки, плахти. Котрастність передано засобами протиставлення – сите місто і голодне село. «Миргородський ярмарок» О. Звичайної на широкому фактичному матеріалі чітко розпрозорює трагедію на тлі голодних смертей. «Миргородський ярмарок» – прощання з традиційною українською етнокультурою, яку комуністична влада свідомо і цинічно нищила, нищила звичаї і традиції українського народу, фольклор, усталений віками селянський устрій, підганяючи його під радянські атеїстичні стандарти.

Контрасти – це й художній малюнок трагічних подій, зображений тропеїчними засобами: *«минали вагітні подіями роки»* (с.11), *«гуде-зуде й гомонить ярмарок», «кривавий пуп'янок уст»* (с.13), *«розсипала намисто сріблястого сміху»* (с.38), власне авторська оцінка естетики трагічного *«рясно розсипані контрасти»* (с.14) – образ сучасного Миргорода в порівнянні побуту часів М. Гоголя. Такі стильові прийоми свідчать водночас про зміну настрою суспільства в екстремальних умовах. В народі кажуть «половина світу плаче, половина – скаче». Художня контрастність часів голодомору 1932-33 років – це збірний образ України, бо тоді всюди були *«селяни похмуро-мовчазні, повільні, мляві, ба навіть зовсім нерухомі; курортники балакучі, гомінкі й заклопотано-метушливі»* [5, с. 12]. Тут, як бачимо, антитезні рефлексії увиразнено поєднанням потилежностей.

Антитеза чітко простежується в ряді образів природ із вкрапленням емоційної іронічності, бо сонце для всіх однаково світить і для багатих, і для бідних, та сільських (міських прохачів не видно) дітей. Авторка при цьому вдається до ліричної тональності, орнаменталізму: *«Бездоганного неба прозора блакить,*

і сонце яскраве, пестливе, як мати! Дбайливо пестить, не оминаючи й тих напівголих, голодом спотворених дітей селянських, що, зернятками розсипавшись в натовпі, то тут, то там вигукують тужливими сопілками: «Дайте хоч крихітку хліба!». І тонуть ті вигуки в блжолинім гомоні ярмарку...» [5, с. 14]. Дихотомія за і проти – це авторське ставлення до світу. Письменниця спершу абстрагується від соціальних обставин, надаючи перевагу світлим тонам в образі природи, а потім насичує текст естетикою трагічного, що увиразнюється в дисонансах асоціального забезпечення селян, зумисне кинутих державою на вимирання.

Контрастність внутрішньої краси і духовної ницості людини, протиставлення дореволюційної і пореволюційної епох передається через морально-етичні категорії, зображення типологічних паралелей. Наприклад, московська курортниця Марія Іванівна та місцева жителька, дружина лікаря, Ревекка Миронівна. Чоловік останньої, Арон Абрамович, харчується постійно в санаторії (економить домашні харчі), але Ревекка вилила недопите какао та шматки хліба в помийницю, заборонивши наймичці Ганні виносити недоїдки з дому, бо «в селі голоду нема». Авторка, вступивши в «діалог» з М. Гоголем вказує, що обидві випещені міські дами типологічно подібні до «пані просто приємної» і «пані зовсім приємної» з «Мертвих душ» М. Гоголя. У такий спосіб авторка, вдавшись до інтертекстуальності, чіткіше розкриває контрасти іронічно-трагічного світу Миргорода голодного 1933 року з реалістично-сатиричним світом Миргорода часів М. Гоголя.

Соціальна сутність трагічної доби передається через діалогічність, що увиразнює авторську позицію до зображуваних подій, а також різні смислові позиції у тексті. Через категорію діалогічності відбувається контакт автора і читача, спрямованість тексту на адресата. Останній переосмислює, подумки розкодовує лакуни, свідомо пропущені автором, й у такий спосіб розширюється простір для взаємодії, зіставлення різних точок зору з порушеної проблеми. Ревека Миронівн говорить: *«Знаєш, Ганно, Марія Іванівна казала, що і в Москві, і в Ленінграді український стиль у великій моді... А я ж на твоїх очах за яких півроку все помешкання в українськім стилі прибрала, і це мені нічогісінько не коштує... Ні-чо-гі-сінь-ко!»; «Так, кожна річ – то кусочок хліба! – відповіла Ганна, зиркнувши збоку на свою господиню колючими очима. – Ви не думайте, що як я «опудало з Хомутця», то вже й не розумію нічого...»* [5, с. 40].

І «душечка»-москвичка Марія Іванівна, і Ревека Миронівна з моральної точки зору поступають безсердечно до голодуючих, опухлих селян, вимінюючи за буханку хліба коштовні плахти (незшита поясна частина жіночого національного вбрання, полотнище довжиною до 4 метрів, виткане з пофарбованої вовни), вишиті рушники, килими в українському стилі. До речі, у XIX столітті плахти ткалися також в Сорочинцях, і були вони червоного, зеленого, синього та білого кольорів. Безсердечність є показовою тоді, коли опухлий селянин Михайло Семенович Самодин виніс на ярмарок плахту. Авторка вміло оперує контрастними категоріями в з епізодах життя центрального персонажа, колишнього одноосібника, який ніколи не використовував чужу працю, а тепер помирає з голоду. До нього підійшла дебела курортниця, зачувши, що за плахту Самодин просить буханку хліба, вона зневажливо кинула: *«Как? Целый хлеб? Ты шутишь дед! За хлеб – за целый хлеб я три таких куплю! – і кривавий пуп'янок вуст спотворюється зневажливою гримасою...»* [5, с. 13]. У такому монолозі курортниці розкрито абсурд, її слова суперечать здоровому глузду. Хоча проведення ярмарків у розпал масового мору селян – це і є абсурд існування радянської дійсності в тоталітарній державі. З діда-прадіда хлібороб вмирає, просить за плахту хлібину, віртуально, у подумках мріє про «велику, добре випечену, підсмаженою шкуринкою, що так ніжно хрумтить під зубами», яка, забувши про себе, в його уяві персоніфікується, олюднюється *«танцює-кокетує, як та чарівниця, обертаючись перед жадібними очима закоханого діда то тим, то іншим боком: ось глянь, мовляв, яка я добряча!»* [5, с. 18].

Соціально-психологічна проза О. Звичайної підсилена позасюжетнимиі елементами, до яких відносимо портрет, пейзаж, інтер'єр. Завдяки означеним елементам авторка досягає пуанту – підкреслено чітких штрихів в актуалізації психологічної характеристики літературних героїв. Залучення в структуру тексту внутрішніх монологів, видіння, як і авторських роздумів-ремінісценцій, дають можливість реципієнтові глибше усвідомити психологію персонажів та мотиви їх вчинків, аналіз трагічної картини буття на селі: роботяща Олександра подарувала Самодину п'ять синів і *«згадалися йому ті сини-орли... Один замучений в Ч. К. ще на початках революції, другий – засланий на Соловки, мабуть, уже і неживий досі, третій – колгоспник, що помер недавно з голоду разом із невісткою, ... а два інших іще й досі живуть, служать на совєтських посадах… Але ж хіба може він із тавром «розкуркуленого ворога колективізації, опухлий і в отакому ось вигляді... стукати до дверей синів своїх?!»* [5, с. 18–19].

Ось чому Михайло Самодин не стоїть, а лежить на ярмарку і шукає очима покупців у метонімічному образі *«…рук і ніг, передусім облич та очей… того крику душі, що бурхливим потоком із селянських очей виливається»* [5, с. 13]. Відгомін гоголівських мотивів у повісті письменниці розкрито крізь економічних категорій, зокрема ціноутворення. Застосувавши композиційний прийом ретрадації, що полягає у штучному уповільненні розгортання сюжету, дії шляхом введення в художній твір вставних сцен з гоголівського твору епізодів, описів природи. У такий спосіб авторка перекидає місток з минулого у сучасне задля порівняння змін, адже *«тепер ціна – хлібина: це за плахту, а плахта та ще з гоголівських часів; півхлібини: це за рушник увесь розшитий»* [5, с. 17]. О. Звичайна вдається до компаративного методу, порівнюючи «совєтський» ярмарок із гоголівським. Слушною є думка М. Кушнерьової, яка вказує на

стильовий прийом інтертекстуальності, котрий «відкриває можливість для проведення прямих і прихованих точок перетину» [7, с. 33].

Соціальні контрасти передано у ракурсі психологічної характеристики персонажів, а також епохи тоталітарної країни, її керівників, які довели українських селян до масового мору. На цьому тлі, як зазначає С. Журба, «ярмаркова симфонія втратила своє первинне значення. Життя на торговищі з піснями, танками, залицяннями, могоричами, медом і вином десакралізується – натомість перед читачем постає гнітюча атмосфера обміну речей на хліб, жменьку зерна» [4, с. 111]. Соціально-психологічні причини конфлікту 1932-33 років XX століття в аспекті місто/село змальовано в образі літньої ночі. Письменниця розкриває людину і світ на фоні побуту українського міста і села. Якщо у селі масово вмирають люди з голоду, то у місті зовсім інші контрасти, і письменниця, застосувавши ігровий прийом, звертається до читача, мовляв, якби вона була б художницею, то намалювала б картину: *«Як нещадно толочить свіжу, нескошену ще траву до нестями закоханий курортник, біжучи щодуху навпростець і відважно занурюючись у хащі непролазних кущів, де вже принишкла, причаївшись, як мишка в норі, молоденька чорнобрива курортниця...»* [5, с. 44].

На противагу закоханим до нестями прозаїк вмонтовує в сюжетну канву конаючий стогін людини, то селянин помирає у місті, в якому не знайшов ні жалю, ні підтримки, ні порятунку від голодної смерті. Дослідниця С. Журба персоніфікований образ літньої ночі пояснює трагічністю доби: «Притаманну для Гоголівського мислення амбівалентність персоніфікованого образу ночі виявляє Олена Звичайна у «Миргородському ярмарку». Зорова картина передає чарівність цієї частини доби, проте звукові образи підсилюють трагічність ситуації і нагадують, завдають невимовного болю глядачу цієї нічної картини» [4, с. 111]. Центральний персонаж Михайло Самодин таки продав плахту за буханку хліба, однак до хати не дійшов, не стало сил. Він її ніс додому, щоб врятувати від смерті дружину і двох сиріт-онучок. Не судилось, не доніс її голодним – помер під плотом біля рідного двору. *«А курортники з награбованим селянським добром повертаються до Москви і там прикрашають свої приміщення в українському стилі...»*, – скрушно зазначив у передмові відомий педагог Г. Ващенко [2, с.8].

На прикладі повісті «Миргородський ярмарок» переконуємось, що людина постійно існує у двосвітті добра і зла, така дихотомія спричиняє її самотність, незахищеності в контексті абсурду, в якому співіснують естетичні категорії комічного й трагічного. Відтак, на думку К. Юнга, трагізм увиразнює альфу та омегу «справжньої літератури, заснованої на переживанні» [10, с. 160].

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження виявлено, що естетику комічного авторка не виставила на передній план, а приховала в контексті, діалогах персонажів, у інвективах, в іронічному плані (образ міщанства, їхній нахил до збагачення на тлі сумних подій, що спіткали село внаслідок зумисно створеного владою масового голодомору 1932-33 років). Естетика трагедійного широко подається в образі миргородського торговища як абсурду соціально-економічної політики комуністичної партії. Миргородський ярмарок у повісті О.Звичайної контрастує Сорочинському ярмаркові М. Гоголя – результат асоціального типу мислення керівної верхівки Кремля проти власного народу. Контрастність внутрішньої краси і духовної ницості людини, протиставлення дореволюційної і пореволюційної епох художньо змодельована письменницею через морально-етичні категорії, зображення типологічних паралелей. Естетика трагізму людського буття узалежнена від задуму письменниці, її інтенційного мислення. У повісті О. Звичайної трагічне змальовано крізь призму суперечностей, інферальних (пекельних) протиріччях, протиборства діалектики добра і зла. Антигуманні вчинки кремлівських керманичів призвели мільйони українських селян до фізичної смерті, до нищення носіїв моральних чеснот. Соціальна сутність трагічної доби передається через діалогічність, що увиразнює авторську позицію до зображуваних подій.

Література

1. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. № 1. С. 18–36.

2. Ващенко Г. Передмова. Звичайна О. Миргородський ярмарок. Мюнхен: Ліга українських політичних в'язнів, 1953. С. 5-8.

3. Гоголь М. Сорочинський ярмарок: програмні твори. Київ: Обереги, 2000. 36 с.

4. Журба С. С. Трагедія українського селянства під час голодомору у прозі діаспори (на матеріалі творів Олени Звичайної та Іванни Чорнобривець). Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2017. Вип. 10. С.102-113.

5. Звичайна О. Миргородський ярмарок. Мюнхен: Ліга українських політичних в'язнів, 1953. 47 с.

6. Зорич Я. Письменниця з чистим сумлінням. Жіночий світ. 1985. №6. С. 7.

7. Ковалів Ю.І. Літературознавчий словник-довідник. Київ: Видавничий центр «Академія». 2007. 622 с.

8. Кушнєрьова М. Гоголівський текст у творчій рецепції Олени Звичайної (на матеріалі нарису Миргородський ярмарок»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Філологія. 2014. Випуск 8, том 2. С. 32-34.

9. Юнг К. Г. Исследование феноменологии самости. Киев: Рефл-бук: Ваклер, 1997. 336 с.

References

1. Boldyrev N. N. Kontseptualnoye prostranstvo kognitivnoy lingvistiki. Voprosy kognitivnoy lingvistiki. 2004. № 1. S. 18–36.
2. Vashhenko Gh. Peredmova. Zvychajna O. Myrghorodsjkyj jarmarok. Mjunkhen: Ligha ukrajinsjkykh politychnykh v'jazniv, 1953. S. 5-8.
3. Ghogholj M. Sorochynsjkyj jarmarok: proghramni tvory. Kyjiv: Obereghy, 2000. 36 s.
4. Zhurba S. S. Traghedija ukrajinsjkogho seljanstva pid chas gholodomoru u prozi diaspory (na materiali tvoriv Oleny Zvychajnoji ta Ivanny Chornobryvecj). Literatury svitu: poetyka, mentaljnistj i dukhovnistj. 2017. Vyp. 10. S.102-113.
5. Zvychajna O. Myrghorodsjkyj jarmarok. Mjunkhen: Ligha ukrajinsjkykh politychnykh v'jazniv, 1953. 47 s.
6. Zorych Ja. Pysjmennycja z chystym sumlinnjam. Zhinochyj svit. 1985. #6. S. 7.
7. Kovaliv Ju.I. Literaturoznavchyj slovnyk-dovidnyk. Kyjiv: vydavnychyj centr «Akademija». 2007. 622 s.
8. Kushnjerjova M. Ghogholivsjkyj tekst u tvorchij recepciji Oleny Zvychajnoji (na materiali narysu Myrghorodsjkyj jarmarok»). Naukovyj visnyk Mizhnarodnogho ghumanitarnogho universytetu. Serija Filologhija. 2014. Vypusk 8, tom 2. S. 32-34.
9. Yung K. G. Issledovanie fenomenologii samosti. Kiev: Refl-buk: Vakler, 1997. 336 s.

УДК: 811.161.2'4:821.161.2-3ЛИС
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-26

ШЕВЧУК З. С.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОБУТОВОГО КОНФЛІКТУ В ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ЛИСА

У статті проаналізовано мовні засоби вираження побутового конфлікту в прозових творах Володимира Лиса. Звернено увагу стратегії, які віддзеркалюють різні підходи до вирішення конфліктних ситуацій (від агресії до компромісу та солідарності). З'ясовано основні стадії конфліктної мовленнєвої взаємодії.

Ключові слова: конфлікт, конфліктний дискурс, комунікант, комунікативна ситуація, модель спілкування, інвективна лексика.

SHEVCHUK Z.
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

LINGUISTIC MEANS OF EXPRESSION OF DOMESTIC CONFLICT IN THE PROSE OF VOLODYMYR LYS

The article is devoted to the analysis of linguistic means of expression of domestic conflict in the works of Volodymyr Lys. Conflict as a multifaceted phenomenon is the object of study of many socio-humanitarian disciplines, and is also studied as a socio-psychological phenomenon within a specially selected conflictology. Researchers distinguish different nominations for the interpretation of the conflict: hostility, rivalry, dispute, disagreement, controversy, competition, confrontation, opposition, untruth, dissatisfaction, lies and others. Conflict situation at the level of language is characterized by its comparison with value characteristics and the so-called axiological indicators, based on which the strategy of harmonization of social relations (between communicators) is integrated. Explicators of the expression of domestic conflict in the prose texts of Volodymyr Lys are lexical repetitions, evaluative vocabulary, denials, descriptions of one's own psycho-emotional state (anxiety, dissatisfaction with oneself, irritation, doubts, despair, embarrassment, shame, etc.). Completion of domestic conflict in the analyzed text fragments, as a rule, is constructive (by fading, resolving, resolving the situation). Women are the initiators of disputes mostly in the material sphere, which characterizes the attitude to money in general, the ways of earning and spending in particular. The role aspect of domestic conflict is important. With this in mind, the appropriate model of communication is built, represented by equality between the parties to the conflict or the authoritarianism of one of the speakers. In gender conflict communication, women are more emotional, they resort to verbal and psychological pressure, while men are silent. In the process of domestic conflict, communicators widely use invective vocabulary in order to insult the partner, his humiliation and ridicule. In addition to verbal means, domestic conflicts are expressed by paralinguistic means, which include vocal elements of the nonverbal code, silence, pauses, visual and auditory inconsistencies, physiological reactions of man.

Key words: conflict, conflict discourse, communicator, communicative situation, communication model, invectives.

Постановка проблеми. Поняття конфлікту в сучасному мовному просторі набуває все більшого осмислення. Актуальними є питання комунікативної, дискурсивної конфліктології, проблеми диференціювання міжкультурних конфліктів (зокрема, з огляду на гендерне спілкування) і визначення системи мовних засобів, які репрезентують комунікативну поведінку мовців під час виникнення конфліктних ситуацій. «Багатоаспектне та складне за своєю суттю поняття конфлікту виступає об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних дисциплін, а також досліджується як соціально-психологічне явище в межах спеціально виокремленої конфліктології. Ознаками конфлікту є особлива поведінка людини у формі емоційно напруженої відкритої боротьби/конкуренції через несумісність інтересів або обмеженість ресурсів, а також неможливість досягти власної мети у «мирний» спосіб» [2, с. 32].

Аналіз останніх джерел. Конфліктний дискурс є предметом аналізу в різних суміжних із мовознавством напрямах досліджень. Мову конфлікту вивчають із позиції лінгвоконфліктології, психології конфлікту, лінгвосоціології, соціолінгвістики, комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, психолінгвістики (Н. Арутюнова, Н. Борисенко, Н. Войцехівська, Р. Грановська, О. Зарецька, К. Коротич, Є. Кубрякова, Н. Муравйова та ін.), описуючи конфліктний дискурс, конфлікту ситуацію, конфліктний діалог, міжособистісний конфлікт, вербальні й невербальні засоби вираження конфлікту тощо.

Дослідники виокремлюють різні номінації для трактування конфлікту: ворожість, суперництво, суперечка, незгода, полеміка, конкуренція, конфронтація, протиставлення, неправда, невдоволення, брехня та ін. (Е. Андрієвська, Н. Войцехівська, С. Горбач, Л. Кардаш, Є. Лаврентьєвої, О. Морозової, І. Осовської, І. Рудик, Х. Хоттофф, Д. Шиффрін, К. Шпігель та ін.). Побутовий конфлікт як складник конфліктного дискурсу передбачає опис варіантів сценарію, за яким розгортається конфліктна ситуація, а також урахування індивідуальної мовленнєвої поведінки комуніканта, його цілі та установки тощо. Отже, **мета дослідження** – опис мовних засобів, за допомогою яких виражено побутові конфліктні ситуації в прозі Володимира Лиса.

Виклад основного матеріалу. З позиції лінгвоконфліктології конфлікт розглядають як соціальнопсихологічне явище, тобто це процес вирішення протиріч у цілях, інтересах, стосунках і діях

людей, зумовлений об'єктивними чи суб'єктивними причинами, який відбувається у двох взаємозалежних формах: суперечливих психологічних станах і відкритих суперечливих діях сторін на індивідуальному та груповому рівнях через неможливість досягти мети в «мирний» спосіб. Суб'єктом створення конфліктів є людина, без неї неможливе формування конфліктної ситуації. Крім того, незалежно, чи одна, чи дві людини є учасниками конфлікту, його виникнення має психологічне підґрунтя і соціальний характер.

Дослідження конфлікту як мовознавчої проблеми передбачає його осмислення представниками різних лінгвоспільнот. Відтак термін конфлікт відомий у лексиці болгарської, словацької, італійської, німецької, анлійської та ін. мов, зміст поняття якого є приблизно однаковим [2, с. 39]. За академічним словником української мови, *конфлікт* – це «зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка» [10, Т. 4, с. 274].

Розглядаючи конфлікт як семіотичну систему, у якій передбачено можливість маркування і передання рівнів конфліктного потенціалу, можемо стверджувати, що конфліктну ситуацію на рівні мови характеризують шляхом її зіставлення з ціннісними характеристиками і т.зв. аксіологічними індикаторами, в основі яких інтегрована стратегія гармонізації соціальних відносин (між комунікантами). Слушно зауважує Н. Войцехівська, що «Основу конфліктного дискурсу становить нагромадження і загострення суперечностей у системі міжособистісних стосунків через розбіжності інтересів, цінностей та установок суб'єктів конфліктної взаємодії, а також специфічно викривлене сприйняття й оцінка подій, через що порозуміння мовців стає ускладненим чи взагалі неможливим» [2, с. 446].

Лінгвістичними маркерами міжособистісних конфліктів найчастіше бувають певні лексеми, які характеризують внутрішні складники конфлікту, описують його зовнішні прояви за допомогою додаткової інформації аксіологічного, емотивного й образно-експресивного значення. Експлікаторами таких явищ виступають лексичні повтори, оцінна лексика, заперечення, опис власного психоемоційного стану (тривога, невдоволення собою, роздратування, сумнів, відчай, збентеження, сором тощо).

Під час аналізу текстових фрагментів прози Володимира Лиса ми виокремили стратегії, які віддзеркалюють різні підходи до вирішення конфліктних ситуацій (від агресії до компромісу та солідарності).

Побутовий конфлікт є найпоширенішим типом міжособистісних конфліктів. Він виникає і розвивається за типовим сценарієм розвитку комунікативної комунікації, який спричиняють соціокультурні чинники та особливості мовленнєвої поведінки. Н. Войцехівська виокремлює три стадії конфліктної мовленнєвої взаємодії: передконфліктну → власне конфліктну (або стадію відкритого конфлікту) → післяконфліктну [2].

Власне конфліктна стадія найповніше описана в аналізованих прозових творах. У процесі конфліктного спілкування розкриваються особливості зовнішності та внутрішніх характеристик персонажа: *«– То вбийте мене, як ви такеї добрі, а я така погана! У гніві, істериці, розчервоніла й розпатлана Руфина ще красивіша, вродливіша. Велика, жива, пишна ружа» [4, с. 83].*

Завершення конфлікту, як правило, відбувається конструктивно (шляхом згасання, вирішення, врегулювання ситуації), наприклад: *«– Хай спробують щось нам зробети, – долучився Тарас, у якого добряче пекло вухо. – Та я тій видрі таке учвару… Соломійка спинилася. Глянула на братів і сумно, й сонячно водночас: – Не тре' єї бити, хлопці, – сказала. – Вона й так набита. У неїному оці маленький рогатик сидить, я сама бачила» [4, с. 38].* Часто побутовий конфлікт завершують шляхом використання фізичної розправи, насильства, особливо між особами чоловічої статі (рідше він трансформується в інший конфлікт, на основі якого виникає нова, видозмінена суперечка): *«Тут щось вдарило в плечі. Озирнувся, а за ним стояв Тарас. Теж з дрючком. Місяць освітлював перекошене лице. – Я тобі, падлюко, слова не давав, — сказав з такою люттю, що у Якова зновика мороз по шкірі побіг. – Дурень, – сплюнув Яків і пішов на Улянчиного родича. Той встиг вдарити ще раз, але Яків зумів вирвати дрючка і загилити в щелепу. Вся його злість вилилася в той удар. Злість цієї ночі й цих попередніх місяців. Билися люто, довго, до крові. Їх розборонили той же Петро і Уляна» [6, с. 32].* Найчастіше ініціативне рішення щодо конструктивного завершення конфлікту, що наростає, належить чоловікам: *«– Ну, переконався, що більше не обчищують? – Ліза вимовила це трохи іронічно. – Я можу й образитися, – сказав Степашко. – І на здоров'я! – До речі, в мене розпочалися осінні канікули» [5, с. 146].*

На думку Т. Попович, конфліктнішими в сімейному житті виступають дружини. Вони є ініціаторами суперечок здебільшого в матеріальній сфері, що характеризує ставлення до грошей загалом, способів їх заробітку та витрачання зокрема. На цьому ж таки рівні знаходиться і сфера прояву ревнощів один до одного, сфера домінування та сфера стремління до автономії [8 с. 109-110]: *«– То от, бицюро наш, ви-те, колхозний… Я жінка гарєча… За вечір п'ять разів підряд вдовольнити зможеш? На менше я не погоджуюся. – Смієшся? – В його очах мішаються хіть і злість. – Ну, ось що, досить. Я тобі зара покажу, що я можу і скільки. Бач, вона целку з себе корчить! А дитину з ким нагуляла, думаєш, не знаю? Чим я гірший за твого уповноваженого? Хапає в лапища, дихає важко й гаряче, й Соломія розуміє – от-от повалить на стіл. Або й на підлогу» [4, с. 265-266].* Сімейно-побутові конфлікти, учасниками яких є подружжя, часто завершуються фізичною розправою чоловіка над жінкою: *«Авжеж, то бігла Улянка. Звідти він не чув, що казала до свого законного чоловіка. Тільки побачив, як той ударив Улянку. Штурхонув*

її прикладом рушниці. Погнав до хати. Вдарив раз, удруге прикладом рушниці. Коли Улянка впала, копнув ногою» [6, с. 53].

Важливе значення має рольовий аспект побутового конфлікту. З огляду на це вибудувана відповідна модель спілкування, за якою простежуємо рівноправ'я між учасниками конфлікту: *«– Сука! Та я тебе зараз! – Спробуй! Соломія відступає до вішака, хапає кожушка. – Тильки зачепи, слизняк. – Вкладає у слова таку ненависть, що аж самій страшно. – Коханий у мене був, то правда. Али коханий, а не такий, як ти. – Був і змився. Він наближається до Соломії, перекриваючи вихід. Перед Соломіїними очима спалахує блискавка. І наче підказує їй слова. – Його звати Вадим. Вадим Георгійович Коробченко. Можеш завтра позвонити до Києва й перевірити. А нє, то я подзвоню або поїду, чуєш? Він там зара на такій должності, що тебе, як мурашку, здмухне» [4, с. 266]* або авторитарність, коли один із мовців домінує над іншим: *«Вже знала: дорікати, соромити, достукуватися до решток совісті (та чи й були вони) – дарма. Кинулася до дверей, але небіж потужним стрибком наздогнав, схопив за руку. – Сразу заложіть рєшила? Да, сука… – Я… Хотіла щось принести до сала… – Нє врі… І нє бойся. Убівать і даже біть нє буду… Нужна ти мнє, как зайцу стоп сігнал» [5, с. 121-122].*

У гендерному конфліктному спілкуванні жінки більш емоційні, вони вдаються до словесного і психологічного тиску, натомість чоловікам притаманне замовчування: *«– Що «чого ж»? – сказала Єва й кинулася до свого празникового пальта, що не знати навіщо вдягла, як надумала йти до цього трухлявого пенька. – Ну, того, – сказав Адам. – Того… Я ни вмію добре говорити… – Ни вмієш? А я повинна до тебе телющитися… Де ти такий взявся?» [5, с. 65].* Проте натрапляємо на поодинокі випадки мінімального словесного вираження жіночих емоцій, що репрезентовано неповними реченнями, зокрема окремими складами слів: *«Чоловік схопив Оленку за руку. Рвонув. Тоді другою рукою взяв за підборіддя. Глянув. – А ти знаєш, що буває з тими, хто не виконує моїх наказів? – Зна... Ти вже раз була покарана. І тепер зробила мені прикрість вдруге... – Я... – Ти мене досі любиш? – Так... Яка мука була в короткому слові – Яків аж здригнувся. Оленка...[6, с. 125].*

Подекуди конструктивне вирішення побутових конфліктних ситуацій завершується комічними ситуаціями: *«Зося тоді вернулася з походеньок від нової подруги темна, мов хмара. Коли Яків спитав, що сталося, закричала: – Ти питаєш, що сталося? Тая дєвка, тая Уляська, була твоєй коханкою? Любилися, аж пер'є летало, так?... Вона раптом схопила якогось дрючка й уперіщила чоловіка по плечах… – То ти, кур..., ще мені дорікатимеш? Закричав, не тямлячи себе… Жінки трохи ще полементували, поойкали, а тоді Зося зайшла і, наче нічого й не було, поставила на стіл банячок з борщем. Тільки перш, ніж вийти, спитала: – Невже тая дєвка догоджала тебе лєпше, чєм я? – Твою матір, – лайнувся було Яків, але тут його став розбирати сміх» [6, с. 137].*

У процесі побутового конфлікту комуніканти широко послуговуються інвективною лексикою з метою образи партнера, його приниження та висміювання, наприклад: *цяця-нездала, рябе чудовисько, сучка, швабра, шмара, видра нахаба, негідник, амбал, дідуган, псисько проклятий, одороблисько, дурнисько, старий псюр, збоченець чортів та ін.: «– **Сука**! Всі ви **суки**! Яків відштовхнув Улянку і кинувся бігти. Лють і гнів застилали йому очі» [6, с. 138]; «По довгій мовчанці спромігся на слово: – Євцю… Що тобі той **псисько** набалаболив?» [5, с. 39]; «Руфина відбігає, бо, може, боїться, що Соломка кинеться на неї. – Що вона тобі сказала, цяя **видра**?» [4, с. 84].*

Крім вербальних засобів, побутові конфлікти виражені і паралінгвістичними засобами, до яких відносять голосові елементи невербального коду, замовчування, паузи, візуально-слухові невідповідності, фізіологічні реакції людини (почервоніння обличчя, вух; різкі рухи тіла, переривчасте дихання тощо). Невербальні знаки увиразнюють мовлення персонажів, витворюють своєрідній іміджевий образ співрозмовника. У текстових фрагментах виокремлюємо елементи фізіогноміки, кінесики, проксеміки, а також паралінгвальні (фонаційні) засоби, наприклад: *«Павлина сполотніла, **очі її** так **розширилися**, що здавалося, вилізуть з орбіт, покотяться по долівці. Або спалять Єву» [5, с. 39], «Змилуйтесь, батюшко. То ж якесь жидівське ім'я. – Жидівське, кажеш? – отець Андроній **примружив око**, а потім **значливо підняв вказівного пальця**» [4, с. 24-25]; «Він **схопив її за плечі. Струсонув.** З усієї сили. – Чого треба, питаєш? Хочеш, щоби цей нелюд убив? І тоді вона **висмикнула свою руку з його**. Сказала явно з ненавистю» [6, с. 53].*

Побутовий конфлікт як основа протиборства виступає підґрунтям міжособистісної ворожнечі між комунікантами. Він виникає на рівні внутрішнього психологічного стану, вербалізується з огляду на поставлені комунікативні цілі і має стадії, порозуміння/непорозуміння, наростання/згасання конфліктної ситуації. Разом з експліцитними маркерами вираження побутового конфлікту (лексико-семантичні засоби) представлені й імпліцитні (до яких зараховуємо невербальні маркери вираження агресії, незгоди). Вибір вербальних і невербальних засобів зумовлений комунікативними намірами мовця, його уподобаннями, емоційним складником, тривалістю відносин із комунікантом тощо.

Література

1. Білоконенко Л. А. Проблематика конфліктології в сучасному мовознавстві. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2010. - Вип. 4. - С. 5-11.

2. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс в українській художній літературі: структурний, семантичний, комунікативний і лінгвокогнітивний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2019. 512 с.

3. Гришина Н. В. Психология конфликта. Санкт-Петербург : ПИТЕР, 2005. 464 с.

4. Лис В. С. Соло для Соломії : роман. 4-те вид. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 368 с.

5. Лис В. С. Стара холера : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 272 с.

6. Лис В. С. Століття Якова. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 224 с.

7. Лис В. С. Місяць, обмитий дощем : збірка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 352 с.

8. Попович (Гісем) Т. О. Гендерний аспект вибору молодими людьми стратегій вирішення сімейних конфліктів. Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2012. Т. 8. Вип. 8. С. 99-115.

9. Скібіцька Л. І. Конфліктологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 384 с.

10. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Т. 4. Київ : Наукова думка, 1970. 840 с.

References

1. Bilokonenko L. A. Problematyka konfliktolohii v suchasnomu movoznavstvi. Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. 2010. 434 p.

2. Voitsekhivska N. K. Konfliktnyi dyskurs v ukrainskii khudozhnii literaturi: strukturnyi, semantychnyi, komunikatyvnyi i linhvokohnityvnyi aspekty : dys. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 2019. 512 s.

3. Hryshyna N. V. Psykholohyia konflykta. Sankt-Peterburh : PYTER, 2005. 464 s.

4. Lys V. S. Solo dlia Solomii : roman. 4-te vyd. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2018. 368 s.

5. Lys V. S. Stara kholera : roman. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2018. 272 s.

6. Lys V. S. Stolittia Yakova. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2018. 224 s.

7. Lys V. S. Misiats, obmytyi doshchem : zbirka. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2018. 352 s.

8. Popovych (Hisem) T. O. Hendernyi aspekt vyboru molodymy liudmy stratehii vyrishennia simeinykh konfliktiv. Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv, 2012. T. 8. Vyp. 8. S. 99-115.

9. Skibitska L. I. Konfliktolohiia. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury, 2007. 384 s.

10. Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 t. / za red. I. K. Bilodida. T. 4. Kyiv : Naukova dumka, 1970. 840 s.

УДК 81'367.5
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-27

ШКАРБАН Т. М., РИЧАГІВСЬКА Ю. Є.
Рівненський державний гуманітарний університет

ОДНОРІДНА СУПІДРЯДНІСТЬ ІЗ ПОВТОРЮВАНИМИ ПІДРЯДНИМИ СПОЛУЧНИМИ ЗАСОБАМИ

Стаття присвячена дослідженню складних конструкцій із однорідною супідрядністю, у блоці підрядних компонентів яких представлене повторення підрядних сполучних засобів. З'ясовано, як кількість однорідних супідрядних, порядок розміщення частин і компонентів, наявність і кількість сурядних сполучників у блоці однорідних супідрядних, обов'язковість/факультативність підрядних сполучних засобів, конструктивні якості сполучників (сполучних слів), стилістична маркованість синтаксичної одиниці пов'язані з повторюваністю підрядних сполучників (сполучних слів).

Ключові слова: конструкція з однорідною супідрядністю, синтаксична структура, синтаксичні засоби зв'язку, підрядні сполучники, сурядні сполучники.

SHKARBAN T., RYCHAHIVSKA Y.
Rivne State Humanitarian University

HOMOGENEOUS SUBORDINATION WITH REPEATED CONTRACTING CONNECTIONS

The article is devoted to the study of complex constructions with homogeneous subordination (CHS) which contain the repetition of contract connecting means. It was found out the ways in which the peculiarities of the syntactic structure of constructions and their stylistic capabilities are related to the repetition of conjunctions (connecting words).

Constructions with homogeneous subordination with repeated subordinating conjunctions are characterized according to the following factors: 1) number of homogeneous subordinate clauses; 2) the presence and number of coordinating conjunctions in the block of subordinate components; 3) stylistic labeling of the syntactic unit; 4) constructive qualities of conjunctions (connecting words); 5) the placement order of parts and components; 6) mandatory / optional presence of subordinating conjunctions.

The mechanism of selection of construction types proposed based on: 1) quantity of conjunctive connectors in the block of homogeneous subcontractors; 2) the place of the contract component, at which the repetition of binders is absent.

It has been proven that in large constructions (with five or more subordinate clauses) subordinating conjunctions can be repeated or synonymous linking means can be used. At the same time, they usually preserve their expressive capabilities. Regularities of the order of placement of parts and components, the principles of mandatory / optional presence of conjunctions are largely consistent with the trends inherent in the CHS in general.

Clarity, unambiguity, transparency of reproducible situations allows CHS with repeated subordinating conjunctions or linking words to function actively not only in different genres of artistic style, but also in scientific texts.

Key words: construction with homogeneous subordination, syntactic structure, syntactic means of communication, subordinating conjunctions, coordinating conjunctions.

Постановка проблеми. Посилена в останні десятиліття увага до складного багатокомпонентного речення (СБР) зумовлена можливістю залучення до аналізу різних аспектів вивчення синтаксичних одиниць, а також необхідністю систематизації знань як про окремі моделі СБР, так і про закономірності, властиві неелементарним структурам загалом.

Конструкції з однорідною супідрядністю (КОС) привертають увагу граматистів не лише через поширеність у різних стилях сучасної української мови, а й через гнучкість їхньої структури, породжувану вже самим механізмом побудови синтаксичної одиниці, у якій представлені різні види зв'язку. Це, відповідно, забезпечує багатство мовленнєвих реалізацій конструкції, а отже, суттєво збільшує спроможність матеріалу дослідження.

В описі синтаксичної структури складних конструкцій із однорідною супідрядністю вагоме місце відводимо вивченню тенденцій використання сполучних засобів (як підрядних, так і сурядних), адже граматисти зазвичай виділяють основні різновиди КОС саме з урахуванням сполучникового зв'язку.

Аналіз досліджень, у яких започатковано розв'язання проблеми. Синтаксичні засоби зв'язку частин і компонентів у КОС були об'єктом вивчення зарубіжних і вітчизняних мовознавців, серед них – О. М. Пєшковський, О. І. Василенко, Г. Ф. Гаврилова, В. В. Казмін, Г. Ф. Калашникова, Г. П. Уханов, В. А. Шитов, К. Ф. Шульжук, зокрема досліджено питання про односкріпність/багатоскріпність, обов'язковість/факультативність, домінанти синонімічного ряду сполучних засобів тощо. Виокремлено групи КОС залежно від особливостей зовнішнього та внутрішнього сполучникового зв'язку [10, с. 107].

Однак більш докладного опису потребують окремі сполучникові різновиди КОС. Так, серед конструкцій, у яких при кожному підрядному компоненті наявний сполучник або сполучне слово, центральну позицію займають структури з повторюваними підрядними сполучними засобами. На них закцентуємо основну увагу.

Мета наукової розвідки – дослідити складні конструкції з однорідною супідрядністю, у яких повторюються підрядні сполучні засоби, а саме з'ясувати, як пов'язані довжина конструкції, порядок

розміщення частин і компонентів, наявність і кількість сурядних сполучників у блоці підрядних компонентів, стилістична маркованість КОС і повторюваність підрядного сполучного засобу в блоці однорідних супідрядних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема кваліфікації так званих односкріпних (приєднуваних одним підрядним сполучником) і багатоскріпних (у яких кожен підрядний компонент приєднаний окремим сполучним засобом) рядів однорідних супідрядних завжди була актуальною. О. М. Пєшковський вважав, що односкріпні ряди є контекстуально зумовленими варіантами багатоскріпних рядів, причому перші, на його думку, виникають із других шляхом вилучення другого підрядного сполучника, якщо його легко відтворити з контексту [5, с. 465]. Такої позиції притримується більшість граматистів.

Дослідження істориків синтаксису не дає однозначної відповіді на питання про основну, первинну модель. Наприклад, З. Н. Литвина, вивчаючи конструкції з однорідною супідрядністю в давньоруській мові, робить висновок про домінування структур, у яких використовується один підрядний сполучник або сполучне слово в першому підрядному компоненті й один сполучник сурядності – між першим та другим супідрядними [7, с. 311–312]. За даними А. Н. Стеценка, який досліджував складне речення в діловому стилі пам'яток XIV – XVI ст., складні конструкції з однорідними супідрядними, у яких обидва підрядні компоненти приєднуються за допомогою підрядного сполучника або сполучного слова, є найбільш уживаними [7, с. 269]. С. Ю. Морозова, вивчаючи багатокомпонентні речення, і КОС зокрема, в історії української мови, зафіксувала різні за побудовою конструкції: і з максимальною кількістю підрядних сполучних засобів, і з мінімальною їх кількістю, і перехідні типи [4, с. 48]. Отже, КОС обох різновидів (односкріпні та багатоскріпні) зафіксовані в різні періоди розвитку мови. Незначна перевага другого різновиду не може бути підґрунтям для виокремлення загальної тенденції похідності структур, які в деяких випадках можуть відрізнятися й семантично [1].

У конструкціях із однорідною супідрядністю повторюваними виступають як сполучники (*Я мрію так життя прожити,* ***щоб*** *кров і піт віддать землі своїй,* ***щоб*** *у плодах моїх хитались віти,* ***щоб*** *розроставсь в глибинах корінь мій* (М. Стельмах)), так і сполучні слова (*Я пішов за нею, відчуваючи погляди й голоси за спиною, ішов, ступаючи битою цеглою й дивлячись,* ***як*** *вона легко рухається,* ***як*** *заглиблюється в ніч,* ***як*** *несподівано віконне світло падає на її шкіру й темне волосся* (С. Жадан)), причому граматичні форми сполучних слів можуть варіюватися: а) щодо числа (*Потім довго згадував,* ***які*** *в неї ніжні долоні,* ***які*** *тонкі вени,* ***яка*** *пересушена шкіра* (С. Жадан)); б) щодо відмінка (*Усе,* ***чого*** *ми собі бажаємо,* ***про що*** *думаємо і* ***чого*** *сподіваємося, обов'язково з нами трапляється* (Ю. Андрухович); *І просто в цю багнюку було втоптане все,* ***що*** *було ще вчора в крамницях довкола і* ***чого*** *не встигли погромники порозтягати й порозносити по своїх домах* (Ю. Смолич)).

Окреме місце відводимо структурам із повторюваними й синонімічними сполучними засобами, адже в такому випадку зберігаються загальні тенденції в синтаксичній побудові й стилістичних функціях: *Тож для мене щастям було б найвищим,* ***аби*** *наші люди жили краще.* ***Щоб*** *ніколи вони не сходились у якійсь боротьбі, у якійсь битві,* ***щоб*** *завжди існувала наша держава,* ***щоб*** *була наша історія,* ***щоб*** *не зникала ніколи справедливість* (З газети).

Досліджений нами матеріал засвідчує, що підрядні сполучні засоби можуть повторюватися в різних за довжиною КОС. Порівняймо: *Люби життя у беручкій напрузі,* ***Коли*** *скресає заскорузлий лід,* ***Коли*** *тебе зреклися раптом друзі, ступаючи у чийсь фальшивий слід* (Л. Забашта); *Перед очі суворі мого сумління Повертайте мене на шляхи крижинні,* ***Де*** *туманисько днів моїх косить траву,* ***Де*** *надія на мене лукавить брову,* ***Де*** *зірниця новий обіцяє спалах* (Г. Світлична); *Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе,* ***як*** *було.* ***Як*** *пропав у дорозі осел,* ***як*** *він сумував та боявся вернутись додому,* ***як*** *люди скидали гроші та молились на могилі покійного* (М. Коцюбинський); *Понеси мене на крилах, радосте моя,* ***де*** *на пагорбах і схилах сонця течія.* ***Де*** *стоять в обновах білих, в чистому вбранні рідні хати, білі хати з хмелем при вікні.* ***Де*** *замріяні дівчата ходять до криниць,* ***де*** *послались шовком ниви обіч ґрунтовиць.* ***Де*** *мене, рум'яне диво з прутиком в руці, ухопив гусак сварливий за нові штанці* (В. Симоненко); *Звичайно, чув я,* ***що*** *врожай Зібрали ви багатий,* ***Що*** *сад у вас тепер як гай,* ***Що*** *нив і не впізнати,* ***Що*** *Бондарівна молода – Людина знатна нині,* ***Що*** *вже й героями труда Пишатись ви повинні,* ***Що*** *пасічник Панько Рудий Дива в колгоспі творить…* (М. Рильський). Як бачимо, повторення підрядних сполучних засобів характерне як для КОС із двома однорідними супідрядними, так і для структур із більшою (до шести) кількістю підрядних компонентів. У поезії ми зафіксували поодинокі конструкції з десятьма повторюваними сполучними засобами. Однак найбільшу здатність до повторення підрядних сполучників (сполучних слів) мають КОС із мінімальною кількістю однорідних супідрядних. Чим довша конструкція, тим слабше проявляється тенденція до повторення підрядних сполучних засобів.

Зазвичай за умови повторення підрядних сполучних засобів однорідні супідрядні поєднуються між собою безсполучниковим зв'язком (у такому випадку можна говорити про незамкнений ряд), однак регулярно функціонують і структури, у яких крім повторюваних підрядних сполучних засобів у блоці однорідних супідрядних використовуються й сурядні сполучники, які переважно сприяють побудові замкненого ряду: ***і (й)*** (*Ще кілька днів тому Репетюк захоплено розповідав,* ***що*** *за півверсти од села живе*

місцевий дідич ***і що*** *в нього ж четверо дочок: єпархіалка, гімназистка, курсантка та найстарша – «на виданні»* (Ю. Смолич)); ***або*** (*Ми, мабуть, просто виконаємо заповіт тих поколінь,* ***які*** *промовчали,* ***які*** *були згноєні по концтаборах* ***або які*** *просто, зігнувшись на цьому колгоспному полі, як раби, мовчали, та й мовчать, правду кажучи, і досі* (В. Яворівський); ***а*** (*Юра ще чув,* ***що*** *довкола відбуваються «безпорядки»,* ***що*** *весь час вирує «страйк» – то загальний», а то «сепаратний»,* ***що*** *був «маніфест»,* ***а*** *«конституція – куца»,* ***що*** *«бідний руський народ страждає…* (Ю. Смолич)). Наявність сполучників сурядності в блоці підрядних компонентів сприяє більшій семантичній спаяності однорідних супідрядних, а в деяких випадках є необхідною умовою, якщо вони є способом відмежування КОС від інших багатокомпонентних структур.

Серед КОС із більшою ніж два кількістю підрядних компонентів виокремлюємо різновиди залежно від кількості сурядних сполучників і їх місця в блоці однорідних супідрядних. Наприклад, у КОС із трьома однорідними супідрядними сурядні сполучники можуть займати таку позицію: а) перед другим і третім підрядним компонентом; б) лише перед другим підрядним компонентом; в) лише перед третім підрядним компонентом.

Раритетними є випадки використання в структурах із повторюваними підрядними сполучними засобами різних сурядних сполучників. Зрозуміло, що в такому випадку йдеться про більшу кількість виділюваних у блоці однорідних супідрядних семантико-синтаксичних відношень: … *тихо пояснювала,* ***що*** *їй подобається,* ***а що*** *ні,* ***що*** *вона любить і* ***чого*** *боїться…* (С. Жадан).

Дослідження порядку розміщення частин і компонентів у КОС із повторюваними підрядними сполучниками чи сполучними словами переконало, що зберігається загальна тенденція частоти використання структур із різним порядком, а саме: центральна позиція належить КОС із постпозитивним блоком однорідних супідрядних (*Корній розповідав Марії про краї далекі,* ***де*** *сонце просто над головою* ***і де*** *тепер літо* (У. Самчук), друге місце посідають конструкції, у яких підрядні компоненти стоять у препозиції (***Де*** *женяться,* ***де*** *б'ються – там і вони* (Ю. Яновський), значно рідше використовують КОС із інтерпозицією блоку супідрядних: *Робота,* ***яка*** *подобається,* ***яку*** *ти робиш на «відмінно», не схибивши ні перед собою, ні перед Богом, ні перед людьми, – це завжди задоволене сумління чи то, як поетично називають цю річ писаки, совість* (Дара Корній).

У дослідженому нами матеріалі трапляються конструкції, у яких з'ясувальні однорідні супідрядні стоять у препозиції до головної частини. З граматичного боку такі структури не є нормативними, однак вони абсолютно виправдані зі стилістичного боку, адже в такому разі на однорідних супідрядних максимально закцентована увага. Наприклад: *Що з вуст твоїх почую любі речі, Що скронь мою візьмеш в долоні вірні, Що в дійсність мрія зміниться невловна – Про це якось мені сказали ввечір Ті в синяві небесній надвечірній Баранчики, як кучерява вовна* (В. Бобинський).

В основному ми звернули увагу на ті конструкції, у яких при кожному з однорідних супідрядних повторюється підрядний сполучник (сполучне слово). Однак окремо можна говорити про неповну, часткову повторюваність. Наприклад, серед КОС із шістьма однорідними супідрядними виокремлюємо такі різновиди структур із неповною повторюваністю підрядних сполучників (сполучних слів): 1) із двома повторюваними сполучними засобами; 2) із трьома повторюваними сполучними засобами; 3) із чотирма повторюваними сполучними засобами; 4) із п'ятьма повторюваними сполучними засобами. У КОС із п'ятьма однорідними супідрядними – відповідно три різновиди. Така побудова конструкції може бути вмотивована різними причинами: ритмічним малюнком строфи поетичного твору, необхідністю передати причиново-наслідкові відношення в блоці однорідних супідрядних (а для цього потрібен сурядний сполучник ***і*** (***й***) у блоці однорідних супідрядних) тощо. Наприклад, у конструкції *На той час він – знаний атлет, авторитетний серед молоді боксер, чуйний син, вірний чоловік, людина залізної волі й суворих переконань, нестримний і витривалий, – перебував у тому віці,* ***коли*** *нічого не видається неможливим,* ***коли*** *трапляються дива* ***й*** *небеса відкриваються над нами…* (С. Жадан) повторення підрядного сполучного засобу перед останнім супідрядним блокується причиново-наслідковими семантико-синтаксичними відношеннями, а також наявністю в конструкції градації, забезпечуваної однорідними членами речення. Безперечно, у такому випадку експресивна напруга дещо спадає. Однак у конструкціях із великою кількістю однорідних супідрядних порушення в окремих випадках тенденції повторення сполучних засобів суттєво не впливає на стилістичний потенціал КОС. Наприклад: ***Коли*** *засинають втомлені любощами закохані,* ***коли*** *в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонням старі люди,* ***коли*** *королі сходять з пишних своїх парсун у позолочених рамах, а давно вмерлі красуні шукають свою навіки втрачену принадливість,* ***коли*** *жоден птах не заспіває,* ***коли*** *ще не леліє обрій,* ***коли*** *зітхання проноситься в просторі й лине сум над степами, – може, саме тоді мені й з'їхати з високої круглої купи каміння посеред просторої київської площі мого імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит, розлякуючи малечу…* (П. Загребельний). У наведеній вище структурі шість із восьми однорідних супідрядних приєднуються до головної частини сполучним засобом *коли,* тобто тенденція повторення сполучників порушується лише у двох випадках. Однак, незважаючи на це, КОС реалізує стилістичну фігуру періоду.

Підрядні сполучні засоби в КОС можуть бути як обов'язковими, так і факультативними. Ми вже звертали увагу на чинники, які на це впливають. Серед них – особливості будови підрядного компонента,

специфіка структури всієї конструкції, розміщення підрядних сполучних засобів, функційна маркованість однорідних супідрядних, специфіка підрядних сполучних засобів, їх модальні й конструктивні якості [9, с. 12–13]. З'ясуємо, якою мірою поширюються ці тенденції на ті структури, у яких повторюються підрядні сполучні засоби.

За нашими спостереженнями, факультативними є якраз однакові сполучники чи сполучні слова, наприклад: *Свого часу Марат, знайомлячи нас із нею, попередив її,* ***що*** *ми його друзі* ***і що*** *ставитись до нас потрібно добре* (С. Жадан), причому легше опустити підрядні сполучні засоби в тому випадку, коли однорідні супідрядні поєднані сурядними сполучниками, адже це сприяє більшій семантичній спаяності підрядних компонентів. Якщо ж у блоці супідрядних представлений безсполучниковий зв'язок, вилучення підрядного сполучника чи сполучного слова може наблизити КОС до сполучниково-безсполучникового утворення або елементарного складнопідрядного речення з однорідними присудками. Наприклад, у конструкції *Та він сам уперто нагадував про це людям,* ***бо*** *гордився тим,* ***бо*** *був по плоті син і рідний брат свого народу і ввібрав у своє серце всі його болі й страждання* (В. Дарда) вилучення повторюваного сполучника неможливе через втрату конструкцією типових ознак однорідної супідрядності.

На думку Г. Ф. Калашникової, факультативність підрядних сполучних засобів у КОС залежить від кількості супідрядних: за умови збільшення кількості підрядних компонентів посилюється обов'язковість підрядних сполучних засобів [2, с. 113]. Наприклад, у реченні *Марат говорив,* ***що*** *нікуди не поїде,* ***що*** *не хоче нічого чути,* ***що*** *боїться повертатися додому,* ***що*** *вона всім усе розповість,* ***що*** *йому нічого сказати Аліні* (С. Жадан) приєднання блоку однорідних супідрядних до головної частини за допомогою лише одного підрядного сполучника стає неможливим через порушення «чіткості синтаксичних відношень» [2, с. 113].

Г. Ф. Гаврилова доводить залежність обов'язковості/факультативності підрядних сполучників (сполучних слів) від особливостей семантичних відношень у конструкції. Виокремивши два різновиди КОС (структури, у яких підрядні компоненти пов'язані семантикою «поєднання», і конструкції, у яких однорідні супідрядні пов'язані семантикою «додавання»), дослідниця робить висновок про факультативність другого підрядного сполучного засобу в КОС із семантикою «поєднання» [1, с. 147].

На зв'язок семантичних відношень у блоці підрядних компонентів і чинник обов'язковості/факультативності підрядних сполучників (сполучних слів) звернули увагу й інші граматисти. Наприклад, В. К. Покусаєнко вважає, що одне сполучне слово може приєднувати до головної частини весь блок однорідних супідрядних у тому випадку, коли разом узяті однорідні супідрядні служать описовим позначенням одного й того самого явища дійсності [6, с. 119]. Г. П. Уханов пише про обов'язковість однакових сполучників і сполучних слів, якщо вони приєднують до головної частини однорідні супідрядні, які позначають різні об'єкти, ознаки, обставини [8, с. 79–80].

Оскільки конструктивні якості й семантична спроможність сполучників і сполучних слів відрізняються, варто окремо говорити про чинник обов'язковості факультативності для перших і других. Наприклад, обов'язковими в КОС є сполучні слова в таких випадках: а) якщо на них падає логічний наголос (*Сьогодні майбутнє України залежить від того,* ***як*** *ми піднімемо економіку,* ***як*** *ми нагодуємо народ…* (В. Яворівський)); якщо сполучні слова стоять у різних відмінкових формах (*За ними пішов сліпий Зураб,* ***який*** *займався ремонтом взуття і* ***якого*** *сюди ніхто не запрошував* (С. Жадан)).

На відміну від інших підрядних сполучних засобів сполучник ***чи***, використовуваний у КОС, є обов'язковим лише перед другим і наступними однорідними супідрядними, якщо він має своє основне, розділове значення. За умови втрати розділової семантики сполучник ***чи*** може приєднувати весь блок однорідних супідрядних.

Структури з повторюваними сполучними засобами функціонують і в прозових текстах, і в поетичному мовленні. Така побудова сприяє чіткості, однозначності викладу. Але в поезії повторення сполучників чи сполучних слів може забезпечувати ще й відповідну ритмомелодику або сприяти формуванню певної стилістичної фігури (періоду, градації, парцеляції тощо): *Рівно вдар смичком По людських серцях,* ***Щоб*** *ніхто кругом Не згасав у снах,* ***Щоб*** *очам людським Розкривалась даль,* ***Щоб*** *сміялась їм Молода печаль,* ***Щоб*** *лилась любов У безодній жбан,* ***Щоб*** *похилий знов Розігнувся стан* (М. Рильський).

Повторення однакових сполучних засобів часто породжує паралелізм структури КОС і стає додатковим засобом конденсації думки: *Не треба забувати,* ***хто*** *кого зрадив,* ***хто*** *кого терзав* (Л. Костенко).

Яскраві експресивно-виражальні можливості можуть мати й КОС із прозових або публіцистичних текстів, особливо якщо йдеться про велику кількість однорідних супідрядних, приєднуваних до головної частини тим самим сполучним засобом. Наприклад, ми зафіксували випадки побудови складного синтаксичного цілого на основі однорідної супідрядності: *Чомусь мені Марат свого часу про все розповів.* ***Як*** *вони познайомилися десь на вулиці,* ***як*** *він зупинив її,* ***як*** *не хотів відпускати, вже напевне знаючи, що спробує жити з нею разом.* ***Як*** *вона довго його уникала,* ***як*** *увесь час щось приховувала.* ***Як*** *він уперше потрапив до неї додому і чим усе це закінчилося.* ***Як*** *вона погодилася зрештою жити з ним* (С. Жадан). Повторення підрядного сполучного засобу, градаційний виклад, елементи парцеляту – усе це сприяє емоційній насиченості тексту.

Прозорість семантики структур із повторюваними підрядними сполучними засобами дають можливість їм легко функціонувати і в науковому тексті: *Для групи однорідних членів речення характерне поєднання з членом речення,* ***який*** *перебуває поза межами сурядного словосполучення і* ***щодо якого*** *вони визначаються як однорідні (підмети, присудки та другорядні) члени речення* (І. Вихованець); *Тому не випадково в мовознавчій літературі все частіше чуємо голоси про те,* ***що*** *вивчення безсполучникових конструкцій повинно починатися з пошуків власне граматичних ознак їх структури* ***і що*** *всі вони мають бути перевірені за структурно-семантичною ознакою* (С. Дорошенко). Хоч науковий стиль здебільшого позбавлений експресивності викладу, в окремих випадках можна говорити про здатність КОС із повторюваними підрядними сполучними засобами додавати емоційно-експресивного нашарування до основного змісту речення.

Висновки. Отже, конструкції з однорідною супідрядністю, у яких повторюються підрядні сполучні засоби, є різновидом зі специфічними синтаксичними ознаками й виражальними можливостями. Незважаючи на здатність реалізуватися в різних за довжиною реченнях, КОС із двома – трьома підрядними компонентами переважають серед таких структур. Крім повторюваних підрядних сполучних засобів у блоці супідрядних можуть функціонувати й сурядні сполучники, які сприяють більшій семантичній спаяності підрядних компонентів і часто є обов'язковим чинником для забезпечення відповідних семантико-синтаксичних відношень. КОС, у яких повторюються підрядні сполучні засоби не при всіх однорідних супідрядних, зазвичай зберігають свій стилістичний потенціал. Окремі різновиди таких структур виділено з урахуванням місця однорідних супідрядних, при яких відсутнє повторення сполучних засобів. Обов'язковість/факультативність підрядних сполучних засобів залежить і від конструктивних якостей самих сполучників (сполучних слів), і від специфіки побудови всієї конструкції (йдеться про наявність сурядних сполучників, довжину речення, місце логічного наголосу тощо).

Література

1. Гаврилова Г. Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. Ростов-на-Дону, 1979. 228 с.
2. Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. Харьков, 1979. 159 с.
3. Литвина З. Н. Конструкции с однородным соподчинением двух придаточных в древнерусском языке. Грамматика современного русского языка : Науч. зап. МГПИ им. В. П. Потемкина. 1959. т. 73, вып. 6. С. 126–131.
4. Морозова С. Ю. Про багатокомпонентні конструкції в історії української мови. Мовознавство. 1989. № 5. С. 44–48.
5. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, 1956. 511 с.
6. Покусаенко В. К. К вопросу о разграничении конструкций с однородным и неоднородным соподчинением. Вопросы современного русского языка и истории его развития. Краснодар, 1966. С. 114–127.
7. Стеценко А. М. Сложное предложение в русском языке XIV–XVI вв. Томск, 1960. 311 с.
8. Уханов Г. П. Ряды однородных придаточных и структурные схемы сочинения. Синтаксис предложения : Сб. науч. тр. Калинин, 1983. С. 71–93.
9. Шкарбан Т. М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові : автореф. дис. … на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ, 1997. 24 с.
10. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. Київ : Вища шк., 1986. 183 с.

References

1. Gavrilova G. F. Uslozhnennoye slozhnoye predlozheniye v russkom yazyke. Rostov-na-Donu, 1979. 228 s. [in Russian].
2. Kalashnikova G. F. Mnogokomponentnyye slozhnyye predlozheniya v sovremennom russkom yazyke. Hkarkov, 1979. 159 s. [in Russian].
3. Litvina Z. N. Konstruktsii s odnorodnym sopodchineniyem dvuhk pridatochnyhk v drevnerusskom yazyke. Grammatika sovremennogo russkogo yazyka: Nauch. zap. MGPI im. V. P. Potemkina. 1959. T. 73, vyp. 6. S. 126–131. [in Russian].
4. Morozova S. Yu. Pro bahatokomponentni konstruktsii v istorii ukrainskoi movy. Movoznavstvo. 1989. № 5. S. 44–48. [in Ukrainian].
5. Peshkovskiy A. M. Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii. Moskva: Uchpedgiz, 1956. 511 s. [in Russian].
6. Pokusayenko V. K. K voprosu o razgranichenii konstruktsiy s odnorodnym i neodnorodnym sopodchineniyem. Voprosy sovremennogo russkogo yazyka i istorii yego razvitiya. Krasnodar, 1966. S. 114–127. [in Russian].
7. Stetsenko A. M. Slozhnoye predlozheniye v russkom yazyke XIV – XVI vv. Tomsk, 1960. 311 s. [in Russian].
8. Uhkanov G. P. Ryady odnorodnyhk pridatochnyhk i strukturnyye shkemy sochineniya. Sintaksis predlozheniya : Sb. nauch. tr. Kalinin, 1983. S. 71–93.
9. Shkarban T. M. Skladni konstruktsii z odnoridnoiu supidriadnistiu v suchasnii ukrainskii movi : avtoref. dys. … na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.01. Kyiv, 1997. 24 s. [in Ukrainian].
10. Shulzhuk K. F. Skladni bahatokomponentni rechennia v ukrainskii movi. Kyiv : Vyshcha shk., 1986. 183 s. [in Ukrainian].

УДК 821.161.2.09-31 (045)
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-28

ШТЕЙНБУК Ф. М.
Університет Коменського у Братиславі

СЕКСУАЛЬНІСТЬ ПІД «ЗНАКОМ САВАОФА» В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА

Мета статті полягає у тому, аби на противагу морально-етичним підходам запропонувати альтернативну інтерпретацію роману Олеся Ульяненка «Знак Саваофа». Внаслідок зміни дослідницької оптики було отримано результати, за якими сексуальність в аналізованому творі пов'язана «не з якимсь периферійним автоматизмом, а з інтенціональністю, яка вторує загальному руху існування» (М. Мерло-Понті). Але тільки у художньому світі, що визначається не причетністю до містичного Творця, а приналежністю до зумовленого сексуальною наснагою творіння і творення роману, спрямованого на естетизацію страшного і нудного буття.

Ключові слова: морально-етичний підхід, альтернативна інтерпретація, художній світ, естетичний сенс, інтенціональність.

SHTEINBUK F.
Comenius University in Bratislava

SEXUALITY UNDER «THE SIGN OF SABAOTH» IN THE NOVEL OF THE SAME NAME BY OLES ULIANENKO

The literary works of Oles Ulianenko, whose death anniversary was on September 17, 2010, got a frosty reception from the critics, being few in number and inconvincible in quality because they were mainly interpreted in the plane of the moral-ethical approach. Hence the aim of this article is to suggest an alternative interpretation in comparison to the traditional moral-ethical ones, which, in the first place, could explain the aesthetic sense of one of the most disputed novel by Oles Ulianenko «The sign of Sabaoth», the writer being anathematized by the Moscow patriarchate for it. So, having changed the research approach, the received results prove that, foremost, the novel under analysis, despite its theological name, tells neither about punishment nor about any purification or renovation – it depicts how people live, how they pray and how they make love. The latter turns out to be the most essential existence-discourse factor and due to the fact that sexuality is connected «not with some peripheral automatism but with intentionality which is second to the general movement of existence» (M. Merleau-Ponty), «the sign of Sabaoth» can be considered artistic, namely aestheticized, the sign of being doomed to be a man and therefore to lead a miserable life on this land (for example, in Sosnivka) under the hidden sky, craving your neighbor or just craving and receiving a bullet between your eyes from the other neighbor; or if you are lucky, then, despite everything, to experience «precious days that are lost in the black cesspool of routine» «as if the world fell at your feet with complete unconcern» (O. Ulianenko) – but only in the fiction, namely artistic world which is not characterized by the relation to the mystic Creator but by the relation to the creating process, caused by sexual desire, and creating the novel aiming to aestheticize dreadful and boring existence.

Key words: moral-ethical approach, alternative interpretation, artistic world, aesthetic sense, intentionality.

Постановка проблеми. На перший погляд назва роману Олеся Ульяненка «Знак Саваофа» промовляє сама за себе і має буцімто стосуватися релігійної проблематики.

Щобільше, сам автор у короткій анотації на тильній стороні форзацу друкованого видання роману «Знак Саваофа» ствердив, що у творі, мовляв, зроблено «спробу схрестити легкий жанр з жорстким. І передусім – це містично-релігійний опус» [1].

Аналіз останніх джерел. Відтак досить легко передбачити і характер критичної рецепції роману – мінімальної, проте наявної. І справді, наприклад, Н. Тендітна стверджує, що «злочинці в романі "Знак Саваофа" (Андрій Лямур, Володька, Миколай) – люди розумні, але не глибокі, їм не дано проникнути в Божий промисел». І потóму доходить висновку, що за ним «небезпечний індивідуалізм, який поєднує в собі крайній егоїзм і нарцисизм, притаманний більшості персонажів О. Ульяненка» [2].

Вторуючи Н. Тендітній, вбачає зміст аналізованого роману у так званому «повчальному інакомовленні», або «символічній притчевості» [3, с. 145], і О. Пуніна, на думку якої «символічна притчевість фіналу» твору визначається тим, що «двері греко-католицького храму, збудованого представниками світу "чужих", прочинені для світу "своїх" − світу, що прагне до оновлення чи то очищення, яке завжди готовий дати людині Бог» [3, с. 154].

На антитезі будує свою невеличку рецензію і Є. Баран, відверто тавруючи на початку розвідки твір Олеся Ульяненка як такий, що «цілком підпадає під визначення а м о р а л ь н и й, п о р н о г р а ф і ч н и й, в у л ь г а р н и й» (розрядка авт. – Є. Б.), і уточнюючи, що «якби це писалося у 30-і роки XX століття, коли з'явилися найскандальніші романи – "Мандрівка на край ночі" Л.-Ф. Селіна і "Тропік Рака" Г. Міллєра, – роман Ульяненка був би заборонений до читання» [4].

Проте цей критичний шкіц завершується цілком прогнозовано та очікувано, хоч і не зовсім зрозуміло, на яких підставах автор стверджує, що «"Знак Саваофа", попри всю крайність індивідуального й колективного зла, змальованого у ньому, є романом-очищенням, романом-звільненням, романом-застереженням» [4].

Утім погодитися з наведеними вище раціями складно хоча б тому, що, по-перше, са́ме за цей твір Московський патріархат наклав свого часу на письменника анафему і у такий спосіб, за словом М. Слабошпицького, перетворив письменника на «тутешнього» Рушді. А по-друге, цей твір Олеся Ульяненка не тільки починається із гомосексуальних «вправ» преподобного отця Авакумія, який вбиває до того ж сестру Акінью, що застає священнослужителя за цими «вправами», а й взагалі закінчується вчиненим бандитами масовим мордом не лише Ілони та її вже майже безтямного через пережитий ним інсульт батька і їхніх охоронців, а також навіть мізинцем невинної служниці.

Тож **мета дослідження** полягає у тому, аби на противагу традиційним, морально-етичним підходам запропонувати альтернативну, ґрунтовану на широкому тілесно-філософському розумінні сексуальності інтерпретацію роману Олеся Ульяненка «Знак Саваофа», яка дозволила б пояснити насамперед естетичний сенс цього твору.

Виклад основного матеріалу. І найголовніше питання, яке постає у зв'язку зі спробами зрозуміти ідейно-художній зміст обраного для аналізу роману, є питання про те, що означає його назва. Адже з точки зору озвученої вище позиції критиків ситуація, вочевидь, видавалася їм цілком зрозумілою, бо «знак Саваофа» означав для них покарання грішників – Ілону, Лямура, Миколая, Бориса і багатьох інших – за їхні гріхи та вшанування праведників – зокрема Лаврентія, певно, за його морально-етичну поставу.

Однак з таким підходом навряд чи можна погодитися, оскільки ані про жодне покарання, ані тим більше навіть про натяк на очищення чи оновлення у романі не йдеться – йдеться у ньому, натомість, про те, як люди живуть, як вони моляться і як вони кохаються.

Так живуть вони переважно у місцевості, яка «називалася то Соснівкою <…> то просто Озерами або Лагуною» [1, с. 24]. А самі «мешканці цього невеликого за розмірами району <…> поволі, потроху намулювали, хвиля за хвилею прожитого життя, свої закони» [1, с. 24], відповідно до яких світ Соснівки був світом автохтонним, ницим та мізерним, через що «знудьгован[і] соснівськ[і] мужик[и] <…> звично тягнули руду махру, різали в дурня та двадцять одне, а вночі посилали гінця за самогоном, щоб потім якійсь марусі хором нап'ялити в туалеті» [1, с. 252].

До цього залишається додати тільки те, що майже ніщо особливо «не займа[ло] їхні твердолобі черепи» за одним, щоправда, винятком: «на них магічно діяли слова Велікая Росія» [1, с. 240].

Сливе не порушували цей пейзаж, затягнутий сльотою тотальної та сталої байдужості соснівців, і, властиво, молитви. Тим більше що са́ме ті, хто власне і мав би уособлювати морально-етичні чесноти або бути прихистком справжньої віри та осередком високодуховної і цивілізаційно-культурної місії, поводять себе так, що навіть визначення «гніздо розпусти» лише найменшою мірою характеризує їхню, м'яко кажучи, не надто привабливу сильветку.

Зрештою, позірні уявлення про незаперечну моральність та цнотливість, за висловом сучасного російського публіциста О. Нєвзорова, «працівників лоба та кадила» становить чи не найбільш кричущу суперечність. Адже священики, маючи безпосередній стосунок, за словами того ж таки О. Нєвзорова, до «реалізації Бога у роздріб» через «торгівельні точки, які іменуються церквами», теж виявляють причетність до гріховної людської натури.

Внаслідок цього і виникає, принаймні на сторінках роману Олеся Ульяненка, ситуація, що її можна, вочевидь, охарактеризувати, як майже нічим не обмежений лібертинаж чи не у дусі квазілітературних досвідів славно- чи то пак сумнозвісного маркіза де Сада, героями яких нерідко ставали так само «костюмовані торговці невіглаством» (О. Нєвзоров).

Отож священики і монахи, преподобні і настоятелі, тобто чи не усі «духовні» персонажі роману «Знак Саваофа», переважно зайняті тільки тим, що або п'ють і псотаються, або сваряться чи навіть влаштовують бійки та… шворяються, або, щонайменше, виголошують блюзнірчі промови, але все одно не перестають… лигатися.

Зокрема, за свідченням, наприклад, Лукашихи, «червонощокої, з великими грудьми, могутнім станом козачки і гострим язиком» [1, с. 25], «монахи неблагочестиво хлищуть її сивуху, гарують до ночі, а потім тиняються над урвищем, векаючи у вигрібну яму, щоб, диви, ігумен не підловив» [1, с. 26].

І це са́ме ченців «часто бачили, як вони гайворонням висідалися на [монастирських] мурах, спостерігаючи процесії школярок, що йшли на навчання» [1, 26], або як «братія по п'ятницях перебиралася на лівий бік муру, щоб з узвишшя подивитися на танці <…> Тож можна здогадатися, що доброчинність не входила благочестиво до монастирських мурів» [1, с. 27].

Зрештою, це «неподалік від монастирських мурів <…> відлинювала частина непутящої братії, що здебільшого складалася з людей, які не хотіли працювати у колгоспі, а на більше розуму не вистачало», та й «віри у кожного другого, якщо і не в кожного першого, було, напевне, більше, ніж у качконоса, а може, шанси їхні зрівнювалися» [1, с. 27].

«І це б нічого <…> Тільки одне: братія уподобилася до зв'язку, що в літературі і в колах, де доводилося кому спілкуватися, називався содомським <…> І зараз вони вподобали миршавого і прищавого послушника, заполошного і з вилупленими від чергового коїтусу сірими водянкуватими очима» [1, с. 29].

«Воно б, може, і» з цією прикрістю якось «обійшлося, та от біда, під вечір <…> послушника Мітьку найшли мертвим. Не повісився, не застрелився, а з перерізаною горлянкою» [1, с. 29].

Отже, можна було б і далі перелічувати неабиякі витівки цього «духовного» прошарку, але, здається, що й наведених фактів цілком достатньо, аби зробити висновок про те, що ця виразно диференційована верства засадничо нічим не відрізнялася від представників криміналізованого авангарду секуляризованої частини суспільства, які так само пили і псоталися, влаштовували бійки та шворалися і, нарешті, просто лигалися та вбивали одні одних.

А тому й не дивно, що у певний момент представники православного духовенства, зокрема «благоухаючий батюшка та два монаха», опиняються «у новенькому мерседесі разом» [1, с. 102] із Миколаєм, Ілоною, Лямуром, Нонкою, ну, і, звісно, карликом Гошею на прізвисько Душечка та влаштовують невірогідну оргію, якій позаздрили б не тільки давньоримські патриції, а й, либонь, персонажі прісноПам'ятного французького маркіза де Сада.

Втім на тлі детальних описів різноманітних білястатевих, квазістатевих, надстатевих і просто традиційних статевих зносин, що перемежовуються періодичними вбивствами, численні персонажі зайняті, тим не менш, питаннями пошуку та існування Бога.

І якби цими проблемами переймався тільки, скажімо, Борис, свояк Ілони, чи Андрюха Лямур, то тоді можна було б припустити, що тема Бога, чи, точніше, спроби переконатися у його існуванні, зумовлені страхом цих персонажів перед перспективою покарання за ті злочини, які вони вчинили. Але у тому-то й справа, що у романі важко визначити окреслену закономірність, бо, наприклад, Ілоні взагалі байдуже до цього питання, як, певно, зовсім не бере його собі до голови і той, хто перерізав горлянку спочатку послушнику Мітці, а невдовзі і нібито всесильному Борису.

Натомість несподівано виявляється, що ця проблема хвилює Володьку Побіденка, себто Принца Дакарського. І здається, що єдина причина, через яку він намагається отримати шукану відповідь у Лаврентія, вимагаючи від останнього, аби той переконав його у тому, «що в світі є щось, окрім нашого нікчемного калу» [1, с. 140], – це надзвичайно глибока і водночас злочинна закоханість пристаркуватого Принца у дівчину на ім'я Аліса, стосунки з якою підпадають під статтю карного кодексу про розбещення неповнолітніх.

Таким чином, якщо узагальнити усі ці світоглядні шукання, бідкання та колізії і додати до них «здивування» самого Лаврентія, який «коли <…> ще був послушником» та «дивився на світ, що лягав навколо» нього, а його «довго тоді турбувало, як може людина так жити. Саме так – жити» [1, с. 122], – то тоді, либонь, можна запропонувати короткі і ємні або розлогі та достеменні формули-питання про те, про що їм усім йдеться.

Зокрема: якщо Бог є, і це Він створив людину, тим більше за образом і подобою Своєю (Буття 1: 25), то чому людина приречена на секс?!

Або: чому, попри десятки тисяч років найсуворіших заборон, попри як цілком гуманні, так і вкрай потворні, а навіть бузувірські намагання подолати цю сторону людської натури, вони, усі ці нелюдські зусилля, не дали фактично жодних вагомих чи хоча б відчутних результатів?

Або, врешті-решт: чому, досягши силою свого розуму та інтелектуальних потуг неабиякого рівня науково-технічного і суспільно-політичного розвитку, антропологічна істота, яка традиційно сама себе ще називає людиною, продовжує залишатися майже у цілковито безправному полоні власної хіті? Та й чи можна взагалі хоча б у якійсь навіть у надміру віддаленій перспективі сподіватися на саму можливість того, що, будучи істотою сексуальною, Homo зможе стати істотою духовною?

Отже, О. Романова вважає, що «людина, здобуваючи сексуальність, втрачає благодать безсмертя і виганяється Богом з раю» [5, с. 22].

Схожу думку висловив свого часу і М. Фуко, який навіть якось відчайдушно ствердив, що «у той день, коли наша сексуальність почала говорити, коли про неї стали говорити, мова перестала бути моментом розкриття безкінечного: віднині у її глибині ми відчуваємо конечність і буття. У її темному прихистку ми зустрічаємося з відсутністю Бога і нашою смертю, з границями та їхньою трансгресією» [6, с. 131].

Це означає, що протягом тривалого періоду, поки люди просто злягалися, особливо не замислюючись над цим, сексуальності буцімто «не існувало» [див. про це також 7, с. 24; 8, с. 8–9; 9, с. 57; 10, с. 184; 11, с. 92, 120; 5, с. 14 тощо]. І тільки коли сексуальність стала – як-от, наприклад, у текстах того ж таки маркіза де Сада – предметом філософсько-художнього осмислення, її місце, роль та значення у людській культурі радикально змінилися. І сексуальність, утверджуючи право на своє існування і на свою свободу, почала заперечувати саму себе, бо її першим переможним здобутком стала автономія сексуальності від репродукції, а другим – автономія сексуальності від статі.

Можна також припустити, що цим історія навряд чи обмежиться, бо сьогодні завдяки науково-технічному прогресу у сфері інформаційних технологій та генної інженерії йдеться вже про автономію сексуальності від тіла [див. про це, наприклад, 12; 13, с. 337, 353; 14, с. 260–269 тощо].

Зрештою, світу Соснівки таке жахливо атниутопічне прийдешнє наразі не загрожує. Щобільше, мешканці Соснівки, наприклад, в особі Ілони, але не тільки, заперечують й інші чи не універсальні істини, за якими, на думку Ж. Бодріяра, «Фройд мав рацію» стосовно того, що «існує тільки одна сексуальність, тільки один тип лібідо – чоловічий», а тому й «не має жодного сенсу намагатися уявити нефалічну сексуальність, без перепон і демаркацій» [15, с. 32].

В образі Ілони, натомість, репрезентовано, вочевидь, жіночій тип гомосексуальної, або, точніше, бісексуальної сексуальності, яка взагалі вже просто за замовчуванням елімінує будь-які опозиції.

Так само певною мірою заперечується і висновок, що його дійшов М. Фуко у своїй славетній «Історії сексуальності» [див. 16], у якій він спробував довести, що «сексуальність служить інструментом організації влади у суспільстві і що вона завжди міститься у системі придушення та звільнення» [17, с. 481–482].

Проте у романі Олеся Ульяненка жодними раціональними аргументами не можна пояснити сексуальні витівки персонажів, та й про кохання навряд чи є підстави згадувати і тоді, коли, йдеться насамперед про Принца Дакарського, і тоді, коли це стосується переважної більшості інших дійових осіб.

І тому здається, що деякі колізії у романі Олеся Ульяненка почасти підтверджують запропоновану Ю. Крістевою концепцію, за якою «перверсивність – це не тільки вимушена приреченість; це найперша захисна територія, яку суб'єкт займає, протиставляючи її Смерті, коли вона йому здається вкоріненою у ґрунті самого життя: у матері» [18, с. 109]. Принаймні в образі Ілони дається взнаки її вкрай негативне ставлення до матері [див. 1, с. 46, 64], до цієї, за словами героїні, «недотраханої курви» [1, с. 107].

Та за будь-яких обставин, ґрунтуючись на змісті аналізованого твору, можна цілком погодитися із роздумами ще одного французького філософа – М. Мерло-Понті, який, між іншим, стверджував, що, по-перше, сексуальність пов'язана «не з якимсь периферійним автоматизмом, а з інтенціональністю, яка вторує загальному руху існування» [19, с. 208–209].

По-друге, «якщо сексуальна історія людини є ключем до розуміння її життя, то це означає, що у сексуальності дається взнаки спосіб буття людини через її ставлення до світу, тобто через ставлення до часу і до інших людей» [19, с. 210].

І, по-третє, «сексуальність не долається у людському житті, але й не відображається в осерді цього життя несвідомими уявленнями. Вона весь час присутня там як певна атмосфера» [19, с. 222].

Висновки. Таким чином, якщо узагальнити всі, наведені вище рації [більш докл. про корелят сексуальності див. також 20, с. 127–142], то можна дійти висновку, за яким роман «Знак Саваофа» Олеся Ульяненка називається так тому, що це «невблаганний знак», який «посила[є] <…> щось велике, а потім в одну мить відбира[є]», а до того ж «лиша[є] він і якесь пекуче терзання, що посекундно наповню[єть]ся світлою радістю» [1, с. 242].

А отже, «знак Саваофа» – це, як здається, естетизований знак приреченості на те, аби бути людиною, тобто скніти на цій землі (наприклад, у Соснівці) під зачаєним небом, прагнути ближнього свого чи просто прагнути і отримувати від іншого ближнього кулю межи очей.

Або якщо поталанить, то, попри все, пережити «дорогоцінні дні, що гиб[лять] в чорних клоаках буденності», «наче світ безтурботно л[ягає] під [наші] ноги» [1, с. 249] – але тільки у художньому, світі, який визначається не причетністю до містичного Творця, а приналежністю до зумовленого сексуальною наснагою творіння і творення роману, спрямованого на естетизацію страшного і нудного буття.

Література

1. Ульяненко О. Знак Саваофа: роман. Київ: Нора-Друк, 2006. 292 с.

2. Тендітна Н. М. Естетика смерті у прозі Є. Пашковського та О. Ульяненка: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. Кіровоград, 2009. 20 с. URL: https://revolution.allbest.ru/culture/00592836_0.html (дата звернення 16.02.2021).

3. Пуніна О. Самітний геній. Олесь Ульяненко: літературний портрет. Київ: Академвидав, 2016. 288 с.

4. Баран Є. Компроментація Ульяненком. URL: http://avtura.com.ua/review/132/ (дата звернення 21.02.2021).

5. Романова Е. И. Любовь и самосознание личности в русской литературе. Днепропетровск: Новая идеология, 2012. 286 с.

6. Фуко М. О трансгрессии. В: Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. Санкт-Петербург: Мифрил, 1994. С. 113–131.

7. Анненкова О. С. Антична література. Література Середніх віків. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 200 с.

8. Брижань О. Ю. Концептуалізація сексуальності у філософській антропології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04. Сімферополь, 2012. 16 с.

9. Вісич О. А. Метадрама: теорія і репрезентація в українській літературі. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 340 с.

10. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 208 с.

11. Криворучко С. К. Літературна творчість Сімони де Бовуар: еволюція художніх образів. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2012. 428 с.

12. Kornev S. Вторая сексуальная революція URL: http://kornev.chat.ru/sexrev_0.htm (дата звернення 11.02.2021).

13. Мюшамбле Р. Оргазм і Захід. Київ: Темпора, 2011. 444 с.

14. Эпштейн М. Н. Философия тела. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. 432 с.
15. Бодрийяр Ж. Соблазн. Москва: Ad Marginem, 2000. 317 с.
16. Фуко М. История сексуальности-III: Забота о себе. Киев: Дух и литера; Грунт; Москва: Рефл-бук, 1998. 288 с.
17. Третьяков В. История сексуальности и понятия о ней в XX веке. Новое литературное обозрение. 2012. № 117. С. 481–489.
18. Кристева Ю. Дискурс любви. В: Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. Санкт-Петербург: Мифрил, 1994. С. 103–109.
19. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. Санкт-Петербург: Ювента; Наука, 1999. 608 с.
20. Штейнбук Ф. Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 248 с.

References

1. Ulianenko O. Znak Savaofa: roman. Kyiv: Nora-Druk, 2006. 292 s.
2. Tenditna N. M. Estetika smerti u prozi E. Pashkovskoho ta O. Ulianenka: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01. Kirovohrad, 2009. 20 s. URL: https://revolution.allbest.ru/culture/00592836_0.html (data zvernennia 16.02.2021).
3. Punina O. Samitnyi henii. Oles Ulianenko: literaturnui portret. Kyiv: Akademvydav, 2016. 288 s.
4. Baran . Kompromentatsiia Ulianenkom. URL: http://avtura.com.ua/review/132/ (data zvernennia 21.02.2021).
5. Romanova E. I. Liubov i samosoznaniie lichnosti v russkoi literature. Dnepropetrovsk: Novaia ideologiia, 2012. 286 s.
6. Foucault M. (1994). O transgressii. V: Tanatografiia Erosa: Zhorzh Batai i frantsuzskaia mysl serediny XX veka. Saint-Petersburg: Mifril. S. 113–131.
7. Annenkova O. S. Antychna literatura. Literatura Serednikh vikiv. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2014. 200 s.
8. Bryzhan O. Y. Kontseptualizatsiia seksualnosti u filosofskii antropolohii: aftoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nuk: spets. 09.00.04. Simferopol, 2012. 16 s.
9. Visych O. A. Metadrama: teoriia i representatsiia v Ukrainskii literature. Lutsk: Vezha-Druk, 2018. 340 s.
10. Giddens E. Transformatsiia intimnosti. Seksualnost, liubov i erotizm v sovremennykh obschestvakh. Sankt-Peterburg: Piter, 2004. 208 s.
11. Kryvoruchko S. K. Literaturna tvorchist Simony de Bovuar: evoliutsiia khudozhnikh obraziv: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho. 2012. 428 s.
12. Kornev S. Vtoraia seksualnaia revolutsiia. URL: http://kornev.chat.ru/sexrev_0.htm (data zvernennia 11.02.2021).
13. Muchamble R. Orhazm i Zakhid. Kyiv: Tempora, 2011. 444 s.
14. Epshtein M. N. Filosofiia tela. Sankt-Peterburg: Aleteiia, 2006. 432 s.
15. Bodryiar Zh. Soblazn. Moskva: Ad Marginem, 2000. 317 s.
16. Foucault M. Istoriia seksualnosti-III: Zabota o sebe. Kyiv: Dukh i litera; Grunt; Moskva: Refl-buk, 1998. 288 s.
17. Tretiakov V. Istoriia seksualnosti i poniatiia o nei v XX veke. Novoie literaturnoie obozreniie. 2012. № 117. S. 481–489.
18. Kristeva Y. Diskurs liubvi. V: Tanatografiia Erosa: Zhorzh Batai i frantsuzskaia mysl serediny XX veka. Sankt-Peterburg: Mifril, 1994. S. 103–109.
19. Merleau-Ponty M. Fenomenologii vospriiatiia. Sankt-Peterburg: Yuventa; Nauka, 1999. 608 s.
20. Shteinbuk F. Konverhentsiia tilesnykh mikrotoposiv u suchasnii svitovii literature. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho, 2014. 248 s.

УДК 811.163.1'342.4:811.162.1'35
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-29

ГЕРАЩЕНКО О. М., ШТЕФАН А. П.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

«IAZYK MOY POUCZYTSIA PRAWDI TWOIEY»: СЛОВ'ЯНОРУСЬКІ ВСТАВКИ ПОЛЬСЬКОЮ ГРАФІКОЮ У ТРАКТАТІ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

У статті подано уваги до слов'яноруської фонетики на підставі аналізу слов'яноруських вставок польською графікою в богословському трактаті Лазаря Барановича «Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc» (1680). Можна стверджувати, що вони відбивають тогочасні тенденції вимови слов'яноруських текстів носіями північноукраїнських (східнополіських) говірок.

Ключові слова: слов'яноруська мова, слов'яноруські вставки, польські відповідники кириличних літер, вимова богослужбових текстів, фонетичні риси північноукраїнських говірок.

GERASHCHENKO O., SHTEFAN A.
V. N. Karazin Kharkiv National University

«IAZYK MOY POUCZYTSIA PRAWDI TWOIEY»: SLOVENOROSKI INSERTIONS WRITTEN IN POLISH GRAPHICS IN LAZAR BARANOVYCH'S TREATISE

The article draws attention to the Slavenrosska phonetics analyzing the Slavenorosski insertions in Polish graphics in Lazar Baranovych's theological treatise «Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc» (1680). These insertions reflect that epoch's tendencies in pronouncing the Slavenorosski texts by the speakers of Northern Ukrainian (Eastern Polisyen) patois, e.g. prove the well-established pronunciation of ***ѣ*** *as [i]. The pronunciation of labials, velars, pharyngeal and [н'] before the front vowel [i] was systematically soft. The sibilant sounds, on the contrary, were hard (the corresponding letters were always followed with a y, not an i). The variations ri/ry, ti/ty, li/ly, si/sy, di/dy show an [и] sound was pronounced not different ones. It was the sound that replaced the former [i], and the history of language corroborates this fact. The monument presents the palatalized pronunciation of velars as well as the pharyngeal before the front vowel (it surely was [i]) replacing their hard pronunciation before vowels). The hard pronunciation of consonants before [e] and the fricative pronunciation of Slavenorosska* ***г*** *was confirmed.*

The Cyrillic ***щ*** *was pronounced as a combination of two hard sibilants [шч]. The treatise recorded the hard pronunciation of the final stem sound [р] while the etimologically soft pronunciation inside the stem systematically remains intact. The monument records the hard pronunciation of [ц] at the stem end of masculine nouns. The nominative and accusative forms of singular masculine adjectives are mostly pronounced with a reduced final [ĭ].*

Proper names of Greek origin could have a fricative or, more rarely, a plosive pronunciation in lieu of ***γ***, ***ѳ*** *mainly sounded as [фт]. In the king's name, it was transliterated as* ***th****.*

Key words: Slavenorosska language, Slavenorosski insertions, Polish equivalents of Cyrillic letters, pronunciation of liturgical texts, phonetic features of Northern Ukrainian patois.

Постановка проблеми. Питання вимови богослужбових текстів в/на Україні в різні періоди її історико-культурного розвитку цікавить фахівців багатьох гуманітарних галузей, зокрема лінгвістів, культурологів, істориків. Зрозуміло, що для богословів воно набуває особливої значущості. Так, відкритим залишається проблема вимови за часів Гетьманщини текстів, створених так званою слов'яноруською мовою.

Аналіз останніх джерел. Хоча ця проблема постала не сьогодні, фундаментальних праць, у яких би вона висвітлювалася, немає. Нам вдалося знайти лише роботу Г. Куземської [1] та статтю В. Німчука [2].

Мета дослідження – подати уваги до слов'яноруської фонетики на підставі аналізу слов'яноруських вставок польською графікою в богословському трактаті Лазаря Барановича *Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc* (1680 р.) [3].

Виклад основного матеріалу. Слов'яноруська мова (термін, якого ми будемо дотримуватися й надалі) була штучною, тобто не вживалася й розвивалася природно, у щоденному вжитку, а сформувалася на основі штучної ж церковнослов'янської, обслуговувала релігійну практику та використовувалася у релігійно-моралізаторській літературі. Це українізована версія глотоніма, який в оригіналах мав кілька варіантів – *«славенороссская», «славенская», «словенороссска»* [4] (зараз в історико-мовознавчих студіях трапляються й назви церковнослов'янська мова, церковнослов'янська мова української редакції) [див., напр., 2; 5, с. 72]. Слов'яноруська мова була кодифікована в граматиці Мелетія Смотрицького та «Лексиконі» Памва Беринди.

Слов'яноруські пам'ятки звичайно створювалися кириличною графікою і, оскільки були священного для православних змісту, їхні творці намагалися йти за орфографією, яка, звісно, не могла бути послідовно настановлена на відбиття живої фонетики. Однак, з іншого боку, живомовна фонетика не могла не прориватися крізь книжний правопис. У зв'язку з цим і постають питання вимови слов'яноруських текстів, зокрема: звукове наповнення літери *ѣ*, вимова букв *ы* та *и*, твердість чи м'якість приголосних перед

літерами *и* та *е*, щілинна чи вибухова вимова літери *г*. У статті В. Німчука та монографії Г. Куземської стверджується:

- *ѣ* вимовлялася як [і];
- вимова *ы* та *и* як передньо-середнього українського звука;
- приголосні перед *и* та *е* вимовлялися твердо (В. Німчук тут посилається на настанови «Граматики» М. Смотрицького);
- літера *г* означала фрикативний звук [2; 1, с. 14-15, 19].

Опрацьовуючи дисертацію О. Лазаренко «Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича)», ми звернули увагу на підрозділ 4.3, у якому авторка аналізує, як вона пише, церковнослов'янські вставки (очевидно, що вони є слов'яноруськими) у стилістичному аспекті [6, с. 172-180]. Особливо цікаво, що автор вплітає такі елементи переважно за допомогою польської графічної системи. Саме це робить їх цінним джерелом для дослідження фонетики тогочасної слов'яноруської мови.

Лазар Баранович може зрідка використовувати такі слов'яноруські вставки (ми проглянули поетичні збірки *Lutnia Apollinowa*, *Żywoty Świętych*, полемічний твір *Nowa miara starej wiary*), у його поетичних збірках переважає польська мова з незначними вкрапленнями латини, натомість богословський трактат *Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc* ними аж рясніє. Вони й стали основним предметом нашої розвідки.

Такі вставки рівномірно розподілені в тексті пам'ятки, органічно вплетені й найчастіше виділені, як нам здається, шрифтом антиквою Янушовського [7], котра відмінна від основного шрифту трактату – так званої швабахи Янушовського [8]. Виділено антиквою й латинські, *руські* вставки. Слов'яноруською вставки представлені словами, словосполученнями, фразами, реченнями. Це можуть бути цитати з молитов чи богослужбових книг. Усього у трактаті *Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc* ми помітили близько 160 вставок. Вони можуть починати речення, яке продовжуватиметься польською, або продовжувати чи закінчувати польське речення, розриватися польськими словами. Серед барокових настанов було звичайне змішування мов. Цей феномен, як пише О. Лазаренко [6, с. 174], італійська дослідниця Д. Броджі влучно назвала гібридизацією мови.

Ми проаналізували польські графічні відповідники кириличних слов'яноруських літер і виявили як цілком очікувані, так і неоднозначні для трактування явища (у посиланнях коло прикладів із трактату подаємо лише номер сторінки, причому за форматом pdf., оскільки в самій пам'ятці пагінація часто пропадає).

1. Відповідники кириличної графеми *ѣ*

На місці цієї літери майже завжди стоїть латиничне *i* (див. також приклади О. Лазаренко на с. 179), що однозначно свідчить про відповідну вимову: *wik* [27], *nift* [69], *Diwftwennikom* [126], *Hrich* [134], *Swiatiyfzym* [167], *Swit* [168], *wśich* [271], *razhoritfia* [326], *Priliplaiayśia* [341]. Це явище узгоджується з твердженнями В. Німчука та Г. Куземської про вимову *ѣ* як [і] [2; 1, с. 15, 19].

Трапляється один випадок передачі *ѣ* латиничною літерою *e* – *vſpe* [150] (приклад, прочитаний О. Лазаренко як *Raduyſia Diewo* [6, с. 179], слід читати як *Raduyſia Drewo* [269]). Очевидно, вряди-годи живомовна північноукраїнська східнополіська фонетика – дифтонг [іе] під наголосом [9, с. 262] чи [е] в ненаголошеній позиції (за винятком деяких відмінкових закінчень) [9, с. 545] – таки пробивалася через уже усталену традицію церковної вимови.

2. Відповідники кириличних *и*, *ы*

- Відповідники *и*

О. Лазаренко у своїй праці пише про «плутання **и** та **i**, що виразно відтворюється латинкою: **iesy: - ieśi (iesi)**; … **Hospody–Hospodi**; **iedino… – iedyno…**» [6, с. 179-180]. Думка дослідниці потребує уточнення, оскільки ця непослідовність траплялася не всюди там, де в українській мові постав передньо-середній [и] на місці давнього переднього [і]. Наш аналіз демонструє такі нюанси:

А) Немає жодного поплутання після літери на позначення губного, послідовно вживається *i*: *Miłośt*, *miłośt* [24, 27], *Miłoſtiiu* [57], *Władimirskomu* [57], *prawiw* [150, 151], *wifiay* [234], *ſzeftwija*, *ſzeftwiia* [269], *vpodobitfia* [329], що свідчить у цьому разі, очевидно, про м'яку вимову губних. Те саме стосується й *i* після літери на позначення [н], що теж свідчить про його послідовну м'яку вимову: *Switlnik* [32], *świtlnik* [двічі 32], *ifpolnit* [71], *Diwstwennik* [251, 277], *ofinit* [266], *deńnica* [332], *nesobłaznitfia* [334], *kniżnika* [339]. Однак перед /j/ на місці колишнього редукованого *ь* може бути графема *y*: *izhnanyi* [151], *żełanyie* [185] – пор. *wo ſpáfeniie* [77].

Б) Немає поплутання після літер на позначення шиплячих, уживається *y*: *Bożyieiu* [57], *hiblufzczym* [12], *prebywaiufzczym* [12], *żywot* [12], *oczyma* [22], *opołczytśia* [48], *boiafzczychśia* [48], що, очевидно, свідчить про їх тверду вимову.

В) найчастіше спостерігається поплутання після літери на позначення [р] у префіксі *pry-/pri-*: *prybihaiem* [264], *pryliżno* [264], *prytecim* [264], *Pryobritenie* [263], *nepryiemlu* [333], але *pripadaiut* [32], *priat* [58-59], *Prijaten* [133], *prifnofufzczny* [139], *prifno* [234], *Priliplaiayśia* [341]. Навіть у межах одного речення бачимо різні графічні варіанти однієї основи: *Priyemlet tia prypadaiufzcza, iże pryiem tia na perfi wozlehfza* [133], тому логічно припустити, що тут латиничні *i* та *y* ілюструють не різні звуки, а той самий (можливо,

вибір *у* чи *і* після *r* залежав від наступної літери на позначення [j]: перед *у* вживалася *і*, перед *і* – *у*?). Цікаво, що В. Мойсієнко про написання *ри, ры* у кириличних поліських (включно зі східнополіськими) пам'ятках XVI-XVII ст. пише: «В усіх досліджуваних пам'ятках, разом із характерним для поліських говірок відбиттям ствердіння *р* (написання *ры*), виразно спостерігаємо й протилежну тенденцію – написання *ри<ры*» [10, с. 262].

Бувають відступи від сподіваного *ri* в іншомовних словах: *Rym*ſ*kaho* [150, 151], *Alexandr**y**i*ſ*kaho* [150], *r**y**zu razdra* [172], *Chr**y**ſtos* [266], – пор. *Ar**i**a* [150], *Hr**i**hor**i**a* [151], *Patr**i**archem* [167].

Трапляється поплутання після графем на позначення інших приголосних звуків – [т], [л], [с], [д]: *i*ſ*tinnuiu* [247], ***ti*** (енклітична форма) [61, 172] – *i*ſ*tynnaia* [25], *Wel**i**komu* [двічі 57], *Wel**i**kija* [57], *Apostol**i*** [246] – *vel**y**fzy* [185], *śi**ł**y* [61], *spas**i*** [186], *Wład**i**mirskomu* [57], *po*ſ*red**i*** [61], *rod**i**ch* [332], *Hrad**i*** [214] – *Hriad**y*** [214] – пор. з прикладами, наведеними О. Лазаренко (див. вище).

Цікавою є графічна форма ***wśy*** [32], де літера *у* стоїть на місці кириличної *и*, а м'якість попереднього приголосного позначається кескою – пор. ***Wsi*** [246].

Недостатньо матеріалу для висновків щодо хитань у вимові [з] перед відповідником колишнього [и]. У пам'ятці трапляється лише один приклад *mnoz**y*** [269].

Г) У закінченні родового відмінка однини іменників жіночого роду колишньої ĭ-основи теж бачимо хитання: *kripo*ſ*t**i*** [339], можливо, *czá*ſ*ti* [70], але *Premudro*ſ*t**y*** [132], *les**t**y* [133]. В. Мойсієнко зазначає, що саме закінчення *-сти* є типовим у північноукраїнських текстах середньої доби, хоча подекуди трапляється й написання *-сты*, яке науковець сприймає в контексті загального поплутання *и* та *ы* після *т* [10, с. 265–266]. Можливо, таке поплутання, як і поплутання в аналізованому тут трактаті, пов'язане із фонетичним процесом, що про нього пишуть Ю. Шевельов і сам В. Мойсієнко і що на нього ми посилаємося нижче.

- Відповідники *ы*

На місці кириличної *ы* звичайно стоїть *у*: *pok**r**y* [58], *śi**ł**y*, *si**ł**y* [61, 134], *praw**y**ia* [77], *Razumn**y**ch* [132], *S**y**nu* [139], *Ia**z**y**k*** [205], *ia**z**y**ci*** [133], *D**y**chanyie* [268]. Але послідовно після літер на позначення задньоязикових та глоткового [г] ужито *і*: *h**i**bluſzczym* [12], *Welik**i**ja* [57], *ruk**i*** [70], *Poh**i**bnet* [72], *Mnoh**i*** [216], *mnoh**i**ch* [274], *Wetch**i**y* [334]. Звідси робимо висновок, що після задньоязикових та [г] у тогочасній слов'яноруській вимові на півночі України послідовно звучав [і], який їх і пом'якшував, а не передньо-середній [и] з попереднім твердим приголосним.

Ю. Шевельов пише про долю українських [ы] та [и]: «у північному наріччі ці два голосні хоча й злилися, але скорше у звук типу ***і***» [9, с. 43], однак уточнює, що «північноукраїнські, зосібна східнополіські, говірки, де є розрізнення між ***у*** та ***і*** за якістю або за пом'якшенням приголосних перед ***і***, мають рефлекс ***і*** (не ***у***) після ***k, h, x***, тим самим указуючи на давніші ***ki, gi, xi***…». Ці давніші ***ki, gi, xi***, за твердженням видатного славіста, є найстаршою серед давньоукраїнських фонетичних змін і фіксуються в київських текстах з кінця першої чверті XII ст. [9, с. 299]. Далі Ю. Шевельов зазначає, що в частині північних говірок «***у*** зберігається як ***ẏ***» і в таких говірках протиставляються не давні ***і*** й ***у***, а ***у***, наближений до ***і***, та ***ẏ***» [9, с. 481]. Можливо, що написання *і* після *k, h, ch* власне й ілюструє першу тезу Ю. Шевельова, так само як поплутання латиничних *у* та *і* свідчить про вимову голосного між [і] ти [и]. Про таку ж вимову пише В. Мойсієнко, зазначаючи, що вона була характерна після задньоязикових та [г'] [10, с. 262], а зараз характерна й після шиплячих та [р'] [10, с. 241, 285]. У нашій же пам'ятці виразна тенденція твердої вимови шиплячих у слов'яноруській мові, зрозуміло, перед голосним непереднього ряду, і, як не дивно, пом'якшеної – задньоязикових, губних та [н'], очевидно, перед голосним переднього ряду.

3. Відповідники кириличної графеми *е*

Переважна більшість випадків демонструє латиничну *е*: *pr**e**bywaiuſzczym* [12], *W**e**cz**e**r* [17], *pr**e**d oczyma* [24], *wozn**e**ſu* [30], *ſo Archanh**e**ły y Anh**e**ły* [32], *ſte*ź*iam* [32], *W**e**ś, w**e**ś* [32], *ż**e**łanie, Syn**e**, Bo**ż**e, Pre*ś*wiatyi, w**e**liczaiem* [32], *Hospod**e**ń* [48], *r**e**cz**e*** [78], *wozhłaholet* [134], *n**e**choſzczu* [186], *n**e**razdilimoy* [247], *n**e**uſypaiuſzczaia* [324], *N**e**raździlimoy* [333], *n**e**tlinnaia, N**E**TLINNAIA, N**e**ſkwernaia, N**e**skwerny* (двічі), *N**e**skwernaia, n**e**sobłaznitſia, N**E**BŁAZNAIA* [334] (виняток – *ſpáś**ie*** [77]). Це дає підстави погодитися з твердженням В. Німчука та Г. Куземської [2; 1, с. 19] про усталену тверду вимову слов'яноруського приголосного перед [е].

4. Відповідники кириличної літери *г*

О. Лазаренко звертає увагу на послідовне передавання українського [г] відповідною *h* та [х] диграфом *ch*: *An**h**eł **H**ospodeń*, *Bo**h**om*; *rodi**ch** tia*, *wo modlitwa**ch*** [6, с. 179]. Отже, не викликає заперечень думка про фрикативну глоткову вимову слов'яноруської *г* [2; 1, с. 14].

5. Відповідники кириличної *щ*

Завжди на її місці вживаються буквосполуки *szcz,* що однозначно свідчить про тверду вимову [шч]: *proświ**ſzczaie**ſzy* [32], *boia**ſzczy**chśia* [48], *Lubiá**ſzczem**u* [67], *pomo**ſzcz**, ſpáſáiu**ſzczá**ho* [77], *priſnoſu**ſzczn**y* [139], *ili cho**ſzczu** ili necho**ſzczu*** [186], *iſchodia**ſzczy**ch* [259], *proświ**ſzczaiu**ſzczaia* [274], *jedynoſu**ſzczn**oy* [333], *winczaiu**ſzczaho*** [334].

6. Відбиття твердої вимови *р*

У слов'яноруських вставках представлена тверда вимова кінцевого основи [р] іменників чоловічого роду на *–арь*: *Welikomu Hoſuda**ru** ca**ru**, Welikomu Hospoda**ru** ca**ru**; CA**RV**, Kazańskomu, CA**RV** Aſtrachańskomu*

[57], *ſzeſtwija Boha moieho Ca**ra*** [269]. Ми схильні вбачати тут відбиття живої фонетичної риси північних говірок. Зауважмо, що трапляється один раз *pripadaiut Ca**ri**e* [32] і цей випадок, очевидно, слід розглядати у контексті пояснення до п.1, В).

Натомість усередині основи етимологічно м'яка вимова послідовно передається (тут перед літерою на позначення [а]): *żywotwo**ri**aſzczoy, Two**ri**ay* [333], *żywotwo**ri**aſzczy* [334], *H**ri**ady won* [214] – пор. на цій самій сторінці *Hr**a**di won* (воно могло з'явитися як друкарська помилка, але могло й відбивати твердість [р] – не будемо цього стверджувати напевно через брак порівняльного матеріалу). Про вимову у слов'яноруських вставках етимологічно м'якого [р'] за відсутності м'якої фонеми в живому діалектному мовленні можемо лише теоретизувати.

7. Передача вимови кінцевотематичного [ц]

Послідовно використовується графема *c* без жодного позначення м'якості на місці кириличної *ц* для кінцевого основи: *Ot**c**a* [78], *Ot**c**u* [139], *BohoOte**c*** [158], *Mładen**c**a* [275]. Хоч Г. Куземська пише про вживання впродовж «щонайменше семи століть (!)» форм із [ц] м'яким [1, с. 8], однак наша пам'ятка фіксує саме тверду його вимову (форма *(wo) iazyc**i*** [133], очевидно, може розглядатися в контексті усталеної вимови *ѣ* – див. вище, п. 1). Зрештою, тут слов'яноруська вимова йшла за живою північноукраїнською або ж збігалася з нею (про ствердіння [ц] не пізніше кінця XVI ст. зауважує Ю. Шевельов [9, с. 791], про «відчутні ознаки» цього явища в північноукраїнських пам'ятках з середини XVI ст. пише В. Мойсієнко [10, с. 310, 320]).

8. Відбиття редукції кінцевого [ĭ] у формі називного/знахідного відмінка однини прикметників чоловічого роду

Явище представлене в пам'ятці прикладами: *wiczny* [12], *Premudry Florenski* [132], *wſeſilny* [139], *priſnoſuſzczny* [139], *ſilny* [228], *sładczayſzy* [263], *Neskwerny* [334], *vdolny* [339] (згідно з кириличною графікою лише два винятки – *Preświaty**i*** [32], *Swiaty**i*** [168]).

9. Відбиття асимілятивної м'якої вимови приголосних [с'], [з']

У стародруці трапляються такі випадки: ***ś**wit* [32], ***ś**witlnik* [двічі 32], *Pre**ś**wiatyi* [32], *pro**ś**wiſzczaieſzy* [32], *Pre**ś**witłoho* [64], *pro**ś**wiſzczaiuſzczaia* [274], ***ś**wiatych Otec* [290], *niera**ź**dilimoy* [333] – але пор. ***s**wiatych Preświatyi* [32], ***S**witlnik* [32], *PRE**S**WITLOHO* [65], *Z **S**wiatiyſzym Patriarchem* [167], *Duch **S**wiatyi **S**wit* [168], *nerazdilimoy Swiatoy* [247], *Troyce **S**wiataia* [266], ***S**wiatoy Troycy* [268], *Troyce **S**wiataia* [283], ***S**wiatych Otec* [285], *Sława **S**wiatoy ... y neraźdilimoy Troycy* [333] (очевидно, у шрифті бракувало великої літери *S* із крескою).

10. Передача лабіовеляризації [л]

О. Лазаренко пише: «Засвідчується перехід кінцевого **–л** в дієсловах минулого часу у **–в**: … ***żyw** , ... **prawiw**…*» [6, с. 180]. Однак контекст нам підказує, що доречніше форми *byw, prawiw*, *żyw* трактувати у пам'ятці як активні дієприкметники минулого часу (чоловічий рід, однина, називний відмінок): *Klimenta Papy Rymſkaho… Iże po Fteoni **byw** Archiepiſkop / y perwije Aria proklat / poſtrada...* [150], *Sylweſtra Papy Rymſkaho / iże vſpe wo Lito 335. ... / **prawiw** Preſtoł Lit 28*. [150], *Hrihoria Papy Rymſkaho / iże **prawiw** Cerkow Lit 13. ... preſtawiwśia w Lito 604. ...* [151], *Keleſtina Papy Rymſkaho / iże preſtawiwśia wo Lito 432. wo Carſtwo Fteodoſta małaho / na Preſtoli **żyw** Lit 8. ...* [151].

Ми не знайшли слов'яноруських форм, що показують лабіовеляризовану вимову [л], однак у народній приказці, яка тричі подана у тесті, лабіовеляризація таки зафіксована: *Mo**w**czanka ne puſzyt, a proworczawſzy wadit* [139, див. ще 204, 247] – пор. [6, с. 180].

11. Відповідники грецьких літер *γ* та *ϑ* у власних назвах

Деякі приклади можуть демонструвати тогочасні особливості у вимові власних назв грецького походження. Так, бачимо форми *A**h**apita*, ***H**ri**h**oria* [151] (гр. Ἀγαπητός, Γρηγόριος ← γρήγορος), де грецька літера **γ**, що у візантійській вимові мала фрикативне звукове наповнення [11; 12], послідовно передається як *h*. Однак трапляється й форма *A**g**aſtona* [151] (гр. Ἀγάθων), котра фіксує вибухову вимову – за В. Німчуком, як у західноєвропейській та польській традиції [13, с. 39].

Зафіксовано два способи передавання грецької *ϑ*: буквосполукою *th* (під впливом латинської мови [13, с. 74]) та буквосполукою *ft*: ***TH**EODORU ALEXIEWICZU* [57] (гр. Θεόδωρος), *po **Ft**eoni* [150], ***Ft**eodoſta* [151] (гр. Θεός 'Бог'), *Aga**ft**ona* [151]. Цікаво, що царське ім'я подано в латинізованому вигляді.

Своєрідна вимова [фт] на місці грецької *ϑ* трапляється ще з 1481 року [14; 13, с. 74] і знана була вона й у XVII ст. [13, с. 74].

Висновки. Наша розвідка показує, що твердження В. Німчука та Г. Куземської потребують певної конкретизації та уточнення – принаймні для слов'яноруської вимови на Півночі України у другій половині XVII ст.

- Так, аналізований матеріал узгоджується з твердженнями В. Німчука та Г. Куземської про вимову *ѣ* як [і]. Очевидно, це вже була усталена традиція слов'яноруської вимови, але зрідка через неї пробивалася північноукраїнська фонетика.
- Послідовно м'якою була вимова губних, задньоязикових, глоткового та [н'] перед голосним переднього ряду [і] (під питанням залишається вимова перед колишнім /ьj/). Натомість шиплячі вимовлялися твердо (після на їх позначення завжди була *у*, а не *і*).

- Хитання *ri/ry*, *ti/ty*, *li/ly*, *si/sy*, *di/dy* ілюструють вимову не різних звуків, а того самого – [и] з наближенням до [і], який утворився на місці колишнього [і], що узгоджується з даними історії мови.
- У пам'ятці представлена пом'якшена вимова задньоязикових і глоткового перед голосним переднього ряду (очевидно, [і]) на місці колишньої твердої їх вимови перед голосним.
- Погоджуємося з твердженням В. Німчука та Г. Куземської щодо усталеної твердої вимови приголосного перед [е] і фрикативною вимовою слов'яноруської *г*.
- Кирилична *щ* вимовлялася як звукосполука твердих шиплячих [шч].
- У трактаті зафіксована жива фонетична риса північноукраїнських говірок – тверда вимова кінцевого основи [р], натомість усередині основи етимологічно м'яка вимова послідовно передається. Про вимову у слов'яноруських вставках етимологічно м'якого [р'] за відсутності м'якої фонеми в живому діалектному мовленні можемо лише теоретизувати.
- Пам'ятка фіксує тверду вимову [ц] у кінці основи іменників чоловічого роду.
- Прикметники чоловічого роду у формі називного/знахідного відмінка однини вимовлялися найчастіше з редукцією кінцевого [ї].
- У власних назвах грецького походження на місці *γ* могла бути і фрикативна, і (рідше) проривна вимова, а *ѳ* звучала в основному як [фт], у царському імені ця літера передається як *th*.

Ми напевно не можемо сказати, чи подані нами відповідники демонструють особливості слов'яноруської вимови самого Лазаря Барановича, чи свідчать і про вимову друкарів чернігівської друкарні. Однак ми можемо сміливо стверджувати, що вони відбивають тогочасні тенденції вимови слов'яноруських текстів носіями північноукраїнських (східнополіських) говірок. Питання, як ці тексти вимовляли інші церковники – представники інших діалектів, видається нам цікавим і перспективним для подальших лінгвістичних студій.

Література

1. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна. Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Вид. 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. Київ : КЖД «Софія», 2012. 112 с.
2. Німчук В. Українська мова – священна мова. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/ukrajinska-mova-svyaschenna-mova/ (дата звернення: 10.03.2021).
3. Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc ... przez Jaśnie w Boga Przeoświeconego Jego Mśći Oyca Lazarza Baranowicza ... policzone. Czernihow, 1680. 41 ark.+355 s.
4. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. URL: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-1.pdf (дата звернення: 10.03.2021).
5. Передрієнко В. А. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI – XVIII ст. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10770/Peredrijenko_Problemy_vyvchennya_staroukrayinskoyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.03.2021).
6. Лазаренко О. Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.03 – слов'янські мови. Київ, 2005. 214 с.
7. Antykwa Januszowskiego. URL: https://typoteka.pl/pl/typeface/antykwa-januszowskiego (дата звернення: 10.03.2021).
8. Szwabacha Januszowskiego. URL: https://typoteka.pl/pl/typeface/szwabacha-januszowskiego (дата звернення: 10.03.2021).
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Переклад з англійської. Харків : Акта, 2002. 1054 с.
10. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2006. 450 с.
11. ἀγαπητός. URL: https://ru.wiktionary.org/wiki/%E1%BC%80%CE%B3%CE%B1%CF%80%CE%B7%CF%84%CF%8C%CF%82 (дата звернення: 10.03.2021).
12. Γρηγόριος. URL: https://ru.wiktionary.org/wiki/%CE%93%CF%81%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82 (дата звернення: 10.03.2021).
13. Німчук В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. ст. : Кам'янець-Подільський, 2002. 116 с.
14. Струмінський Б. Уваги до харківського правопису. URL: https://zbruc.eu/node/90240 (дата звернення: 01.03.2021).

References

1. Kuzemsjka Gh. Jakoju movoju molylasja davnja Ukrajina. Pravyla ukrajinsjkoji transliteraciji cerkovnoslovjansjkykh tekstiv. Vyd. 2-ghe, doopracjovane i znachno dopovnene. Kyjiv : KZhD «Sofija», 2012. 112 s.
2. Nimchuk V. Ukrajinsjka mova – svjashhenna mova. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/ukrajinska-mova-svyaschenna-mova/ (data zvernennja: 10.03.2021).

3. Notiy pięć ran Chrystvsowych pięc ... przez Jaśnie w Boga Przeoświeconego Jego Mśći Oyca Lazarza Baranowicza ... policzone. Czernihow, 1680. 41 ark.+355 s.

4. Matvijas I. Varianty ukrajinsjkoji literaturnoji movy vid najdavnishykh chasiv do kincja XVIII st. URL: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-1.pdf (data zvernennja: 10.03.2021).

5. Peredrijenko V. A. Problemy vyvchennja staroukrajinsjkoji literaturnoji movy drughoji polovyny XVI – XVIII st. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10770/Peredrijenko_Problemy_vyvchennya_staroukrayinskoyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data zvernennja: 10.03.2021).

6. Lazarenko O. Osoblyvosti funkcionuvannja poljsjkoji movy v Ukrajini u XVII stolitti (na materiali tvoriv Lazarja Baranovycha) : dys. … kand. filol. Nauk : 10.02.03 – slov'jansjki movy. Kyjiv, 2005. 214 s.

7. Antykwa Januszowskiego. URL: https://typoteka.pl/pl/typeface/antykwa-januszowskiego (data zvernennja: 10.03.2021).

8. Szwabacha Januszowskiego. URL: https://typoteka.pl/pl/typeface/szwabacha-januszowskiego (data zvernennja: 10.03.2021).

9. Sheveljov Ju. Istorychna fonologhija ukrajinsjkoji movy. Pereklad z anghlijsjkoji. Kharkiv : Akta, 2002. 1054 s.

10. Mojsijenko V. M. Fonetychna systema ukrajinsjkykh polisjkykh ghovoriv u XVI – XVII st. : monoghrafija. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 2006. 450 s.

11. ἀγαπητός. URL: https://ru.wiktionary.org/wiki/%E1%BC%80%CE%B3%CE%B1%CF%80%CE%B7%CF%84%CF%8C%CF%82 (data zvernennja: 10.03.2021).

12. Γρηγόριος. URL: https://ru.wiktionary.org/wiki/%CE%93%CF%81%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82 (data zvernennja: 10.03.2021).

13. Nimchuk V. Problemy ukrajinsjkogho pravopysu XX – pochatku XXI st. st. : Kam'janecj-Podiljsjkyj, 2002. 116 s.

14. Struminsjkyj B. Uvaghy do kharkivsjkogho pravopysu. URL: https://zbruc.eu/node/90240 (data zvernennja: 01.03.2021).

УДК 811.161′04′367.622.15 (045)
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-30

ЯРМОЛЕНКО Г. А.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ВІДДІЄСЛІВНІ NOMINA LOCI ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ: КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена вивченню мотиваційних особливостей віддієслівних nomina loci давньоруської мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті. Звернено увагу на те, що локативні девербативи-іменники найчастіше утворені внаслідок пропозиційно-диктумної, зокрема предикатно-аргументної, мотивації. Актуалізованим під час найменування найчастіше є слот предиката зі значенням трудової діяльності, специфічних фізичних дій і процесів, характерних занять. Імплікованим компонентом ономасіологічної структури віддієслівних nomina loci переважно є об'єкт.

Ключові слова: мотивація, предикат, локатив, імплікація, ономасіологічна структура, ментально-психонетичний комплекс, когнітивно-ономасіологічний аналіз.

YARMOLENKO H.
Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University

DEVERBAL NOMINA LOCI OF THE OLD RUSSIAN LANGUAGE: COGNITIVE-ONOMASIOLOGICAL ASPECT

The article deals with one of the most pressing modern linguistics problems as the history of formation of deverbal substantive with locative meaning.

Deverbal nomina loci of the Old Russian language are formed as a result of predicate-argument motivation, which is based on the choice of the motivator from the area of true information about the denomination unit. Predicate-argument motivation is a variety of propositional-dictum motivation, which is metonymic by general mechanism.

During the derivatives formation with the meaning of a place, the connections between the predicate, the verb of a certain semantic class and the locative are highlighted. The most foreground are predicates denoting physical activity: labor, specific physical actions and processes, physiological actions and processes. In some cases, predicate signs are motivated by such situation arguments as temporative or patient. In the process of internal programming of the derivative onomasiological structure, the part of information is implicated. The patient is the most often implicated component of the motivational base.

The study of deverbal nomina loci of the Old Russian language was carried out in the cognitive-onomasiological aspect for the first time. The analysis of the factual material showed that the motivators of derivative names with locative meaning are chosen based only on the propositional-dictum part of the mental-psychonetic complex. This confirms the idea that the thinking of our ancestors was concrete and subject-sensitive.

Motivation research of other nominative and grammatical classes of words in the Old Russian language, as well as comparison of motivational features of verb nomina loci in the Old Russian and modern Ukrainian literary language seems to be perspective.

Key words: motivation, predicate, locative, onomasiological structure, implication, mental-psychonetic complex, onomasiological-cognitive analysis.

Постановка проблеми. Час і простір, безперечно, – основоположні форми людського буття. Ці дві категорії здавна привертали й досі привертають увагу представників найрізноманітніших наукових галузей, зокрема й лінгвістики. У мовознавстві для позначення категорії простору використовують терміни «локальність» і «локативність». Простір отримує мовну об'єктивацію у вигляді функційно-семантичної категорії локативності й відповідного фрагмента мовної картини світу [1, с. 16]. І. Р. Вихованець зауважує: «Локативність – семантична категорія, до якої входять усі різновиди просторового значення. Виражає відображені у свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистанційність розташування» [2, с. 297]. Вітчизняні й зарубіжні науковці одностайні в тому, що ця категорія універсальна, оскільки властива носіям усіх мов, епох і культур. Водночас, як слушно зауважує А. Я. Гуревич, «сучасні категорії часу й простору мають дуже мало спільного з часом і простором, сприйнятими й пережитими людьми в інші історичні епохи» [3, с. 37]. Вивчення давньоруських nomina loci в когнітивно-ономасіологічному аспекті є актуальним, тому що сприяє поглибленню уявлення про особливості номінативної діяльності наших далеких пращурів.

Аналіз останніх джерел. Над проблемою словотворення іменників-локативів сучасної української мови працювали К. Г. Городенська, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалик, В. П. Олексенко та ін. Зокрема, появу іменників із похідним локативним значенням К. Г. Городенська пояснювала перетвореннями елементарних речень у слова: речення має обов'язкові два компоненти – означення й означуване; один із компонентів означення закцентовується і формує кореневу морфему майбутнього деривата; функцію означуваного (локатива в реченні) виконують приєднувані словотворчі афікси [4, с. 28].

В. П. Олексенко ретельно дослідив особливості утворення іменників-локативів від прикметникових і дієслівних основ, а також складних nomina loci [5 – 8]. На думку дослідника, категорія nomina loci

«фактично є наслідком синтаксичних процесів, властивих граматичному ладові мови, і утворюється на перетині синтаксису й словотворення [8, с. 10].

У діахронії субстантиви, зокрема зі значенням місця, вивчали С. П. Бевзенко, П. І. Білоусенко, Л. Л. Гумецька, В. В. Німчук, Т. В. Сіроштан та ін. Глибокою та цікавою є праця Т. В. Сіроштан «Нариси з історії словотворення (nomina loci кінця XVII – початку XXI ст.) [9]. У ній дослідниця ґрунтовно проаналізувала формування афіксальної структури локативів та їхніх лексико-словотвірних типів. Величезний за обсягом фактичний матеріал дібраний із різних за жанром й стилями писемних пам'яток нової української мови XVII – XXI ст., а також із етимологічних, історичних, тлумачних та ін. словників. У першому розділі монографії Т. В. Сіроштан ідеться про лінгвістичну категорію nomina loci, про назви місць у лексичній та словотвірній системах української мови. Другий розділ присвячений вивченню історії словотвірних типів і підтипів відіменних, відприкметникових та віддієслівних локативних найменувань зазначеного періоду.

Слід зауважити, що це дослідження ґрунтується на принципах аналізу, розроблених науковцями Південноукраїнського наукового історико-дериватологічного центру при Запорізькому національному університеті. Центр, створений у 2004 році, тісно співпрацюючи з Відділом історії української мови Інституту української мови НАН України, вивчає на різних рівнях формування словотвірної системи української мови, динаміку афіксальної деривації. Також із середини 90-х років XX століття при університеті діє наукова школа «Історичний словотвір української мови».

Наприкінці 90-х років минулого століття професорка Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького О. О. Селіванова заснувала когнітивно-ономасіологічну школу. Дослідниця обґрунтувала нову концепцію мотивації як «наскрізної в процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальної операції встановлення семантичної й формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване в етнічній свідомості» [10, с. 401]. Головним методом вивчення мотивації номінативних одиниць різного статусу є когнітивно-ономасіологічний аналіз, розроблений О. О. Селівановою. За два десятиліття представники наукової школи успішно апробували його методику на матеріалі різних номінативних і лексичних класів української, російської, польської, англійської, французької та німецької мов.

Мета дослідження – з'ясувати специфіку мотивації віддієслівних nomina loci давньоруської мови в проєкції на когнітивне підґрунтя їх творення. Для досягнення поставленої мети реалізовано такі **завдання**: коротко проаналізовано останні дослідження, присвячені проблемі формування іменників-локативів, описано теоретичні засади вивчення цих похідних у когнітивно-ономасіологічному аспекті, досліджено ономасіологічні структури віддієслівних nomina loci давньоруської мови, дібраних зі «Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ» (СДЯ) І. І. Срезневського [11 – 13].

Виклад основного матеріалу. Когнітивно-ономасіологічний аналіз номінативних одиниць має два етапи: інтерпретацію ономасіологічної структури похідного та моделювання концептуальної структури знань про позначене, із якої обирають мотиватор. Інтерпретація ономасіологічної структури передбачає встановлення ономасіологічної ознаки, ономасіологічного базису, що репрезентує граматичний статус лексеми та її словотвірну модель, виявлення зв'язку ознаки й базису з імплікованими компонентами мотиваційної бази, конотативних, акцентологічних характеристик і можливостей вторинного позначення. Наприклад, ономасіологічна структура лексеми *месильница* – «пекарня, мѣсто, где мѣсятъ тѣсто» (СДЯ, II, 244) – іменник жіночого роду, назва приміщення (значення форманта *-льниц-*), що характеризується метою дії предиката на позначення трудової діяльності *месити* за відношенням до імплікованого об'єкта.

Метою концептуального моделювання є встановлення структури знань, на основі якої відбувається внутрішнє програмування мотиваційної бази субстантива та вибір його мотиватора – дієслівного компонента цієї бази. Для аналізу віддієслівних nomina loci давньоруської мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті, на нашу думку, доцільно використати модель ментально-психонетичного комплексу (МПК), що «інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-метафоричною, яка формується через переінтерпретацію знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленнєвої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта. Компонентами МПК є також модус як оцінна складова інформаційної структури, концептуальний план, що контролює відповідність умовам використання знань в актах номінації й комунікації» [10, с. 322].

Ядро ментально-психонетичного комплексу становить пропозиція, складниками якої є диктум як реальні знання про об'єкт і модус – інформація про істинність/неістинність об'єкта, про його оцінку мовцями. Структуру диктуму пропозиції науковці розглядають як предикатно-актантну або як предикатно-аргументну структуру. Деривати, в основі яких лежить пропозиція, визначаємо як пропозиційно мотивовані. Пропозиційно-диктумна мотивація, метонімічна на когнітивному рівні, не однорідна. Залежно від вибору того чи того слотового рівня О. О. Селіванова виділяє такі її різновиди: гіперонімічну, гіпонімічну, категорійну й предикатно-аргументну [14, с. 163].

Центром пропозиції є предикат – концептуальний аналог процесу, дії, властивості, тобто події, що створює ситуацію. Найбільш регулярні знаки предикатів – дієслова. Для когнітивно-ономасіологічного

аналізу мотивації віддієслівних nomina loci давньоруської мови використовуємо функціонально-ономасіологічну класифікацію дієслівних предикатів, розроблену Ф. С. Бацевичем. У сфері агентивних відношень, репрезентованих дієсловами, дослідник виділяє такі типи, зауважуючи, що межа між ними не чітка: предикати, що означають фізичну діяльність (трудову; специфічні фізичні дії та процеси, характерні заняття; фізіологічні дії та процеси); предикати, що означають інтелектуальну діяльність (мисленнєву, мовленнєву); предикати, що означають психічні діяльність; предикати, що означають соціальну діяльність (соціальні дії та процеси; соціальні /міжособистісні стосунки; поведінку). У сфері неагентивних відношень Ф. С. Бацевич виокремлює предикати виявлення (буття, існування; відношення; стану, властивості, причинності; впливу; прояву життя); предикати функціонування; перебігу; перебування [15, с. 118–125]. Дієслова визначають структуру пропозиції, а також кореляцію з аргументами та їхню кількість.

Аналіз віддієслівних nomina loci давньоруської мови засвідчив: вони утворені внаслідок предикатно-аргументної мотивації, що «ґрунтується на виборі мотиватора із зони істинної інформації про певний об'єкт, отриманої безпосередньо в процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів і представленої знаками в прямих значеннях» [14, с. 166].

Категорія nomina loci є багаторівневою, у її межах можна виділити кілька значеннєвих ступенів. Загалом локативні найменування представлені двома кількісно великими лексико-тематичними групами: назвами відкритого, більш чи менш розлогого простору, та назвами закритого, обмеженого чимось простору, які поділяють на кількісно менші й конкретніші за значенням об'єднання слів [9, с. 11].

Ономасіологічна структура девербативів-іменників, що є назвами відкритого простору, представлена дієсловами-мотиваторами, які позначають такі види діяльності:

- трудову: *катавище* – «мѣсто на берегу сплавной реки, куда свозят зимой вырубленные в лесу бревна и откуда весной скатывают их в реку для сплава» (СДЯ, I, с. 1198), *копань* – «ров» (СДЯ, I, с. 1278), *мочище* – «мѣсто с водой (яма, пруд, окно в болоте), где мочат лен, коноплю» (СДЯ, II, с. 180);

- специфічні фізичні дії та процеси: *баралище* – «мѣсто битвы» (СДЯ, I, с. 42), *кѫпель* – «водоемъ» (СДЯ, I, с. 1376), *кѫпльница* – «рынокъ» (СДЯ, I, 1370);

- соціальну діяльність, зокрема поведінку: *бѫєвище* – «открытое, возвышенное место, площадь около церкви» (СДЯ, I, с. 348). Мотиватором похідного є дієслово *бѫєвати* – «поступать необдуманно, безрассудно» (СДЯ, I, 345). В одиничних випадках іменники з локативною семантикою мотивовані дієсловами зі сфери неагентивних відношень. Наприклад, *исток* – «источник, поток» (СДЯ, I, с. 1149).

Значення відкритого простору може бути інтегроване зі значеннями мети, результату дії, частини від цілого: *ловище* – «мѣсто, для звѣриной и рыбной ловли» (СДЯ, II, с. 38), *затонъ* – «мѣсто, затопляемое в половодье» (СДЯ, I, с. 954), *обьжа* – «опредѣленный участок пахотной земли, мѣра земельная» (СДЯ, II, с. 576).

Функцію ономасіологічного базису в наведених вище дериватах найчастіше виконує суфікс *–ищ* чи похідний від нього *-лищ.*

Ономасіологічна структура віддієслівних іменників, які є найменуваннями закритого, обмеженого чимось простру, репрезентована дієсловами на позначення трудової діяльності: *варьѧ* – «мѣсто, где варили напитки» (СДЯ, I, с. 230), *мельница* (СДЯ, II, с. 127), *перевара* – «варница пива и меда, мѣсто, гдѣ варят пиво и медъ» (СДЯ, II, с. 898). У процесі утворення ономасіологічної структури названих лексем на основі сильної об'єктної валентності предиката відбувається імплікація об'єкта, на який спрямована дія.

Мотиватором низки девербативів-іменників є предикати, що позначають специфічні фізичні дії та процеси: *въсходьница* – «горница» (СДЯ, I, с. 429), *лежальница* – «хранилище» (СДЯ, II, с. 16), *ложница* – «спальня, комната, жилище» (СДЯ, II, с. 44), *истопка* – «изба» (СДЯ, I, с. 1147).

Під час формування лексеми *осѫдьница* – «темница» (СДЯ, II, с. 750) використано дієслово зі значенням соціальної діяльності *осѫдити.*

В окремих випадках знаки предикатів мотивовані різними аргументами ситуації. Через предикати встановлені співвідношення з такими її складниками, як: *локатив – предикат – темпоратив: зимовище* – «зимнее жилье» (СДЯ, I, с. 979) – *зимовати – зима*, *летовище* – «летняя стоянка» (СДЯ, II, с. 78) – *летовати – лето*; *локатив – предикат – об'єкт: крестилище – крестити – крестъ* (СДЯ, I, с. 1342).

Функцію ономасіологічного базису у віддієслівних іменниках із семантикою закритого простору виконують суфікси *-ищ, -лищ, -к, -ниц*, а також нульовий суфікс.

Висновки. Отже, вивчення віддієслівних nomina loci давньоруської мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті засвідчує, що ці похідні утворені внаслідок предикатно-аргументної мотивації. Функцію ономасіологічної ознаки в них найчастіше виконують дієслова на позначення трудової діяльності чи специфічних фізичних дій і процесів. Ономасіологічна структура низки найменувань містить імплікований компонент, зокрема об'єкт. Перспективним видається застосування когнітивно-ономасіологічного аналізу для дослідження інших номінативних і граматичних класів слів давньоруської мови.

Література

1. Андреєва І. О. Лінгвокогнітивні параметри концептуалізації простору засобами англійської фразеології : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.04 / Одеський національний ун-т. Одеса, 2007. 22 с.

2. Вихованець І. Р. Локативність. Українська мова. Енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 296–297.

3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1984. 350 с.

4. Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). Мовознавство.1994. № 6. С. 22–28.

5. Олексенко В. Відприкметникові іменники з похідним локативним значенням в українській мові. Південний архів. Філологічні науки. Херсон : Айлант, 2001. Вип. Х. С. 42–44.

6. Олексенко В. Віддієслівні іменники з похідним локативним значенням у сучасній українській мові. Тези всеукраїнської наукової конференції «Граматичні категорії української мови». Вінниця, 2000. С. 91–92.

7. Олексенко В. Особливості утворення складних іменників із локативним значенням. Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство.2000. № 4 (2). С. 189–193.

8. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : [Монографія]. Херсон : Айлант, 2005. 306 с.

9. Сіроштан Т. В. Нариси з історії українського словотворення (nomina loci кінця XVII – початку XXI ст.) : [Монографія]. Запоріжжя – Мелітополь : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2016. 204 с.

10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

11. Срезневський И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 1. СПб. : Отд.-ние рус.яз. и словесн. Имп. АН. 1893. 1420 стб.

12. Срезневський И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 2. СПб. : Отд.-ние рус.яз. и словесн. Имп. АН. 1902. 1802 стб.

13. Срезневський И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 3. СПб. : Отд.-ние рус.яз. и словесн. Имп. АН. 1903. 1684 стб.

14. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасіологія (монография). Киев : Издательство украинского фитосоциологического центра. 2000. 248 с.

15. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологи. Львов : Свит. 1997. 211 с.

References

1. Andreieva I. O. Linhvokohnityvni parametry kontseptualizatsii prostoru zasobamy anhliiskoi frazeolohii : avtoref. dys. … kand. filol.. nauk : 10.02.04 / Odeskyi natsionalnyi un-t. Odesa, 2007. 22 s.

2. Vykhovanets I. R. Lokatyvnist. Ukrainska mova. Entsyklopediia. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia, 2000. S. 296–297.

3. Hurevych A. Ya. Katehoryy srednevekovoi kulturы. Moskva : Yskusstvo, 1984. 350 s.

4. Horodenska K. H. Problema vydilennia slovotvirnykh katehorii (na materiali imennyka). Movoznavstvo.1994. № 6. S. 22–28.

5. Oleksenko V. Vidprykmetnykovi imennyky z pokhidnym lokatyvnym znachennjam v ukrajinsjkij movi. Pivdennyj arkhiv. Filologhichni nauky. Kherson : Ajlant, 2001. Vyp. X. S. 42–44.

6. Oleksenko V. Viddijeslivni imennyky z pokhidnym lokatyvnym znachennjam u suchasnij ukrajinsjkij movi. Tezy vseukrajinsjkoji naukovoji konferenciji «Ghramatychni kateghoriji ukrajinsjkoji movy». Vinnycja, 2000. S. 91–92.

7. Oleksenko V. Osoblyvosti utvorennja skladnykh imennykiv iz lokatyvnym znachennjam. Naukovi zapysky Ternopiljsjkogho derzh. ped. un-tu im. V. Ghnatjuka. Ser. Movoznavstvo.2000. # 4 (2). S. 189–193.

8. Oleksenko V. P. Slovotvirni katehorii imennyka : [Monohrafiia]. Kherson : Ailant, 2005. 306 s.

9. Siroshtan T. V. Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (nomina loci kintsia XVII – pochatku XXI st.) : [Monohrafiia]. Zaporizhzhia – Melitopol : TOV «LIPS» LTD, 2016. 204 s.

10. Selivanova O. O. Suchasna linhvistyka : terminolohichna entsyklopediia. Poltava : Dovkillia-K, 2006. 716 s.

11. Sreznevskyi Y. Y. Materyalы dlia Slovaria drevnerusskoho yazыka po pysmennыmъ pamiatnykamъ. T. 1. SPb. : Otd.-nye rus.iaz. y slovesn. Ymp. AN. 1893. 1420 stb.

12. Sreznevskyi Y. Y. Materyalы dlia Slovaria drevnerusskoho yazыka po pysmennыmъ pamiatnykamъ. T. 2. SPb. : Otd.-nye rus.iaz. y slovesn. Ymp. AN. 1902. 1802 stb.

13. Sreznevskyi Y. Y. Materyalы dlia Slovaria drevnerusskoho yazыka po pysmennыmъ pamiatnykamъ. T. 3. SPb. : Otd.-nye rus.iaz. y slovesn. Ymp. AN. 1903. 1684 stb.

14. Selyvanova E. A. Kohnytyvnaia onomasiolohiia (monohrafyia). Kyev : Yzdatelstvo ukraynskoho fytosotsyolohycheskoho tsentra. 2000. 248 s.

15. Batsevych F. S., Kosmeda T. A. Ocherky po funktsyonalnoi leksykolohy. Lvov : Svyt. 1997. 211 s.

РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК

HENRYK DUDA
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ORCID: 0000-0002-5514-7515

KOMPENDIUM ŚWIADOMEGO NAUCZYCIELA JĘZYKA POLSKIEGO I KULTURY POLSKIEJ

A. Czapla i in., Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej, red. merytoryczna i programowa B. K. Obsulewicz, Fundacja „Wolność i Demokracja", Warszawa 2020. Internet: https://wid.org.pl/podrecznik-kompendium-swiadomego-nauczyciela-jezyka-i-kulturypolskiej. Dostęp: 13 maja 2021 r.

Na internetowej stronie Fundacji „Wolność i Demokracja" (https://wid.org.pl/) opublikowano podręcznik pt. „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej", przygotowany w ramach współfinansowanego ze środków polskiego Ministerstwa Edukacji Narodowej projektu „Wybieram Polski. Platforma dobrych praktyk" (dalej skrótowo „Kompendium"). Podręcznik przygotował ośmioosobowy zespół w składzie Małgorzata Małyska, Małgorzata Wróblewska, Anna Podstawka, Agnieszka Jarosz, Anna Czapla, Maria Czubek, Ewa Domagała-Zyśk, pod kierunkiem Beaty Obsulewicz-Niewińskiej. Autorki[1] podręcznika są w większości polonistami, pracownikami naukowymi Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (4 osoby), albo związane są z Fundacją dla Edukacji POLIS (3 osoby). Pracownikiem KUL jest też prof. Beata Obsulewicz-Niewińska, kierownik projektu i redaktor merytoryczny całości. „Kompendium" to *de facto* innowacyjny, modułowy, interaktywny podręcznik dla uczniów i nauczycieli z komentarzami metodycznymi. Realizatorzy projektu praktycznie implementują konstruktywistyczny model nauczania, o którym piszą m.in. Ryszard Więckowski (zob. Więckowski 1993) czy Zbigniew Semadeni. Ten ostatni uczony stwierdza:

> Rola nauczyciela nie może polegać na zwykłym przekazywaniu dziecku tego, co jest określone w programie i rozwinięte w podręczniku. Nauczyciel powinien **organizować rozmaite sytuacje dydaktyczne** i stwarzać w ten sposób warunki sprzyjające konstruowaniu się w umysłach uczniów ważnych pojęć i schematów logiczno-matematycznych, które staną się fundamentem ich wiedzy. Zajęcia mogą mieć częściowo formę zabawy, ale będą skuteczne tylko wtedy, gdy dadzą uczniom sposobność do **obserwowania, zbierania doświadczeń, do refleksji** nad tym, co robią, do **odkrywania pewnych prawidłowości**." (Semadeni 2016, s. 6; o konstruktywistycznym modelu edukacji zob. też m.in. Moroz 2018)

Choć te słowa odnoszą się bezpośrednio do nauczania matematyki – Semadeni jest dydaktykiem tego przedmiotu i autorem licznych niego podręczników – można je odnieść do wszelkiej działalności edukacyjnej.

Modułowy podręcznik dla nauczycieli z komentarzami metodycznymi składa się z 36 poświęconych odrębnym *kręgom tematycznym* podrozdziałów, po 3 moduły w każdym podrozdziale. Każdy *krąg tematyczny* poświęcony jest konkretnemu zagadnieniu z zakresu kultury polskiej. Podrozdziały zgrupowano w czterech rozdziałach: 1. tradycje polskie (np. rodzina, Boże Narodzenie), 2. geografia i przyroda Polski (np. pory roku, parki narodowe, zwierzęta w Polsce), 3. życie społeczne (np. szlachetne zdrowie, edukacja w Polsce, finanse po polsku), 4. dzieła i ich twórcy (np. polski plakat, dizajn, polskie filmy animowane, nobliści polscy). Każdy moduł to opis pracy z uczniami (sytuacje edukacyjne) wzbogacony tekstem kultury, grafiką, dodatkowymi ćwiczeniami, opisem gier i zabaw przydatnych w realizacji tematu oraz metodyczny komentarz zawierający opis funkcji poszczególnych propozycji dydaktycznych i odwołania do konkretnych materiałów dostępnych w Internecie. W doborze materiałów kierowano się różnymi kryteriami. Jak piszą autorki podręcznika „dobór tekstów kultury został dokonany z uwzględnieniem kryteriów artystycznych, aksjologicznych, funkcjonalnych" (s. 7). W „Kompendium" ważne miejsce zajmują teksty kultury, które pokazują wspólne doświadczenia narodu polskiego, naszych sąsiadów zza wschodniej granicy Polski (szczególnie z Ukrainy). Autorki podręcznika pamiętają nieustannie, „że kultura polska jest częścią cywilizacji euroatlantyckiej, a w wyniku globalizacji uczestniczy w dorobku ludów i narodów całego świata" (ib.). Szczegółowe zasady doboru materiału do „Kompendium" przedstawiono w stanowiącym jego integralną część „Opisie założeń pedagogicznych i dydaktycznych «Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej» w ramach projektu «Wybieram polski. Platforma dobrych praktyk»" (s. 6-16).

Materiały z „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej" mogą być wykorzystane w nauczaniu języka i kultury polskiej w różnych grupach wiekowych. Każdy z modułów odpowiada jednemu poziomowi nauczania (A, B, C). Decyzja o wyborze modułu, bądź jednego z elementów modułu należy do

[1] Książkę przygotował zespół złożony w całości z osób płci żeńskiej. Dlatego w tej recenzji (niekonsekwentnie) piszę o autorkach, choć w samym „Kompendium" zespół – chyba wbrew duchowi czasu – podpisał się autorzy (s. 16)!

nauczyciela. On też decyduje, jak je wykorzystać w trakcie zajęć. W mojej opinii materiały edukacyjne, które gromadzi, porządkuje i uzupełnia „Kompendium", nadają się także do pracy samodzielnej.

W ostatnich latach wiedza o nauczaniu i uczeniu się języka polskiego jako obcego bardzo się rozwinęła. Jest to związane przede wszystkim ze zmianami społecznym i politycznymi w Polsce i w świecie oraz – co przynajmniej niektórym może wydać się kontrowersyjne – umocnieniem się pozycji naszego kraju w świecie. To sprawiło, że od niedawna można mówić o nauczaniu języka polskiego jako obcego na masową skalę, przynajmniej w niektórych regionach Europy. Tak, jak zdaje się wynikać z badań Pawła Lewczuka (Levchuk 2020), jest w Ukrainie, gdzie większość uczących się języka polskiego jest nie polskiego pochodzenia. Moim zdaniem jednak, glottodydaktycy zbyt bardzo koncentrują się na nauczaniu / uczeniu się języka, a nie na jego używaniu – wykorzystywaniu go jako środka komunikacji od najwcześniejszych etapów jego przyswajania. W potocznym języku mówi się, że *pływać trzeba się uczyć na głębokiej wodzie*. Ujmując to od strony teoretycznej, można powiedzieć za Stephenem D. Krashenem, że opanowanie języka obcego to nie tyle jego nauczanie / uczenie się, co akwizycja, która w pewnym stopniu jest nieświadoma i nie powinna koncentrować się na nieustannym opanowywaniu i ćwiczeniu kolejnych reguł gramatycznych i nowego słownictwa, lecz na używaniu języka w najróżniejszych sytuacjach komunikacyjnych. Opanowanie języka – pisze Krashen – „reuires meaningful interaction in the target language – natural communication – in which speakers are concerned not with the form of their utterances but with the messages they are conveying and understanding" (Krashen 1981). Takie podejście do problemu przyswojenia języka wymaga przedefiniowania roli nauczyciela w tym procesie oraz nowego typu podręczników i narzędzi dydaktycznych. Uczeń / student / samouk potrzebuje zanurzyć się w świat języka docelowego. Podręcznik „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej" dobrze wpisuje się w taki sposób myślenia o akwizycji języka, w tym przypadku języka polskiego jako odziedziczonego / obcego, dostarcza bowiem różnorodnych materiałów, które mogą być w tym procesie wykorzystane w dwojaki sposób. Po pierwsze – dostarcza nauczycielowi gotowych, starannie wyselekcjonowanych oraz uporządkowanych tekstów pisanych i multimedialnych, które mogą stanowić doraźne bądź systematyczne uzupełnienie prowadzonych przez nauczyciela zajęć. Po drugie – pozwala poznającemu język polski jako obcy zanurzyć się w polskiej rzeczywistości kulturowej. Zarówno nauczyciel, jak i uczeń mogą takich tekstów znaleźć w zasobach internetowych i bibliotecznych nieskończenie wiele. Tu jednak – podkreślmy to wyraźnie – otrzymują je w postaci wyselekcjonowanej, uporządkowanej tematycznie i dopasowanej do poziomu znajomości języka. Podział na poziomy jest przemyślany, niemniej jednak nikt nie zabroni w przypadku pracy na poziomie A skorzystać z materiału z poziomu B i C. Jest to kwestia inwencji nauczyciela i / lub ambicji ucznia oraz tempa przyswajania języka.

Przede wszystkim – jako recenzent – muszę podkreślić, że „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej" pod każdym względem (wybór materiału, jego graficzne opracowanie, komentarz metodyczno-dydaktyczny, wykorzystanie elementów interaktywnych oraz linków do zasobów sieciowych) stanowi oryginalny autorski zamysł realizatorów projektu. Autorki podręcznika zebrały, wyselekcjonowały i uporządkowały imponujący materiał tekstowy i ilustracyjny, który pomoże nauczycielom w codziennej pracy z uczniami, wykładowcom ze studentami, a samym uczniom i studentom ułatwi zapoznanie się z różnymi aspektami życia w Polsce oraz ze sposobem mówienia i dyskutowania po polsku o tych właśnie aspektach funkcjonowania polskiej wspólnoty komunikacyjnej. Zintegrowanie materiału ilustracyjnego i słownego podnosi atrakcyjność lekcji, ma też oczywistą wartość mnemotechniczną. W naturalny sposób służy do ćwiczenia opisu postaci, sytuacji, prowadzenia dialogu. Materiały z „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej" mogą zostać wykorzystane tak w szkołach publicznych i niepublicznych w różnych krajach, szkołach językowych i ośrodkach edukacyjnych, polskich parafiach i szkołach parafialnych funkcjonujących / prowadzonych poza Rzeczpospolitą Polską, jak i w instytucjach edukacyjnych różnego typu i rangi w kraju.

Uczniowie w zaplanowany i uporządkowany sposób zostają zapoznani ze słownictwem, strukturami gramatycznymi, aktywizują umiejętności czytania (także głośnego), rozumienia tekstu mówionego oraz mówienia i pisania po polsku. Bardzo bogaty materiał leksykalny został zaprezentowany w taki sposób, że mogą korzystać z niego uczniowie zaawansowani w nauce polszczyzny (czytają wszystkie komentarze) lub początkujący (słownictwo wyróżnione za pomocą grafiki). Mogą wykorzystać zaproponowane gry lub wcielić się w sugerowane role (drama). Dodajmy, że na s. 18-19 zamieszczono krótką instrukcję pt. „Jak korzystać z podręcznika".

Jak już wspomniałem podręcznik jest interaktywny, tzn. zawiera 200 interaktywnych ćwiczeń (platforma edukacyjna Wardwall: https://wordwall.net/pl), odsyłacze do tekstów źródłowych, odsyłacze do nagrań piosenek i filmów oraz do dodatkowych tekstów w zasobach internetowych. Przyjęte rozwiązanie z pewnością zwiększa atrakcyjność podręcznika. Jego format (pdf, *Portable Document Format*) nie jest powiązany z jedną platformą sprzętową, tzn. można korzystać z podręcznika na komputerach PC, urządzeniach firmy Apple, tabletach i telefonach pod kontrola systemu Android. Osobiście testuję podręcznik na starym laptopie pod kontrolą systemu Linux i nie dostrzegam problemów technicznych. Gwałtowny rozwój technologii cyfrowych sprawia, że takie interaktywne podręczniki mają dosyć krótki żywot. Obawiam się, że „Kompendium" może podzielić los wielu innych zapomnianych narzędzi edukacyjnych opartych o technologie cyfrowe i sieciowe. Trudno jednak mieć o to pretensje do autorek podręcznika albo do jego wydawcy. Taki jest los nowatorskich rozwiązań.

Należy podkreślić, że realizatorzy projektu zadbali także o uczniów ze specjalnymi (dodatkowymi)

potrzebami edukacyjnymi. Integralną częścią „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej" są obejmujące osiem stron druku uwagi specjalne pt. „Praca z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi" (s. 20-29) wraz z podstawową bibliografią (s. 25). Szkoda tylko, że ograniczoną tylko do prac – jak się domyślam – autorki tej części podręcznika.

Podręcznik pt. „Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej", przygotowany w ramach projektu „Wybieram Polski. Platforma dobrych praktyk", oceniam jako starannie przemyślany i zrealizowany, innowacyjny i bardzo potrzebny zarówno nauczycielom w szkołach, ośrodkach edukacyjnych i parafiach funkcjonujących/prowadzonych poza Rzeczpospolitą Polską jak i tym działającym w kraju. „Kompendium" przyda się także uczniom tych placówek jak i osobom poznającym język polski samodzielnie. Inicjatorom dzieła, tj. Fundacji Wolność i Demokracja oraz Ministerstwu Edukacji Narodowej, a także, a może przede wszystkim, bezpośrednim realizatorom projektu należą się gratulacje, podziękowania i życzenia powodzenia w działalności na rzecz upowszechnienia języka polskiego w świecie.

Lila Luboniewicz, Prezes Zarządu Fundacji „Wolność i Demokracja" wyraziła w przedmowie nadzieję, „że Kompendium świadomego nauczyciela języka polskiego i kultury polskiej okaże się przydatnym narzędziem w Państwa pracy i że uczniowie z ochotą będą z niego korzystać" (s. 4). Oby ta nadzieja się spełniła, z pożytkiem dla nauczycieli i uczniów, a także dla pozycji języka polskiego w świecie.

Literatura

1. Krashen, S.D. 1981, Second language acquisition and second language learning, Pergamon Press Inc., Oxford. Internet: http://www.sdkrashen.com/content/books/sl_acquisition_ and_learning.pdf.

2. Levchuk, P. 2020, Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków.

3. Moroz, J. 2018, 'Edukacja w perspektywie konstruktywistycznej', Polski w Niemczech. Pismo Federalnego Związku Nauczycieli Języka Polskiego, no. 6, pp. 21–6. Internet: http://polnischunterricht.de/wp-content/uploads/2019/02/Binder1.pdf.

4. Semadeni, Z. 2016, Podejście konstruktywistyczne do matematycznej edukacji wczesnoszkolnej. Internet: http://www.bc.ore.edu.pl/Content/845/Semadeni_Konstruktywizm.pdf.

5. Więckowski, R. 1993, Pedagogika wczesnoszkolna, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.

ДЛЯ НОТАТОК

За зміст повідомлень редакція відповідальності не несе

Підп. до друку 28.05.2021. Ум. друк. арк. 15,64. Обл.-вид. арк. 12,11
Формат 30х42/4, папір офсетний. Друк різографією.
Наклад 100, зам. №

Тиражування здійснено з оригінал-макету, виготовленого
редакцією журналу "Вісник Хмельницького національного університету"

Редакційно-видавничий центр Хмельницького національного університету
29016, м. Хмельницький, вул. Інститутська, 7/1, тел. (0382) 72-83-63